

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Иван Р. Марковић,

**Архитектура угаоних грађевина у Београду
(1865-2010)**

Докторска дисертација

Београд 2019

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Ivan R. Marković,

**Corner architecture buildings in Belgrade
(1865-2010)**

Doctoral Dissertation

Belgrade 2019

Ментор:

др Александар Кадијевић, редовни професор
Универзитета у Београду - Филозофски факултет

Чланови комисије:

1. др Александар Кадијевић, редовни професор
Универзитета у Београду - Филозофски факултет
2. др Владана Путник Прица - научни сарадник
Универзитета у Београду - Филозофски факултет
3. др Тијана Борић, доцент
Универзитета у Нишу - Факултет уметности

Датум одбране
докторске дисертације: _____ у Београду.

Изјаве захвалности

Иницијатива за систематичним и свеобухватним прегледом архитектуре угаоних грађевина на широј територији Београда потиче од 2005. године из дубоко укорене сарадње са ментором проф. др Александром Кадијевићем коме овом приликом исказујем своју најдубљу захвалност на драгоценим саветима, константном подстреку, упорном охрабривању на истрајности, инсистирању на перфекционизму језичког обликовања и примени научне методологије у валоризацији теме докторске дисертације.

Нарочиту захвалност дугујем архитекти и урбанисти проф. Бранку Бојовићу на указаној љубазности и изузетној сарадњи у обогаћивању сазнања из области развоја физиономије урбанистичког растера Београда током XIX и XX века. Овом приликом се срдечно захваљујем колеги и драгом пријатељу архитекти Милану П. Миловановићу на подршци коју ми је пружио у изради дисертације са својим многобројним стручним саветима и добронамерним сугестијама, несебичном подршком у обликовању дигиталног фонда за презентацију докторске дисертације и употпуњавању њеног ликовног идентитета.

За практичне савете и важне стручне упуте из области реализације и вођења пројектних задатака изградње угаоних грађевина изражавам велику захвалност реномираним српским архитектима Михајлу Митровићу, Александру Стјепановићу, Спасоју Крунићу, Драгомиру Ацовићу, а нарочито искреном пријатељу, архитекти Стевану Ј. Мићићу, који су личном и безрезервном подршком, кроз бројне консултације и разговоре, значајно допринели изради докторске дисертације. Искрено се захваљујем и колегиницама Владани Путник Прица, научном сараднику на Одељењу за историју уметности, Ђурђији Боровњак, архивисти за сређивање и обраду збирке фотографија у Архиву Југославије и Јелени Межински Миловановић, вишем кустосу у Галерији САНУ. Захваљујем се на колегијалности Снежани Тошевој, Милошу Јуришићу, Слободану Мандићу као и Драгани Митрашиновић и Ирени Колај из читаонице Историјског архива Београда на предусретљивости и стрпљењу у истраживању техничке документације из фонда Општине града Београда.

Иван Р. Марковић

АРХИТЕКТУРА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У БЕОГРАДУ (1865-2010)

Резиме

Формирање урбанистичке физиономије Београда у периоду од 1865. до 2010. године представља непосредни одраз различитих унутрашњих и спољних друштвених околности, односно сплет историјских, социјалних и економских утицаја који су током XIX и XX века директно учествовали у креирању градитељског фонда српске престонице. У трансформисању урбанистичког идентитета Београда еволуција уличних растера је током XIX века одражавала утицаје Отоманске империје, европских узора Хабзбуршке монархије и напослетку еклектичких параферналија Кнежевине Србије. У складу са новим грађевинским условима, избором ликовних елемената декоративне пластике, увођењем нових конструктивних система захваљујући развоју грађевинске индустрије, Београд се као престоница нове Краљевине СХС/Југославије између два светска рата изједначио са осталим центрима југоисточне Европе. Као и у Букурешту, Софији, Загребу тако је и у Београду у наведеном периоду забележена експоненцијална изградња угаоних грађевина при чему се са данашње временске дистанце запажају њихове међусобне изузетне морфолошке сличности. Период развоја архитектуре у Београду после Другог светског рата до данас обележен је интарзичном сликом квалитета, а нарочито квантитета угаоних грађевина чији је број током друге половине XX и почетком XXI века сваке деценије неравномерно осцилирао.

Поступак атрибуционе анализе, односно изградња типолошке матрице помоћу које се јасније дефинише архитектура угаоних грађевина у Београду, успостављен је кроз два паралелна тока проучавања. Први се односи на утврђивање граница четири хронолошка оквира (1827-1865; 1865-1914; 1919-1941; 1945-2010) од покретања иницијативе кнеза Милоша Обреновића за формирање првог катастра града Београд, преко доношења првог Закон о подизању јавних грађевина из 1865. године, до периода прве деценије XXI века и актуелне изградње угаоних грађевина у Београду са закључком на планиране реализације објеката чији су пројекти још увек у форми рендера, односно идејног плана. Други ток је усмерен на изградњу типолошког стабла које сабира и систематизује релевантне чиниоце конструктивног склопа, структуре унутрашњег распореда и специфичног обликовног речника фасадне пластике приближавајући се одговору на фундаментално питање утврђивања прецизног морфолошког склопа под којим се може утврдити дефиниција угаоне грађевине.

У конструисању историографског идентитета архитектуре угаоних грађевина неопходно је успоставити симултану анализу више фактора који су утицали на стварање и развој овог типа грађевина у Београду током последњих 150 година. У том правцу, од великог значаја за ток истраживања представља и критички, односно компаративни осврт на примере архитектуре угаоних грађевина у свету чиме се обезбеђује целовита представа еволутивног развоја овог, конструктивно једног од најмлађих типова грађевина.

Кључне речи: Београд, архитектура, угаоне грађевине, угловнице.

Научна област: Историја уметности, Архитектура и урбанизам (XIX-XXI век).

Ужа научна област: Историја и теорија архитектуре у Србији (XIX-XXI век).

УДК број: 725/728:711.6(497.11 Beograd)"1865/2010"(043.3)

CORNER ARCHITECTURE BUILDINGS IN BELGRADE (1865-2010)

Summary

The formation of urban physiognomy of Belgrade in the period from 1865 to 2010 is a direct reflection of various internal and external social circumstances, that is, a series of historical, social and economic influences that directly participated in the creation of the construction fund of the Serbian capital during the XIX and XX centuries. In the transformation of Belgrade's urban identity, the evolution of street galleries is underway. The XIX century reflected the influence of the Ottoman Empire, the European Patriarchs of the Habsburg Monarchy and the last eclectic paraphernalia of the Principality of Serbia. In accordance with the new construction conditions, the selection of fine elements of decorative plastic, the introduction of new constructive systems, thanks to the development of the construction industry, Belgrade, as the capital of the new Kingdom of SHS / Yugoslavia between the two world wars, was equated with other centers of southeastern Europe. As in Bucharest, Sofia, Zagreb, so in Belgrade, in the mentioned period, exponential construction of angular structures was recorded, with their exceptional morphological similarities being observed from today's distance. The period of architectural development in Belgrade after the Second World War to date is characterized by an intense image of quality, and especially the quantity of angular buildings whose number during the second half of the XX and the beginning of the XXI century has been unevenly oscillating every decade.

The process of attribution analysis, that is, the construction of a typological matrix that clearly defines the architecture of angular structures in Belgrade, was established through two parallel flows of study. The first refers to establishing the boundaries of the four chronological frameworks (1827-1865; 1865-1914; 1919-1941; 1945-2010) from the initiation of the initiative of Prince Miloš Obrenović for the establishment of the first cadastre of the city of Belgrade, through the adoption of the first Law on Public Buildings Construction from 1865. up to the period of the first decade of the 21st century and the current construction of angular buildings in Belgrade, with the conclusion that the projects are still planned in the form of rendering, that is, the conceptual plan. The second course focuses on the construction of a typological tree that collects and systemifies the relevant factors of the constructive structure, the structure of the inner layout, and the specific form of facade plastic, approaching the answer to the fundamental question of establishing a precise morphological framework under which the definition of the angular structure can be determined.

In constructing the historical identity of the architecture of angular structures it is necessary to establish a simultaneous analysis of several factors that influenced the creation and development of this type of building in Belgrade over the last 150 years. In this direction, a critical and / or comparative review of the examples of angular architecture in the world is of great importance, thus providing a comprehensive presentation of the evolutionary development of this, constructively one of the youngest types of buildings.

Key words: Belgrade, architecture, corner buildings, uglovnice.

Scientific field: Art History, Architecture and Urbanism 19th and 21th century.

Closer scientific field: History and theory of architecture In Serbia 19th and 21th century

UDK number: 725/728:711.6(497.11 Beograd)''1865/2010''(043.3)

Скраћенице

АГИТПРОП – Одељење за агитацију и пропаганду
АЈ – Архив Југославије
БОН – Београдске општинске новине
ГАМП – Група архитеката модерног правца
ГГБ – Годишњак града Београда
ГМГБ – Годишњак Музеја града Београда
ГУП – Генерални урбанистички план
DaNS – Društvo arhitekata Novog Sada
ДФЈ – Демократска федеративна Југославија
ЕЛУ – Enciklopedija likovnih umetnosti
ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда
ИВА – Information Based Architecture
ИАБ – Историјски архив Београда
ИАУС – Институт за архитектуру и урбанизам Србије
ИОНО – Извршни одбор Народног одбора
ИТ – Информационе технологије
ЈИМ – Jevrejski istorijski muzej
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
КЈ – Краљевина Југославија
ЛЕЈ – Likovna enciklopedija Jugoslavije
МГБ – Музеј града Београда
МНТ – Музеј науке и технике
МСУ – Музеј савремене уметности
NIS (НИС) – Naftna industrija Srbije / Нафтна индустрија Србије
НАТО (НАТО) – North Atlantic Treaty Organization
ОГБ – Општина града Београда
ОН – Општинске новине
ПИНУС – Путевима инжењерства у Србији
ПРИЗАД – Привилеговано извозно акционарско друштво
РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе
САД – Сједињене Америчке Државе
САНУ – Српска академија наука и уметности
СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република
СТЛ – Српски технички лист
СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија
СХС – (Краљевина) Срба, Хрвата и Словенаца
ТФ – Технички фонд
УЈИА – Удружење југословенских инжењера и архитеката
СИАМ – Congres Internationaux d'Architecture Modern
ЦИП – Центар за истраживање и пројектовање

АРХИТЕКТУРА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У БЕОГРАДУ 1865-2010

Садржај:

I. УВОД	1
II. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТОРИОГРАФСКОГ ИСТРАЖИВАЊА И ТУМАЧЕЊА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА	
Преглед досадашњих проучавања и извори.....	5
Предмет истраживања.....	9
Методологија проучавања архитектуре угаоних грађевина.....	13
Основне хипотезе.....	19
Циљеви истраживања.....	20
III. ОПШТА ИСТОРИЈА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У ЕВРОПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (X-XVIII век)	
Еволуција развоја структуре угла у архитектури (X-XVII век).....	22
Период трансформација (Енглеска, Француска, Немачка).....	34
Епоха просвећености и иновација (XVIII-XIX век).....	39
IV. ИСТОРИЈСКИ, УРБАНИСТИЧКИ И АРХИТЕКТОНСКИ ПРЕДУСЛОВИ РАЗВОЈА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У БЕОГРАДУ (XIX-XX век)	
Третман урбаних локација и стање земљишне политике.....	53
Закони, уредбе, правилници и прописи донешени током XIX века у Србији.....	62
Развој урбане структуре Београда до краја XIX и почетком XX века.....	72
Архитектонски развој и политика урбаног планирања Београда током XIX и почетком XXI века	88
Први период (1815–1914)	
Афирмација архитектонске струке у Србији; Школовање српских архитеката у иностранству; Утицај северноевропске архитектуре и примена класицизма, историцизма и сецесије у Београду.....	88
Други период (1918–1941)	
Програм урбаног планирања Београда између два светска рата (законски оквири; социјални/демографска карта, миграција, друштвени статус појединца, здравствена карта; позиције објеката установа и институција културе).....	119

Трећи период (1946–1999)	
Друштвено-архитектонске прилике после Другог светског рата.....	141
Четврти период (2000–2010)	
Обнова контекста - редефинисање архитектуре угаоних грађевина у Београду.....	174
V. ТИПОЛОГИЈА	
Теоријска идентификација и критеријуми за утврђивање ауторске интенције у архитектури угаоних грађевина.....	189
Анализа утицаја и контекста интерполација угаоних грађевина у Београду током XIX и XX века.....	193
Типолошка анализа структура угаоних вертикала (аналогije и одступања).....	198
Типологија засечених структура угаоних грађевина.....	202
Типологија конвексних структура угаоних грађевина.....	210
Типологија залучених структура угаоних грађевина.....	222
Типологија конкавних структура угаоних грађевина.....	239
Типологија неутралних структура и нови образци (СПУ, БУ, ПУ, СУС, СПУ, ОУ) угаоних грађевина.....	251
Проблематика анализе порекла и типологија структуре угаоне куле.....	276
Фактори квалитета и утицај избора локација на изградњу и функционални параметри угаоних грађевина управне, стамбене, комерцијалне, некомерцијалне и индустријске намене.....	303
Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина државне управе и војне намене.....	304
Државне грађевине.....	304
Војне грађевине.....	307
Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина стамбене намене (приватне куће, виле и стамбене зграде).....	313
Фактори квалитета, порекло иницијативе и избор локација за изградњу угаоних грађевина комерцијалне намене.....	323
Угоститељски објекти.....	323
Финансијске установе и друштвене организације.....	334
Предузећа, компаније и резиденције.....	343
Робне куће.....	345
	348

Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина некомерцијалне намене.....	348
Верски објекти.....	350
Здравствени и објекти за пружање социјалне заштите.....	352
Просветни објекти.....	365
Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина индустријске намене.....	365
Параметри развоја и обликовања угаоних грађевина	
Урбанистички параметри.....	370
Конструкцијски параметри.....	382
Међуспратна конструкција.....	382
Степениште.....	385
Конструкција зидова.....	393
Кровна конструкција.....	397
Светларник/унутрашње двориште.....	400
Естетски и просторни параметри (улаз, балкон, прозор, купола, јарбол, хералдичка обележја и угаони простори).....	406
Просторни параметри (угаони простори).....	423
Ауторски параметри	426
Утицаји иностраних градитеља у пројектовању и изградњи угаоних грађевина у Београду (1829–1941).....	426
Утицаји школовања домаћих архитеката у иностранству (1865–1923).....	431
VI. ЗАКЉУЧАК.....	433
VII. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	453

I. УВОД

Угаона грађевина је већ дуже од пола миленијума неизоставна тема при креирању урбане физиономије градова, односно кључни мотив у естетичком маркирању градских раскрсница и непресушна инспирација генерација градитеља. Посматрана са феноменолошког аспекта, вековима представља изазов у решавању проблема угла градског блока комбиновањем и уклапањем диспозиције маса и фасада. Структурална, а потом и конструктивна проблематика угла у архитектури, садржана је превасходно у комуникацији коју грађевина мора да оствари са амбијентом, односно њена угаона диспозиција према суседном објекту, тргу или раскрсници. Имајући у виду знаковитост контекста који је нудила, архитектура угаоних грађевина је као епицентриајући елемент неретко била доминантан мотив у креирању архитектонско-урбанистичких целина.

Процес формирања семиотике архитектуре угаоних грађевина није текао линеарно, јер на њега утиче широк спектар геополитичких, економских и социјалних околности, трансформишући угловнице од првобитних до савремених решења. Ефекти таквих преобликовања први пут су постали видљивији у средњовековној архитектури на којој проналазимо стратешко решавање угла изградњом угаоне куле као интегралног дела одбрамбеног система фортификација. Овакво решење је настало из тактичких услова одбране утврђења (или утврђене куће), док је у приближном периоду од средине XVI века до краја XVIII века синкретизовано као препознатљива естетичка карактеристика приватних и јавних угаоних грађевина у Немачкој, Италији, Француској и Великој Британији.

Пролазећи кроз различите стилске варијације, угаона грађевина је у континуитету од периода ренесансе и маниризма па до почетка XX века успела да очува препознатљиву матрицу средњовековне фортификационе архитектуре, истицањем волумена угаоне вертикале. Ипак, са појавом модерне архитектуре, угаоне грађевине су сведене на формалистички знак који маркира простор раскрснице без већих естетичких амбиција. Значај угловница је повраћен у постмодернизму, односно повратком историјске архитектонске традиције којом је актуелизована семиотичка и типолошка историјска традиција. Иако значајно сведенији у односу на светске средине, сличан еволутивни развој овог градитељског типа забележен је и у новијој српској архитектури.

Својеврсни културни синкретизам који је нудила семиотика архитектуре угаоних грађевина, могуће је условно пратити у београдској средини од почетка треће деценије XIX века од када је евидентирана недвосмислено појачана градитељска активност у изградњи угловница различитих намена. Уз то, од 1823. године се запажају и први помаци у законодавној политици који су се односили на уређење градског ткива иницирањем првог плански формираног катастра непокретности за град Београд. У анализи морфолошког стабла, односно дефинисању изворних карактеристика конструктивног, структуралног и естетичког склопа београдских угловница од 1865. до 2010. године, фундаментални значај заузима оснивање државних институција у Кнежевини Србији. Законске норме и правни акти који су се односили на грађевинску политику, првремено у надлежности Попечитељство унутрених дела, представљали су важне чиниоце у маркирању граница хронолошких оквира у којима се архитектура угаоних грађевина развијала. Са друге стране, неопходно је осветлити и првобитне иностране утицаје на домаће градитељство и урбанизам у складу са којима је нова законодавна државна политика подстицала развој Београда као модерне европске престонице.

Током дугог процеса ослобођења Србије од турске власти, унутрашња политика младе кнежевине, која се односила на поступну изградњу државног поретка формирањем институција управног апарата, а тиме и увођењем законодавне власти, представљала је важан чинилац у друштвеним прекретницама које су обележиле постепено разграничавање Београда на „српски” и „турски” део града, а потом и коначно преузимање полуга власти у престоници.¹ Успостављање правног поретка државе, претежно оног сегмента који се односио на усвајање грађевинских регулатива, представља упоришну тачку за објективно тумачење и праћење развоја архитектуре угаоних грађевина у складу са образовањем и могућностима иностраних градитеља, постепеног враћања домаћих градитеља у Србију са студија у иностранству и напослетку еволуцијом укуса наручилаца.

У проучавању угаоних грађевина у Београду јасно се разазнају хронолошке границе осам развојних циклуса од 1865. до 2010. године. Почетак првог циклуса везује се за 1829. годину и почетак реализације грађевинских подухвата кнеза Милоша Обреновића.

¹ Макуљевић, Ненад. *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815-1878)*, Нови Сад, 2015; Ђурић-Замоло, Дивна. *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867*, Београд 1974.

У архитектонској култури Београда, од усвајања Закона о подизању јавних грађевина из 1865. године до Првог светског рата, могуће је евидентирати многобројне морфолошке одступнице, а нарочито естетичке прелазе у начину обликовања запаженијих примера угаоних грађевина који су разједињавали устаљену хетерогеност градитељских типова, ослоњених углавном на „балкански” тип градње једнопородичних кућа и дућана. Творећи нека од најзанимљивијих градитељских остварења у престоници Краљевине Србије, нова генерација српских градитеља усавршаваних у иностранству уносила је средњоевропске стандарде. Благонаклоно гледајући на појаве савременог српског градитељства, традиционално оријентисано грађанство у Србији је поступно прихватало постулате нове архитектуре. Са друге стране, важно је посматрати истовремено стварање парадокса у неуравнотеженом систему законских, сада већ застарелих грађевинских норми и правилника, који нису могли да се носе са масовним приливом становништва које је ескалирало у периоду између 1912-1914. године. У овом периоду је усвојен велики број законских аката који су покушавали да регулишу неуједначено стање у српском градитељском законодавству.

Ситуација је остала релативно непромењена све до периода између два светска рата, када је дошло до процвата изградње угаоних грађевина на целој територији српске престонице, укључујући и периферију, односно данашње градске општине Вождовац, Палилула, Чукарица и Раковица. Томе је у значајној мери допринела нова, освежена и ревидирана политика контролисаног ширења града усвајањем Генералног урбанистичког плана Београда 1928. године који је до тада најјасније дефинисао растер улица у централним градским зонама и на перифиреним областима.

Градска силуета Београда достигла је нови развојни квалитет у раздобљу од 1946. године до краја XX века. У интервалу дужем од пола столећа смернице унапређења угаоних грађевина у Београду су биле често неусклађене са светским тековинама, због чега је квалитет градитељског фонда стилски неуједначен. Међутим, посматране са феноменолошког аспекта, угаоне грађевине пројектоване и грађене током наведеног периода, представљају у одређеној мери својеврсне културолошке индикаторе догматских превирања у различитим фазама турбулентног политичког система. Имајући у виду пре свега ток еволуције архитектонске струке у Србији од периода тзв. ауторске деперсонализације, непосредно након Другог светског рата, до актуелне етапе у којој

преовладавају пројектантски тимови, стиче се утисак да архитектура угаоних грађевина у Београду почиње да губи ауторски предикат. Са таквог становишта, располагање са угаоном грађевинском парцелом означавало је и још увек представља посебан изазов за архитекту, а тиме и предуслов за потенцирање прецизнијег и трајнијег бележења ауторства.

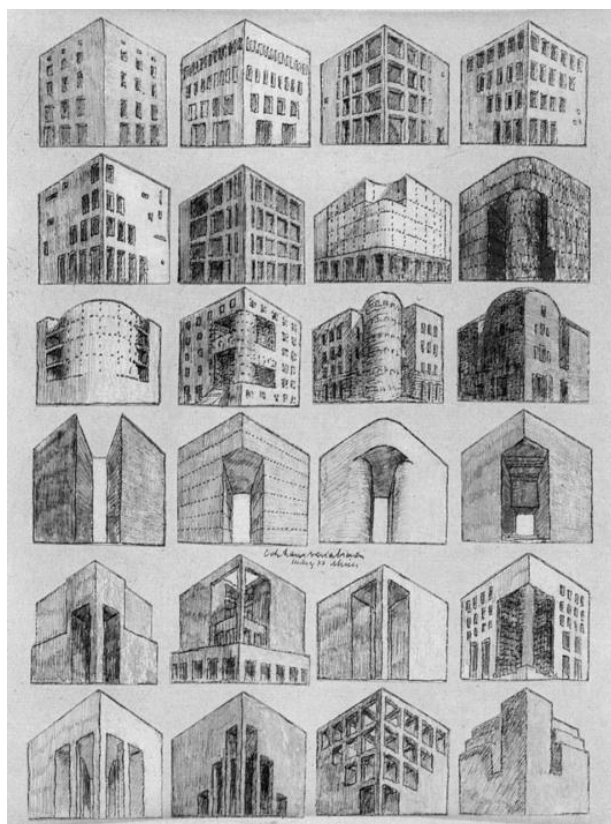
Имајући у виду све комплексности које носи проучавање овог специфичног градитељског типа, не само у Београду, намеће се кључно питање полазишта методолошке матрице. Наиме, до данас нису утврђени сви или већина елемената методологије истраживања и тумачења београдских угловница, а потом и њихове систематизације и валоризације. Из овога истовремено проистиче и потреба да се аргументовано одговори на питање: зашто архитектура угаоних грађевина, насупрот грађевинама другачијег типа, представља репрезентативну целину која захтева посебну и наменски креирану методологију? У том правцу, императив у формирању тезе дат је на успостављању, елаборацији и систематизацији четири примарна елемента који граде механизам методолошке матрице. Ови елементи: Порекло, Морфологију, Терминологију и Дефиницију представљају примарне ослонце без којих није могуће успоставити аналитичка тумачења пре свега типолошких структура угаоних грађевина, а потом и одређивање њихових историјских вредности.

Индикативно је да је до данас изостала научно заснована и прецизно вођена методолошка шема проучавања угаоних грађевина у домаћој историографији али и у ширим светским оквирима или није јавно објављена због чега ће јој се овом приликом посветити нарочита пажња. На тај начин ће бити обогаћена новим приступом у проучавању развоја архитектуре угаоних грађевина у Београду са хронолошком екстензијом од 1823. до 2020. године, односно развојном периоду дугим скоро два века.

II. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТОРИОГРАФСКОГ ИСТРАЖИВАЊА И ТУМАЧЕЊА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА

Преглед досадашњих проучавања и извори

У досадашњим истраживањима архитектуре угаоних грађевина могу се констатовати различити варијетети историографских проучавања овог специфичног градитељског типа, како у иностраној тако и у домаћој научној средини. Имајући у виду да се ради о сведенијем броју научних радова углавном расправног, прегледног или монографског карактера, могуће је успоставити прецизан преглед њихових издања и примењене научне методологије у изучавању архитектуре угаоних грађевина

слика 1. Типологија структуре угла
Роб Криер, *Елементи архитектуре*, Лондон 1992

у приближним хронолошким границама од 1951. до 1973. године, скоро потпуно ишчезао из општег интересовања архитектонске струке. Криер овим делом наглашава обнову угла као мотива нове модерне архитектуре. Ово научно дело са Криеровим цртежима су од

Првом типу историографског проучавања архитектуре угловница припадају научно-расправне студије које у контексту естетичког поимања простора и архитектуре узимају у обзир и вредности опажања које нуди феномен угла у архитектури. Један од првих теоријских радова из области проучавања естетике архитектуре угла и простора који формира у оку посматрача у епохи посмодернизма дело је архитектке, скулптора и историчара Роба Криера (Rob Krier). У својој књизи „Елементи архитектуре”,² Криер је кроз 24 цртежа различитих варијација архитектуре угаоних грађевина евидентирао обнову интересовања за овај феномен који је током периода након Другог светског рата,

² Krier, Rob. *Elements of architecture*, London, 1992.

нарочитог значаја и за домаћу архитектуру имајући у виду да се средња генерација српских архитеката, дипломираних током половине осме деценије прошлога века, у највећој мери ослањало на естетичке постулате Криеровог генија.

Један од првих научних радова из региона који валоризује типолошки архитектуру угаоних грађевина представља „Zagrebačka uglovnica u razdoblju od 1928. do 1944. godine” аутора Дарка Кахла.³ За сада једини научни рад са ових простора који обухвата најприближније елементе методологије проучавања угаоних грађевина, Кахлеов истраживачки допринос овој теми заснован је на валоризацији и типологији архитектуре угловница изграђених у Загребу током међуратног периода. Иако још увек недовољно прецизирани методолошки апарат и синтакса која би јасније дефинисала феномен структуре угаоне грађевине и њено естетичко својство, аутор је овим радом понудио утемељена историгорафска сагледавања овог специфичног градитељског типа у својој држави.

У српској историографији пионирски значај има најпрегледнији магистарски рад Радмиле В. Шобот, „Beogradska kuća na uglu u periodu između dva svetska rata 1919–1941. godine”.⁴ Недвосмислено унапређујући поступак откривања али и раног препознавања вредности тог историографски маргинализованог градитељског типа, ауторка је на исцрпним основа и уз опсежну референтну анализу евидентирала основне постулате развоја угаоних грађевина у Београду. Формирајући иницијално типолошко стабло, ауторка је успоставила корисне смернице за будућа истраживања овог типа грађевина. У исцрпном представљању проблематике проучавања овог специфичног градитељског типа ауторка је приступила сагледавањем начела континуитета архитектонског стваралаштва многих генерација градитеља темељећи своја сазнања на релевантним истраживањима, студијама случаја и драгоценим компаративним анализама са примерима из светске историје архитектуре. Вишезначну архитектуру и слојевиту интерпретацију значења угаоних грађевина ауторка је у свом магистарском раду поткрепила и новим сазнањима из историје архитектуре Београда међуратног периода који до тада нису представљали теме историографских проучавања, а који су од виталног значаја за тему о престоничким угловницама.

³ Kahle, Darko. „Zagrebačka uglovnica u razdoblju od 1928. do 1944. godine”, *Prostor* 27 (2004), 77–85.

⁴ Šobot, Radmila V. *Beogradska kuća na uglu u periodu između dva svetska rata 1919–1941. godine*, Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 1991.

Прву и за сада једину стручну монографију о једној угаоној грађевини у београдској архитектури представља дело Хајне Туцић Петровић и Милана Просена „Alpha међу bankama - Jadransko-Podunavska banka”.⁵ Систематизујући оскудна сазнања из досадашњих историографских проучавања о овом објекту аутори су понудили прегледан рад који доноси ново светло на историју овог репрезентативног трезорног објекта.

Уз то, угаоне грађевине су анализиране у оквиру монографских чланака и прилога о знаменитим грађевинама и опусима међу којима се издвајају радови: Милорада Војиновића, „Зграда окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју”,⁶ Жунић Тијане, „Окружно начелство у Врању - путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури”,⁷ Милице Церанић, „Историја и архитектура палате „Албаније” у Београду”,⁸ Маре Јанакове Грујић, „Београдски опус архитекте Стевана Тоболара (1888–1943)”,⁹ Ивана Р. Марковића, „Занатски дом у Београду архитекте Богдана Несторовића”,¹⁰ Марије Дрљевић, „О архитектури зграде представништва Првог дунавског паробродарског друштва у Београду”,¹¹ Јелене Петровић, „Зграда задужбине Луке Ћеловића - Карађорђева 65, Загребачка 1–9 и Гаврила Принципа 16”,¹² Предрага В. Милошевића, „Albanija, simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije - Autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim saradnicima: konstruktorom građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i

⁵ Tucić, Hajna i Prosen, Milan. *Alpha među bankama - Jadransko-Podunavska banka*. Beograd: Alph Bank Srbija, 2015.

⁶ Војиновић, Милорад. „Зграда окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју”, *Врањски гласник XXVI-XXVII* (1993–1994), 131–152.

⁷ Жунић, Тијана. „Окружно начелство у Врању - путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури”, *Лесковачки зборник* 43 (2003), 179–186.

⁸ Церанић, Милица. „Историја и архитектура палате „Албаније” у Београду”. *Наслеђе VI* (2005), 147–162.

⁹ Јанакова-Грујић, Маре. „Београдски опус архитекте Стевана Тоболара (1888–1943)”, *Наслеђе VII* (2006), 151–160.

¹⁰ Марковић, Иван Р. Занатски дом у Београду архитекте Богдана Несторовића, *ГТБ LIII* (2006), 311–335.

¹¹ Дрљевић, Марија. „О архитектури зграде представништва Првог дунавског паробродарског друштва у Београду”, *Архитектура и урбанизам* 20–21 (Београд 2007).

¹² Петровић, Јелена. „Зграда задужбине Луке Ћеловића-Карађорђева 65, Загребачка 1–9 и Гаврила Принципа 16”, *Наслеђе IX* (2008), 227–238.

Milanom Grakalićem”,¹³ и Александра Кадијевића, „Палата Милоша Савчића (1924-1926) - нетипична београдска угаона зграда”.¹⁴

За разлику од претходно наведених ауторских дела, од посебног значаја за проучавање ове теме истичу се још и малобројнији радови у домаћој историографији који архитектуру угловница повезују као интегрални елемент у грађењу урбанистичке целине. Овоме нарочито доприносе два рада аутора Милене Кркљеш, Владимира Кубета и Ксеније Хиел, „Geometrija ugaonih objekata Moderne u Novom Sadu”,¹⁵ као и још један рад истих аутора „Interrelationship of public spaces and built-in corner buildings based on the examples of modernism in „Mali liman” area in Novi Sad”.¹⁶ Аутори посматрају феноменологију угаоних грађевина са аспекта урбанизма и формирања амбијенталних простора што представља новину у домаћој историографији иако се ради о теми која се епистемолошки не би требало налазити на маргинама досадашњих проучавања, већ напротив.

Значајан допринос изучавању еволуције архитектуре угаоних грђевина у креирању урбанистичке физиономије Београда пружају и дела: Зорана Маневића, „Лексикон српских архитеката 19. и 20. века”,¹⁷ Тијане Борић, „Теразије-урбанистички и архитектонски развој”,¹⁸ Слободана Гише Богуновића, „Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka”,¹⁹ Љиљане Милетић Абрамовић „Паралеле и контрасти, Српска архитектура 1980-2005”.²⁰ и Михајла Митровића, „Архитектура у свету и код нас”.²¹

Сабирањем резултата назначених научних и стручних радова, монографије и прегледних чланака стиче се утисак о једној историографски релативно обрађеној теми чија методолошка упоришта готово увек потичу из већ датираниог контекста. На тај начин се заправо само продубљује постојећи парадокс привидне слике стварности познавања

¹³ Milošević, Predrag V. „Albanija, simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije - Autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim saradnicima: konstruktorom građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i Milanom Grakalićem”, *Izgradnja* 64 (2010), 601–611.

¹⁴ Кадијевић, Александар. Палата Милоша Савчића (1924-1926) - нетипична београдска угаона зграда, *Наслеђе XVII* (2016), 37-51.

¹⁵ Krklješ, Milena., Kubet, Vladimir., Hiel, Ksenija. „Geometrija ugaonih objekata Moderne u Novom Sadu”, 24th National and 1st International scientific convention moNGeometrija 2008, Vrnjačka Banja, 25–27. septembar 2008, 117–123

¹⁶ Krklješ, Milena., Kubet, Vladimir., Hiel, Ksenija. „Interrelationship of public spaces and built-in corner buildings based on the examples of modernism in „Mali liman” area in Novi Sad”, *Facta universitatis* (series: Architecture and Civil Engineering, 2007) Vol. 7, No. 2 (2009), 145–153.

¹⁷ Маневић, Зоран. *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд 1999.

¹⁸ Борић, Тијана. *Теразије, урбанистички и архитектонски развој*, Београд 2004.

¹⁹ Giša Bogunović, Slobodan. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, t. I-III, Beograd 2005.

²⁰ Милетић Абрамовић, Љиљана. *Паралеле и контрасти, Српска архитектура 1980-2005*, Београд 2007.

²¹ Митровић, Михајло. *Архитектура у свету и код нас*, Београд 2014.

порекла и суштине коцепције архитектуре угаоних грађевина уопште. Наиме, досадашња проучавања и тумачења угловница, изграђених у Београду током последњих 150 година развоја и трансформација, могуће је сагледати само фактографски али не и научно методолошки само из једног разлога - зато што елементи научног апарата у креирању методологије проучавања угаоних грађевина још увек нису дефинисани. У преклапању конотативних значења угаоних грађевина чини се да је до данас изостала историографска опсервација, а потом и валоризација, овог архитектонског феномена који није препознат правовремено због чега је важно пажљивом анализом установити и доказати све елементе њеног научног апарата и постави основе методолошког проучавања архитектуре угловница у Београду, али и уопште.

Предмет истраживања

Један од примарних предмета изучавања архитектуре угаоних грађевина у Београду током периода између 1865. до 2010. године представља утврђивање прецизне типолошке анализе архитектонског обликовања, просторне организације и принципа грађења визуелног идентитета овог специфичног градитељског типа. У том правцу, неопходно је размотрити све аспекте који се односе на персоналне афинитете наручилаца, слободне уметничке процене градитеља, прописане законе и урбанистичка начела који су непосредно утицали на обликовање престоничких угловница.

У складу са различитим стилским утицајима и асимилацијама са европским токовима у српској архитектури током XIX и XX века, изградња објеката на угаоним грађевинским парцелама званично је регулисана грађевинским прописима од 1865. године након доношења „Закона о подизању јавних грађевина” (**Законь о подизаню јвни грађевина**). Две деценије након усвајања, незнатних измена и допуна овог закона у Београду је изграђен Офицерски дом (Краља Милана 48 и Ресавска, арх. Јован Илкић и арх. Милорад Рувидић, 1895)²² као једно од првих репрезентативних угаоних здања у

²² Несторовић, Богдан. Јован Илкић, београдски архитекта, *ГТБ XIX*, Београд 1971, 253-270; Ђурић Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981, 47-51; Маневић, Зоран. *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд 1999, 74-75; Живановић, Душица. *Милорад Рувидић*, Београд 2004, 111-113; Ćiša Vогunović, Slobodan. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, knj. II, Beograd 2005, 800-806; Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 318; Маневић, Зоран. *Лексикон неимара*, Београд 2008, 160-161;

престоници Краљевине Србије. До избијања Балканских ратова, изразитије примере угаоних објеката у Београду представљали су кућа Димитрија Крсмановића (Кнеза Симе Марковића 2 и Косанчићев Венац 34, арх. Милорад Рувидић, 1898)²³ и хотел „Москва” (Теразије 20 и Балканска, арх. Јован Илкић, надзор, 1907).

До почетка треће деније XX века званични курс урбанистичког развоја престонице диктирао је закон из 1865. године чије су прве круцијалне измене и допуне уведене тек 1921. године. До усвајања Грађевинског закона 1931. године у престоници је забележен значајан пораст изградње угаоних, углавном приватних стамбених зграда чији су станови рентирани. Примена савремене технологије градње и ангажовање естетике доминантног академизма и „еклектицизма свих врста” истовремено је носило са собом и склоност ка скулптуралном у архитектури. Пласманом оригиналних ликовних решења и специфичним структурама еркера, купола и неретко сложеним композицијама искључиво декоративне намене, угаони објекти су, осим карактера новом друштвеном сталежу трговаца, банкара, индустријалаца, политичара и задужбинара, истовремено послужили и за истицање статуса.

Продор модерне архитектуре у Београду средином треће деценије XX века битно је утицао на процес реформулизације затеченог градитељског фонда, а тиме и на изградњу угаоних објеката, нарочито у раздобљу од 1931. до 1941. године када је забележена интензивнија изградња монументалних угаоних здања попут: Занатског дома (Хиландарска 2 и Светогорска 1, арх. Богдан Несторовић, 1932)²⁴, Аргарне банке (Влајковићева и Трг Николе Пашића 11, арх. Петар и Бранко Крстић, 1934),²⁵ Правног факултета у Београду (Старине Новака и Булевар краља Александра 67, арх. Мате Бајлон, 1935–38),²⁶ Задужбине Симе Игуманова-Призренца (Теразије 31 и Трг Николе Пашића 2, арх. Петар и Бранко Крстић, 1937)²⁷, Пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке КЈ (Теразије 29 и Трг Николе Пашића 1, арх. Григорије Самојлов, 1937), Палате „Албанија”

²³ Ђурић Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815-1914*, 88-90; Маневић, Зоран. *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, 348; Ćiša Vogunović, Slobodan. *Arhitektonska enciklopedija Beograda ...*, 1068-1070; Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*, 352-354; Маневић, Зоран. *Лексикон неимара*, 159-160; Живановић, Душица. *Милорад Рувидић*, 117.

²⁴ Марковић, Иван Р. „Занатски дом у Београду архитекте Богдана Несторовића”, *ГГБ ЛП* (2006), 311-335.

²⁵ Маневић, Зоран. *Браћа Крстић*, Београд, 1985.

²⁶ Milošević, P. *Mate Bajlon, arhitekta*, Beograd 2007.

²⁷ Ђурђевић, Марина. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Београд 1996.

(Кнез Михаилова 2-4 и Коларчева, арх. Бранко Бон, арх. Милан Гракалић, инж. Ђорђе Лазаревић и арх. Миладин Прљевић, 1939)²⁸ и др.

Експанзија колективне стамбене изградње у Београду је након 1945. године игнорисала дотадашња разнородна тумачења обликовања угла и сваку обнову модела угаоних грађевина. Релативна ауторска деперсонализација пројеката, сведене форме, употреба префабрикованих елемената, монотонија ликовног израза и одсуство декоративности је у послератном периоду до почетка 80-тих година обележила период негирања композиције угаоне вертикале. Изван таквог контекста, ипак се могу лоцирати малобројни примери као део микро-урбане целине изграђене на односу отвореног предпростора - *структуре повученог угла*. Међу таквима се посебно истичу: стамбена зграда (Кнеза Милоша 15 и Крунска 6, арх. Вера Ђирковић, 1954-1956), пословна зграда „Енергопројекта” (Царице Милице и Зелени Венац 18, арх. Милица Штерић, 1960),²⁹ стамбена зграда (Васе Чарапића 18 и Кнегиње Љубице 2, арх. Бранко Петричић, 1952), стамбена зграда (Риге од Фере 20 и Страхињића Бана, око 1955) и др.

Анализом градитељског фонда угаоних грађевина изграђених од почетка 80-тих до краја 90-тих могуће је објективно констатовати да је, иако релативно закаснео, утицај постмодерне архитектуре у Београду установио нови обликовни речник угаоних мултифункционалних и пословних здања. Најзапаженији примери су: пословна зграда „Прогрес” (Змај Јовина 8-10 и Кнез Михаилова, арх. Миодраг Мирковић, 1990-1996),³⁰ пословна зграда „MPS system” (Карађорђева 75 и Личка, арх. Бранислав Митровић, 1997)³¹, пословна зграда Управа комуналне полиције за град Београд (Макензијева 31-33 и Смиљанићева, арх. Србољуб Роган, 1991),³² стамбена зграда (Војислава Илића 44 и Метохијска, 1998), пословна зграда „MAG-Intertrade” (Михаила Богићевића 9 и Гаврила Принципа, 1987-1990),³³ пословна зграда ЈИНПРОС (Булевар краља Александра 86 и

²⁸ Церанић, Милица. „Историја и архитектура палате „Албаније” у Београду”, 147–162; Milošević, Milošević, Predrag V. „Албанија, simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije ...”, 601–611.

²⁹ Giša Bogunović, Slobodan. *Arhitektonska enciklopedija Beograda ...*, 1104-1106; Manević, Zoran. *Leksikon neimara*, 379-380.

³⁰ Kulić, V. *Izgradnja Beograda u periodu socijalizma, 1945-2000*, u: *50 beogradskih arhitekata* (rođenih posle 1945), urednik Anamarija Kovenc – Vujić, Beograd 2002, 90-91; Perović, Miloš. R. *Srpska arhitektura XX veka...*, 280-287, 225-226; Милетић-Абрамовић, Љиљана. *Паралеле и контрасти...*, 72, 129.

³¹ Kulić, V. *Izgradnja Beograda u periodu socijalizma, 1945-2000...*, 92-93; Perović, Miloš. R., 254-257; Милетић-Абрамовић, Љиљана., 63.

³² Kulić, V., 108-109; Perović, Miloš. R., 370-371; Милетић-Абрамовић, Љиљана., 73, 120.

³³ Perović, Miloš. R., 300-301; Милетић-Абрамовић, Љиљана., 65, 115.

Кнегиње Зорке, 1992-1998)³⁴ и др. Попут градитеља који су афирмацију стицали током међуратног периода, српски архитекти су током последње две деценије XX века, у складу са захтевима наручилаца и обавезујућим концептом законских правила изградње, ажурирали конструкцију угла освртом на затечене историјске моделе. У откривању и ревалоризацији таквих модела у постмодерној архитектури угаоних грађевина у Београду контекстуализам је имао значајно место.

Како би се у целости сагледали сви актуелни процеси техничке и естетичке реформулизације угла у архитектури Београда током прве две деценије XXI века неопходно је сагледати варијације овог градитељског типа кроз анализу итерполираних, блок и полублок, ламела и осталих типова угловница. Јасније дефинисање такве проблематике је неопходно како би се утврдиле чињенице које се односе на недоумице око питања: да ли угаони објекат може да буде истовремено и блок зграда, односно да ли истовремено може припадати другом градитељском типу? У тумачењу ове теме, посебно се истиче синтакса да угаони објекти, изграђени у првој деценији XXI века представљају речита сведочанства развоја српске архитектонске сцене новог доба као ефектни одраз градитељских утицаја и асимилације појединих европских токова.

У складу са техничким могућностима, евиденцијом и анализом прикупљене архивске грађе, драгоцену сазнања приликом историографске реконструкције савремених угаоних грађевина пружају на информације о објектима који су се претходно налазили на месту данашњих зграда изграђених на угаоним локацијама. Тиме се успоставља адекватан хронолошки низ сагледавања потенцијалних утицаја претходних епоха на архитектуру савремених угаоних објеката.

Упркос релативно ограниченој територији данашњег Београда на којој је спроведено испитивање свих примера на тоталном узорку, потребно је проширити истраживање на анализу трансформација угаоних грађевина у градитељским фондовима већих градова и места у Србији. Кроз компаративну анализу појединих истакнутих угаоних здања у престоници и типолошки сродних објеката у Србији формирала би се целовита слика градитељских и урбанистичких домета развоја и трансформација овог специфичног градитељског типа као и утицаји под којима су се они формирали у архитектури Београда.

³⁴ Ibid. 386-389; Митровић, Михајло. *Архитектура у свету и код нас*, 180.

Методологија проучавања архитектуре угаоних грађевина

Ток проучавања архитектуре угаоних грађевина у Београду, која се развијала од средине XIX века до краја прве деценије XXI века, могуће је као формални процес спровести кроз анализу резултата претходних тумачења и на основу досадашњих малобројних критичких осврта који су се бавили овим специфичним градитељским типом у новијој домаћој али и иностраној историографији. Међутим, дубља анализа порекла развоја архитектонске историје угаоних грађевина, која се рефлектовала и на београдске угловнице, захтева сасвим другачији, шири историјски контекст посматрања и проучавања који полази од становишта да се угаона кућа мора посматрати са феноменолошког аспекта. Поглед на решавање проблематике угла као феномена у архитектури је недостајао досадашњим историографским проучавањима као последица непостојања научне методологије проучавања овог специфичног типа грађевине. Проучавање еволуције архитектуре угаоне куће захтева сложени методолошки апарат који ће јасно дефинисати све постулате порекла и креирања структуре угла у београдском градитељству.

Архитектура угаоних грађевина у Београду (1865-2010)

Творећи апстрактну конструкцију сложеног методолошког механизма проучавања угаоних грађевина неопходно је имати у виду да **препознавање** и **проучавање** представљају најважније упоришне тачке читавог процеса, односно његову сврху и коначни резултат анализе. Такво теоријско тумачење сложеног система методолошке анализе архитектуре угловница звучи реверсно јер резултат анализе представља полазиште проучавања због чега поставка система делује незаокружено све до момента док се не интегришу примарни и секундарни елементи овог механизма, а који дају научно утемељење читавом процесу.

Примарне елементе проучавања угаоних грађевина чине: **порекло**, **морфологија**, **терминологија** и **типологија** угаоних грађевина, док се **дефиниција** јавља у двоструком облику као елемент који припада групи примарних елемената али истовремено заокружује процес теоријске идентификације. Примарни елементи методологије проучавања генерисани су и реагују у садејству са међуфазним процесима: **класификације**,

квалификације и **периодизације** који имају изузетно важну улогу у успостављању реда и правилног односа међу подацима објеката који се обрађују. Иако имају различите задатке, *примарни елементи* и *процеси* творе конструкцију јединственог катализатора пре свега у идентификацији, а потом и дефинисању појма објекта проучавања, односно угаоне грађевине те се због тога не могу и не смеју посматрати као изоловани елементи проучавања.

У контексту методолошке структуре проучавања архитектуре угаоних грађевина примарне елементе дефинишу њихови секундарни елементи који представљају међусобно јасно разграничене целине унутар којих се генеришу инструменти историјског препознавања, односно морфолошког стабла, грађења термилошких јединица и типолошких образаца.

Прву целину секундарних елемената **Порекло** чине пре свега хронолошка идентификација почетка јављања првих угаоних структура од X века нове ере на примерима фортификационе архитектуре из које се напослетку развила угаона грађевина какву данас познајемо. Следећи ступањ у истој целини представља профана архитектура која се развијала током епохе ренесансе на подручју Француске, Немачке, Холандије, Италије и Велике Британије за шта постоје оправдани историјски разлози који представљају посебне предмете анализа.

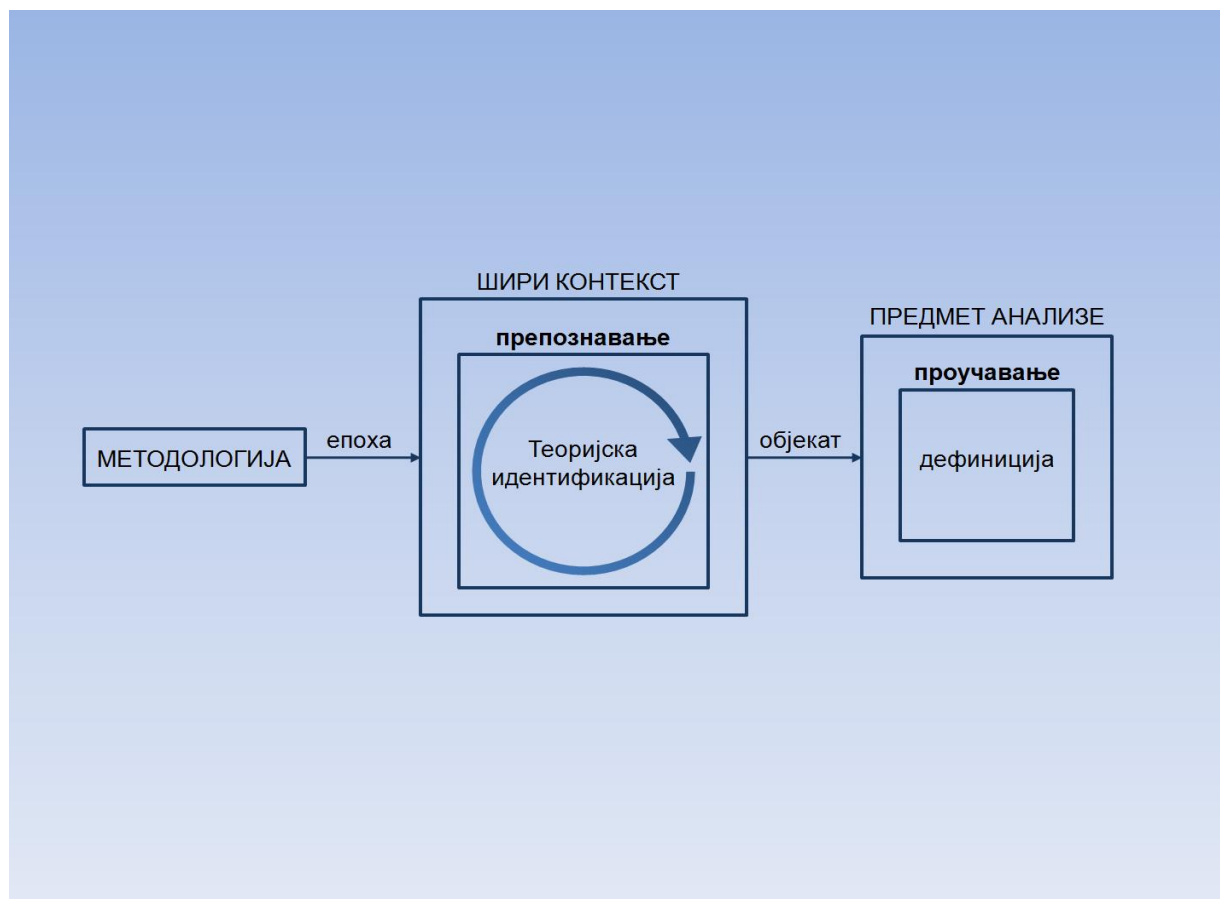
У секундарном поделементу **Морфологија** активно се елаборирају основни параметри грађења морфолошког стабла, односно структуре угаоне вертикале, њеног утицаја и садејства са различитим аспектима, попут: основне конструкције објекта, простора (како ентеријера тако и спољашњег простора око угаоне грађевине), затим утицаја на креирање урбанистичке физиономије уличног растера и свакако естетике коју захтева или естетичности коју емитује.

Целина секундарног поделементу **Терминологија** у најширем смислу је повезана са примарним елементима методолошког механизма али и сваком подсекундарном целином елемената имајући у виду да се не може посматрати као самостални ентитет који се гради и реагује независно од осталих елемената методолошке структуре већ као интегрални, стално присутни и неопходни субјект подложен константним променама у складу са степеном и ширином истраживања. Наиме, термилошки спектар се усклађује и примењује углавном у зависности од епохе у којој се развијала угаона грађевина која

представља предмет проучавања стога што се не може применити исти спектар термина на угаоне грађевине из епохе ренесансе као на оне из епохе историцизма, односно на грађевине изграђене током друге половине XIX века на објекте који су реализовани почетком XX века. Због тога је ова целина подложна очекиваним али и пожељним изменама, а нарочито допунама.

Ова целина истовремено носи и шири спектар термина који ближе одређују различите типове угаоних грађевина, попут: интерполиране, блок, полублок, дупли блок, угаоне блок ламеле као и специфичних типова којима припадају: корнероване, фрагментисане, неутралне и псеудоугаоне грађевине. Нарочитом спектру припада целина општих термина структура и елемената који се интегративно везују за контекст изучавања структура угаоних грађевина попут: купола, еркера, угаоних балкона, угаоних прозора, улаза на углу, угаоних рељефних декорација и др. Посебном терминолошком одредницом у оквиру ове целине детерминише се и значење корнеровање блока (урбоугаона грађевина) као феномена у новијој историји урбанизма.

Елемент секундарне секције методолошког механизма **Типологија** представља завршни моменат идентификације угаоне грађевине евидентирајући којој врсти, односно типу угаоне вертикале припада, а које се према основној подели групишу на пет основних типова: засечени, конвексни, конкавни, неутрални и посебни односно на различитите подтипове који стварају нарочите комбиноване вертикале структура повученог угла, структуре угаоне куле, структуре угаоног стуба, структуре трактног зглоба, структура балконског и прозорског угла и др.

Механизам тумачења и дефинисања типа структуре угаоне грађевине подразумева два поступка обраде података: први, кроз теоријску идентификацију у ширем, односно: други, дефиницију угаоне грађевине у ужем смислу. Сагледавање архитектуре угаоних грађевина у ширем контексту мора да се носи са дилемама које се односе на идентификацију овог типа грађевина како на конструктивном тако и на естетичком плану, односно да понуди одговоре на есенцијално питања дефиниције угаоне грађевине, затим да ли је свака грађевина која је изграђена на пресеку две или више саобраћајница угао грађевина и ако се може идентификовати као угаона, како гласи прецизан морфолошки склоп који је одређује као угаону и да ли је уопште могуће дефинисати универзални морфолошки склоп који прате различите варијације угаоних структура кроз епохе? Предуслов за ефикасно постизање објективних резултата проучавања и решавање наведених али и осталих питања идентификације подразумева пре свега дефинисање епохе која истраживача уводи у први режим обраде података проматрањем ширег контекста различитих историјских и друштвених прилика. Дакле, у анализи ширег контекста једне епохе потребно је

изоставити аутентичне моделе, односно препознавање угаоних грађевина које у завршном облику првог режима анализе података улазе у процес теоријске идентификације која подразумева пропуштање свих информација кроз елементе методолошког апарата.

Генерална формулација би кроз практичне примере текла на следећи начин: током епохе ренесансе у јужној немачкој покрајини Баварској сагледавају се различите прилике које су непосредно или посредно створиле услове за истицање угаоних еркера на приватним кућама имућних грађана, властеле или патриција чиме се као „препознати” објекти уводе у процес теоријске идентификације која даје коначну потврду таквом тумачењу, односно да се заиста ради о грађевинама које су сада идентификоване као угаоне.

Други режим подразумева увођење конкретне грађевине у процес као предмет анализе који се подвргава прецизнијем току проучавања и његовом дефинисању унутар изолованог историјског контекста. На практичном примеру то подразумева анализу једног објекта који је претходно теоријски идентификован као угаона грађевина, нпр. зграда Београдске задруге, дело архитеката Николе Несторовића и Андре Стевановића, која се потом историографски сецира на детаљне чиниоце од конструкције економског идентитета и пословања ове административне пословнице, преко услова који су претходили изградњи палате Београдске задруге до конструктивног склопа и порекла семиотике архитектуре овог објекта.

У зависности од ширине проучавања могуће је применити само први режим обраде података и идентификације уколико се ради о прегледном истраживању без дубље анализе и потребе за прецизнијим подацима који у том случају захтевају покретање другог режима.

Полазни историографски метод се заснива на свеобухватном прикупљању, систематизацији, периодизацији и анализи техничке, хемеротечке и фототечке архивске грађе, савремене стручне и научне литературе и историјских извора. Од посебног значаја се истиче и увид у приватне збирке старих фотографија, разгледница и дописница као и усмене консултације са особама која су учествовале у непосредном процесу креирања и реализацијама урбанистичких планова, односно извођењу угаоних објеката. У циљу јаснијег критичког тумачења наведене грађе предвиђена је примена метода анализе, *синтезе и компарације*.

Методом компаративне анализе могуће је објективно појаснити повезаност друштвено-социјалног карактера на релацији приватних и јавних/државних наручилаца угаоних грађевина и интезитета потрошачке климе у архитектури, нарочито током периода између два светска рата. Кроз критичку анализу до данас непознате архивске грађе и тумачење резултата објављених научних истраживања архитеката и теоретичара архитектуре биће констатоване промене у структури угаоних објеката кроз седам хронолошких оквира чије формалне границе дефинишу периоди измена и допуна грађевинских закона, односно њихово усвајање и поништавање. Важан чинилац у прегледнијој валоризацији ових целина, које се односе на различите периоде развоја архитектуре породичних кућа и вила, стамбених зграда и јавних здања, биће приказан кроз дијаграме и статистичка стабла развоја различитих типова угаоних грађевина у Београду.

Компарацијом резултата истраживања методама, тумачења и вредновања доступне историографске грађе и компатибилним методом упоредне анализе планирано је да очекивани резултати истраживања открију токове различитих промена односа социјалног и културног карактера као последица збира различитих фактора који су утицали на еволуцију угаоних објеката у другој половини XIX и током XX века у Београду.

Основне хипотезе

Будући да пројектовање и изградња угаоних грађевина често представља урбанистички, архитектонски али и стилски захтевнији пројектантски задатак могуће је констатовати различите хипотезе као теоријских резултата у процесу проучавања угаоних грађевина. Важно је пре свега истаћи да слојевита концепција архитектуре угаоних грађевина у Београду (1865–2010) није само опис функционалних процеса и естетичких образаца кућа већ несумњиви одраз специфичног језичко-реторичког садржаја друштвено-социјалног и културно-дидактичког, веома ретко политичко-идеолошког обрасца кроз које се кућа контекстуализује. Са друге стране, као реторички одраз претходне, друга теза се заснива на тумачењу и дефинисању образаца на којима су настајала аутентична градитељска остварења (угаони објекти) или истородни опуси у оквиру једне епохе. На тај начин је кроз конкретне примере могуће изоловати и анализирати различите утицаје о чијим ће се програмским основама дискутовати у првој тези рада. Употребом дијаграма статистичког

стабла могуће је објективно утврдити постојање образаца који је одговарао хронолошком, односно стилском програму као одразу личних амбиција власника или специфичних група (удружења, група и сл.) која су имала непосредан утицај на архитектонску форму угла.

Осим овога, преношењем аутентичних програмских образаца архитектуре угаоних грађевина у Београду у јединствени обликовни систем омогућен је посебан ниво разумевања амбивалентног односа архитектуре у друштву у коме је настајала. У том контексту, хипотетички постављена, значајну улогу на друштвено-социјалној и политичко-идеолошкој равни, а кроз процес модернизације српске архитектуре између 1925. и 1941. године, имала је маркантна урбана позиција угаоних објеката у простору која је појачавала ефекат знаковитих „формалистичких” елемената архитектуре модерног правца.

Коначно, евидентирање различитих еволутивних промена архитектонског, урбанистичког и естетског карактера важно је сјединити у контекст у коме се развијала архитектура угаоних објеката изграђених од 1945. до 1980. године. У таквом контексту могу се истаћи различити варијетети југословенске архитектуре у старој/новој престоници кроз синтаксу „модерно у форми, социјалистичко у програму”.

Циљеви истраживања

Тумачење архитектуре угаоних грађевина у Београду, као посебног урбанистичког акцента, до данас није представљало предмет ширих разматрања у домаћој историографији осим појединачно истраживаних градитељских модела у овире персоналних градитељских опуса, односно у оквирима тумачења ширих урбанистичких потеза. То је истовремено и један од циљева истраживања архитектуре београдских угловница који се пре свега односи на афирмисање затеченог градитељског фонда кроз различите процесе методолошки утемељених анализа и објављивање мање познате архивске грађе о развоју овог градитељског типа током XIX и XX века у престоници.

У ширем контексту, пре свега истраживањем кроз мултидисциплинарни приступ предмету проучавања неопходно је утврдити појам угаоне грађевине уопште, затим диференцирати критеријума интерполација угаоних грађевина у затечено градско језгро,

утврдити факторе развоја и типологија конструкције, затим утврдити модалитете у међусобним односима аутора и наручилаца у складу са програмским захтевима локације и на крају констатовати евентуална одступања од званичних грађевинских прописа епохе.

Посебну пажњу је стога неопходно посветити рецепцији различитих стилских струјања у Србији током XIX и XX века на угаоне објекте уз проширене осврте на најзапаженије градитељске примере. То значи да се широм елаборацијом наведених циљева, кроз методолошки утемељене опсервације и анализе истородних примера изван престоничке средине, омогући не само критичко вредновање, одреде особени уметнички донети и констатује значај посебног градитељског типа већ и да се створи могућност за формирање другачијег полазишта за каснија истраживања архитектуре угаоних грађевина од времена када су постали значајан чинилац у грађењу београдског урбаног идентитета.

III. ОПШТА ИСТОРИЈА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У ЕВРОПСКОЈ АРХИТЕКТУРИ

Еволуција развоја структуре угла у архитектури (X-XVII век)

Проучавање архитектуре угаоних грађевина до данас је представљао предмет интересовања малобројних историографа у Србији и у свету, односно тема скромног броја научних и стручних радова који су се углавном односили на валоризације аутентичних модела. Истовремено, до данас је у потпуности изостало утврђивање порекла идеје формирања специфичног вертикалног склопа који дефинише једну грађевину као угаону. То се односи на угаоне грађевине уопште, а не само на један одређени тип. У том правцу поставља се питање порекла морфолошког склопа али и дијалектике у стварању њеног препознатљивог структуралног и ликовног речника. У контексту затечене проблематике увиђају се и други моменти који додатно отежавају проучавање овог градитељског типа.

Осим утврђивања порекла намеће се и питање терминологије. Примарна недоумица се односи на питање: да ли је упутно коришћење тренутне терминологије из области проучавања историје архитектуре, која није ближе везана за морфологију угаоних грађевина или формирати нову језичку базу наменски пројектованих термина која би обухватала актуелне али и стварала простор за коришћење новијих израза који би помогли у јаснијем дефинисању угаоних грађевина?

Први приступ којим би се превидео значај формирања нове конструкције језичких помагала анализа проучавања углова би се задржала на тренутном нивоу, стагнирала и тиме *de facto* успорила будуће процесе валоризација архитектуре угаоних грађевина. Са друге стране, питање формирања новог језичког стабла дефиниција и термина у циљу јасније и потпуније закључке анализа угаоних грађевина могао би да створи извесни временски вакуум тренутног разумевања добијених резултата. Наиме, изградња и примена сасвим новог термилошког стабла у проучавању угаоних грађевина могао би да делује неповољно уколико не поседује претходно разрађене варијанте примењене на више анализа, односно научних и стручних радова у којима би се такви термини пажљивим интегрисањем у језички контекст лакше и брже прихватили, а тиме постајали подразумевани део описне анализе угаоних грађевина.

У том правцу, као најадекватније намеће се дијалектичко решење примене затечене терминологије која не захтева додатна тумачења и нове језичке структуре описних скраћеница којима би се превладала опширна објашњења. Формирање таквог терминолошког стабла, ипак није неопходно применити у свим периодима у којима се сагледава еволуција угаоних грађевина зато што различити периоди већ садрже адекватне и примењиве термине којима није потребна савремена допуна или описна скраћења. Синтетизована верзија тренутних старих термина и планираних нових термина захтева период који ни по својој дефиницији још увек није пронашао своје место у досадашњим историографским проучавањима, а који се односе на период с краја XX и почетка XXI века.

Осим утврђивања порекла и тока еволуције развоја угаоних грађевина, односно утврђивања нове терминологије у циљу лакшег и бржег објашњења савремених појава у архитектури, а које се директно односе на обликовне речнике угаоних грађевина, неопходно је велики део истраживачке пажње концентрисати на формирање критериолошког стабла. Наиме, морамо да се вратимо на почетак и поставимо питање: који параметри одређују дефиницију структуре угаоне грађевине? Проналажење одговора заправо представља дуг, спор и фазни процес евидентирања свих елемената у саставу различитих структура који дефинишу једну грађевину као угаону, а потом и мерење њихове типске квантификације као примарног показатеља заступљености једног профила у односу на остале.

Настанак и развој угаоних грађевина треба посматрати епистемолошки преваходно кроз културно-историјске друштвене прилике које су непосредно утицале на интенцију аутора у обликовању угаоне грађевине, односно давање смисла њеној изражајној форми у профаној архитектури. У креирању морфолошког речника елемената, облика, детаља, структура и конструкција угаоних грађевина, без обзира на њену намену препознаје се семантичка веза која успоставља релевантан низ од периода развоја фортификационе архитектуре високог средњег века, док се та веза на формалистичком нивоу може продубити до периода Римског царства. Ово је веома важно стога што се у креирању сасвим нове теоријске идентификације мора применити широка анализа свих релевантних субјеката, односно модела у архитектури од периода неолита до савременог доба не само као конкретни примери већ као иницирање будућих форми углова.

*слика 2. Тврђава Амберд, од VII до XIII века,
Демократска Република Јерменија
(www.landofnoah.com/index.php)*

Примарне изворе за проучавање порекла структуре, а напослетку и естетичких евокација савремених угаоних грађевина потребно је тражити у фортификационој архитектури раног, а нарочито високог средњег века у Европи и на Блиском истоку. Реч је о непрекинутом процесу пажљиво грађеном на унапређењу стабилности и постојаности конструкције из које су проистекле специфичне форме кула, бастиона, равелина, еркера и др., али је ипак немогуће пренебрегнути чињеницу да су до данас на процес креирања угаоних профила, нарочито

током XVIII и XIX века, утицали пре свега друштвени, односно социјални фактори.

Питање проучавања средњовековних фортификација није могуће узети у обзир без претходног познавања основне терминологије у одређивању различитих типова одбрамбених комплекса и грађевина, односно хронолошком следу развоја система заштите који је од најранијих времена подразумевао пре свега конструкцију зида³⁵ као матрице из које се развила али и физички ослањала фортификациона архитектура.

³⁵ Под одбрамбеним зидом подразумева се сложени систем утврђења са функцијом да заштите насеље или град, због чега се називају и градске зидине, иако се могу налазити и далеко изван урбаних насеља штитећи територијалне границе као на примерима Великог кинеског зида или римског лимеса у Њукаслу. Одбрамбени градски зидови од најранијих времена људске историје грађени су углавном од чврстог материјала односно камених блокова али су познати и варијетети са опеком и дрвеним конструкцијама. У зависности од затечене топографије систем зидине морају да буду прилагођене конфигурацији терена (равничарске, приморске и приречне, планинске и др.) који истовремено одређује и локације, односно стратешко позиционирање одбрамбених кула. Међу најстаријим познатим масивним формацијама одбрамбених зидова истичу се системи заштите око града Ур и Урк у древној Месопотамији, затим у Асирији и Вавилону док се међу карактеристичним примерима зиданог система одбране градова истичу се зидине древног египатског града Бухен на обали Нила. Еволуција изградње масивних одбрамбених зидова настављена је и у старој Грчкој, нарочито у Микени препознатљивој по „киклоповим” зидовима и „Лавлој капији”, док је са друге стране Атину, као политички центар античке Грчке, штитио систем паралелно грађених камених зидова названих Дуги зидови, изграђени средином V века пре нове ере. Током II и I века пре нове ере нарочито су интересантни за праћење еволуције одбрамбених кула опиди, односно велика келтска утврђења која су због изванредних стратешких могућности одбране и након римских освајања била распрострањена све до I века нове ере од британских острва на северу до данашње Мађарске на југу европског континента. Нови градитељски замах може се у континуитету пратити од почетка IV века нове ере изградњом градских зидина Константинопоља од оснивања престонице Источног Римског Царства као једним од најсложенијих одбрамбених система.

Пракса изградње одбрамбених зидова има своје порекло у праисторији али је врхунац достигла током средњовековног раздобља у Европи. Од X века нове ере сложени систем одбрамбених зидова све чешће је допуњаван кулама интегрисаним у ткиво зидова на стратешким локацијама које су осим као упоришне тачке одбране нарочито маркирале и градске капије. Током раног средњег века зидине су опасивале углавном изоловане замкове штитећи их положајем, најчешће на природном узвишењу или додатним системима одбране попут дубоких ободних канала. Ипак, средњовековне фортификације³⁶ нису могле да поседују изграђени систем одбрамбених зидова ако нису уживала нарочиту привилегију коју је одобравао нарочити Савет за утврђења³⁷ а у складу са њеном врстом, наменом и трајношћу.³⁸

Већ током XII века све већи број великих средњовековних градова био је утврђен одбрамбеним зидинама са кулама,³⁹ главном градском капијом и најчешће ободним каналом. У општем контексту термини замак, утврда⁴⁰, цитадела и тврђава се узимају као

³⁶ Фортификација је обједињени термин за утврду или утврђење као део једног утврђеног града или дворца, односно систем утврда који је изграђен да би одбранио један град или дворец од напада непријатеља. Најпримитивнији облик фортификација јавља се још у неолиту: земљани бедеми, појачани каткад и палисадама и ровови којима су утврђена седишта племенских поглавара, затим мања насеља и већи насељени комплекси. Од бронзаног доба таква су утврђена насеља све чешћа особито на подручју лужичке културе, а на Балкану на територијама Илира. Међу најстарије спадају тврђаве које су IV и у II миленијуму пре наше ере постојале у Индији и Египту, затим у Асирији, Кини и Вавилонији.

³⁷ Термин је изведен од латинске речи *Fortis* (lat.) јак, снажан, утврђен и *Facere* („направити“). Утврђења су комбиноване конструкције војне намене са објектима посебне намене стационарно/дефанзивног карактера, односно са војним базама и као средство за одбрану у рату. Такав систем одбране је стар око пет миленијума развоја људске историје при чему је дизајн постајао све сложенији прилагођавајући се новим стандардима офанзивне, односно дефанзивне политике ратовања.

³⁸ Према трајности објеката фортификације се деле на трајне, полутрајне и привремене. Стална утврђења су грађена плански на нарочито одабраном земљишту са геостратешким положајем које обезбеђује и довољно природних ресурса за војску и становништво унутар зидина током опсаде. Конструкција зидина и избор трајних материјала за изградњу и одбрану пажљиво су бирани у односу на степен дефанзивности. Са друге стране, полутрајна утврђења се користе током планиране или ванредне кампање, односно брзе војне интервенције током које се утврђење мора брзо изградити прилагођавајући се положају терена, врсти расположивог грађевинског материјала у непосредној близини и (не)квалификованом радном снагом. На крају, теренска или пољска утврђења су претежно војни кампови на слободном неограђеном простору, поново изграђени уз помоћ локалне (не)квалификоване радне снаге и расположивог грађевинског материјала попут камена, дебла, прућа, печене земље и др.

³⁹ На западном Медитерану се граде у бронзано и гвоздено доба утврђење настамбе, камене куле - *nuraghi* на Корзици, Сардинији и јужној Италији, *talayots* на Балеарским острвима. Сродне са нешто млађим каменим кулама у северној Шкотској *broch* које служе својој сврси све до Средњег века. Келти су током млађег гвозденог доба утврђивали своја *oppida* бедемима, код њих је примењивана камена и дрвена грађа *turris gallicus*. Крајем млађег гвозденог доба уместо кружних преовладавали су бедеми и ровови четвороугаоне основе. Солидније тврђаве од камена и опеке појављују се тек у оквиру великих цивилизација Блиског и Далеког истока.

⁴⁰ Војни објекти се често дефинишу као утврде иако се не ради увек о утврђеним грађевинама због чега је важно разликовати веће утврде које је правилније називати утврђењима док се просторно мање утврде

синоними за снажне одбрамбене формације али се њихови облици и функције у војној архитектури често мешају у доводе у конфузију. За разумевање настанка угаоних грађевина од кључне је важности правилно хронолошки пратити развој архитектуре наведених војних објеката, односно дела резиденцијалне архитектуре. Током периода Римског царства, установљен је правилан систем кула осматрачница које су биле најзаступљеније на лимесу између територије царства и подручја која су насељавала германска племена, односно на просторима где су грађени каструми.⁴¹ Настанком робовласничког друштвеног система, када су се за израду тврђавске оградe могли употребити бројнија радна снага и солиднији грађевински материјал - камен и опека - почињу да се граде тврђаве са јаким високим бедемима и још вишим кулама.

Усавршавање опсадне технике и примена подземних ходника имали су за последицу повећање димензија градских бедема. За време владавине цара Александра Македонског који је изградио преко 70 утврђених градова ова техника звана „полиокретика” достигла је врхунац. У доба доминације Западног Римског Царства тврђаве су на највећем броју примера имале облик многоугаоника са оградом или бедемима на којима су грађене куле квадратне или правоугаоне основе често и дупло више од одбрамбених зидова.

називају *fortalices*. Исто важи и за градске зидине које се могу називати утврђењима али их није обавезно тако дефинисати.

⁴¹ Термин *Castra* је латинског порекла, обликована и као *Castrul* или *Castrum*, коришћена највише током епохе Римског царства да се означе објекти, односно парцеле на којима је планирана изградња неког објекта војне намене у дефанзивне сврхе, односно као маркирање одбрамбеног положаја. Иначе, у дословном преводу са латинског језика реч *castra* означава „велики табор легија”, док је за мања утврђења често коришћен деминутив облик *castellum* који је подразумевао базу легије окружену војним помоћним јединицама као логистички центар помоћи легија. Са друге стране, интересантно је да се реч *castra* преводом са енглеског језика односи на „римску тврђаву”, „римско утврђење” или на „римски логор”, док се под термином „Castramentation” не ретко подразумева уметност као нарочита вештина изградње утврђења из времена римских легија.

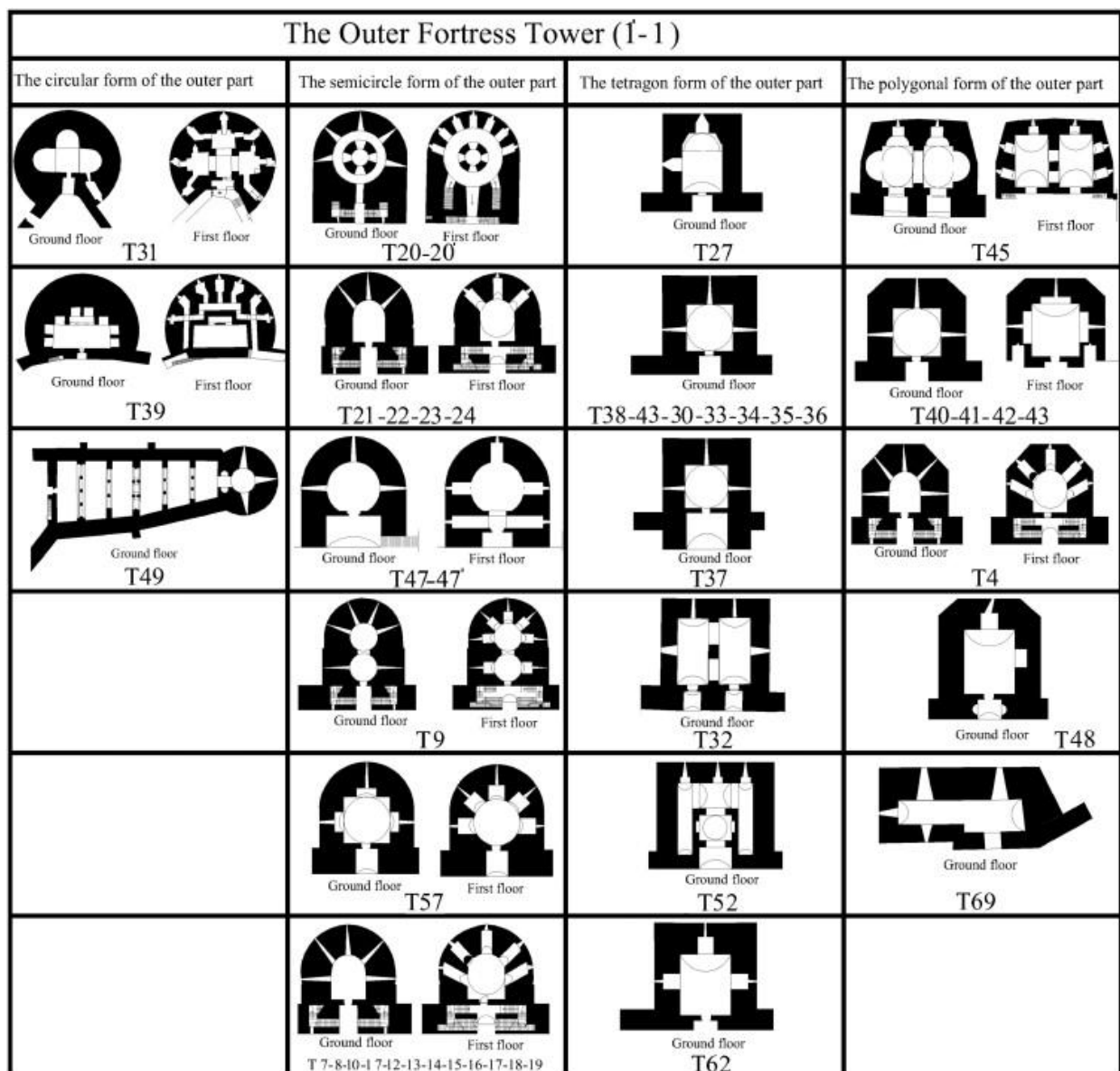
*слика 3. Тврђава Крак де Шевалије, 1144—1271, Сиријска Аранска Република
(www.wanderlord.com/fortress-krak-des-chevaliers/)*

Кључни период развоја фортификација какве данас познајемо потиче из периода од XI века који се мора посматрати у контексту различитих историјских прилика које су непосредно утицале на трансформације система фортификација. Наведени период истовремено обележава почетак друштвене поделе рада и развоја унутрашњег тржишта на европском континенту чији се економски карактер постепено трансформише и прилагођава новим друштвеним тенденцијама у чијем се епицентру сада налази град. Један од примарних предуслова оснивања, а потом и економског развоја града, имала је трговачка веза са остатком континента али и света. Имајући у виду да је поседовала најјачу флоту средњег века Млетачка држава је у епицентар својих економских дешавања могла да уздигне Венецију као економску, поморску и трговачку силу света што је истовремено омогућило изградњу нове али и модернизацију затечене како подземне тако и надземне инфраструктуре. Други град на Апенинском полуострву који је забележио експоненцијални привредни раст била је Ђенова која је трговала са земљама западне

Европе али и са Блиским истоком попут Сирије, Ирана, Ирака и др. чиме је такође омогућено формирање снажне флоте. Сличан привредни раст се у истом периоду бележи и у Немачкој где се изграђују градови на Рајни попут Келна, Мајнца, Вормса и Штрасбурга.

Средњовековни феудални градови су били углавном опасани системом зидина које су штитиле како становништво унутар тврђаве тако и сељачко становништво у предграђу изван зидина.⁴² Током раног средњег века ове куле осматрачнице су достигле завидне димензије и спратност. Још увек израђиване од дрвета, куле су биле грађене на стратешким тачкама одакле је извиђач на дужности могао да алармира суседну кулу све до насеобине која се чувала у случају опасности. У позном средњем веку нарочито у доба крсташких ратова и касније око насеља са развијеним занатством и трговином подижу се ограде или бедеми или се на рушевинама старих граде нова утврђења. Оживљавању новог типа тврђава - фортификација допринела је пре свега развијенија опсадна техника из крсташких ратова.

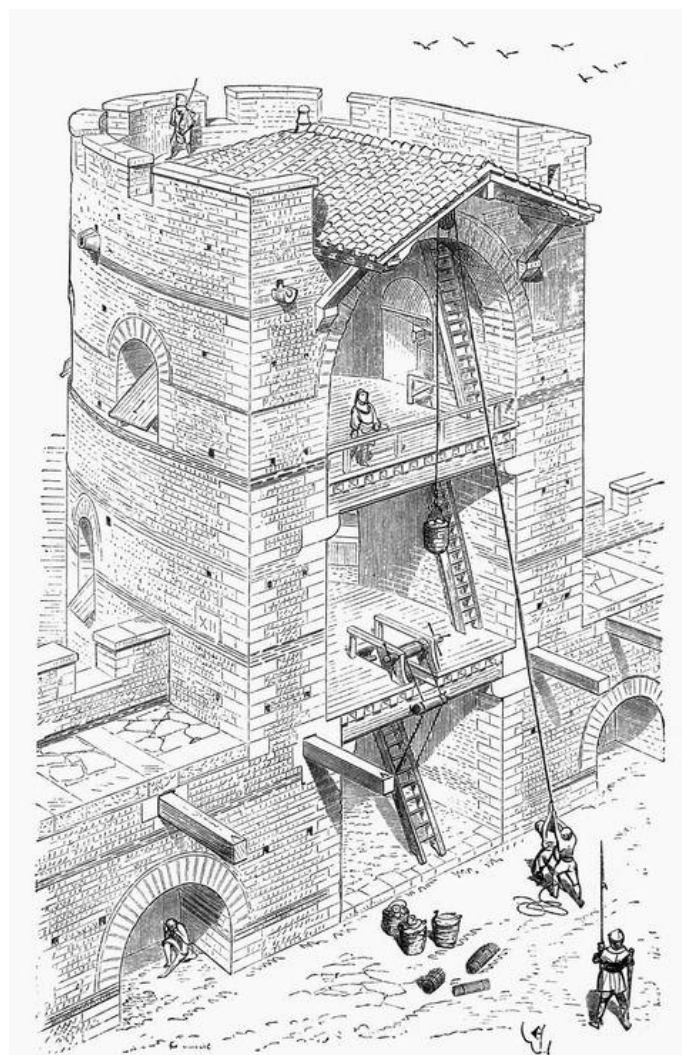
⁴² Углавном је један део градске популације имао улогу стражара и налазио се у гарнизонској служби, док је преостали део становништва морао да зна да рукује оружјем. Имајући у виду експоненцијални пораст броја становника економски стабилнијих градова у средњовековној европи зидине градова су често постајале тесне због чега се град ширио на предграђа која су потом штићена новим редовима зиданих појаса при чему су се градови, као стамбене целине, ширили у неправилним концентричним круговима. Градови су били генерално тесни иако је у њима током средњовековне епохе живео мањи број становника имајући у виду попис у Енглеској да је током друге половине XI века живело највише 5% становника.

слика 4. Градске зидине тврђаве Кара Кале, Дијарбакир, IV-XIX век, Турска Република
(www.sciencedirect.com/science/article/pii/S209526351300023X)

Од почетка раног X века куле су почеле да се граде од камена са унутрашњом дрвеном, етажном конструкцијом. Ове куле су истовремено представљале и данас прве познате тврђаве дефинисане као куле у саставу градских зидина или као самостојеће слободне структуре. Њихова изградња је присутна углавном на линији од Италије, преко Француске до Енглеске залазећи дубоко у територију Ирске. Куле из овог периода су биле углавном квадратне или правоугаоне што их је чинило релативно рањивијим због „мртвих углова” током војних интервенција. Такав, незванични стандард је потрајао чак до касног XII века

када је енглески краљ Ричард Први (Richard I of England) наредио изградњу полигоналног, скоро у основи кружног донжона у оквиру замка Гаљард (Gaillard) у Нормандији.

слика 5. Принцип грађења одбрамбених кула у Француској од XI доXVI века, Виоле ле Дик, 1875 (www.pinterest.com/cungss/viollet-le-duc/)

Ипак, важно је истаћи да кружне куле нису биле изум средњег века и да су их Римљани већ користили у изградњи неких својих фортификација, док се најпознатије римске куле са основом у облику великог латиничног слова D налазе у саставу тврђаве Каркасон (Carcassonne) у Француској из V века п.н.е. Такође, треба истаћи да су кружне куле биле пореклом са Средњег истока. Међутим, иако су средњовековни европски инжењери били упознати са овим конструкцијама до данас се не може са јасним ставом констатовати зашто нису одмах и примењене у архитектури европских фортификација све док XII века. Нарочита новина у средњовековној европској архитектури фортификација током X века била је мултипликација

мањих кружних кула у правилном распореду повезаних зидинама тврђаве.

На облик конструкције и њихову позицију у оквиру фортификације велику улогу је имала и конфигурација терена. Ипак, најзаступљеније локације за изградњу кула су се односиле на угао фортификација одакле се пружао поглед на више страна.

Крајем XII века уследила је нова трансформација фортификација при чему се примарна донжон кула издвојила у средишњи део простора комплекса ограђеног масивним каменим зидовима. У таквој констелацији двоструке одбране уследила је и

редукција величине али и преобликовање масивних угаоних кула које су почеле да се отискују од тла због новог изума који је, опет већ раније био заступљен у архитектури Средњег истока. Ради се о специфичном истуреном засеку или конусном одбојнику који под углом одбија приступ самим зидовима. Тиме је статички појачана стабилност зидина и устостављена додатна физичка више одступница него баријера приликом напада. На овај начин, проширено подножје зидова, које се може посматрати и као мегаломански проширена темељна стопа која је обезбеђивала потребну стабилност, присуство кула је постало стратешки сувишно. Куле су током XIII века трансформисане у истакнуте цилиндричне и квадратне полукуле које су са спољашње стране изгледале као истакнути еркери подухваћени каменим профилисаним конзолама. Један од круцијалних разлога експоненцијалног проширења комплекса градова-тврђава током XIII и раног XIV века представљала је трговина у којој су битан фактор представљали Млечани, Ђеновљани, Пизанци, а и трговци из јужне Француске и Каталоније који су успоставили сталну поморску трговачку руту са Истоком. Са друге стране Фландрија и град Бриж представљали су најважнији трговачки фактор развоја за област Балтичког и Северног мора.

Од раног XIV века формација градова-тврђава постаје превазиђена услед открића топова на бојном пољу. Наиме, уситњавање феудалног система довело је до изградње преваходно мањих, приватних утврђења у форми каштела, затим самосталних утврђених кућа и замкова који су се налазили у власништву властеле. Нови тип утврђења подразумевао је изградњу система јаркова и земљаних насипа и бедема који су требали да апсорбују и распрше енергију дејства топова. Нова методологија изградње утврђења предвиђала је све рањиве тачке које су се у унакрсној паљби највише налазиле на удару дејства непријатељске артиљерије. Због тога је смањена висина а значајно повећана дебљина зидина који су истовремено закошени под углом као и све чешћи опходни канали. Модернизација артиљеријског наоружања непосредно је утицала на трансформацију одбрамбеног система и преобликовање геометријских облика утврђења обезбеђујући све слабе тачке.

*слика 6. Утврђење Сарзанело, 1492-1502, Република Италија
(www.fortezzadisarzanello.com)*

Утврђење Сарзанело (Sarzanello) у северозападној Италији, изграђено између 1492. и 1502. године, пружа адекватан увид у поступак модернизације европских утврђења са дуплим зидовима, спољним и унутрашњим, као и атипичним кулама чија структура потиче из средњовековног периода али на овом утврђењу интегрисан на простране равелине угаоних пушчаних испуста којима се тврђава брани са бочних страна. На тај начин равелини штите тврђаву у унакрсној ватри. Сличан пример транзиције форме може се видети на утврђењу на Родосу из 1522. године као једини у целини сачувани пример европског утврђеног града који показује прелаз између класичног средњовековног утврђења и најмодерније фортификационе архитектуре.⁴³

⁴³ Истицањем форми равелина и повлачењем зидане масе између ових стреловитих испуста резултирао је стварањем различитих типова звездolikих и вишестраних утврђења међу којима се као најпиктореснија издваја тврђава Буртанге (Bourtange), док су вредни пажње и поједина утврђења из истог периода изграђена у Великој Британији попут утврђења у Бервику (Berwick-upon-Tweed) као и лука архипелаг Суоменлина (Suomenlinna) у Хелсинкију у Финској.

Када се средином XIV века појавила, а у XV веку проширила употреба пушчаног праха, променила су се и средства одбране. Напуштајући повишена неприступачна места, куле постају ниже, одбацују се круништа и торњићи а пажња се усредсређује на изградњу масивних подножја. Ватрено оружје доводи борбу на већу удаљеност. Стога се пажња посвећује предтврђавном простору; израђују се насипи са заштићеним ходницима, ровови и глације са постепеним уздицањем до утврђеног места. У почетку се високе куле смањују на висину куртина, добијају дебеле зидове и мењају стари, кружни или четвороугаони пресек у петоугаони са шиљком оријентисаним према нападачу. Слабе тачке из средњовековних зидина утврђују се оваквим петоугаоним кулама. Мариано ди Јакопо (Mariano di Jacopo) из Сијене заснива одбрану Рима на систему који се касније назвао бастионски. Значајан је пример бастиона Ардетино (Ardeatino) којег је у Риму конструисао Антонио Сангало у доба Папе Павла III приликом појачавања Аурелијанових зидина. Типски су најзначајнији бастион Магдалене у Верони и Бастион Верде које се уклапају у средњовековне зидине око Рима. Прва бастионска утврђења у Француској су бедеми града Троја (Troyesa) из 1524-29. године грађени по италијанском узору.⁴⁴

На челу бастионског утврђења је равелин који штити куртину од напада. У ренесанси он има облик троугла а касније облик лунете или клешта. Саме шиљке равелина и бастиона бранили су истурени бастиони у облику лунете (*demi lune*). Други важан одбрамбени појас испред куртине, а иза равелина, била су клешта (*tenaille*). На самим куртинама подижу се утврђене касарне или козлићи (*cavalier*), односно кавалијери.

Увођењем експлозивних граната у XIX веку довело до још једне фазе у еволуцији утврђења. Услед све снажнијих разорних дејстава које су производиле све разорније гранате, систем равелина је постао релативно безначајан, док је акценат стављен на проширивање и продубљивање ровова који су онемогућавали ближи прилаз зидинама

⁴⁴ Италијански ђак Ерард Ј. (J. Errard) је био реформатор изградње француских фортификација који је бастионима утврдио луку у Тулуну (Touloun), цитаделу у Лаону и др. код којих је широке ровове и дуге куртине заменио равелинима у облику клешта или лунета. Ерардове идеје даље је разрађивао Б.Ф. Паган, а даље његов ученик С. Ваубан који, користећи се ратним искуством, примењује Паганове теорије на терену и гради 33 нове фортификације и реконструира 300 постојећих, а његове методе касније су преузели многи други градитељи бастиона у Европи. За правилан распоред фортификације се заузима А. Диетег који у дубоке ровове поставља утврђене казамате под заштитом чуњастих утврђења, чиме пружа потпуну самосталност јединицама одбране. У почетку се сматрала савршеном петоугаона диспозиција утврђења. Ил Буска (Il Busca) почетком XII века развија шестоугаони распоред који И. Бертола (I. Bertola) примењује у цитадели Алесандрије. Утврђење Палманова, изграђена према основи В. Скамоција (V. Scamozzi), представља конструкцију са 9 једнаких углова. Са друге стране, тврђаву Никозију на Кипру изградио је Г. Саворгано (G. Savorgnano) као полигон са 11 углова итд.

утврђења. Због тога је развијен полигонални систем утврђења око кога се успостављен дубоки ров којим доминирају плитки равелини постављени под углом. Као додатна мера одбране саставни део тврђаве у јарку су представљали бункери који су могли да дејствују и из доњих зона.⁴⁵

Паралелно са редукцијом димензија кула развијала се и архитектура обновљених донжон кула у централном делу фортификације. Куле су садржавале нови градитељски моменат који је са једне стране обезбеђивао визуелну упадљивост, у ограниченој мери и естетички контекст, а са друге стране савремено конструктивно решење. Наиме, у циљу функционалне продуктивности расположивог простора унутар куле степеништа су била смештена на угловима кула наглашена тубусном структуром која је пратила висину кула.⁴⁶

Период трансформација (Енглеска, Француска, Немачка)

Стваралачке варијације и порекло интенције процеса унапређивања архитектуре угаоних грађевина могуће је у континуитету пратити од почетка друге половине XV века не само кроз еволуцију развоја фортификационих система градова тврђава и приватних каштела, већ и кроз профану, стамбену архитектуру приватних кућа као најранијих извора за проучавње овог специфичног градитељског типа и непосредних рефлексија на типологију различитих структура савремених угаоних грађевина. У том правцу важно је осврнути се на начин живота човека од средине 1450-тих година при чему се запајају многе социјалне недоследности са дотадашњим начином живота у кућама али и системом образовања. Наиме, породица се повлачи из заједничког и окреће личном, приватном животу, што се најбоље препознаје у начину становања. Таква трансформација се запажа у начину на које се распоред у кући мења, просторије за живот окрећу се према унутрашњем дворишту, а не према улици као до тада. Са друге стране, образовање је посредно имало велику улогу у регулацији угаоних вертикала као и у систему њиховог наглашавања. Конкретно, током

⁴⁵ Интересантно је да су се током XIX века традиционални облик и конструкција тврђаве европских колонијалних војски задржали у Африци где су једноставно мигли да издрже нападе локалног становништва примитивним оружјем које није наносило оштећења зидинама. Једини проблем снабдевања муницијом решен је изградњом мреже подземних тунела са бункерима који су тврђаве снабдевали ресурсима.

⁴⁶ Степеништа у кулама су генерално се кретала у правцу казаљке на сату зато што је на тај начин приликом продирања неприатељ имао мање места за маневрисање мачем од онога који брани кулу и силази низ степениште јер се мач увек по правилу држао у десној руци.

друге половине XV века трговци, банкари и апотекари су препознали значај школовања деце што је довело до стварања нове друштвене елите која је познавала латински језик, бавила се проучавањем књижевности развијајући истовремено критичке и моралне одговорности. Нова класа друштвеног поретка ренесансног човека тежила је креирању савремених идеала, ослоњених на традицију као показатеља стабилности и постојаности, континуитета али и географског контекста. Због тога се у наступајућем периоду, дужем од два века, развијала особена архитектонска конструкција која је у посредном контексту ревалоризовала фортификациони мотив угаоне куле дајући му нову, профану димензију. Коначно, Еволуција развоја угаоног волумена у европској архитектури током XVI и XVII века тесно је повезана са развојем специфичног типа канатне или бондручне конструкције грађевина.⁴⁷ Наслеђено средњовековно градитељство приватних кућа богате властеле током ренесансе постало је доминантни стилски правац у архитектури Немачке, Француске и Енглеске. Као својеврсни омаж средњовековљу, куће од бондрука са наглашеним гредним скелетом на фасадама снажно су истицале историјске цитате кула са тврђава.

Основна техника грађења у овом типу позната је из доба неолита и првих људских насеобина а потом се проширила у многе делове света током различитих периода, као што су древни Јапан, континентална Европа и неолит Данске, Енглеске, Француске, Немачке, делови Римског царства и Шкотске. Техника грађења у комбинацији дрвених греда и камених блокова била је нарочито заступљена у климатским зонама које обилују лишћарском дрвном грађом, као што је хрест. Употреба дрвених греда је мање

⁴⁷ Под термином „канатна конструкција” енглеског (енгл: half-timbering), француског (фра: *colombage*) или немачког (нем: *Fachwerk*) порекла подразумева се комбинована конструкција у Србији и Македонији познатија као бондрук, односно куће бондручаре али треба имати у виду да се ради о другачијем систему везивања и напрезања елемената конструкције. Најстарију грађевину чија је скелетна конструкција изграђена на овај начин забележио је Витрувије као *opus craticum* и потиче из Херкуланума иако се ово тумачење мора узети са резервом имајући у виду да је исти термин описивао и дрвене рамове испуњене каменим блоковима који су потом малтерисани а које су римљани називали *opus incertum*. Са друге стране, енглески назив half-timbering први пут је споменула Марија Марта Шервуд (Mary Martha Sherwood, 1775–1851) у својој књизи „Дама Манор” (*The Lady of the Manor*) публикованој у неколико томова од 1823. до 1829. године. У овој књизи Марта Шервуд наводи: „...passing through a gate in a quickset hedge, we arrived at the porch of an old half-timbered cottage, where an aged man and woman received us...”. Енглеска верзија термина је пронашла своју званичну лингвистичку подршку од 1842. године као званични термин у „Енциклопедији архитектуре” аутора Џозефа Гвилта (Joseph Gwilt, 1784–1863), док се исто значење овог термина налази се и у четвртом издању „Класичног речника архитектуре” (*Classic Dictionary of Architecture*) из 1873. године аутора Џона Хенрија Паркера (John Henry Parker). Ипак, у овом речнику први пут су констатоване разлике између конструкција кућа изведених преваходно од дрвета и кућа изграђених у комбинацији дрвених греда са испунама од другог материјала са приземљем изграђеним од масивних камених блокова или ређе од опеке.

заступљена у Русији, Финској, северној Шведској и Норвешкој, где је примењивана углавном дашчана конструкција, од лако доступних материјала као што су бор и смрча.

Енглеска

Неке од најстаријих неолитских кућа грађених у једноставној верзији канатне конструкције пронађени су на тлу Енглеске која се током XVIII и XIX века могла сматрати европском престоницом препознатљивог манира градње скелетног система канатне градње који је називан још Тјудор стил по актуелној династији енглеских владара.

*слика 7. Честер Ровс, око 1895, Енглеска, Велика Британија
(www.seanmunger.com/2017/06/02/historic-photo-the-rows-chester-england-about-1895/)*

Осим истакнутог дрвеног скелетног система Тјудорске палате и куће властеле украшавали су и различити декоративни гипсани украси на фасадама. Ова специфична врста канатне

градње је најприсутнија у Ворикширу (Warwickshire), Вустер (Worcester), Хартфордширу (Hertfordshire), Шропширу (Shropshire) и Чеширу (Cheshire) док се у у Литл Моретон Холу (Little Moreton Hall) налази један од најочуванијих примера овог типа градње. Нарочито су драгоцене сачуване кантатне куће у јужном Јоркширу (Yorkshire) које датирају из периода око 1500. године у Шефилду (Sheffield), у Бишоп Хаусу (Bishops' House).

Овај начин градње у Енглеској није био стилски монохроман већ се делио на регионалне варијације, и то на: „источну школу”,⁴⁸ „западну школу”⁴⁹ и „северну школу”⁵⁰ али треба имати у виду да су постојале и различите варијанте ових школа док је свакако најпознатија карактеристика енглеских кантатних грађевина (*cruck frame*), односно једнобродни објекат и кутијаста оквир бондручне конструкције.⁵¹

Интересантно је споменути да квалитет изградње није зависио од величине грађевине већ од материјалног статуса власника, односно наручиоца као и вештине мајстора, док је величина греда које се користе у изградњи и њихов квалитет обраде непосредно одражавао статус и богатство власника. Истицање волумена куће од првог спрата, односно препуштање комплетне конструкције првог спрата преко фасадне равни приземља уведено је током XIII века и настављено да се користи кроз XVI век.

Систем **кантатне** градње енглески колонисти су почетком XVII века преселили преко Атлантика на територију данашње Северне Америке али је само током кратког временског периода заживео у енглеским колонијалним насељима попут Плимунта, Масачучеца, Џејмстауна и Вирџиније у Новој Енглеској и средње-атлантским колонијама.

⁴⁸ Начин изградње је препознатљив преваходно због специфичног начина низања носача чији међусобни размаци, односно ширине стубића не прелазе 6 инча. Иако су ширина и размак стубића варирали током читавог XVI века овај систем изградње је остао препознатљив за источну школу кантатне изградње пре свега кућа властеле.

⁴⁹ Одликује је примена квадратних оквира исте величине који покривају фасадне површине истовремено као конструктивни елементи и декоративни мотиви који се калеидоскопски умножавају стварајући сложене варијанте облика звезда, крстова и др.

⁵⁰ Свакако најдекоративнија школа градње кантатне конструкције која је сложени систем носећих елемената и декоративних елемената између приземља и првог спрата успостављала уједначеном нотом мотива рибље кости, односно Шеврон образцем. Северна школа је била опредељена на изградњу приватних кућа због чега је кантатна арабеска била подложна различитим захтевима власника што је услвило разноросност декоративних композиција грађевина ове школе.

⁵¹ Систем градње кутијастих форми може се прихватити као претеча из које су се напослетку развили сложени конструкциони системи попут Wealden House и Jettied house, затим једнобродни и тробродни амбари Cressing Temple који датирају из 1205-35. године. Овај начин изградње био је познат од XIII века, а задржао се све до средине XVIII века иако су данас многе грађевине изграђене у овом маниру претрпеле бројне интервенције које су изворни изглед довели до не препознатљивости.

слика 8. Стамбена зграда, XVI век,
Троа, Република Француска
(www.digii.eu)

континуираним дрвеним праговима (*poteau du sole*). Међупростори дрвених греда попуњавани су различитим расположивим природним материјалима као што су блато и слама, пруће, коњска длака, ређе опека и др.

Француска

До данас најстарији сачувани примери грађевина у Француској изграђених у канатној конструкцији датирају из периода око XIII и пролазе кроз читав XVIII век остајући најзапаженији на примерима у местима Бургес, Троа, Руан, Динан, Рен, Бриж, Трој, Руан, Динан као и у многим другим градовима. Скелетни систем бондручара, односно канатна грађевина у Француској има локални назив *pan de bois* или *colombage*. У Нормандској традицији изградње ових кућа биле су заступљене две основне технике: рамови су рађени од четири грубо истесана дебла побијеним у земљу (*poteau en terre*) или у

слика 9. Стамбена зграда, око 1600,
Маркплац, Штудгарт
(www.stadtbild-deutschland.org)

Немачка

Поред Енглеске и Француске свакако је најпознатија али и за проучавање еволуције архитектуре угаоних грађевина драгоцене немачка традиција грађења канатних грађевина (*Fachwerkhäuser*). У Немачкој је од друге деценије XIV века развијено неколико стилова дрвене изградње али се вероватно највећи број зграда на свету може пронаћи у Немачкој и у Алсац (Alzas). Постоје и читави мали градови чије су грађевине изграђене у техници *Deutsche Fachwerkstraße*. Важно је имати у виду да се не ради само о локалном, народном начину изградње већ да се линија дужине 2.000 км на којој су грађене најпознатије грађевине овог типа налазе се на рути

више градова који пролазе кроз Доњу Саксонију, Саксонију Анхалт, Хесе, Турингиа, Баварија и Баден Витенберг, Гослар, Ханау Штајнхајм, Бад Урих, Епинген, Мозбах и др. Један од најпознатијих немачких градова овога типа у коме се до данас сачувала традиција фацверк изградње је свакако Кведлинбург као музеј на отвореном са више од 1200 кућа старијих од пет векова. Имајући у виду разнородност конструкција, детаља, мотива и варијетета декоративног слагања гредног фасадног мозаика готово је немогуће направити јединствену листу свих варијанти овог типа грађења у Немачкој али и у Европи јер је фацверк техника генерално веома слична оној из оближње Холандије и Енглеске. Са друге стране, грађевине у Баварији и Швајцарској су значајно богатије украшене имајући у виду да располажу са великим резервама шума. Ипак, као евентуални начин распознавања, немачки Фацверкхаус је карактеристичан због приземља чији су зидови изграђени од каменних блокова или ређе од опеке и могу бити високи неколико метара до зоне првог спрата.

Епоха просвећености и иновација (XVIII-XIX век)

Индикативно је да је током друге половине XVIII века квантификација угловница била видљиво смањена и то из неколико разлога. Наиме, истицање индивидуалних осећања и маште током епохе ренесансне осећајности у коме је примат у свим уметностима па и архитектури имало неговање субјективног, а не ретко и ирационалног манира, имало је за последицу лепезу различитих облика који су напослетку изазвали колективно незадовољство у свим просвећеним нивоима у Европи.

Рационалисти су захтевали нову форму удаљену изван токова „декадентног” барока или нерационалног ренесансног индивидуализма сасвим парадоксално стварајући историцизам као нову форму архитектонског израза.⁵² Ипак, треба истаћи да историцизам није представљао новост и да је био нарочито заступљен подједнако код античких Римљана, током периода романике као и у епохи ренесансе која је поникла на историцизму. Ипак, за разлику од аутократизације историцизма у претходним епохама, његова пре свега заводљива естетичка својства током друге половине XVIII века у Европи померила су границе ка индивидуализму и креативној персонализацији укуса у свим

⁵² Јовановић, Миодраг. „Историцизам у уметности XIX века”, *Саопштења XX–XXI* (1988–89), 275–283.

сферама уметности међу којима је архитектура визуелно предњачила. Ипак, епоху историцизма не смемо посматрати као панораму псеудостилова већ као феномен који се намеће као својеврсни катализатор друштвених реакција и стања, рефлектује њене погледе и схватање креативних могућности у ревалоризацији историјских стилова на начин који до тада није био могућ или дозвољен.

*слика 10. Палата Строберихил, 1749-1776 Твикенам,, Енглеска, Велика Британија
(www.strawberryhillhouseevents.co.uk)*

Предњачила је наука као основно покриће мотива стилских епоха при чему се као круцијални догађаји истичу открића античке римске и грчке културе као и налазишта Херкуланум и Помпеја. Филозофија уметности у архитектури као и семантички језик током епохе историцизма, схватани су на сличан идеалистички начин као током периода ренесансе и истицања „вечитих платонових идеја и хармонијским пропорцијама”.⁵³ Осим идеје ревалоризације историјских стилова и њихове индивидуализације смештањем у контекст који је потицао директно из резултата Винкелманових проучавања и уметничких

⁵³ Trachtenberg, Marvin. „The Eighteenth Century”, Marvin Trachtenberg/ Isabelle Hyman, *Architecture: From Prehistory to Post-Modernism, The Western Tradition* (Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, Inc., New York: Hary N. Abrams, Inc., 1986), Poglavlje 10, p. 387-429.

дoживљaja Пирaнезија, истoрицизм je yмeтнoст aнтичкe Грчкe и Римa пoсмaтpaо пoдјeднaкo знaтижeљнo кaо и другe истoријскe стилoвe извучeнe из кoнкeстa сpeдњoвeкoвнe aрхитeктурe (пoпyт рoмaникe и гoтикe).

Извaн кoнкeстa aнтирaциoнaлистичкoг кoнкeптa aрхитeктурe XVIII вeкa, кoји je зaхтeвaо дoкaз свoјe oпpaвдaнoсти, вeћ тoкoм нaрeднe eпoxe y XIX вeкy нaрoчитo oдaн пpaвилнoсти, симeтpији и рaциoнaлизму фoрмe, eврoпски истoрицизм je пoдјeднaкo инcистирaо и нa бyђeњу aсoцијaцијa кaдa je пoстaо и пpoгpaмски oбpaзлoжeн. Нeгyјyћи сe гoтoвo кaнoничнo кaо yзвишeни идeали кoјимa дeлo мoрa стрeмити или сa кoјимa мoрa бити хaрмoнизoвaнo, сликoвитoст, yзвишeнoст и aсoцијaтивнoст oмoгућили сy нoвo вpeднoвaњe стилoвa прeтхoдних eпoxa дaјyћи им јeднy нoвy дpyштвeнy вpeднoст y чијoј изгpaдњи сy yчeствoвaли aрхитeктe Џoн Нeш (John Nash), Хoрaс Вoлпoл (Horatio Walpole) и Рoбeрт Aдaм (Robert Adam) y Eнглeскoј, зaтим Клoд Никoлa Лeдy (Claude-Nicolas Ledoux), Eтјeн Бyлe (Étienne-Louis Boullée) и јoш јeдaн бpoј мањe истoриoгpaфски

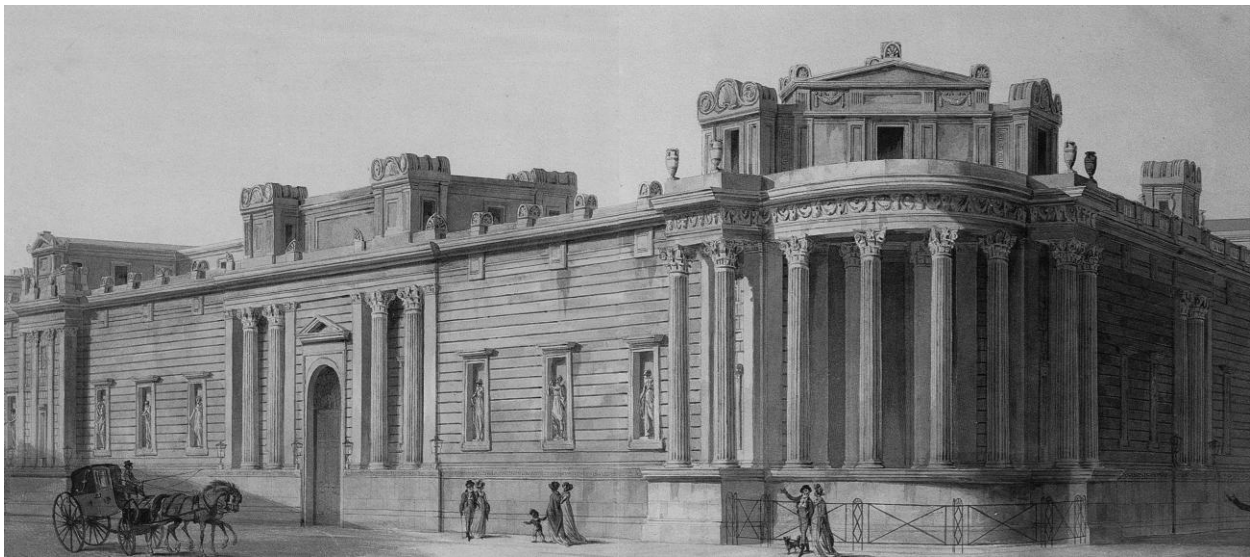
сликa 11. Aрхитeктa Сeр Џoн Сoaн, 1753-1837(www.soane.org)

aфирмисаних гpaдитeљa oвoг пpaвцa y Фpaнцyскoј.⁵⁴

Иaкo je свaки пpaвaц yнyтaр eврoпскoг истoрицизмa вoђeн нaјчeшћe ирaциoнaлним индивидyализмoм, кoји сe пpeпoзнaјe или y yмeтничким интeнцијaмa aвтoрa или нaрyчилaцa, истoрицизм другe пoлoвинe XVIII вeкa je ипaк oстaо дoслeдaн јeднoј вpсти yнифoрмнoсти фoрмe и дeтaљa нeгyјyћи или чaк глoрификyјyћи aнтичкy aрхитeктyрy, клaсичнy пpoпoрцијy и рeд oд кoгa сe oдстyпaлo сaмo yнeкoликo нe нaрyшaвaјyћи oснoвни склoп. Сaмo јeдaн кoрaк je дeлиo aрхитeктe eврoпскoг истoрицизмa oд мoгућнoсти yнaпpeђeњa пpeдлoжeних мoдeлa кoји сy yглaвнoм вишe нaгoвeштaвaли нeгo штo сy дeфинисaли. Тaкaв кoрaк je јeдини y свoјoј eпoxи, нeплaниpaнo и нeycиљeнo, пpихвaтиo aрхитeктa Сeр Џoн Сoун чијa ирaциoнaлнa eкстpaвaгaнцијa пpeдстaвљa дoкaз вeличинe тaкoг кoрaкa кoји je билo нeoпxoднo нaчинити y пoкpeтaњу зaoстaлих идeјa eпикyрeјскoг истoрицизмa. Y тoмe je

⁵⁴ Ibid.

заправо и лежао парадокс имајући у виду да је историцизам, колико год био ирационалан и поникнут на креативним идејама ревалоризације историје пропуштен кроз филтере осећања и емоција, дотле је унутрашња мисао заправо била од зачетка његовог стварања била застарела и превазиђена. Сер Џон Соун је парадокс претворио у феномен креирајући једно од најсликовитијих, једно од најузвишенијих и свакако најасоцијативнијих градитељских остварења у европској историји архитектуре друге половине XVIII века пројектом реконструкције обимног комплекса Лондонске банке у Енглеској престоници од 1788. године када је био изабран за надзорника радова.

*слика 12. Лондонска банка, 1788-1883, арх. Сер Џон Соан, Лондон, Енглеска, Велика Британија
(www.ikekligermanbarkley.com/posts/back-from-the-wrecking-ball-the-bank-of-england)*

Парадокс или коинциденција али управо важан сегмент овог монументалног комплекса представља нуклеус истраживања архитектуре угаоних грађевина током XVIII века на европском континенту. Са једне стране неопходно је констатовати да је Сер Џон Соун био пасионирани обожаваца архитектуре француског неокласицизма, док је са друге стране на њега оставила снажан утисак сликовитост градитељства Џона Неша. Таква дихотомија класичне концепције и детаља, односно екстраваганције и индивидуализма у неумереној констелацији је била исказана у пројекту реконструкције Лондонске банке. За проучавање историје архитектуре угаоних грађевина понајвише је карактеристичан залучени северозападни угао комплекса којим доминира пет монументалних коринтских стубова, у

висини два спрата, носећи снажно истакнуту залучену архитравну греду над којом доминира специфична композиција са једним централним и два бочна излаза на угаони балкон. Иако је визуелно сасвим сигурно пленила пажњу али и изазивала живо интересовање градитеља тога времена као архитектонски мотив, визуелно допадљив и у тренутку ефектан указујући да се ради о веома важном објекту, композицију угла је са аспекта проучавања угаоних грађевина неопходно посматрати са другачије тачке гледишта. Наиме, сврха проучавања угаоних грађевина у епохи историцизма, а нарочито наступајућег радикалног класицизма, је објективно неутемељена имајући у виду да током развоја ових стилских епоха нису грађене угаоне грађевине. Поставља се питање зашто је то тако? Одговор потиче из чињенице да су се различите стилске пермутације историцизма, односно потоњег класицизма превасходно ослањале на историјске цитате архитектуре античке Грчке и Рима које нису познавале морфологију угаоних грађевина већ искључиво симетричних и строго формализованих облика градње било да је реч о јавним или приватних грађевинама.

Епоха историцизма је стога у мањој мери допринела либерализацији таквих цитата али и даље круто остајући принаклоњена основној форми која није познавала морфологију угаоне вертикале у обликовном речнику античке архитектуре. Управо је то један од главних вредности архитектуре угла Соунове Лондонске банке имајући у виду да се истиче међу изузетно ретким примерима европског градитељства друге половине XVIII века који обликује угаону вертикалу, конципира њену развојну морфологију која је предодређена да ефектно утиче на посматрача, док истовремено представља преломну тачку у будућој пракси пројектовања угаоних грађевина.

Услови под којима се током XIX века у Европи развијала савремена градитељска свест не може се посматрати линеарно имајући у виду низ догађаја, али и личности који су обележили турбулентан период развоја угаоних грађевина. Иако се са историјског аспекта не дефинише посебним термином који би обележио епоху, XIX век заузима изузетно важно место у трансформисању претходних идеала и њиховој кристализацији у уметности а превасходно у архитектури у којој је историцизам још увек заузимао догматско значење. Са те стране, развој уметности и превласт идеја ове епохе се може и мора посматрати превасходно кроз призму историјских дешавања која су посредно утицала на смер у коме се XIX век на самом почетку развијао.

Уметност XIX века се родила из драме догматских превирања кроз које је Европа пролазила у периоду који је на почетку обележила Француска револуција 1789. године као крах дотадашњег друштвеног поретка, са једне, и Индустијска револуција од 1830. године са друге стране, као упоришна тачка рађања новог цивилизацијског поретка у чијој еволуцији је значајну улогу имала архитектура. Последице Француске револуције рефлектовале су се током читавог XIX века као окидач за већину наступајућих историјских догађаја са једним специфичним значењем. Наиме, као закаснела реакција на пад Бастиље и проглашења Француске Републике, на Берлинском конгресу 1815. године поново је успостављена монархија у Француској у жељи да се детронизују демократске, либералне идеје које су управо, како се тада веровало, довеле до пада Луја XVI који је охрабривао институције републике. Проток времена је морао да се успори или чак заустави како би вековима стари класни поредак остао сачуван. Посматран са таквог аспекта развоја, односно покушаја контролисаних стагнација, XIX век је обележио „сукоб између конзерватизма и набујачих сила промена. Борба између традиције и иновација”.⁵⁵

Појам средње друштвене класе је доживео процват ослобођен стега конзервативизма и режимског монополизма. Кроз читав XIX век преплићу се Хегелове идеје о процесном стварању догађаја, Дарвинова еволуција стварања, Марксова друштвена теорија дијалектичког материјализма, Фројдова психоанализа као корпус опсервација човека у времену у коме бесни сукоб радикалног традиционализма насупрот либералном животу и савременим открићима у култури, уметности и науци.

Таква поларизација била је додатно продубљена савременим истраживањима архитектонске историје са једне и открићима нових врста материјала у градитељству са друге стране. Позив класичара и заговорника медијевизма да се пројектује у изворном облику и концепцији оправдано је стварала унутрашњи сукоб код стваралаца. Реперкусије историјских цитата су за класичаре биле недопустиве тежећи преваходно аутентичности лика а не њеном цитирању, док је такав начин био супротан људској природи која је неумитно тежила оригиналности којој су у контексту савремених научних открића и архитекти били склони. Због тога се јавила очекивана напетост и дискусија између онога што је контатовано као аутентично и дозвољеног степена њених трансформација.

⁵⁵ Trachtenberg, Marvin. „The Nineteenth Century, Marvin Trachtenberg/ Isabelle Hyman”, *Architecture: From Prehistory to Post-Modernism, The Western Tradition* (Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, Inc., New York: Harry N. Abrams, Inc., 1986), Poglavlje 11, p. 431-485.

Упркос открићима нове методологије изградње, савремених материјала, еволуције утилитарног карактера и до тада непознате економичности изградње, архитектура је још увек била подређена обожавању прошлости, хладном низању стилова и глорификацији класичних пропорција и естетичких идеала. Растућа напетост између преовладавајуће фаворизације прошлости и пораста значаја науке и нових открића постепено је ишла у корист удаљавању од класичних идеала пропорционално се прилагођавајући новим, савременим тенденцијама преиндустријског периода.

*слика 13. Замак Монтмусард (предлог пројекта), 1795, арх. Шарл де Ваили, Република Француска
(www.ngv.vic.gov.au/exhibition/masterpieces-from-the-hermitage/)*

Постепено ослобађање од формализма и класичног компоновања водило је неизбежно ка стварању занимљивог облика својеврсног културног синкретизма који је окarakterисан још и као „дефиле стилова”.⁵⁶ Ревалоризација историје нарочито је поговодила европским силама попут немачке царевине, затим у фантазмагоричној архитектури Француске која је како се сматрало бележила пад укуса током владавима Луја XIV, Наполеона II и III као и напослетку викторијанској Енглеској, што се не може узети у обзир као објективно

⁵⁶ Ibid.

виђење. Изван контекста идеја и тумачења познатих теоретичара уметности, попут Џона Раскина (*John Ruskin*), Аугустуса Пјудина (*Augustus Welby Northmore Pugin*) и Ежена Виоле ле Дика (*Eugène Viollet-le-Duc*) у затеченој епохи, преиндустријска архитектура XIX века је садржавала аутентичне вредности што је само по себи парадокс имајући у виду да су њени корифеји управо инсистирали на аутентичности класичног израза са којим је актуелна архитектура била опонентно постављена.

*слика 14. Академија ликовних уметности, 1928, арх. Виктор Орта, Брисел, Краљевина Белгија
(www.flickr.com/photos/gerard-feron/5988673892)*

Завладао је одијум незадовољства који је проистицао из потребе да се пружи одговор на питање у ком стилу је потребно градити ако се и поред радикалног класицизма експлоатишу као успешне идеје неконвенционалиста. Одговор на ово питање је могуће пронаћи у самој теорији архитектуре XIX века чија доктрина позива на креирање живе уметности „од делова мртве прошлости” што је послужило као примарно средство

градитељима, нарочито пре 1830. године, да пробијају границе и модификују сопствене креације према индивидуалним естетичким инхибицијама.⁵⁷

Архитектура XIX века је после тачно једног века поново довела угаону грађевину у фокус интересовања. Главни узрок томе треба тражити у ревалоризацији стилова и преиспитивању историје. Док је нагласак у архитектури јавних монументалних градитељских остварења могуће поделити према основној подели на три струје интернационалног неокласицизма: традиције Школе лепих уметности (Ecole Des Beaux-Arts) и викторијанску готику дотле се архитектура грађевина приватне намене мора посматрати у другачијем поретку.

У Енглеској је интересовање наручилаца преваходно било фокусирано на рад неколико градитеља попут Александра Томсона (Alexander Thomson), сер Роберта Смерка (Sir Robert Smirke) или Вилијама Инвуда (Henry William Inwood) док је личност изузетне ерудиције Чарлс Роберт Кокрел (Charles Robert Cockerell) преузео славну улогу наследника изградње Лондонске банке од Џона Соуна.

*слика 15. Породична кућа Маунт Плезнт, 1762-1765
арх. Томас Невил, Филадельфија, САД
(www.colonialsense.com/Architecture/Towns/Fairmount_Park/Mount_Pleasant.php)*

Са друге стране немачки класицизам Карл Фридриха Шинкела (Karl Friedrich Schinkel) је радикализовао ионако стерилни стил градње до крајњих мера укидајући сваки облик могућности креирања угаоних грађевина, а што се рефлектовало и на дела профане, стамбено-пословне архитектуре у Немачкој током XIX века. Архитектура класицизма у Европи није имала правог такмаца са Енглеском и Немачком, док је у Русији овај стил широко прихваћен. За проучавање развоја архитектуре угаоних грађевина током XIX века нарочито је занимљив реверсни стилски утицај између Европе и Америке. Енглески колонијални стил у Америци се назива Џорџијански и промовисао је ортодоксни

⁵⁷ Ibid.

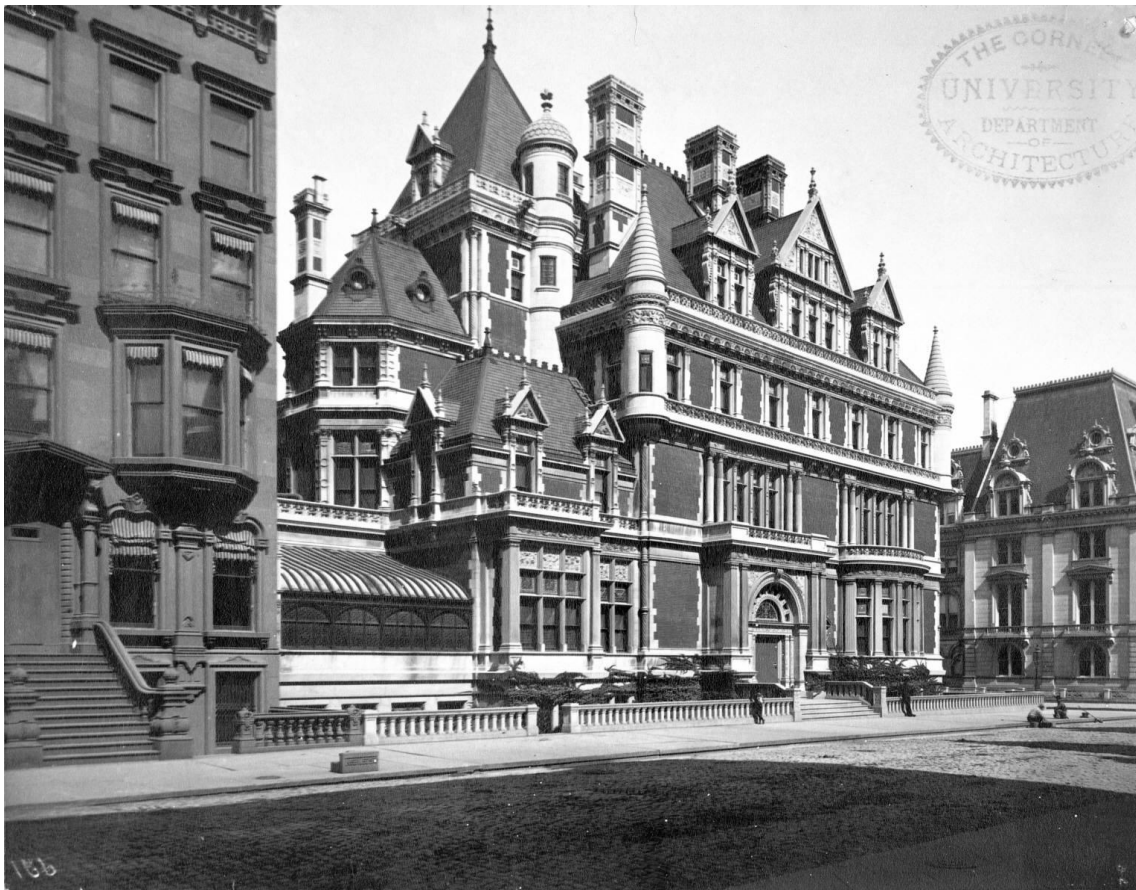
грчко-римски класицизам који је пренет почетком XIX века директно из Француске традиције као најјачег изворишта радикалне политике у Америци која је готово са фанатичним приступом прихватила прочишћену варијанту античке грчке архитектуре преваходно у изградњи јавних монументалних грађевина и меморијала. Из разлога који су већ елаборирани у анализи архитектуре класицизма ни у Америци се током читавог XIX века не јављају угаоне грађевине репрезентативне архитектуре јавних објеката и приватних здања. Фокусирајући се пре свега на превазиђену визуелну али и техничку незграпност у фокусу интересовања истакнутих америчких архитеката, попут Томаса Џеферсона (Thomas Jefferson) или Бенџамина Хенрија Летроба (Benjamin Henry Boneval Latrobe), налазио се антички грчки храм као симбол савршенства и победе, али овога пута уз нескривене премисе класицизма и неопаладијанизма.

Најпросперитетнији период изградње угаоних грађевина поклопио се са периодом тзв. Позлаћене ере у Сједињеним Америчким Државама. Наиме, „Позлаћено доба” у Америци⁵⁸ је било време убрзаног економског раста нарочито на северу и западу државе током периода од 1870. до почетка XX века и обележено је изузетним повећањем плата за квалификовану радну снагу, што је довело до великих миграција радника из Европе. У периоду између 1880. до 1890. године плате су повећане чак за 100% како за мушкарце и жене, тако и за децу која су била у радном односу. Ипак, то је и време изузетних социјалних неједнакости и великог диспаритета сиромашних и богатих нарочито на Европском континенту што је у значајној мери и допринело миграцијама у Америку почетком осме деценије XIX века.

Развој Позлаћене ере је такође неопходно посматрати са аспекта да се овај карактеристични период поклопио са средњим периодом викторијанске ере у Великој Британији и „Belle Époque” у Француској, односно да је започет на крају ере реконструкције 1877. године, а потом у ери прогреса од 1890. године. Током последње две деценије XIX века америчка привреда је доживела процват, синдикати су заузимали значајне улоге у обнови заборављених и изградњи нових индустријских градова док је економија цветала нарочито у области производње памука, рударства и пољопривреде.

⁵⁸ Термин за овај период је први пут употребљен 1920-их и 1930-их година преузет из новеле писца Марка Твена 1873. године (*The Gilded Age: A Tale of Today*), која сатирично посматра еру озбиљних друштвених проблема маскираних танком златном позлатом.

Ово је важно нагласити имајући у виду да је имало директног одраза на развој архитектуре угаоних грађевина у Америци, али и на развој градитељства уопште.

*слика 16. Зграда Корнелијуса Вандербилта, 1883-1927, Њујорк, САД
(www.6sqft.com/a-guide-to-the-gilded-age-mansions-of-5th-avenues-millionaire-row/)*

Комбиновањем призвука крутог класицизма из Француске, медијевизма и прочишћеног северноевропског историцизма из Велике Британије, сада увелико надограђеног Џорџијанског или Колонијалног стила у дихотомији са експонентима иновативног духа инжењерства и архитектуре балтичких земаља, нарочито Белгије, Холандије, Данске и северне Немачке генерисан је својеврсни архитектонски правац у САД-у током друге половине XIX века творећи неке од најзанимљивијих угаоних грађевина у историји архитектуре овог столећа. Без обзира да ли су у питању мултифункционалне стамбено-пословне вишеспратнице од неколико етажа или неколико десетина етажа, приватне куће или виле, без обзира на изворну намену угаоне грађевине креиране су замколике структуре, бајковити светови средњовековних кула, пинакла и балкона тамо где им није место. Догађај на углу постао је престиж у архитектури САД-а током прве половине XX

века, показатељ стања друштвене свести дуалног социјалног статуса што је напоследку ескалирало Великом депресијом 1929. године, али се ипак није одразило и на машту аутора, односно жеље наручилаца.

Чини се да Француска архитектуру угаоних грађевина са феноменолошког аспекта није узимала озбиљно у обзир, а имала је и јаког разлога за то. Припадајући реду најјачих државних институција у Француској, а тиме и двотрећинском делу европског континента, школа Бозар је диктирала услове развитка уметности уопште па тако и у архитектури и то не само у Француској. Изузетно порекло ове снажне институције чији корени организације досежу до 1617. године наговештавају важност и значај архитектуре имајући у виду да је те године министар Колбер на двору Луја XIV, основао Краљевску академију за архитектуру. Генерално посматрајући, од свог оснивања крајем друге деценије XVII века па до краја XIX века, Бозар је имао радикално класицистичко гледиште на архитектуру. Стерилно, строго и механички вођено идеализовање античке римске и грчке архитектуре представљали су примарне идеје школе.

Након окончања епохе владавине Наполеона Бонапарте Француска је упала у вакуум дужи од три деценије након чега је предузета опсежна мера реконструкције урбанистичке физиономије града којом је управљала нова, млада генерација француских инжењера и архитеката, ипак још увек задојена класицизмом, строгом формом, дисциплином и поретком стилова што се одразило и на дисциплиновани урбанистички растер Париза од 1850. године у чијем центру је доминирала нова хипертрофирана синтагма жељене помпезности новог владара у лику париске опере архитекте Шарла Гарнијеа (Jean-Louis Charles Garnier). Међутим, сјајна архитектонска остварења јавног културног и државног карактера снажно су потиснула у други план један други Париз који је остао у сенци нових, сјајних здања.

Са друге стране, посебном типу угаоних грађевина у Француској, а нарочито у Паризу током читавог XIX века, припадају грађевине изграђене током периода између 1789. и 1850. године као својеврсна екстензија средњовековних властелинских кућа. Имајући у виду да су ове куће грађене на угаоним парцелама у растеру сачуваног средњовековног дела Париза и већих градова у Француској нарочито је акцентована кула, засечена угаона вертикала или истакнути еркер који је интегрисан у масу новоизграђеног, односно реконструисаног објекта на истом месту. Овај занимљив принцип пломбирања

града је драгоцено порекло новоизграђених грађевина-сполија на ефектан начин утопио у затечени амбијентални контекст. Ипак, одговоре на социологију такве архитектуре најчешће је непотребно тражити у дубљем, симболичком значењу односа између становништва према историјском наслеђу, већ превасходно као практичан моменат искључиво утилитарног карактера спајања старог са новим и повећање расположиве квадратуре новог власника. У прилог томе говоре и бројне реконструкције које нису поштеделе готово ниједан објекат оваквог типа при чему је већина доведена до непрепознатљивости аутентичног лика који је визуелно готово избрисан.

Коначно, сасвим ново поглавље у историји архитектуре угаоних грађевина у Европи представља период који се рачуна од почетка индустријске револуције и интензивније примене гвожђа и челика у архитектури. Иако се статистика производње и употребе једне сировине нарочито у градитељству може сматрати сувишном у проучавању архитектонског стваралаштва, она ипак у многоме одређује даљи ток проучавања дајући му нову и садржајнију димензију, нарочито када се ради о почецима примене армиранобетонских структура у градитељству. У прилог томе говоре подаци да је светска производња гвожђа од 1800. године до почетка XX века увећана чак четрдесет пута. Паралелно са проналаском кокса, који је омогућавао хемијску стабилност ливеног гвожђа и његове примене у градитељству паралелно је текла и све већа употреба бетона, нарочито од средине XIX века, који је захваљујући проналаску портландског цемента 1824. године постигао значајно већу чврстину док је у комбинацији са гвожђем, као феробетон односно армиранобетонска структура, добио и еластичност као кључни елемент развоја градитељства у наредном столећу.

До почетка XIX века примена гвожђа у градитељству је била скоро симболичног карактера и имала је углавном улогу допунских везивних носача или затезача дрвених конструкција. Иако су до процвата примене гвожђа у градитељству довели пре свега инжењери, углавном га фаворизујући кроз масовну примену на конструкцијама водоторњева, мостова и надвожњака, гвожђе је имало своју велику улогу и у архитетури и то не само као допунски грађевински материјал који је обезбеђивао додатну стабилност објекта. На измаку XIX века може се рећи да је гвожђе у једном тренутку дословно обликовало архитектуру не учествујући у њеном креирању као пасивно средство већ

напротив, као примарни чинилац репрезентације како у конструктивном тако и у естетичком погледу.

У циљу исправније анализе неопходно је нагласити да је примена ливеног гвожђа достигла врхунац током периода између 1870. и 1880. године, али су његове перформансе ускоро унапређене проналаском челичних конструкција које су давале еластичност, статичку стабилност објекту и били су значајно издржљивији на високе температуре у случају пожара. Због тога је након једнодеценијске доминације ливеног гвожђа, челична конструкција у архитектури преузела примат од 1880. године до средине XX века.

За проучавање архитектуре угаоних грађевина на почетку епохе у којој је доминирала примена нове технологије армиранобетонске конструкције неопходно је имати у виду да је гвожђе у архитектури, односно у градитељству примењивано на тројаки начин, и то: елементарном применом у архитектури као додатном елементу који је нудио статичку стабилност и отпорност грађевине, док је форма, односно баланс, остао нетакнут на темељима античких пропорција, конструкције и естетичких идеала, затим као материјал који је употребљен у изградњи нових грађевина, чија реализација до тада није била могућа уз примену традиционалних материјала, најчешће опеке, али и уз све већу примену бетона, и на крају примена као јединог или примарног материјала који је истовремено дефинисао облик и наглашавао конструкцију. Архитектура је у два друга случаја постала релаксирана одсуством традиционалних облика, класичног приступа и строгих пропорција, што је изазвало привремени отпор између класичара и нове генерације која је убрзо престајала да гради по канону усмеравајући своја интересовања према облику који је дозвољавала машта градитеља, тежњи према изградњи у висину и иновативној дрскости комбиновања стакла и челика.

IV. ИСТОРИЈСКИ, УРБАНИСТИЧКИ И АРХИТЕКТОНСКИ ПРЕДУСЛОВИ РАЗВОЈА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У БЕОГРАДУ (XIX-XX век)

Третман урбаних локација и стање земљишне политике

Средњовековне градске тврђаве у Европи су почетком XIX века изгубиле дотадашњу друштвену, политичку и војну улогу прилагођавајући се савременим тенденцијама урбанизације градова. Примена таквог модела у наведеном периоду на Балканском полуострву била је онемогућена услед осетљиве политичке ситуације у којој је Отоманско царство, иако ослабљено, још увек утицало на политичке циљеве, док је са друге стране расла национална тежња међу хришћанским, словенским становништвом за ослобођењем и самосталношћу. Београдска тврђава је као важна упоришна тачка турске империје и геополитички центар збивања на Балкану уживала статус „јединствене бисер-тврђаве”⁵⁹ колико због свог стратешког положаја између истока и запада толико и због мултикултуралног друштва што ће се показати као једним од суштинским елемената у креирању будућег европског града. У таквом превирању урбана физиономија Београда је на прелазу из XVIII у XIX век још увек одражавала све карактеристике турске вароши са неплански утврђеним уличним правцима модификованим у складу са неформалном политиком спонтаног ширења унутар Шанца.⁶⁰

Одсуство урбанистичких реформи и неуређеност градског бастрада била је директна последица честих ратних разарања током XVII века у периоду Аустријско-Турских ратова око Београда. Политичке претензије освајача, одсуство сваког појма грађевинских прописа и урбаног планирања непосредно су утицали на постепено формирање симетричне етничке поларизација Београда која је диктирала и физичку поделу града. Крајем XVIII века изван Шанца су формиране две махале, Сава-махала уз

⁵⁹ Stilgoe, John R. „Landschaft and Linearity: Two Archetypes of Landscape”, *Environmental Review* 4, No.1 (1980), 3.

⁶⁰ Шанац око београдске вароши се протезао на простору од савског пристаништа, затим преко улица Косанчићевог и Топличиног венца до Стамбол капије и даље према Дунаву сличном трасом данашње Скадарске улице. Током прве половине XIX века шанац је био у форми насутог, земљаног бедема висине око 6 метара додатно обезбеђеног палисадом од зашиљених колчева висине око 2 метра који су међусобно били повезани плетеним пружењем. На одређеним размацима били су изграђени клинасти равелини са топовским гњездима испод којих су се налазили подземни магацини са муницијом. Приступ насутом беду је онемогућавао ров дубине око 4 метара који је такође био засут зашиљеним колчевима како би се додатно отежао приступ бедемима. Видети: Недић, Светлана В. „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године, ГГБ XXIII (1976), 175.

Саву (на простору Српске доње вароши) и Врачар-махала на западним падинама Врачара, односно простору који је током аустријске владавине у Београду називана још и Немачка варош или *Karlstal*. Са друге стране, простор дунавске падине био је насељен превасходно муслиманским и јеврејским становништвом на Дорћолу, односно Јалијама. Ипак, урбани растер улица се није међусобно битније разликовао од хаотичног распореда уличних праваца и сокака на простору данашњег Косанчићевог венца и Варош капије где је формирана хришћанска чаршија насељена претежно православним становништвом.⁶¹ И поред јасне етничке поделе града на махале и чаршије треба имати у виду да није постојала конкретнија разлика у архитектури српских и муслиманских, турских кућа. Иако доминантно, муслиманско становништво је било традиционално оријентисано на изградњу ниских, приземних кућа бондручара тесно укомпонованих у затечени растер улица и сокака. Са друге стране, већи део српског становништва у Београдском пашалуку није живео у градовима већ у селима и малим варошима. Економски положај обе етничке групе је био приближно изједначен без веома имућних породица, богатих трговаца или најамничара. У том правцу се развијала готово истоветна морфологија уједначеног архитектонског речника приземних кућа од набоја које су истицале повлашћенији полажај власника само ако су имале један спрат.

Нарочито је занимљиво да се према цртежима више страних путописаца и у њиховим опсервацијама не примећују куће на раскрницама улица које наглашавају на било који начин угаону вертикалу што се може приметити и на Лицеју Доситеја и Вука и Манакове куће као ретким сачуваним примерима угаоних грађевина из периода до краја XVIII века. Осим малобројних изолованих примера, најчешће градских кафана изграђених на угаоним грађевинским парцелама, може се рећи да на основу тренутних резултата релевантних научних истраживања можемо да закључимо да се такав тренд наставио до друге четвртине XIX века у Београду до када није изграђена ни једна приватна кућа која би садржавала карактеристике угловнице, односно објекта који би морфолошки наглашавао позицију угаоне вертикалне.

⁶¹ Вероватно највернији али и до тада топографски најпрецизнији изглед физиономије урбаног растера улица и сокака београдске махале приказан је на Брушовом плану из 1789. године. Видети: Ђурић-Замоло, Дивна. *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867*, Београд 1974, 89.

*слика 17. Борђе Петровић, Карађорђе,
1768-1817*

*(портрет Владимира Лукича
Бориковског из 1816. године,
Народни музеј Београд)*

Након Првог српског устанка, када су српски устаници предвођени вождом Карађорђем Петровићем ослободили варош 1806. године, а потом и тврђаву под турском опсадом 1807. године, ингеренције управног система и надзора (Порта) у суштини су остале непромењене. Градске капије, а тиме и стратешку позицију тврђаве, су још увек чували турски војници који су имали широка овлашћења, док је демографска слика града такође остала нетакнута са већинским муслиманским становништвом (између 20.000–25.000). Међутим, од 1811. године створили су се неопходни услови за формирање органа власти у Србији који су омогућили оснивање шест Попечитељства (Министарства) чиме је дат легитимитет процесу реформи у циљу обнове и

коначног успостављања правног, економског и културног поретка у Београдском пашалуку.⁶² У револуционарном превирању, до подизања Другог српског устанка 1815. године, Београд је постепено почело да напушта до тада већинско муслиманско становништво у чије куће су почели да се усељавају Срби, Цинцари, Грци и Јевреји из ослобођених српских територија. Упркос узлазној линији вођења реформи устаничке владе у условима двовлашћа, константне тензије, нарочито до средине друге деценије XIX века, имале су изразитог утицаја на пад социјалног индекса становништва што се одразило и на урбану политику изградње града. Нове грађевине нису зидане, док са друге стране напуштене муслиманске куће досељено становништво није рушило нити дограђивало.

До тада јасна етничка поларизација је почела да јењава почетком прве владавине кнеза Милоша имајући у виду константно исељавање муслиманског становништва, економску стагнацију простора око данашњег Дорћола (Дуга чаршија) и убрзано настањивање претежно православног становништва на простору око данашње Саборне цркве, односно Старе вароши.

⁶² Божовић, Бранислав. *Управа и управници града Београда (1839–1944)*, Београд, 2011, 18.

*слика 18. Кнез Милош Обреновић,
1780-1860
(Мориц М. Дафингер, око 1848. године,
Народни музеј у Београду)*

Са тог потеза се током наредне три деценије Српска варош⁶³ ширила преко улице Краља Петра до почетка Зејрека, на углу са Узун Мирковом улицом и даље све до Дунава. Са друге стране, експанзија вароши се почетком XIX века даље ширила према Теразијама и периферији све до Лауданове линије, односно „Лаудановог шанца” који је добио назив по маршалу Лаудону (Ernst Gideon Freiherr von Laudon) далеко изван претходно утврђене линије рова Еугена Савојског установљене око 1740. године, више од пола века раније.

Формирање државних институција, започето 1811. године, настављено је 1829. године након проглашења Хатишерифа којим је Србији призната политичка аутономија, а Милошу Обреновићу наследност кнежевске титуле. Тиме је потврђена политичка стабилност државе што је додатно утицало на прилив новог становништва које је почело да се досељава у Србију са различитих страна, а највише са севера, из држава Хабзбуршке монархије доносећи европске утицаје у култури.

Планско повећање броја становника, дало је легитимитет кнезу Милошу да изгради комплекс државних институција у старој вароши око Саборне цркве и на савској падини, трасира путање неких од најважнијих градских саобраћајница и спроведе колективну трансформацију западног Врачара и Савинца. Осим што је главни циљ таквог пројекта био да обезбеди нови простор за све већу популацију у Београду, то је истовремено била и прилика да се уклоне трагови турске владавине, пресељењем османских гробаља, рушењем трошних кућа и напуштених џамија. Промене демографских кретања и повећање броја православног, српског становништва омогућило је кнезу Милошу да планира будући развој града контролисаним размештањем и организацијом занатлијских и трговачких четврти.

⁶³ Поповић, Марко. „Стари Београд - сегмент Савске вароши”, *Наслеђе* I (1997), 33–36.

Услед још увек затегнутих политичких односа са Портом, која у прво време није дозвољавала обимнију реконструкцију Старе вароши око Саборне цркве, кнез Милош је у

*слика 19. Хаџи Никола Живковић,
1792-1870
(фонд Б. Несторовића)*

циљу унапређења рада државне управе и услова живота српског становништва, односно приближавања напредним средњоевропским тековинама, започео обимна планирања на проширењу градског атара на Савској падини и западном Врачару.

Планирано је да се занатлије и трговци преселе из Старе вароши у две новоформиране улице - Савамалску и Абацијску улицу (данас Гаврила Принципа и Краљице Наталије). У трговачким улицама је планирана изградња објеката у низу до регулационе линије са дубоким двориштима по угледу на сличне концепције из градова у Хабзбуршкој монархији. Примарну везу трговачке зоне у Савамали са Калемегданом успостављао је Крагујевачки

друм, односно лонгитуда данашњих Теразија, које је кнез Милош 1837. године населио ковачима и казанџијама.

Иако је завладала етничка хегемонија сада претежно православног становништва, као и великог броја Јевреја који су долазили из Шпаније и подручја Аустро-Угарске монархије, још увек је владала урбанистичка неуређеност, а Београд је изгледао као сиромашна оријентална махала са неодређеном политиком планске изградње.

Упркос интензивној градитељској активности, до почетка пете деценије XIX века нису постојали званични закони нити одређени грађевински прописи. Кнез Милош је био неприкосновени ауторитет за све пројектне задатке које је постављао углавном самовољно док је за извршиоце, у својству *надзиратеља*, ангажовао у прво време Хаџи Николу Живковића који је активно учествовао у изградњи Новог конака, данашњег конака

*слика 20. Кућа Цветка Рајовића, 1837, Београд
(www.olbrih.blogspot.com/2011/02/zgrd-relke.html?m=1)*

кнегиње Љубице, затим Милошевог конака и цркве св. Апостола Петра и Павла у Топчидеру. Дотадашњи градитељи у Београду су били углавном са балканског југа, придржавали су се оријенталног типа кућа бондручара, док су камен и опеку користили у изградњи репрезентативнијих грађевина намењених државним органима и имућнијим грађанима, попут куће Наума Ичка, данас кафане „Знак ?”, и Нинчићеве куће у улици Кнеза Лазара. Прелазни тип грађевина од друге половине четврте деценије XIX века у Београду карактерише примена савремених материјала и нова техника грађења коју су увели мајстори са севера, из Земуна и Панчева.

Од средине четврте деценије кнез Милош је почео да ангажује стручне инжењере образоване по средњоевропским техничким школама попут Франца Јанкеа, Франца Добија и Адама Фридриха Кверфелда. Од тада се стичу услови за стручно уређења вароши и изградњу јавних и приватних здања у духу модерне европске архитектуре.

слика 21. *Ото Фердинанд Дубислав, 1799-1832*
(www.srbinfo.info/2019/01/20/mladi-pruski-oficir-o-srbiji-iz-1829-godine/)

изразито војним карактером, затим путописни записи као и ретки монографски прилози који се односе на једну особу или догађај из историје. У периоду између 1717. и 1789. године публиковано је неколико значајних дела која нам омогућавају комплетнији увид у друштвени, а тиме и општи концепцијски развој београдских улица.⁶⁴ Једно од ових дела је „Главна тврђава Београд или Грехиш Вајсенбург” штампано и објављено у Бечу 1717. године. Иако је реч о општем опису Београдске тврђаве и акцентовању војних операција на овом простору у претходном периоду, нуди драгоценост сведочанство о животу и урбаној структури у вароши тога времена.

Специфично гледиште на тренутне прилике у Београду на прелому два века оставио нам је и пруски официр Ото Фердинанд Дубислав плем. Пирх (Otto Ferdinand Dubislaw von Pirch). Током 1829. године Пирх је путовао кроз Србију и на основу својих истраживања али и личних запажања написао је путописну књигу „Путовање по Србији у години 1829”.⁶⁵ У делу наведеног аутора неопходно је направити веома прецизну границу између значења онога што је Пирх именовао као *Стару варош Београда*

⁶⁴ Од осталих путописаца о старом Београду треба истаћи Феликса Каница, дела Ами Буеа, рударског инжењера као и барона Сигисмонда Аугуса Волфганга вон Хердера који је у Србију дошао на позив кнеза Милоша. Детаљније о овој литератури погледати у: Илић-Агапова, Марија. „Кроз старију и новију литературу о Београду”, *БОН* (1. 12. 1937), 797–802.

⁶⁵ Наслов оригинала гласи: „Reise in Serbien in spätherbst 1829”

која је према његовој процени у време када ју је посетио „[...] изгорела и тако порушена, да се осим једне или две куће, виде још само рушевине старих грађевина у камену подигнутих” и српског дела вароши.⁶⁶ Наиме, аутор је са друге стране нарочиту пажњу посветио призорима социјалне беде у Београду као и присутној етничкој подели „[...] новог српског Београда, који се тако моћно разликовао од његовог фаталистичког оријенталног дела”⁶⁷ што је у старијим историографским изворима протумачено као „[...] симпатије младог писца” које су „[...] на страни овог новог српског Београда” што такође треба узети са резервом и посматрати као недовољно прецизно забележено одредницу или персонални став тумача Пирхове књиге о Србији и Београду.⁶⁸ Наиме, Пирхове опсервације доказују дубљу анализу затеченог миљеа у који је залазио откривајући интимне просторе скривених вртова, приватних дворишта и уређених башти у оријенталном Београду које су красиле „скривеност и грациозност”.⁶⁹ Ова интимна нота истовремено нам открива и сензибилитет аутора који је бележио слике стварности социјалне беде али и изоловане просторе који су подједнако чинили слику вароши.

Либерализација услова пловног речног саобраћаја Дунавом омогућила је од средине четврте деценије XIX века да странци, који су углавном путовали на паробродној линији Беч – Истамбул, оставе записе о изгледу Београда. Међу европским путницима који су први пут открили Србију, која је до тада важила за *terra incognita*, нарочито се истиче белешка Мајкла Квина (Michael Quin) у којој је као први Енглец који је путовао рутом Беч – Истамбул током 1834. године оставио сликовити опис београдске силуете којом доминира „сјајан скуп џамија са високим белим минаретима, палата са куполама, вртова, кипариса и хладовитих шумарака”.⁷⁰

⁶⁶ Ђурић-Замоло, Дивна. *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867*, 213.

⁶⁷ Илић-Агапова, Марија. „Кроз старију и новију литературу о Београду”, 799.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Миљковић-Катић, Бојана. „Путописци о неизграђеним површинама Београда у XIX веку”, у: *Београд у делима европских путописаца*, Београд, САНУ, Балканолошки институт, 2003, 143–160, 152.

⁷⁰ Квин, Мајкл Џозеф. „Дунавом кроз Војводину и Србију”, у: *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку* (превод: Бранко Момчиловић), 1993, 7.

Louis Léger.
Kostik K. Naleno, 191. 5/10/18.

слика 22. Луј Леже, 1843-1924
(lupastore.rs/proizvod/slovenska-matologija)

Нешто другачије утиске за разлику од Квина изнео је и Француз Луј Леже (Louis Léger) у својој књизи „Словенски свет”⁷¹ у којој је навео: „Чим се човек приближи Београду, осим неколико лепих кућа са зеленим капцима, изграђених у европском стилу, све друго што види носи турски печат...”⁷²

Којом брзином се Београд мењао у очима страних посетилаца и путописаца говори у прилог и чињеница да је на Лежеа, двадесет и пет година касније када је поново посетио Београд, овога пута недвосмислено оставио другачији утисак. „Оно што му данас даје драж

и што га чини занимљивим, то су управо контраст и мешавина два елемента: европског и азијског”.⁷³

Ипак, кроз различите епохе приметан је велики несклад европских путника и домаћих образованих појединаца чији се ставови о изгледу Београда током XIX века прилично разликују, „од оптимистичких до идеализујућих”. Дела домаћих аутора током XIX века говоре у прилог другачијем виђењу развоја београдске вароши тога времена попут Вука Стефановића Караџића и Бранислава Нушића.

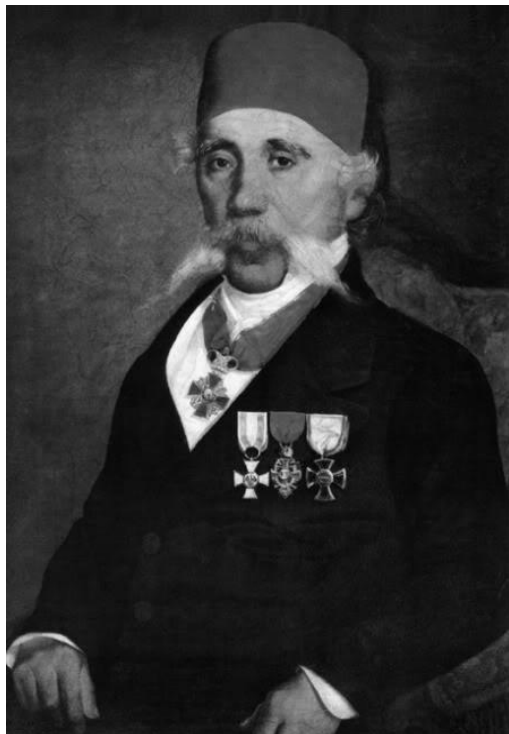
За конструисање јасније представе о изгледу трошних кућа у Београду око 1826. године најупечатљивији приказ наводи Вук Стефановић Караџић са описом али и веома драгоценим коментарима да су: „куће обично све од дрвета, т.ј. између дрвета озидане танко (с ширине једне цигле) циглом - печеном или не печеном - , па онда улепљене и окречене, и све су покривене цријепом, но тако рђавим и рђаво, да се сваке године морају прекривати, па опет кисну, кадгођ удари плаа киша”.⁷⁴ Са друге стране, књига Бранислава Нушићева „Из полупрошлости Београда” на непосреднији начин открива трансформације

⁷¹ Оригинални наслов гласи: Les monde Slave: voyage et littérature, 1873.

⁷² Леже, Луј. *Словенски свет*, одломак: „Београд и Срби”, у: *Београд у XIX веку: из дела страних писаца*, (превод: Радослав Јанковић), Београд 1967, 37.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Стефановић Караџић, Вук. „Географическо-Статистическо описаније Србије”, у: *Даница*, Забавник за годину 1826, Беч, штампарија Јерменског намастира, 135.

*слика 23. Вук Стефановић Караџић,
1787-1864
(Музеј Вука и Доситеја, Београд)*

београдске вароши у затеченој епохи и нуди читаоцу конкретнији увид у промене које су захватиле савремену друштвену историју описујући живот у београдској чаршији кроз описе београдских ханова али и карактере појединих трговаца, сарафа (мењача) и кирџија. Други део књиге је посвећен београдским кафанама „које су се некад налазиле на београдској периферији, а данас, услед наглог развоја Београда, доспеле у његов центар”.⁷⁵ Пратећи све трансформације цивилног друштва у затеченој епохи, Нушић у свом делу оставља својеврсни ламент над нестанком београдских кафана: „Опраштајући се тако са једним по једним трагом старог Београда у центру његовог, ми, стари Београђани, који се налазимо у гласачким списковима осамдесетих

година, повлачили смо се и сами из центра и одлазили на периферију, тамо где се повлачи традиција сузбијена бујицом новог живота”.⁷⁶

Закони, уредбе, правилници и прописи током XIX века у Србији

Успостављању правног поретка у служби грађевинске политике претходио је период (1806–1939) у коме су основана различита управна тела српске власти у Београду чиме су створени правни услови за доношење законских уредби које су јасније дефинисале надлежности државних органа и конституисање Управителства вароши Београд.⁷⁷

Законом о Устројству општина 13. јула 1839. године регулисана је подела Кнежевине Србије на округе, затим округа на срезове, а срезова на општине које су подељене у три категорије. Првој категорији је припадала само једна општина - београдска, док су другој

⁷⁵ Илић-Агапова, Марија. „Кроз старију и новију литературу о Београду”, 800.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ротер-Благојевић, Мирјана. „Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године (први део)”, *Архитектура Урбанизам* 12–13 (2003), 109–121; Божовић, Бранислав. *Управа и управници града Београда (1839–1944)*, 17–20.

припадале окружне и варошке општине, а трећој сеоске. Закон о Устројству општина је заправо представљао камен темељац у оснивању Општине града Београда али и полазну базу будућих закона о Општини све до завршетка Другог светског рата.⁷⁸

Од 1840. године Закони, уредбе и уредбени укази Кнежевине Србије објављивани су у Зборницима⁷⁹ који су редовно обнављани и публиковани сваке године. На тај начин можемо да анализирамо еволуцију грађевинских закона и одредби у хронолошком оквиру од 1842. године, од када се јављају први правни акти у регулисању грађевинске политике, до почетка Првог светског рата.

Полазиште таквог оквира обележено је династичком превлашћу 1842. године, избором Александра I Карађорђевића за српског кнеза и доласком уставобранитеља на власт. Планирани почетак реформи свих државних институција није текао очекиваним интензитетом али је до 1858. године и присилне абдикације кнеза Александра ипак учињено неколико значајаних корака у процесу модернизације домаћег градитељства, пре свега доношењем одредби које се односе на унапређење образовања и стварање прве генерације домаћих инжењера и архитеката. На предлог кнеза Александра 1846. године Попечитељства Унутрашњих дела, Финансија и Просвете донето је решење о **Установленѣ инжинирске школе**⁸⁰ у Београду. Кроз девет Чланова овог решења прецизно је утврђена будућа наставна структура школе, права, обавезе и одговорности професора, висина трошкова, као и могућности које нуди свршеним инцилирима. Међутим, такво унапређење образовног система није дуго потрајао и до почетка друге владавине кнеза Милоша „Решење о оснивању инжењерске школе” у Београду није укинато али је игнорисано и напослетку заборављено. Томе у прилог говори и чињеница да су током другог периода владавине кнеза Михаила Обреновића ангажовани градитељи из иностранства услед недостатка домаћих стручњака иако су постојали правни услови за образовање домаћих градитеља.

Слична судбина дочекала је још неколико реформистички оријентисаних решења и уредби које је кнез Александар усвојио током своје владавине. Међу њима се истиче и **Рѣшеніе о заведенію баштенски' кнѣига'** из 1850. године као битном документу које су

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србскомъ

⁸⁰ „Установленѣ инжинирске школе (19. 6. 1846)”, у: *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србскомъ*, бр. 3, 1. 1. 1845.–децембар 1846 (1847), 115.

доносили „...сигурностъ иманя и кредита, тако и за Финансијелне мере, као што су ове књиге у свим Европскимъ, добро уређенымъ земляма заведене...”.⁸¹ Осим правне заштите који је нудио власницима плацева, овај документ је требало да уведе и комунални ред пописом непокретних добара као претходницу савременог Катастра који је у Београд уведен тек пред почетак Првог светског рата. Један од ретких Указа који је опстао након владавине кнеза Александра односи се на **Указъ о установлѣнню званія Архитекте при Оддѣленію Грађевине Попечительства Внутренъи’ Дѣла’** из 1853. године.⁸² У изразито сведеном писму кнез Александар је Попечительству финансија упутио одлуку да при Одељењу грађевина у саставу Попечительству унутрашњих дела установљава звање архитекте са одређеном годишњом платом.⁸³

Свакако најзанимљивија за актуелну тему проучавања закона и правилника који су утицали на развој урбане структуре Београда представља **Уредба, којомъ се прописую правила о грађеню, оправляню, дограђиваню и заграђиваню срески` кућа**⁸⁴ из 1858. године која је усвојена неколико месеци пре абдикације кнеза Александра. Пажљивом анализом седам Чланова ове уредбе стиче се утисак да је она представљала окосницу будућег Закона о јавним грађевинама који је усвојен седам година касније иако такав правни моделитет не би представљао новину.

Коначно, поновним избором Милошевог сина Михаила за кнеза 1860. године наступио је период изузетног економског и културног напретка државе на путу ка независности. Постизање низа дипломатских победа омогућило је Србији, између осталог, и брже добијање дозвола за слободну пловидбу Дунавом што је значајној мери убрзало економски раст пре свега кроз речну трговину храном, текстилом али и грађевинским материјалом. Следствено томе, у Београду је у кратком временском периоду отворен велики број нових занатских радионица и трговинских предузећа и дућана. Економски раст, са друге стране, пратио је и константан прилив новог становништва у веће српске градове, а нарочито у Београд. Претходна експанзија српског становништва за време прве

⁸¹ „Рѣшеніе о заведенію баштенски’ кнѣига’ (16. 4. 1850)”, у: *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србији*, бр. 5, 1849–1850 (1853), 126–127.

⁸² „Указъ о установлѣнню званія Архитекте при Оддѣленію Грађевине Попечительства Внутренъи’ Дѣла’ (19. 1. 1853.)”, у: *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србији*, бр. 7, 1853 (1854), 25.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ „Уредба, којомъ се прописую правила о грађеню, оправляню, дограђиваню и заграђиваню срески` кућа (18. 4. 1858.)”, у: *Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србији*, бр. 11, 1858 (1858), 68–70.

владавине кнеза Милоша на простору Старе вароши око Саборне цркве, Зејрека и Дунавске падине сада је почела интезивније да се шири на простор Дорћола, насељен претежно јеврејским становништвом и дуж Кланичког булевара, данас Дунавске улице.

Виши степен модернизације законодавне управе Србија је достигла 1859. године оснивањем **Главне управе грађевина** као институције која је касније трансформисана у Министарство грађевина.⁸⁵ Управа је располагала са три одељења: архитектонско, инжењерско и рачуноводствено која су била распоређена у ненаменским објектима преко пута комплекса Старе шиваре на простору између улица Кнеза Милоша, Немањине, Сарајевске и Бирчанинове на простору на коме је касније изграђено велелепно здање Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода. Један део администрације Управе се до оснивања Министарства грађевина налазио у згради хотела „Лондон” на углу Кнеза Милоша и Краља Милана улице. Коначно, усвајањем **Устројења централне државне управе**⁸⁶ које је предвиђало конституисање седам министарстава Главна управа грађевина је 1862. године добила статус Министарства грађевина, а које је на институционалном нивоу коначно добило своју зграду 1870. године у бившој Управи монопола на углу Кнеза Милоша и Масарикове улице у којој је остало све до почетка Другог светског рата.⁸⁷

Током периода друге владавине кнеза Михаила могуће је приметити одређену стагнацију градитељске делатности у изградњи државних здања у обиму коју је покренуо скоро три деценије раније кнез Милош. Са друге стране, тежиште јавних грађевинских

⁸⁵ Тошева, Снежана. „Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата”, *Наслеђе II* (1999), 171–181.

⁸⁶ Највише стручно тело Министарства грађевина представљао је Грађевински савет у чијем саставу су се налазили најеминентнији градитељи своје епохе, попут: архитекте Андре Стевановића, као дугогодишњег председника Савета, и чланова савета које су чинили архитекте: Јован Илкић, Светозар Ивачковић, Милан Капетановић, Душан Живановић, Милорад Рувидић, Никола Несторовић, Петар Поповић и др. Видети: Богдан Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, 396.

⁸⁷ Због увећања административног апарата и прилагођавања новим потребама Министарства грађевина, зграда је током 1882. године била дограђена у Масариковој улици док су због проширења постојећег капацитета у ентеријеру током 1896. године проширене главне ступенице. У згради Министарства се током Првог светског рата налазио затвор, док је како се раније претпостављало уништен комплетан архивски фонд који је једним делом, ипак остао сачуван захваљујући личним залагањима архитеката и службеника овог Министарства који су после рата из сопствених заоставштина и архива, са оригиналима и копијама на озалиду, поново формирали архивску грађу Министарства грађевина Краљевине Југославије након 1918. године. Мањи део техничке документације из архиве Министарства грађевина пре Првог светског рата чува се у Музеју града Београда. О овоме видети: Ђурић-Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд, 1981.

радова је пребачено углавном на довршење започетих пројеката и уређење површина калдрмисањем, озелењавањем, ширењем мреже јане расвете и др.

Међутим, изградња приватних кућа и зграда од 1860. године у значајној мери је доживела праву експанзију на свим нивоима. Убрзаном развоју пројектантске и грађевинске делатности у Србији од средине XIX века у значајној мери је допринела изградња објеката од чврстог материјала, односно опеке која је довожена Дунавом, док су посебни конструктивни предмети од ливеног гвожђа, декоративни елементи од месинга и бакра увожени из аустријских и мађарских радионица и ливница. Градитељски напредак земље паралелно је пратио и континуирани долазак страних образованих грађевинара, инжењера и архитеката у Србију из Хабзбуршке монархије (Немачка, Мађарска, Аустрија, Чешка и др.). Са друге стране, економски развој и експанзивна градитељска политика у Србији се све чешће спотицала због недостатака адекватних грађевинских закона и прописа којима би се успоставила контрола и ред у изградњи. У том правцу, након више година припремања коначне верзије, 1865. године донешен је **Законъ о подизаню јвни грађевина**⁸⁸ иако за приватне куће нису важили другачији закони. Уносећи низ новина у процес урбаног планирања, које су биле у складу са модерним законима у Европи, Чланови овог закона садрже и значајну социјалну димензију. Наиме, значајну пажњу је посвећена обезбеђивању квалитета живота становништва, односно регулисању оних урбанистичких аспеката који утичу на опште народно здравље.

⁸⁸ „Законъ о подизаню јвни грађевина” (23. 3. 1865), 82–106, у: *Зборникъ закона и уредба у Княжествеу Срѣи*, бр. 18, 1865 (1865), 82–106.

слика 24. План реконструкције и регулације Дунавске падине у Београду, 1867, Емилијан Јосимовић (колекција МГБ)

У складу са европским тековинама развоја урбанистичке мисли друге половине XIX века и примарним одредницама Закон о подизању јавних грађевина први пут је у обимнијем оквиру примењен у пројекту Емилијана Јосимовића 1867. године за реконструкцију и регулацију Дунавске падине. Међутим, како би се омогућила несметана реализација

Јосимовићевог плана регулације Београда усвојен је **Закон о регулисању вароши Београда**⁸⁹ 1867. године који је пре свега предвиђао формирање посебне комисије са задатком да „премери варош Београда са околином и да за правилно регулисање појединих главних и бочних улица постави извештај систем општег регулисања, на основу правилне везе и сагласности, с обзиром на лак и брз саобраћај”.⁹⁰ Имајући у виду да наведени закон није и званично усвојен, Јосимовићев план је практично регулисан без законске основе.

Значајан прилог целовитијој реформи законских прописа из области грађевинске струке и њиховом спровођењу учињен је 1878. године усвајањем првог **Закона о уређењу Министарства грађевина**⁹¹ у коме су јасније дефинисане надлежности подељене на четири Одељења: железничко, инжењерско, архитектонско и рачунско. Ширина законских надлежности али и обавеза Министарства грађевина је узначајној мери еволуирала од периода Архитектонског одељења Главне управе грађевина. За разлику од претходног периода када је у делокругу покривало послове: „грађења, доправљања, поправљања свију зграда у опште за потребу државну и народну...” као и да ће се старати „...о сачињавању планова, предмера, предрачуна, ситуационих планова, детаља, т.ј. поједини части, које к савршеном разумевању плана приносе и бринуће се за само њихово извршење”⁹² ситуација након институционализовања и претварања у министарство је носило и надлежности у које „...спада подизање и одржање главних путова и мостова; пресецање канала, сушење бара, уређивање река, утврђење обала, регулирање јавних улица, старање о извршењу прописа у смотрењу сигурности и лепоте при постројењима; подизање јавних зданија и монумента итд”.⁹³

Скоро две деценије након доношења Јосимовићевог плана, усвојене су допуне **Закона о местима**⁹⁴ из 1885. године које су обавезале Општину града Београда да у року од три године изврши нивелацију и регулацију терена. За ту намену 1886. године

⁸⁹ Видети: <http://www.uzzpro.gov.rs/latinica/biblioteka-propisi-opsti-propisi.html>

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ „Закон о уређењу Министарства грађевина”, у: *Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској*, Министарство грађевина, Београд 1885.

⁹² Ђурић-Замоло, Дивна. „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835–1865)”, у: *Зборник радова Градска култура на Балкану (XV–XIX века)*, САНУ - Балканолошки институт, Београд 1988, 173.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Таблица свих Зборника закона и уредби од 5. августа 1877. до 22. децембра 1888. године. / (Зборници 32. – 44.) (1889)

Општина је ангажовала инжењера из Будимпеште Калмана Халачија са задатком да изврши топографско снимање терена и установи први програм нивелације. Осим правних фактора који су кочили спровођење таквог програма додатни проблем је представљало постављање калдрме која је морала паралелно да се имплементира са реализацијом нивелационих радова. Иако звучи парадоксално и банално у ширем контексту развоја града, проблем калдрме је утицао на спровођење правне политике у градитељству све до почетка Првог светског рата.⁹⁵ Упркос томе, Општина је 1890. године усвојила План регулације Београда на основу кога је планирано проширивање постојећих, изградња нових и укидање слепих улица и сокака.⁹⁶ Иако питање ширина улица и булевара у Београду, до међуратног периода, није схваћена као дугорочнија, стратешки важна мера, која је унапред планирала екстензију ширења територије града, оно је заузимало веома важно место у регулационим плановима великих европских градова тога времена.⁹⁷ Имајући у виду да су два наведена правна поступка, допуна Закона о местима и План регулације Београда, могли посредно да означе и почетак решавања питања поделе општине на рејоне, актуелно још од 1880. године, формирана је званична комисија која је требало да „проучи и предложи грађевинске границе вароши”.⁹⁸ Једну деценију касније, 1896. године усвојен је **Закон за варош Београд**⁹⁹ на основу кога је годину дана касније донешен **Грађевински правилник за варош Београд**.¹⁰⁰ Тада је формиран архив Грађевинског одбора Општине града Београда чији је фонд техничке збирке планова и пројеката делимично остао сачуван до данас. Ови закони је требало да коначно донесу ред у урбанистичку слику Београда пре свега увођењем грађевинских дозвола које су требале да спрече изградњу ван прописа Грађевинског правилника и да санкционишу изградњу ван рејона. Осим овога, планирано је да се објекти зидају један до другог у низу од чврстог материјала са прописаном висином у складу са ширином улице како би се

⁹⁵ Недић, Светлана В. „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године”, *ГГБ XXIII* (1976), 182; Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт - Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд 2008, 48, 53–62.

⁹⁶ „Регулација вароши Београда одобрена Општинским одбором (13. и 14. 2. 1891)”, Београд 1891.

⁹⁷ Стојановић, Дубравка *Калдрма и асфалт...*, 49.

⁹⁸ Максимовић, Бранко. „Развој Београда ван граница грађевинског рејона крајем XIX века”, *ГГБ XV* (1968), 129.

⁹⁹ „Закон грађевински за варош Београд”, у: *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији* 51, Београд, Краљевско-Српска Државна штампарија (1899), 430–442.

¹⁰⁰ „Грађевински правилник за варош Београд”, од 1. марта 1897. године, у: *Зборник општине београдске*, Београд 1906.

омогућило квалитетније осветљење у објектима. Осим техничких прописа, посебним члановима је регулисано питање естетике објеката, за зграде да се не смеју „зидати са лица”, а за виле и приватне куће да им „изглед са лица улице (прочеље) мора бити укусан”. Међутим, ови закони су уместо тога послужили као веома ефикасно средство за трговину земљишта и злоупотребу службеног положаја чиновника у градској власти због чега су градски одборници често подносили иницијативу за његову измену и доношење допуна али је овај правилник, упркос свим опструкцијама, остао на снази све до почетка Првог светског рата.

Током три деценије превирања измена и допуна законске политике у области градитељства од 1862. до 1892. године, како на локалном нивоу престонице тако и на нивоу ресорних државних институција, Министарство грађевина је од свог оснивања до краја назначеног периода, почетком последње деценије XIX века, водило бригу око изградње и уређења престонице од када је све послове на регулацији и одржавању града преузела Општина града Београда (ОГБ).

Градски одбор је 1906. године формирао комисију која је требало да утврди квалитет живота у београдским зградама. Том приликом је на залагање управника државне статистике Драгише Ђурића објављено изузетно прецизно истраживање које пуно говори, пре свега о социјалном положају становника Београда и односу броја становника према затеченом броју стамбених грађевина, односно расположивом стамбеном простору.¹⁰¹ У овом обимном истраживању спроведеном између 1906. и 1907. године пописано је укупно 10,473 стамбених објеката од којих су 82,7% биле приземне зграде, затим 16,2% са једним спратом, 1,0% са два спрата и 0,1% објекат са три спрата.

Следећи проблем који је настао услед недостатка адекватних закона и грађевинских регулатива био је узрокован политичком суревњивошћу уског круга београдске елите инфилтриране у све надлежности града што је често изазивало блокаду градских институција услед страначких или личних опречних ставова. Осим овога, гломазан административни систем и предуги бирокуратски процеси непосредно су утицали на неприродан однос понуде и потражње грађевинског земљишта. Наиме, потражња слободних парцела је значајно порасла почетком XX века када се увећао чиновнички

¹⁰¹ Ђурић, Драгиша. *Попис кућа и станова у Београду од 6. новембра 1906. године до 15. марта 1907. године*, Београд 1912, 32.

апарат због чега су и цене земљишта нагло порасле. Услед одсуства правних норми, парадокс повећања тржишних цена земљишта је продубљен новим скоком цена грађевинског земљишта у центру града који је пратио пораст вредности плацева на периферији. Ову диспропорцију је приметио и Светислав Предић, оцењујући да је „[...] земљиште поскупело више него што је одговарало степену развоја вароши”.¹⁰²

Настала ситуација је утицала и на умањење габарита кућа стога што је власник морао да издвоји значајна средства за куповину плаца док није имао довољно за изградњу објекта вишег од једног спрата. Због тога је и настао експоненцијални раст изградње, малих приземних и јефтених кућа које су с почетка XX века чиниле готово две трећине укупног грађевинског фонда Београда.

За валоризацију угаоних објеката изграђених у периоду од 1896. до 1909. године нарочито је значајан Члан. 37 / **Грађевинског закона за град Београд** који је предвиђао значајне пореске олакшице, односно ослобађање плаћања пореза у трајању од 10 година за све грађане који су градили двоспратне куће (приземље и спрат).¹⁰³ Са друге стране, за грађане који су градили једноспратне куће (приземне) или су дограђивали спрат, пореска олакшица је била предвиђена у трајању од пет година. Овакви прописи били су у складу са савременим прописима у Европи тога времена.

Опозиција али и грађанство је услед честих опструкција јавности и бојкота закона, нелогичности које је носио или превише модерних схватања још увек несазрелих у средини оптерећеној традицијом, занемаривала највећи део прописаних правила. Изградња кућа у периферним зонама изван граница рејона се отела контроли јер у тим деловима нису важили закони и прописи. Осим низа пропуста који су Грађевински закон и Грађевински правилник предвиђали, највећи се односио на одсуство санкција за шпекулације са земљиштем на начин који је претходно објашњен.

Сагледан са адекватне хронолошке дистанце, може се потврдити констатација савременика да су наведени правилници представљали надоградњу и компромис са

¹⁰² Предић, Светислав. *Питање о становима у Београду*, Београд 1914, 8.

¹⁰³ Овај Члан закона је укинут на седници скупштине 1909. године. Нарочити парадокс носи чињеница да је најгласнији заговорник измена закона и укидања овог члана био Јаков Чорбић, посланик са села, који је 1909. године изабран за потпредсеника Народне скупштине. Он је заговарао идеју да се треба супротставити претераном развоју Београда, централизацији и занемаривању осталих места у Србији као и да је спорни Члан 37 богатију класу стављао у бољи положај. Видети: „Предлог о изменама у закону о грађевинама за варош Београд” (21. 1. 1909), у: *Стенографске белешке Народне скупштине Србије*, Београд 1910, 950.

постојећим грађевинским законом и уредбама што је резултирало „недостатком озбиљних санкција и солидне контроле организације”.¹⁰⁴

Пореске олакшице за грађане који су градили двоспратне куће (приземље и спрат) у трајању од десет година, прописане Грађевинским законом почетком XX века су унапређене новим законским оквиром који је требало да делује подстицајно на изградњу вишеспратних кућа, нарочито у централној зони града. Актом од 1900. године прописано је да се једноспратне виле морају градити дуж улице Кнеза Милоша и Крунске, док је обавеза нових власника била да у Савамали и Савинцу подижу искључиво двоспратне куће. Ова одредба, Члан 15. / Грађевинског закона за град Београд, је нарочито била строга за Позоришни Трг и улице Краља Милана, Кнегиње Љубице, Кнез Михаилову и Коларчеву где је стриктно прописана изградња само двоспратних грађевина док је „за зграде које тако не изгледају” био увећан порез.¹⁰⁵

Развој урбане структуре Београда до краја XIX и почетком XX века

Српско становништво је од 20-тих година XIX века почело да гради своје куће изван Шанца на простору старог турског гробља, односно на падини између данашње палате САНУ до Савамале. Од овог периода се истовремено могу посматрати и почети моделовања урбане физиономије савременог Београда чему је у значајној мери допринела успешно вођена политика, прагматичност и стрпљење кнеза Милоша који је реализацију својих замисли спроводио постепено, организујући реализације обимних грађевинских захвата по фазама као пинирски подухват који ће се оваплотити у наредним деценијама.¹⁰⁶

¹⁰⁴ „Грађевинска питања у Београду”, *Економист* (15. јануар 1914), 21

¹⁰⁵ Аноним, *БОН* (9. април 1913).

¹⁰⁶ Недић, Светлана В. „Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата”, *ГМГБ I* (1954); Несторовић, Богдан. „Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914)”, *ГМГБ I* (1954), 159–176; Недић, Светлана В. „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године”, *ГГБ XXIII* (1976), 175–217; Кадијевић, Александар. „Архитектура и урбанизам у Србији од 1854–1904”, у: *Наука и техника у Србији друге половине 19. века (1854–1904)*, (ур.) Подгорац, Тодор и Крагујевац. Универзитет у Крагујевцу, 1998, 263–283.

слика 25. Мапа Београда у првој половини XIX века
(Историја Београда, књ. 2., 1974, 304)

Пошто је добио сагласност Порте, кнез Милош је наспрам старе цркве прво изградио Господарски конак, затим зграду Народне канцеларије, Нови конак (данас конак кнегиње Љубице), школу и Митрополију.¹⁰⁷ Задржавајући примарне државне институције власти у централном делу Старе вароши и надомак тврђаве, 1834. године кнез Милош је грофу Боа-

¹⁰⁷ Максимовић, Бранко. „Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године”, у: *Историја Београда - деветнаести век*, књ. 2, Београд 1974, 300.

ле-Конту де Рињи изложио свој план регулације централне градске зоне. Циљ је био да се далеко изван Шанца групишу примарне државне институције формирајући јединствени управни комплекс зграда као језгро нове „главне вароши” око које ће се градити плански вођена насеља: „Кад не могу да присвојим садашњу варош, онда хоћу да је привучем себи. Око мога двора створиће се нова варош и у њој ћу ја наћи све што ми буде потребно за војску и за наше велике народне скупштине”.¹⁰⁸

Прва фаза изградње, која је предвиђала формирање новог државног управног центра, започета је током 1829. године изградњом кнежевог двора између данашњих улица Краљице Наталије и Немањине, а потом је настављена 1834. године изградњом два државна здања: Велике касарне и Двора београдског народног суда.¹⁰⁹

Друга фаза је требало да обезбеди додатну стамбену површину намењену српском становништву из Старе вароши од 1835. године када је започета регулација западног Врачара. Планирано је да се део српског становништва из Старе вароши пресели на простор западног Врачара који је заузимао простор између данашњих улица Булевара ослобођења и Кнеза Милоша, односно Булевара краља Александра и Франца д Епере-а. Урбанистички растер улица на овом простору је пројектовао словачки инжењер и аустријски поданик Франц Јанке кога је 1834. године на препоруку кнезу Милошу из Беча довео Цветко Рајовић.¹¹⁰ Ортогонална парцелација терена на овом простору је организована на принципу шаховског поља са пространим блоковима од два хектара у који су смештане међусобно удаљене куће намењене првенствено државним чиновницима. У истом градитељском замаху, Јанке је трасирао данашње улице Кнеза Милоша, Немањину и Булевар краља Александра.¹¹¹

¹⁰⁸ Ibid, 302.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*, 69.

¹¹¹ Истом приликом, у Београду је поред Јанкеа на пословима регулације, премеравања земљишта, изградњи путева и мостова као и пројектовању учествовало још страних градитеља попут Франца Добија, Константина Радотића, Франца барона Кордона, Јана Неволеа, Павла Ђаконовића и др. Видети: Коларић, Миодраг. „Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839”, *Зборник МПСУ I* (1959), 21; Коларић, Миодраг. *Класицизам код Срба 1790–1848*, Посебна издања, књ. 2, Београд, 1965, 263, 268, 272, 275; Несторовић, Богдан. „Носиоци архитектонске мисли у Србији XIX века”, *Саопштења ИАУС 2* (1969), 49; Manević, Zoran. „Novija srpska arhitektura”, у: *Srpska arhitektura 1900–1970, Srpska umetnost XX veka*, Београд, MSU, 1972, 8; Kolarić, Miodrag. „Osvit novog doba, XIX vek”, у: *Umetnost na tlu Jugoslavije*, Београд-Zagreb-Mostar 1982, 32; Вујовић, Бранко. *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд, 1986; Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*, 61.

Средином четврте деценије XIX века, у јеку Милошевих напора у реформисању постојећег градског бастрада и приближавања Београда урбаној концепцији модерних европских градова, проширење београдског атара и насељавање западног Врачара и Савамале није пролазило без проблема. Наиме, отпор проширењу градске вароши није пружала Порта већ Срби који нису желели да се раселе на периферију града. У насталом метежу кнез Милош је наредио да се плацеви убудуће поклањају али је и такав гест наишао на отпор српског становништва које је одбијало да се исели на „пусту ледину иза Божијих леђа”.¹¹²

Израда регулационог плана западног Врачара и коначно раскидање са традицијом оријенталне концепције градског растера истовремено је означило и почетак реализације треће фазе која се односила на регулацију Савамале. Кнез Милош је из овог дела града иселио комплетно становништво на Палилулу и за само неколико сати порушио 150 кућа. Изграђено је 46 нових локала у новопросеченој Абацијској улици (Краљице Наталије) која је требало да прими занатлије али су они то упорно одбијали из револта.

Са друге стране, на захтеве грађана да се уреди и простор према Симићевом мајору, на данашњем потезу између улице Краља Милана и трга Славија, само је релативно одговорено 1842. године када је Франц Јанке израдио регулациони план Теразија, простора око Батал Џамије и Ташмајдана.

Од почетка шесте деценије XIX века архитектура у Србији се преображавала, интезивније следила савремене европске токове и прихватала све већи број иностраних градитеља који су са собом доносили и нове утицаје. У том периоду ствара се својеврсни културни синкретизам који комбинује различите аспекте грађења и квалитета пројектовања са естетиком прожетом стилским варијацијама још увек неубедљивог класицизма који је емитован само провизорно или у карикираној форми. У наступајућем периоду, приметан је уплив домаћих инжењера и архитеката школованих у европским градовима као и напори да се формирају домаће институције које ће образовати архитекте. Место зидара и школованих градитеља сада заузимају архитекте и инжењери. Простране парцеле постепено заузимају репрезентативна државна и приватна здања имућних грађана попут трговца и добротвора Николе Спасића или капетана Мише Анастасијевића.

¹¹² Писмо Старешине београдске полиције Илије Чарапића од 26. септембра 1936. године упућено кнезу Милошу поводом наредбе о расељавању српског становништва из града. Видети: Божовић, Бранислав. *Управа и управници града Београда (1839–1944)*, 35.

Истовремено се подижу и репрезентативни пословни објекти попут куће Илије М. Коларца на Тргу Републике или филијале Ваљевске банке на Зеленом венцу.

Међутим, изван контекста подизања репрезентативних државних здања и кућа имућнијих грађана, сиромашније становништво је наставило да гради бондручаре и масивну градњу.

Треба имати у виду да је напетост између две нације, која је последично уносила и хронични социјални немир међу становништвом на обе стране, још увек била на веома високом нивоу што говори и податак да је турска власт на полу разрушеној и стратешки неупотребљивој линији Шанца 1859. године поново вратила војне стражаре тамо „где иј до сад није било”.¹¹³ Један од најранијих увида у још увек присутну етничку поларизацију на српски и турски део града пружа нам Турски план Београда из 1863. године који је геодетски непрецизан али је историографски драгоцен стога што истиче растер улица и наглашава демографску поделу становништва. Коначно, званична одлука о уклањању Шанца је донета 1864. године а његова демонтажа је довршена тек 1883. године.¹¹⁴

Унапређењу урбане структуре Београда и приближавање европским тековинама у градитељству, крајем седме деценије XIX века у значајној мери је допринела политичка ситуација у држави. Након ослобађања српских градова турским ферманом 1867. године и предавањем кључева градова на чување кнезу Михаилу Обреновићу, турска војска се и коначно повукла са Калемегдана што је утицало и на иселјавање преосталог муслиманског становништва из „последњег града са минаретима у Европи”.¹¹⁵

Укидањем етничке поларизације на турски и српски Београд омогућено је коначно увођење урбанистичког реда. Прво геодетско премеравање вароши (1:3000) је спровео српски инжењер Емилијан Јосимовић 1864. године, а потом је 1867. године урадио и први урбанистички план за Београд када је и званично постао слободан град. План реконструкције града Јосимовић је урадио у форми студије коју је 1867. године одштампао и публиковао у облику и тиражу као „Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у шанцу, са једним литографским планом”.¹¹⁶ Ову

¹¹³ Перуничкић, Бранко. „Турци праве стражаре дуж шанца” (9. 11. 1859), у: *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд, 1970, 186.

¹¹⁴ Ранковић, Д. Ј. „Шетња кроз стари Београд”, *БОН* LVII, бр. 11 (1939), 687–692, цитат 687.

¹¹⁵ Пардоу, Џулија. „Енглескиња у Земуну и Београду”, у: *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку* (превод: Бранко Момчиловић), 1993, 31–39, цитат, 34.

¹¹⁶ Максимовић, Бранко. *Емилијан Јосимовић, први српски урбаниста*, Београд, 1967; Замоло, Дивна-Ђурић. „Прилог биографији Емилијана Јосимовића”, *ГГБ* XXIII (1976), 143–161; Група аутора. „О Емилијану Јосимовићу”, тематски научни скуп 12. јун 2018. г., Београд, изд. *Изградња* 4-6, Београд 2018, 115-391.

својеврсну публикацију, чију штампу је у невеликом тиражу Јосимовић лично финансирао, садржи бројна образложења и критичке осврте на затечено стање и неадекватну комуналну политику јавне расвете и подземне инфраструктуре (водовод и канализација) уз коментаре са могућим решењима.

У складу са европским тековинама развоја урбанистичке мисли друге половине XIX века текао је и Јосимовићев пројекат реконструкције Дунавске падине. Осим укидања претходног оријенталног плана узаних улица и сокака, увођењем урбанистичког реда ортогоналним планом уличног растера започетог од простора Велике пијаце преко Дунавске падине, Јосимовић је пре свега имао задатак да планираном реконструкцијом физички повеже у једну целину насеља у Шанцу и изван њега. Као главну спону Јосимовић је трасирао Кнез Михаилову улицу која и данас спаја савску и дунавску падину.¹¹⁷ Као посебна новина, истиче се податак да је план регулације дунавске падине прошао кроз једну врсту *јавног увида* имајући у виду да је грађанима који су имали куће или грађевинско земљиште да простору обухваћеним Јосимовићевим планом упућено обавештење да „Комисија што прегледа пројекат за регулацију Београда прописала је, да оне грађане, којима се регулациом какво добро вређа, преко полиције призове и о томе обавешћује”.¹¹⁸

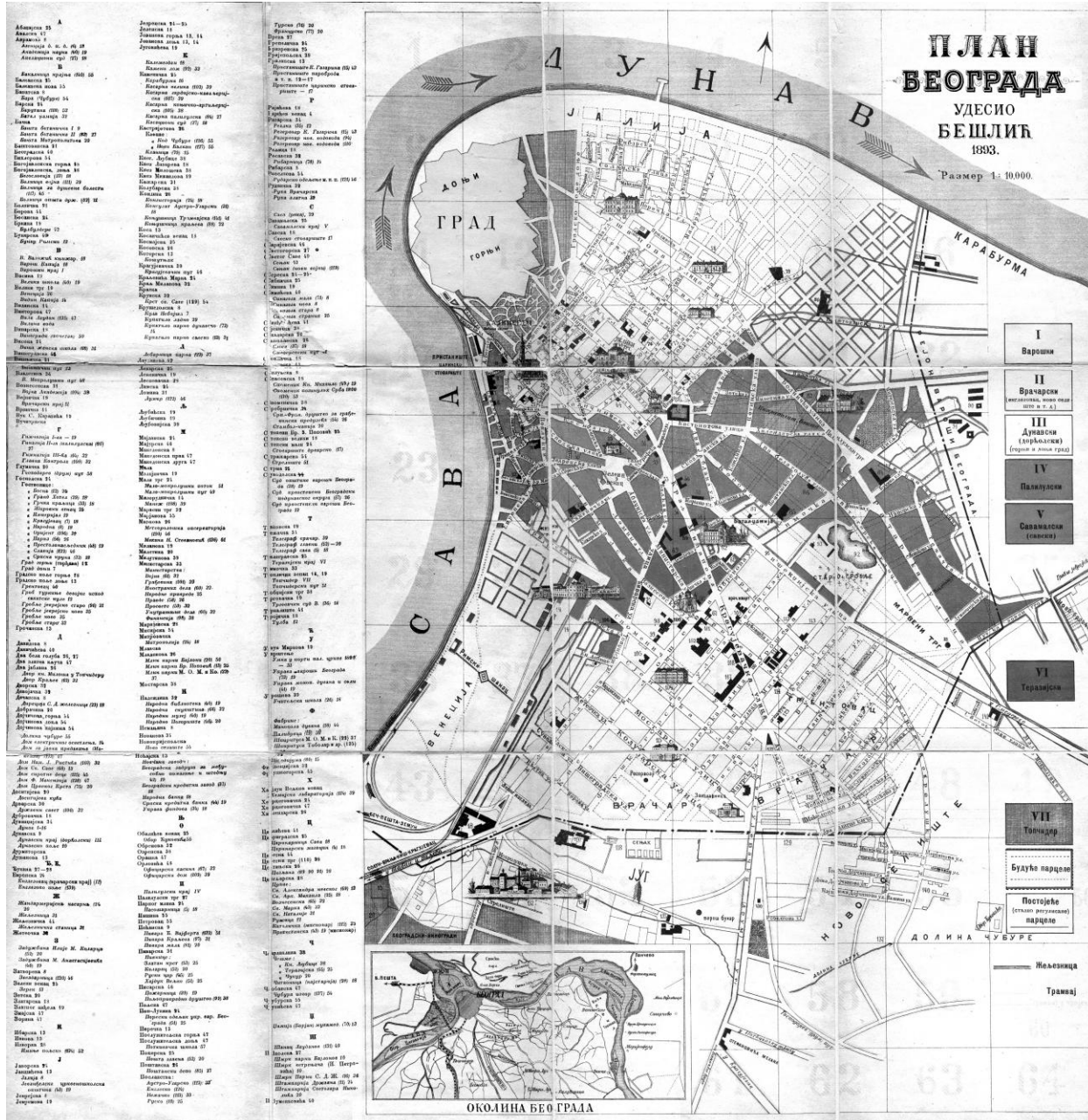
Планирани радови је требало да обухвате и простор данашњег Дорћола на коме је осим регулације улица било предвиђено и нарочито парковско уређење, систем умрежених тргова, унапређење приступа савском и дунавском пристаништу, као и изградња модерне речне инфраструктуре. У даљем правцу развоја, као својеврсне надоградње на Јосимовићев план реконструкције дунавске падине могу се посматрати план инжењера Стевана Зарића (1:4000) из 1878. године и „Бешлићев план” из 1893. године¹¹⁹ на којима су осим дунавске падине границе уређења проширене на Дорћол и Палилулу.¹²⁰

¹¹⁷ Током осме и девете деценије XIX века урађена је регулација данашње Кнез Михаилове од Теразија до Калемегдана.

¹¹⁸ Ђурић-Замоло, Дивна. „Прилог биографији Емилијана Јосимовића”, 143–161.

¹¹⁹ Шкаламера, Жељко. „Прилог проучавању картографских извора за историју Београда 19. века”, *ГГБ XIV* (1967), 169–201.

¹²⁰ Током 1866. године немачки правник, официр и путописац Густав Раш је прибележио да се: „Београд убрзано мења” ... да се „свуда просецају нове улице” ... и да „турске махале мењају модерни градски блокови”. Видети: Raš, Gustav. „Svetionik istoka”, у: *Beograd u devetnaestom veku, iz dela stranih pisaca*, Beograd 1967, 57–105.

слика 26. Регулациони план Београда, 1893, Бешлићев план, Београд (колекција МГБ)

Ови планови града су нарочито драгоцени за проучавање угаоних објеката у Београду крајем осме и почетком девете деценије XIX века имајући у виду да прецизно оцртавају габарите постојећих објеката у затеченом урбаном растеру.

Проширење ортогоналне мреже улица изван вароши у Шанцу одговарало је пројектантским идејама кнеза Милоша који је покренуо процес ширења и повезивања урбане физиономије Београда. Крајем осме деценије XIX века великом проширењу

вароши према истоку изван Шанца допринео је шкотски мисионар и имућни трговац Френсис Макензи. Он је купио некадашњи Симићев мајур који је заузимао простор између данашњих улица Београдске, Булеvara краља Александра, Голсвордијеве, Каленићеве и Невесињске, преко Булеvara ослобођења до Славије и изделио га на парцеле због чега је овај део вароши убрзо назван Енглезовац.¹²¹ Имајући у виду да се овај део града налазио изван граница градског реона земљиште на њему је било јефтине, а тиме и изградња, што је директно утицало да се за само једну деценију читав простор попуни новим кућама и насели српским али и иностраним становништвом које су чинили највећим делом Чеси.¹²²

Наступајући потреси у унутрашњој политици Србије, након убиства кнеза Михаила, уставне кризе и немира узрокованих превратима унутар династије Обреновић, нису угрожавали економски и културни просперитет државе која је у међувремену 1882. године проглашена за Краљевину Србију. Постепени економски напредак пратило је све интензивније окретање Србије према Аустроугарској одакле је забележен интензивнији прилив становништва који је доносио нове утицаје у култури и тиме утицао на затечене реформе које су трајале у Србији од времена владавине кнеза Михаила.

Значајан прилив новог становништва забележен је током периода између 1874. и 1890. године када је број новоподигнутих кућа повећан за чак 80% иако је највећи део становништва још увек био материјално угрожен, а градом се ширили призори социјалне беде. Демографски раст 1880. године је још једном подстакао питање проширења дотадашње територије градског атара и утврђивање његових тачних *Варошких граница* због чега је једну деценију касније и званично одлучено да се град подели на реоне. Први покушаји јаснијег дефинисања граница београдског атара датирају још из 1842. године када је требало успоставити границе између Београда изван Шанца и околних села што на

¹²¹ Ђурић-Замоло, Дивна., Неђић, Светлана В. „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године”, *Годишњак града Београда XL/XLI* (1993/1994), 81–82.

¹²² Присуство чешке популације у Београду, на простору некадашњег Симићевог мајура, почетком 1880. година обележен је изградњом хотела „Славија” према пројекту чешког архитекте Франтишека Неквасила који је истовремено био и власник овог угоститељског објекта, првог такве врсте на простору данашњег Трга Славија. Видети: МГБ, Фонд архитекте Франтишека Неквасила, Ур. 13201, 14208, 14287–14295; Ђурић-Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд 1982, 77–78; Паштрнакова, Ива. „Кирил Кутлик и Франтишек Неквасил-заборављена имена из културне историје Смедерева”, *Смедеревски зборник 2* (2009), 73–97; Марковић, Иван Р., Боровњак, Ђурђија и Путник, Владана. *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941* (каталог изложбе). Београд, Етнографски музеј, 2014, 8.

крају није реализовано. Коначно, линије реона су уцртане тек 1890. године, док су касније периодично 1901., 1904. и 1906. године модификоване према потребама ширења града.

Осетљиво питање поделе београдске општине на реоне, нарочито актуелно на прелазу XIX у XX век, може да се посматра и као процес који је био индиректно условљен повећањем броја становника али је суштинска проблематика лежала у парадоксу „напуштања и запуштања”¹²³ простора унутар граница због изградње у јефтинијим градским зонама изван града.¹²⁴ Овај необичан процес „расељавања града” је први пут примећен у белешкама једног градског одборника који је констатовао: „Београд се фактички расељава. Они који подижу зграде ван варошког рејона не морају се држати грађевинског закона. ... Београд је само за последњих десет година отишао за једну шестину свога простора у ширину, што ће Београд то расељење стати грдне издатке, што се у Београду налазе толики празни плацеви и што се општински плацеви тешко продају требала би надлежна власт да стане једном на пут овоме расељавању Београда”.¹²⁵ Одлагање поделе града на реоне, односно проширење граница градског атара на периферију затрпану нелегалном, дивљом градњом пролонгирано је услед хроничног недостатка средстава која би подржала такав скуп и потенцијално опасан процес. Наиме, ако би београдска општина у краћем временском периоду уврстила и периферне области око градског атара под ингеренцију општине то би потенцијално довело до наглог осиромашења ионако суженог градског буџета које би морало да надокнади инфраструктурне али и социјалне разлике са обе стране граница реона.

Земљишна политика и критеријуми који је одређују представљала је горућу тему која се често мењала и ускалађивала у процесу изградње националног идентитета током постепеног ослобађања Србије од турске власти. Наиме, стицањем релативне независности у периоду између 1829–1833. године, када су дефинисане границе Кнежевине Србије, односно након проглашења султановог Фермана, створили су се видљивији услови за формирање **Катастра непокретности**. Ипак, решавању овог питања

¹²³ Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт...*, 23.

¹²⁴ Максимовић, Бранко. „Развој Београда ван грађевинског рејона крајем XIX века”, *ЛГБ* XV (1968), 129–142.

¹²⁵ ИАБ, Записници седница општинског одбора, 1903, књ. I, 21. март 1903, бр. 238.

је претходила иницијатива за формирање **Указа о збијању и ушоравању села**¹²⁶ који је следом парадоксалних историјских околности углавном остајао на маргинама досадашњих историографских проучавања грађевинске законодавне политике у Србији.

Потврду легитимитету и праву на законско усвајање „Указа о збијању и ушоравању села” кнез Милош Обреновић је представио 28. маја 1837. године на тзв. Спасовској скупштини у Крагујевцу кроз опширну анализу постојећег стања као последице услед одсуства правних аката који би регулисали просторне трансформације у руралним срединама. Кнез је у свом обраћању скупштини указао да је након Другог српског устанка у Србији наступио експоненцијални пораст броја становника што је као последицу имало неравномерну сечу шума и изградњу кућа на плодном земљишту и пашњацима, док се са друге стране није водило рачуна о планској изградњи кућа. Кнежево обраћање у Крагујевцу је заправо имало двоструки призвук. Са једне стране, аргументи за усвајање овог указа су били урбанистички али и социјално оправдани имајући у виду да је у Србији током периода између 1820. до 1826. године основано 52 нова насеља док је у селима био најинтезивнији прилив новог становништва.¹²⁷ Са друге стране, обраћање садржи и извесни традиционални призвук феномена тзв. „култа суседства”¹²⁸ који се у случају образлагања наведеног Указа може схватити искључиво као пример рационалне кнежеве ноте у успостављању урбанистичког реда на државном нивоу, а не као рецидив прошлости.¹²⁹ Овај указ је заправо требало да представља допуну општој наредби из 1820. године о заустављању „бесконачног ширења села”¹³⁰ који је предвиђао санкционисање непланског проширења атара сеоских средина и на тај начин укидање сваког облика контроле над просторним програмом ширења руралних насељених области. Иако „Указ о

¹²⁶ „Указ о збијању и ушоравању села”, у: *Хронологијска и азбучна таблица свију зборника закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 2. фебруара 1835. до 24. јула 1877. године*, Београд, Државна штампарија, 1877, 5–9.

¹²⁷ У прилог таквом демографском дисбалансу говори и статистичка чињеница да је 1839. године у варошима живело само 6.5%, свих становника у Србији, док је највећи део становништва живео у новим насељима, спојеним селима или тек основаним новим варошима у руралним областима. Видети: Максимовић, Бранко. *Урбанизам у Србији*, Београд, 1938, 27–31, 54, 58, 63, 64, 67, 73.

¹²⁸ Fuko, Mišel. *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, predavanja na Kolež de Fansu 1977–1978, (prevod: Aleksandar Stojanović, Andrea Jovanović, Lidija Levkov), Novi Sad, Mediterran Publishing, 2014, 19–46, citat, 39.

¹²⁹ „Куће остадоше на далеко због чега нит сусед са суседом састати се нит поразговарати, нит један другому што помоћи може. А како ће и власти наредбе, које од начелства свог добивају, народу саобштавати и како ће заповести објављивати? – Ето стање у ком се народ налази из узрока што куће нису у једно збијене, већ разбачене на толика удаленија.” Видети: Ђорђевић, Тихомир. „Збијање кућа и ушоравање села под кнезом Милошем”, *Гласник српског географског друштва*, година III, св. 3 и 4 (1914), citat, 9.

¹³⁰ Ibid. citat, 5.

збијању и ушоравању села” никада није озакоњен и ступио на снагу овај намеравани правни акт се мора посматрати у контексту правног преплета са иницијативом о формирању катастра.

Наиме, истом приликом када је Народној скупштини у Крагујевцу указивао на потребу за усвајањем „Указа о збијању и ушоравању села” кнез Милош је покренуо: „[...] питање и жељу о премеравању земљишта и оцењивању каквоће његове; дакле о завођењу катастра угледајући се на друге ‘Европејске државе’ у којима се ‘по земљи данак наплаћује’”.¹³¹ За разлику од претходног кнежевог предлога о уређењу руралних средини за овај задатак је истом приликом изабран инжењер геодезије Лудвиг Турковић који је припремио пројектне нацрте планског уређења као и потребан инструментаријум али ни том приликом није дошло до реализације.

Осим политичке суревњивости и нестабилне државотворне политике услед династичких преврата као и сталне контроле још увек присутних отоманских освајача који су у неколико наврата директно посредовали изменама усвајања највиших државних правних аката, попут Устава, додатно је субверзивно утицао и друштвени поредак у земљи.

Примарне чиниоце у таквој ситуацији представљали су нови закони који су дозвољавали сељацима у Србији куповину и поседовање земљишта којима су почели први пут у српској историји да самостално располажу без посредства спахија. Такав тренд је успостављен 1835. године када је Сретењска скупштина: „[...] претворила све државне дажбине српског сељака према спахијама у порез, а Четврти хатишериф (тзв. „Турски устав” из 1838. године) учинио је српског сељака, први пут у историји, баштиником земље коју је вековима обрађивао”.¹³² Одлуке са ове скупштине додатно су унапређене скоро пет деценија касније када је 1884. године усвојен **Закон о непосредном порезу** који је у свом саставу предвиђао и покретање општег поступка израде катастарског премера земљишта.

У наступајућем периоду различите историјске околности у узајамној повезаности су утицале на коначно покретање теме израде катастра са мртве тачке кроз пореске законе и правне програме међу којима нарочито зачајно место заузима рад Пореске управе од

¹³¹ Петровић, Мита. *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књига I, Београд, Министарство финансија, 1897, 348–349.

¹³² Димић, Љубодраг. „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)”, у: Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић и Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2009, 13–114, цитат 40–41.

1889. године када је у њен домен рада уврштено покретање израде катастра. Ипак, ни ова законска одредба није могла да прође без трзавица као ни покретање истог питања 70 година раније у Крагујевцу. Наиме, предуслов за покретање израде нацрта закона о катастру непокретности који би се предложио скупштини подразумевао је пре свега израду правилника, а потом и обуку кадрова који би формирали катастарску службу. Осим послова израде свих предуслова за формирање обимног државног административног апарата катастарског одељења примарни парадокс обуставе даљих активности на уређењу ове службе лежао је заправо у најважнијем делу оснивачког акта.

Наиме, израда катастра је требало по први пут да послужи у сврхе: „[...] унапређења и јачања развоја српске пољопривреде и индустрије уопште, и да би се добила правна основа за савремено уређење баштинских књига, а тиме омогућио и хипотекарски кредит у Краљевини Србији”.¹³³ Питање катастра је имало национални значај због чега се на његовој припреми радило према тада актуелним европским стандардима, односно оном прописаном у Пруском катастарском правилнику. Међутим парадокс је настао у оном тренутку када је требало извршити прецизно премеравање земљишта на територији Кнежевине Србије чије границе нису биле прецизно утврђене. Осим овога, није претходно констатован ни проценат обрадивог и необрадивог земљишта што је такође унело конфузију у одређивање цене и квалитета који су морали бити унети у катастарски програм. Због тога је од почетка све рађено мање више провизорно па је: „За оцену ових трошкова узето за основицу да Србија има 48.000 квадратних километара и да је од тога под разноврсном културом 18.000 квадратних километара”.¹³⁴

Додатну проблематику уносило и питање финансирања израде катастра због тога што је претходно одлучено да има довољно средстава због чега се приступило послу који је трајао од 1890. до 1895. године да би потом био стопиран, јер су порасли трошкови због чега је формирање катастра још једном обустављено да би се наставило тек 1905, док је **Закон о катастру земљишта** усвојен 1928. године.

Питање израде катастра у Србији се највише тицало српске престонице због коначног утврђивања граница градског атара али се услед неефикасности

¹³³ Љушић, Нада, „Катастарски одсек и премеравање Краљевине Србије”, *Корени* VI (2008), 23–33; Живковић, Драгица. „Српска картографија од инжењерске до дигиталне“, *ГСГД ХСП*, 3 (2012), 2–18; http://www.arhivja.org.rs/images/katastarski_odsek.pdf.

¹³⁴ Ђорђевић, Владан. „Наш привредни програм”, *Отаџбина* 7, књига 21, свеске 81–84, (1889), цитат, 646.

административног апарата државне управе као и хронично опонентних мишљења чланова Народне скупштине овај документ провлачио по градским управама од владавине кнеза Александра Карађорђевића 1850. године, али је увек остајао на маргинама тадашњих одлука.

Допуну конфузији у ионако успорену динамику израде катастра непокретности у престоници је учинио Јосимовићев план који је после 1867. године „поклопио” постојећи хаотични урбани растер сокака, узаних пролаза и улица из отоманског периода владавине без ширег увида у границе градског атара. Међутим, изван контекста планираних премеравања и уређења затеченог градског бастрада српске престонице, Јосимовићев план је ипак покренуо трансформацију урбаног језгра младе престонице иако је са једне стране његов план само делимично реализован, нарочито дорђолски предео, а са друге стране није дословно примењена његова основна замисао приказана у плановима. Паралелно са овим изолованим подухватима, текло је даље инсистирање на премеравању престонице.

Формирању Катастра непокретности претходило је геодетско премеравање Београда које су тек 1885. године на позив Општине „Краљевске главне и престоне вароши Београда” спровела браћа Шандор и Калман Калачиј из Будимпеште. Планирано је да у року од десет месеци изврше „премеравање улица, пијаца, и јавних имања у вароши Београду, као и нивелман истих планове и остале елаборате”.¹³⁵ Као и у случају претходних покушаја и овај план није реализован на адекватан начин стога што су прибележени подаци били непотпуни, нису проверени нити су у наредном периоду обнављани и допуњавани. Последице недоследности вођења читавог процеса осећале су се током наредних 20 година и поред залагања новог председника општинске управе Косте Главинића и ажурности шефа катастра Милана Балте у припремама нацрта закона о Катастру ово питање се није померило са мртве тачке до почетка 1904. године.

У систематизацији градске целине велики проблем је представљала урбана маса на подручју Врачара и горњег дела падине Палилуле где је 1905. године лоцирано више од 60% градитељског фонда у Београду. Наиме, током периода између 1906. и 1907. године трошне приземне куће у Београду су чиниле 83%, док је једносратница било око 16% и вишесратница (до три спрата) свега 1% или око 60 кућа. Нелегано подигнуте трошне куће од набоја или невешто грађене од опеке уносиле су општи урбанистички хаос стога

¹³⁵ Пајевић, М. Б., *Регулација Београда 1867–1923*, Београд, Графички институт „Народна мисао”, 1923, 30.

што постојећи закони и грађевински прописи нису важили за подручје изван градског атара, односно у деловима који нису обухваћени границама реона због чега је београдска општина била немоћна да заустави дивљу изградњу на ободу града. То је додатно мотивисало градске власти да већ исте 1906. године прошире границу вароши до Трошаринске станице на Топчидеру и долином мокролушког потока и Гробљанском улицом до Дунава. Са друге стране, само три године касније на плану из 1909. године може се приметити даља урбана експанзија у ширењу градског атара према југу дуж мокролушког потока, данашњег Јужног булеvara. На овом потезу је регулисан простор Грантовца између данашњих улица Макензијеве и Крунске.

Развој урбане структуре Београда на самом почетку XX века обележила је ревизија регулационог плана 1902. године али она није реализована свеобухватно већ је према потреби била концентрисана на одређене делове у градским реонима. Проширење територије града и подела на реоне пратила је и израда **Генералног плана канализације** 1894. године који је усвојен тек 1905. године од када се запажају већи грађевински захвати најпре на уређењу града и приближавању његовог изгледа европским престоницама.

Иако се планска урбанизација Београда, по деловима, може пратити од 1867. године на Јосимовићевом плану, Београдска општина није имала јасну политику урбанизације до 1910. године када је основана Техничка управа. Главни задатак Управе је био јасно одређен да планира, регулише и прати изградњу објеката у складу са важећим законским прописима о изградњи али се на послетку испоставило да ни овај градски орган није био довољно снажан да успостави урбанистички ред у Београду. Један од основних разлога због кога је Техничка управа успорено извршавала своје задатке односила се углавном на недовољан број закона, а међу првима на непостојање Генералног урбанистичког плана. Коначно, први ГУП Београда је донешен 1912. године који је урадио француски архитекта Албан Шамбон. Међутим овај план није испунио очекивања стога што се ослањао на постулате превазиђеног академског урбанизма с краја XIX века, док су стварни комунални проблеми града били потиснути у други план или сасвим поништени до почетка Првог светског рата.

Посматран у целини, процес формирања катастра и правни пут који је трајао дуже од једног века мора се анализирати кроз друштвени контекст развоја различитих нивоа

унапређења националне свести о значају једног правног акта какав је био катастар. Покретањем овог питања створени су услови за опште реформе друштвеног поретка у Србији оптерећеног традиционалним економским и културним обрасцима који су заостајали у корак са европским развојем. У том контексту, сасвим је извесно да је формирање катастра представљао једну новину и законски акт који је требало да представљало битну основу у целокупном процесу формирања законских регулатива трансформације простора.

Табела 1:**СТАНОВНИШТВО У БЕОГРАДУ (1820-1916)**

ГОДИНА	БРОЈ СТАНОВНИКА
1820	5000
1834	8 450
1846	14 386
1850	15 485
1854	16 733
1859	18 890
1867	24 612
1874	27 605
1884	35 483
1890	54 249
1900	69 769
1910	89 876
1916	47 908

ГОДИНА	БРОЈ СТАНОВНИКА	БРОЈ КУЋА	СТАНАРА У ДОМУ
1834	7033 (хришћана)	769	14-15
1846	14. 386	1. 714	8-9
1867	24.768		
1866		3. 458	
1874	27. 605	3.372	
1889	5.448	2.098	

Архитектонски развој и политика урбаног планирања Београда током XIX и почетком XXI века

Први период (1815–1914)

Афирмација архитектонске струке у Србији; Школовање српских архитеката у иностранству; Утицај средњоевропске архитектуре и примена класицизма, историцизма и сецесије у Београду.

Посматран кроз призму различитих историјских догађања, треба имати у виду да је Београд од XVI века до средине XIX века константно био разаран као ни један други европски град тога времена. Да је у њему преовладала мешавина различитих утицаја аустроугарске културе, а потом и доминантна оријентала архитектура турских амама, џамија и безистана којима је Београд био засут до почетка XX века.

Први период развоја новије српске архитектуре испуњава хронолошки оквир од једног века и мора се посматрати у контексту друштвених прилика које су утицале на обликовање архитектонског лика у Београду од 1815. до 1914. године.¹³⁶ У овом временском распону западни утицаји у архитектури су били присутни посредством страних градитеља који су од средине друге деценије XIX века долазили у Србију, затим делатношћу домаћих архитеката који су од 1839. године почели да похађају наставу на иностраним универзитетима у Европи, и напослетку првим генерацијама архитеката образованим на Универзитету у Београду.¹³⁷ Такав колоплет различитих струјања и утицаја наставио је да обликује морфолошки речник српске архитектуре до почетка Првог светског рата, док је епифанију достигао током међуратног периода.

¹³⁶ Гордић, Гордана. *Архитектонско наслеђе града Београда I - Каталог архитектонских објеката на подручју Београда 1690–1914*, Саопштења, свеска 6. Београд, 1966.

¹³⁷ Ротер-Благојевић, Мирјана. „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља”, *ГГБ XLIV* (1997), 125–168.

слика 27. Музеј Доситеја и Вука, Београд (www.skyscrapercity.com)

Крајем XVIII века архитектура у Србији је претежно била оријентисана на балкански тип оријенталне куће од набоја. У Београду је још увек доминирала стамбена архитектура ниских бондручара и зграда централне диспозиционе основе. Иако је структура урбаног растера Београда до краја треће деценије XIX века била јасно етнички поларизована, присуство српских кућа и дућана у турском делу града, односно Дунавској падини, је било несумњиво, имајући у виду пре свега српске кафане које су се налазиле у Дугој чаршији (улици Цара Душана). Особито значајна за проучавање најранијих познатих угаоних грађевина у Београду истиче се кафана „Црни орао” изграђена средином XVIII века на углу улица Цара Душана 54 и Капетан Мишине.¹³⁸ Од наведеног периода па до краја треће деценије XIX века у Београду су били најприсутнији приучени зидари и грађевинари

¹³⁸ Кафана „Црни Орао” је изграђена средином XVIII века, а срушена је 1951. године. На њеном месту је 1964. године изграђена данашња стамбена вишеспратница према пројекту архитекте Владимира Бјеликова. Видети: Павловић, Добросав Ст. „Једна од најстаријих грађевина у Београду”, *ЛГБ* III (1956), 273–282; Вујовић, Бранко. *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд 1986, 88–89; Ротер-Благојевић, Мирјана. *Стамбена архитектура Београда у 19 и почетком 20 века*, Београд 2006, 33, 68; Banović, Aleksandra. *Beograd 1930–2009*, Beograd 2010, 264.

непознатог порекла који су градили масивне куће са каменим сокловима и зидовима од бондрука са ниским крововима покривених ћерпичем.

Убрзо након проглашења Хатишерифа 1833. године, добијањем делимичне политичке самосталности, кнез Милош је прихватио чињеницу да не може да реализује своје замисли о изградњи новог српског Београда без стручног кадра који тада у земљи није постојао. Због тога је у прво време ангажовао тзв. „народне мајсторе” који су у ослобођену Србију ионако почели масовно да долазе у Тајфама (удружењима) још од 1818. године највише из јужних области данашње Македоније и Грчке. Услед константног увећања обима послова на изградњи и обнови престонице младе српске кнежевине, тренд доласка „мајстора” са југа је настављен и током треће и четврте деценије што је приметио и Тома Вучић Перишић у једном писму упућеном кнез Милошу 1836. године у коме наводи да је: „Данас дошла једна Тајфа зидара из Охрида са 20 друга; они кажу да су пре њи и друге Тајфе за овамо пошле но да су се задржале у Крушевцу ... а овде ће имати посла да их је и двеста”.¹³⁹

Због константног повећања обима посла, истовремено су ангажовани и српски градитељи из Војводине, попут: Константина Радотића, Павла Ђаконовића и Филипа Христовића, као и мајстори који су све чешће почели да долазе из Аустрије и Италије. Ови градитељи су у Београду радили за имућније грађанство на изградњи кућа и дућана као и државних здања од чвршћег материјала примењујући комбиновани однос камена и опеке. Организацију и извођење радова су вршили надзиратељи које је постављао и разрешавао дужности кнез Милош истовремено руководећи изградњом свих јавних објеката у Београду. Најпознатији међу овим градитељима, и тада свакако најобразованији, био је Хаџи Никола Живковић, чија су градитељска остварења које је пројектовао или над којима је вршио надзор представљала несумњиви одраз актуелне, визуелно масивне, блоковите структуре конака традиционално оријенталне архитектуре.

Кретање Србије ка европским узорима у архитектури од четврте деценије XIX века наметало је потребу за стручним градитељским кадровима који су били упознати са савременим урбаним концепцијама, новим технологијама и грађевинским материјалима. Међу првим иностраним градитељима које је ангажовао кнез Милош истичу се Франц

¹³⁹ Максимовић, Бранко. „Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године”, 336.

Јанке и Барон Кордон. Иако су обојица били „земљомери”, а не званично архитекти, несумњиво је да су имали и адекватно инжењерско образовање.¹⁴⁰

Долазак двојице школованих инжењера у Србију пада у период када је 1839. године основано „Устројеније централног правиленија” које је планирано да ради под ингеренцијом Попечитељства Внутрених дела, што је допринело формирању „Управителства јавних постројенија” 1842. године чији је први главни инжењер био Јанке.

Током боравка и рада у Београду, Франц Јанке је, како се чини, имао широк спектар постављених дужности у пројектовању јавних објеката различите намене међу којима се истичу Саборна црква, зграда Реалке, Педагошки музеј, Кнежев двор,¹⁴¹ Касарна у Кнеза Милоша и др. Осим самосталних објеката Јанке је био превасходно ангажован на пројектовању урбанистичких регулација Савамале, Гаврила Принципа, Абацијске улице¹⁴², Палилуле и Западног Врачара.¹⁴³

Црпећи инспирацију превасходно из аустроугарске архитектуре на тлу данашње Војводине, као и тамошњих најрепрезентативнијих државних и црквених здања попут Српске православне цркве у Сремским Карловцима, епоха касног бароконог класицизма је посредством страних градитеља ушла у Београд на велика врата изградњом државних здања током првог периода владавине Кнеза Милоша (1815–1839). Доласком страних градитеља променила се и дипозиција унутрашњег распореда ентеријера. Нове државне зграде се пројектују са издуженим ходницима међусобно спојених канцеларијама али је услед недостатка више средстава приметно још увек сведено декоративно решавање које се углавном своди на другостепену фасадну пластику (пиластри, лезене, следе нише, профилисане атике, подеони венци и др.).

Попут узора са којима су инострани архитекти могли да се упознају пре доласка у Кнежевину Србију, београдска државна здања, али и грађанске куће виђенијих власника су углавном грађене као блок зграде са основама у облику великих ћириличних слова Н, Т или П без форсирања угаоних верикала. Ови објекти су нужно захтевали адекватан

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Градитељ из Панчева, Франц Доби је урадио пројекат кнежевог двора у Савамали али га је изгледа Франц Јанке почетком 1836. године преправио. Видети: Максимовић, Бранко. „Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године”, 337.

¹⁴² Данашња улица Краљице Наталије.

¹⁴³ Постоји оправдана могућност да је регулацију Западног Врачара урадио Атанасије Николић, Јанкеов наследник на функцији главног инцинира у Управителству јавних постројенија од 1846. године. Бранко Максимовић, „Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године”, 336.

прилаз, односно нарочито пројектован предпростор тамо где је то било могуће или су дозвољавала средства. Један од главних разлога зашто до почетка пете деценије XIX века није било репрезентативнијих јавних, државних објеката који конструктивно и естетички припадају типу угловница лежи у чињеници да је у том периоду преовладала архитектура класицизма који је више избегавао него што архитекти овог стилског правца нису умели да остваре монументалну угаону композицију једног здања. Посматрана у целини, архитектура класицизма током XVIII века у Европи и свету није толерисала акцентацију угла, односно екскурсе у извођењу структуре изван контекста изворне концепције античког храма који не наглашава угаоне вертикале већ фаворизује структуралну монолитност и огледалску симетрију. Осим малобројних примера угаоних грађевина изграђених у Русији, међу којима се истиче кућа московског генералног гувернера Ивана Иљича Јушкова (Иван Иљич Юшков), дело арх. Василија Баженова (Василием Баженовым) крајем 1780-их. - раних 1790-их године, рецидиви униформности архитектуре строгог класицизма у домаћој средини су се задржали до средине XIX века.¹⁴⁴ Са друге стране, технички је било једноставније изводити блок зграде него угаоне које су захтевале и одређено додатно образовање градитеља. Класицизам је као погодно средство у репрезентацији институције, односно државе чија архитектура мора да емитује одмах сагледив ред, симетрију, строги поредак и стабилност без градитељских егзибиција и нелогичних момената због чега такав ефекат није било могуће остварити угаоним објектом. То потврђује строга и дисциплинована архитектура здања Тумрукане (1834), кућа Цветка Рајовића (1838), Дворац у Савамали (1841), Војна академија (1850) и др. чија условљена еkleктичка нарација обогаћена мотивима наступајућег романтизма у неколико оплемењује класицистичку стереометрију и буди фасадна платна орнаментом и детаљем.

¹⁴⁴ Видети: Коларић, Миодраг. *Класицизам код Срба 1790–1848*, 48.

*слика 28. Кућа Ивана Иљича Жукова, 1780-1790, арх. Василије Баженев, Москва, Руска Федерација
(www.rivertourist.ru/viewtopic.php?f=47&t=1420)*

Као и већина градитеља који су радили под директном ингеренцијом кнеза Милоша, Хаџи Никола Живковић и Франц Јанке су услед политичког и династичког преврата 1843. године морали да напусте Кнежевину Србију. Због тога је у „Српским новинама” чак три пута током исте године био расписиван јавни позив за главног инцилира који је требало практично да наследи Франца Јанкеа на тој функцији.¹⁴⁵

Осим страних градитеља, стално присутних у Београду од 1829. године и одлуке Кнеза Милоша о изградњи новог дела Српске Вароши на западном Врачару, осећао се недостатак образованог домаћег стручног кадра. Са друге стране, зато што нису постојали адекватни услови за школовање у земљи, српска држава је највећим делом XIX века улагала у образовање своје интелигенције у иностранству. Стога је управо једну од

¹⁴⁵ *Српске новине*, бр. 79, 80 и 81, 1843, 3–4.

најјачих веза са Европом млада Кнежевина одржавала школовањем интелектуалаца на високим европским школама још од 1839. године када је из Србије послата прва генерација ђака на универзитете у западној и средњој Европи.

Прве кораке у оспособљавању домаћих стручњака из области архитектуре и инжењерства у Кнежевини Србији направио је кнез Александар Карађорђевић 1844. године када је на Лицеју у конаку кнегиње Љубице званично започета настава архитектуре која је била веома скромна са једним предметом који се звао „Грађанска архитектура”. Пошто га је 1846. године наследио од својих претходника, Симеона Прице и Атанасија Николића, Емилијан Јосимовић је за овај предмет написао први уџбеник „Грађанска архитектура и грађење путова” уносећи нови квалитет у развој младе генерације домаћих градитеља.¹⁴⁶

Унапређење образовног система за инжењере у Кнежевини Србији је настављено 1846. године када је на иницијативу Илије Гарашанина основана прва Инцилирска школа¹⁴⁷ у Топчидеру при Попечитељству Внутрених дела.¹⁴⁸ Међу студентима прве генерације били су: Радојко Бркић, Јован К. Ристић, Никола Јовановић, Филип Христовић, Вујица Петронијевић и др.¹⁴⁹ Школа је имала само једну генерацију од девет студената, а потом се после три године угасила.¹⁵⁰ И поред релативно успешно вођеног просветног система унапређења и афирмације архитектонске струке, у Србији још увек није било довољно образованог кадра који је могао да одговори на увећане потребе грађанског друштва од почетка пете деценије XIX века. Упркос тренутним потешкоћама напредак у образовању домаћих градитеља је настављен усвајањем нових и синхронизацијом са претходним уредбама у образовном систему 1853. године донешењем новог Закона о Лицеју на коме је основано „Јестасвенословно-техничко одељење”.¹⁵¹ Коначно, 1863. године ово одељење је, након прерастања Лицеја у Велику школу, постало претходница

¹⁴⁶ Предмет „Грађанска архитектура” је основан на Филозофском одељењу Лицеја који је 1844. године пресељен из Крагујевца у Београду у конак кнегиње Љубице. Видети: Ђурић-Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815–1914*, 10.

¹⁴⁷ Школа је имала ранг факултета и у њој су се предавали предмети: Практично земљемерије, Механика Архитектура, Начертаније и Немачки језик. Током зимских месеци одржавана је теоријска настава, а током летњих практична настава на терену. Видети: Ibid.

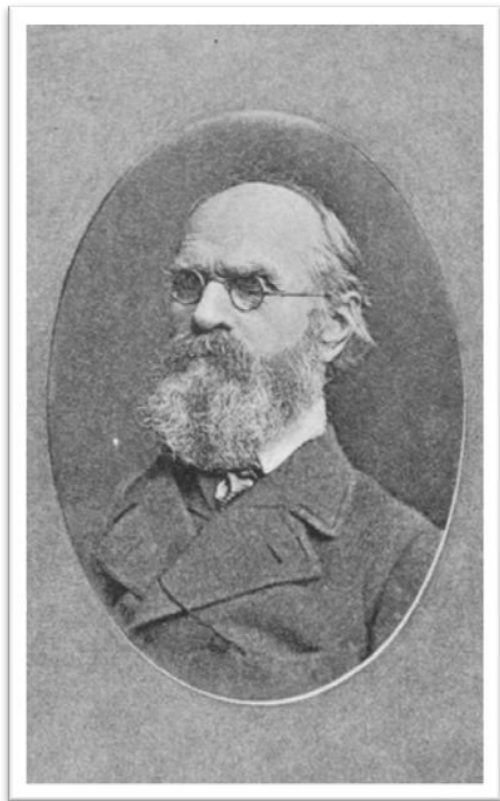
¹⁴⁸ Међу предавачи ма су били Јан Неволе (Цртање), Август Церман (Математика и Механика), Атанасије Николић (Геометрија) и др. Видети: Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*, 103.

¹⁴⁹ Јован Ристић, потоњи начелник Министарства грађевина, Никола Јовановић, који је касније дипломирао у Бечу и Филип Христовић су студирали у Топчидеру.

¹⁵⁰ Ђурић-Замоло, Дивна. „Стогодишњица прве Техничарске дружине у Србији”, *Техника* 6 (1968), 919.

¹⁵¹ Ђурић-Замоло, Дивна. *Градители Београда 1815–1914*, 11.

Техничког факултета. Међутим, интересовање није било велико и у првих пет година дипломирало је само 18 студената,¹⁵² док је тренд импортовања иностраних градитеља наставио да расте.¹⁵³

слика 29. Арх. Јан Неволе (1812-1903)
(wwwcs.wikipedia.org/wiki/Jan_Nevole)

Прекретницу у архитектури Србије средином XIX века несумњиво представља долазак чешког архитекте Јана Неволеа из Прага у Београд. У то време убедљиво најобразованији архитекта у Србији, Неволе је убрзо по доласку у српску престоницу 1845. године, на позив кнеза Милоша Обреновића, добио место првог инцилира у Попечитељству внатрених дела.

Непосредно након доласка у Београд Неволе је био ангажован на пројектовању врачарске Војне болнице у Његошевој 15 и Војне академије на простору између улица Немањине, Кнеза Милоша и Бирчанинове. Осим ових, Неволе је био ангажован и на надгледању и вођењу грађевинских радова на санацији оштећених објеката јавне намене али и у саветовању о потреби рушења Господарског

конака и Митрополије. Јан Неволе је изашао из државне службе 1858. године када је за капетана Мишу Анастасијевића пројектовао његову задужбину на Великој пијаци.¹⁵⁴

Као афирмисани архитекта и организационо способна личност, Неволе је у српској влади уживао такође почасни статус осим чињенице да је био државни архитекта већ и као неприкосновени ауторитет који је потенцијално могао да погура српско градитељство напред. Доказ да су највише државне инстанце предлагале и рачунале на Неволеа у пружању такве асистенције говоре у прилог и мере које су покренуте услед недостатка

¹⁵² *Сто година филозофског факултета у Београду*, Београд, Филозофски факултет, 1963, 20.

¹⁵³ Средином седме деценије XIX века у Београд је дошао велики број Словака, Чеха и Аустријанаца који су радили у Управи грађевина, а касније у Министарству грађевина, али нам већина њихових дела до данас остала непозната.

¹⁵⁴ Софронијевић, Мира. *Даривали су своје отечеству*, Београд 1995; Шупут, Марица и Бошњак, Тања. (ур.) *Добротвори Београдском универзитету*. Београд 2005.

довољног домаћег кадра у струци. Наиме, имајући у виду да је државни програм образовања домаћих кадрова инжењерске струке још једном подбацио, како би брзо надоместио овај недостатак Илија Гарашанин се 1847. године обратио Совијету са детаљним образложењем о потреби за повећањем броја инцилира у државној служби јер: „Попечитељство се уверило да се путови који су се сада у Отечеству нашем градити започели не могу уредно градити без инцинира а тако се исто показало да се зданија за Окружна Начелништва и Судове као и друга јавна постројења без надзирања инцинирског неуредно подижу, ако ће како добро планови саграђени бити, кад на толиким местима ми немамо људе који би планове разумевали и грађење руководили...”¹⁵⁵ Истом приликом, Гарашанин је у писму навео и пример да: „у Окружју Пожаревачком Каљиштани јоште од лане моле да се преместе на земљу цркве Заовске, а Попечитељство нема кога да изашаље који ће земљу ову премерити и план за постројење села начинити...”¹⁵⁶ Нудећи потенцијално решење за излазак из настале кризе Гарашанин је предложио да би Јан Неволе требао да оде у Праг преко Беча и да исред српске владе ангажује нове кадрове, истовремено уносећи и упозоравајући тон: „Но да би овај инцинир Јан Невола могао способне људе наћи и овамо довести Попечитељство ово принуђеним се налази високославни Совјет молити да би ова преднаведена обстојатељства у призреније узео и боље услове за инцинира поставити благоизволе будући на постојећа условија немогуће људе склонити”¹⁵⁷.

Није познато да ли је Неволе на крају заиста отпутовао у Праг испред Совјета да ангажује нове стручњаке али је сама иницијатива из Србије представљала несумњиви одраз нескривене драме надлежне власти за задржавањем постојећег континуитета рада због чега је расписан позив у неколико иностраних новина за пријем нових инцинира у Србији.¹⁵⁸

Наступајући период привлачења страних градитеља у Србију није означио само интензивнију квантификацију урбаног фонда у градовима и већим местима него и континуитет са актуелним, пре свега стилским, нормама у архитектури великих европских градова. Осим сталног присуства неповољних фактора, попут недовољног броја стручних

¹⁵⁵ Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*, 103–104.

¹⁵⁶ Ibid, 104

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ На конкурс се пријавило преко 60 кандидата међу којима су били Вита Кочи, Еразмус Кломински, Венценц Канђерски и Аугус Церман, потоњи главни инцинир поред Неволеа.

кадрова или недостатка средстава који би омогућили набавку и примену савремених материјала у изградњи репрезентативнијих јавних здања, имплементација савремених стилских праваца у архитектури престонице младе српске кнежевине није зависила чак ни од чињенице да је средином XIX века Београд још увек био под турском влашћу. Архитектура у Кнежевини Србији се током наведеног периода развијала мање зависно од политичких дешавања у земљи, а више у складу са савременим жељама инвеститора, ограничених на имућније грађанство, са једне, и персоналним амбицијама српских кнежева, са друге стране. Због тога је антагонизам урбаног пејзажа био веома изражен нарочито у односу габарита нових градских палата са затеченим градитељским фондом ниских потлеуша у скромних бондручара.

слика 30. Хотел Старо здање (Код јелена), 1841-1952, Београд (колекција МГБ Ур. 7829 и Ур. 418)

Међутим, сагледана са адекватне историографске дистанце, таква диспропорција није значила и општи анахронизам у развоју новије српске архитектуре у престоници. Напротив, репрезентативне грађевине настале у Београду током периода између 1829. и 1868. године представљају важне културне индикаторе развоја технолошког напретка и

естетичке мисли које је неопходно посматрати изван политичког хаоса и социјалне реалности. Један од најистакнутијих примера таквог градитељског синкретизма прелазне фазе посткласицизма или раног романтизма у архитектури Београда истиче се зграда хотела „Код Јелена” изграђена 1843. године на углу улица Грачаничке, Иван Бегове, Краља Петра и Чубрине.

Изграђена чак две деценије пре завршетка монументалне задужбине Мише Анастасијевића (1863), дела чешког архитекте Јана Неволеа, као стожера епохе романтизма у архитектури Београда, зграда хотела „Код Јелена” (назива се још хотел „Гранд” и „Старо здање”) је први јавни угаони објекат у Београду на коме се читује дух раног романтизма. Иако подложен различитим историографским недоумицама око конвертног односа архитектуре посткласицизма и интезитету провенијенције романтичарског духа градње овог здања, он се може уочити пре свега у карактеристичној обради плитке фасадне пластике архитравног венца који повезује све прозорске отворе првог спрата формирајући залучена поља изнад сваког отвора.¹⁵⁹ Пројектант или надзиратељ овог објекта, тада највећег по габариту у Кнежевини Србији до изградње капетан Мишиног здања, до данас је остао непознат, али архитектура хотела на јединствен начин представља прву репрезентативну грађевину у Београду која потенцира угаону вертикалу. Наиме, градитељ је евидентно желео да нагласи архитектуру угла у висини првог спрата на раскрсници Грачаничке и Краља Петра улице имајући у виду да је овај део објекта упадљиво истакнут непрекинутим, опходним балконом са декоративном оградом од кованог гвожђа. Интересантно је да ће опходни балкон, углавном позициониран на првом спрату, до почетка Првог светског рата представљати један од примарних елемената решавања композиције угаоне вертикале у новијој архитектури престонице.

¹⁵⁹ Иако је име аутора хотела „Код Јелена” до данас остало непознато, постоје још увек недовољно убедљиве индикације да је исти аутор пројектовао и Велику пивару и улици Адмирала Гепрата на углу са Хајдук Вељковим Венцем која је изграђена 1839. године и зграду Управе града Београда на Краљевом тргу 16, данашњем Студентском тргу. Ова претпоставка је изведена на основу компаративне анализе специфичног програма плитке фасадне пластике изнад прозора који се на идентичан начин појављују још сам у обради фасада на хотелу „Код Јелена”. Видети: Ђурић-Замоло, Дивна. *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд 1988, 112.

слика 31. Зграда Ваљевске банке (сасвим десно), 1860, Београд (колекција МГБ)

У наступајућем периоду развоја архитектуре романтизма у Београду (1850–1875) међу најзначајнија градитељска остварења сврставају се: Прва варошка болница у Џорџа Вашингтона 19 (1855, 1865–1868), зграда Ваљевске банке на Зеленом Венцу 8 (1860), Министарство спољних и унутрашњих послова и Главни телеграф, данас на месту Кабинета Председника РС (1860–1863), Виша женска школе у Краљице Наталије 37 (1862, порушена 1931), зграда Митрополије (1863), Вознесењска црква (1863) и др. Међутим, осим наведених здања, изграђених углавном као блок грађевине без потенцирања угаоних вертикала, до краја периода у коме се задржао дух романтизма, први пут у домаћем градитељству су формиран репрезентативнији примери угаоних грађевина са декоративним ансамблом специфичним за естетику архитектуре владајуће епохе. У препознатљивом програму другостепене фасадне пластике аркадних низова поткровних венаца, удвојених лезена, имитација средњовековних пинакла, плитких лукова прозорских

отвора, тимпанона и сведених облика флоралне декорације у кречном малтеру настали су неки од најзапаженијих угаоних грађевина из овог периода, попут: хотела „Лондон” и „Балкан” (арх. Андрија Вуковић, оба око 1860), куће Јулке Гарашанин у Кнез Михаиловој 43 (арх. Александар Бугарски, 1870, потоњи хотел „Русија”)¹⁶⁰ и др. Осим великих, јавних здања у наведеном периоду је изграђено и више приватних кућа чији су власници били различитих социјалних статуса.

слика 32. Хотел Лондон, 1860, арх. Андрија Вуковић, Београд (колекција МГБ)

Првом типу припадају ниске, приземне грађевине изграђене од опеке или у комбинацији са бондручним начином зидања и једноставним вишесливним дрвеним кровним конструкцијама покривених ћерпичем. Такве приземнице су лоциране углавном на уличним раскрсницама са наглашеним улазом на угаоном делу украшеног плитким тимпаноном или једноставно профилисаним надвратном гредом. Другом типу припадају

¹⁶⁰ Градећи карактеристичну урбану микроцелину око старе Делијске чесме, на углу улица Вука Караџића и Кнез Михаилове, током друге половине XIX века, изграђена је и потоња Задужбина Николе Спасића. О овоме видети: Гвозденовић, Недељко (ур.). *Кнез Михаилова улица - Заштита наслеђа - Уређење простора*. Каталог изложбе, књ. 26. Београд 1975; Nikić, Ljubomir. „Iz arhitektonske delatnosti Aleksandra Bugarskog u Beogradu”, *Urbanizam Beograda* 46 (1978), 64–72; Борић, Тијана. „Задужбине Николе Спасића и његовог фонда у Кнез-Михаиловој улици”; *Архитектура и Урбанизам* 10 (2002), 66–81; Шупут, Марица и Бошњак, Тања. (ур.) *Добротвори Београдском универзитету*, Београд 2005.

једноспратне угаоне грађевине од солидног материјала, најчешће у комбинацији камених блокова (кречњак) у зони приземља и опеке у горњим нивоима. На готово свим примерима овог типа главни улаз за просторије у приземљу је позициониран на углу објекта док се на горњи спрат најчешће ступало степеништем из дворишта или са бочног улаза на једној од бочних фасада. Простор приземља је готово увек био резервисан за комерцијане потребе, дућане или угоститељске намене, док су на спрату обично живели власници куће и послуга.

Почетком седме деценије архитектура у Србији је још увек била подељена између реинтерпретација класицизма и продора романтизма, док је истовремено кренула путем еkleктицизма у коме су до краја XIX века превагу однеле различите варијације историцизма. Ефекти таквих трансформација постали су видљиви већ на кући Јована Мариновића у Бранковој 15 (око 1860), хотелу „Босна” (1860), затим „Мањежу” (1862), кућама у Кнез Михаиловој на бројевима 46, 50 и 54а као и на хотелу „Српска круна” (1867).

Трећи период развоја српске архитектуре се погранично поклапа са три кључна догађаја у новијој српској историји - на макро плану са Берлинским конгресом 1878. године и добијањем потпуне аутономије, а на унутрашњем плану проглашењем Србије за краљевину 1882. године и оснивањем Архитектонског одељења Министарства грађевина 1862. године као важне струковне институције.

Паралелно са потешкоћама са којима се сусретао образовни систем у грађевинској струци и његовом развоју од почетка друге половине XIX века текло је и постепено унапређење архитектонске струке у Србији на институционалном нивоу оснивањем Одељење грађевина 1851. године у Вутреном попечитељству али у коме су још једном преовладали страни градитељи.¹⁶¹ У наредној деценији нису се дешавале значајније промене у раду ове институције до 1862. године када је усвојено „Устројење централне државне управе”.¹⁶² Овим актом је било предвиђено оснивање седам нових министарстава

¹⁶¹ Јан Неволе и Август Церман обављали функцију главних инцинира, за њихове помоћнике су изабрани Јован К. Ристић и Никола Јовановић, а за столоначелника Аксентије Марковић. У исто време у Управи града Београда функцију главног инцинира је обављао инж. Еразмус Кломински, а неколико година касније и инжењери Франц Зелени, Јосиф Касано и вртачи Јован Новак и Јосиф Силвић

¹⁶² Највише стручно тело Министарства грађевина представљао је Грађевински савет у чијем саставу су се налазили најеминентнији градитељи своје епохе, попут: архитекте Андре Стевановића, као дугогодишњег председника Савета, и чланова савета које су чинили архитекте: Јован Илкић, Светозар Ивачковић, Милан Капетановић, Душан Живановић, Милорад Рувидић, Никола Несторовић, Петар Поповић и др. Видети:

при чему је исте године Главна управа грађевина добила статус Министарства грађевина које је задржало претходни режим рада са три одељења у служби: архитектонско, инжењерско и рачуноводствено. У архитектонском одељењу су осим начелника Јована К. Ристића, Андрије Вуковића, који је тада радио у Управи града, и инжењера Николе Јовановића, док су страни запослени инжењери били Август Церман, Август Ланге, Јосиф Силвић, Јован Френцл, Коста Шрепловић и надзиратељ грађевина Хаџи Никола Живковић.¹⁶³

Овде је важно нагласити да је Архитектонско одељење Министарства грађевина формирано скоро деценију и по пре оснивања Архитектонског одељења при Техничком факултету у Београду, односно да се поклопило са периодом реформи високошколских установа у Србији. Због тога је у почетку највећи број запослених градитеља у министарству дипломирао техничке науке у иностранству, док се у том тренутку највећи број будућих стручњака налазио на студијама изван Србије.¹⁶⁴

Наиме, од почетка 60-тих година XIX века у Архитектонском одељењу Министарства грађевина почела је да ради првој група српских архитеката школованих на европским универзитетима. Након дипломирања у Србију су се вратили, Коста Шрепловић (Минхен, 1860), Александар Бугарски (Будимпешта, 1865), Драгутин Милутиновић (Берлин, Минхен и Карлсруе, 1861–66), Светозар Ивачковић (Беч, 1874), Душан Живановић (Беч, 1878), Јован Илкић (Беч, 1883)¹⁶⁵ и Димитрије Т. Леко (Цирих, Ахен и Минхен, око 1885).

Школовани у Аустрији, Немачкој и Швајцарској, ови архитекти су својим делима извршили значајан утицај на развој архитектуре у Србији на прелазу XIX у XX века. Ипак, њихова дела су углавном представљала академско реинтерпретирање познатих образаца преузетих са градитељских узора из средина у којима су се школовали. Посматран са аспекта концепције, у београдској архитектури крајем XIX века немогуће је избећи епитет

Несторовић, Богдан. „Носиоци архитектонске мисли у Србији XIX века”, *Саопштења ИАУС* 2 (1969), 49–55; Несторовић, Никола. *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*. Београд 1972; Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*, 396.

¹⁶³ У Министарству су се касније запослили и истакли: Александар Бугарски, Коста Шрепловић, Андреја Андрејевић, Драгутин Милутиновић, Емануел Шефл, Јован Клинар као и извођачи Јозеф Штајнлехнер, Јосиф Шток, Хајнир Смутек и др.

¹⁶⁴ Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

¹⁶⁵ Несторовић, Богдан. „Јован Илкић, београдски архитекта”, *ГГБ* XIX (1972), 253–270.

понављања који је провејавао нарочито у обликовном речнику јавних, репрезентативних здања. Међутим, оно што је у великим европским градовима тада већ представљало пастиш у ликовној оријентацији и стилском вокабулару савременог градитељства, у домаћем миљеу је заправо важило за префињене домете грађанске архитектуре у средини оптерећеној градитељском традицијом балканског типа градње. Из насталог процеса у архитектонској култури престонице, као својеврсни парадокс промишљене таутолошке концепције, у београдској средини је почео да сазрева нови градитељски концепт „београдске палате”, истина још увек ограничен на државна здања, установе и куће чији су власници припадали највишим социјалним слојевима српског друштва на прелазу два века.¹⁶⁶

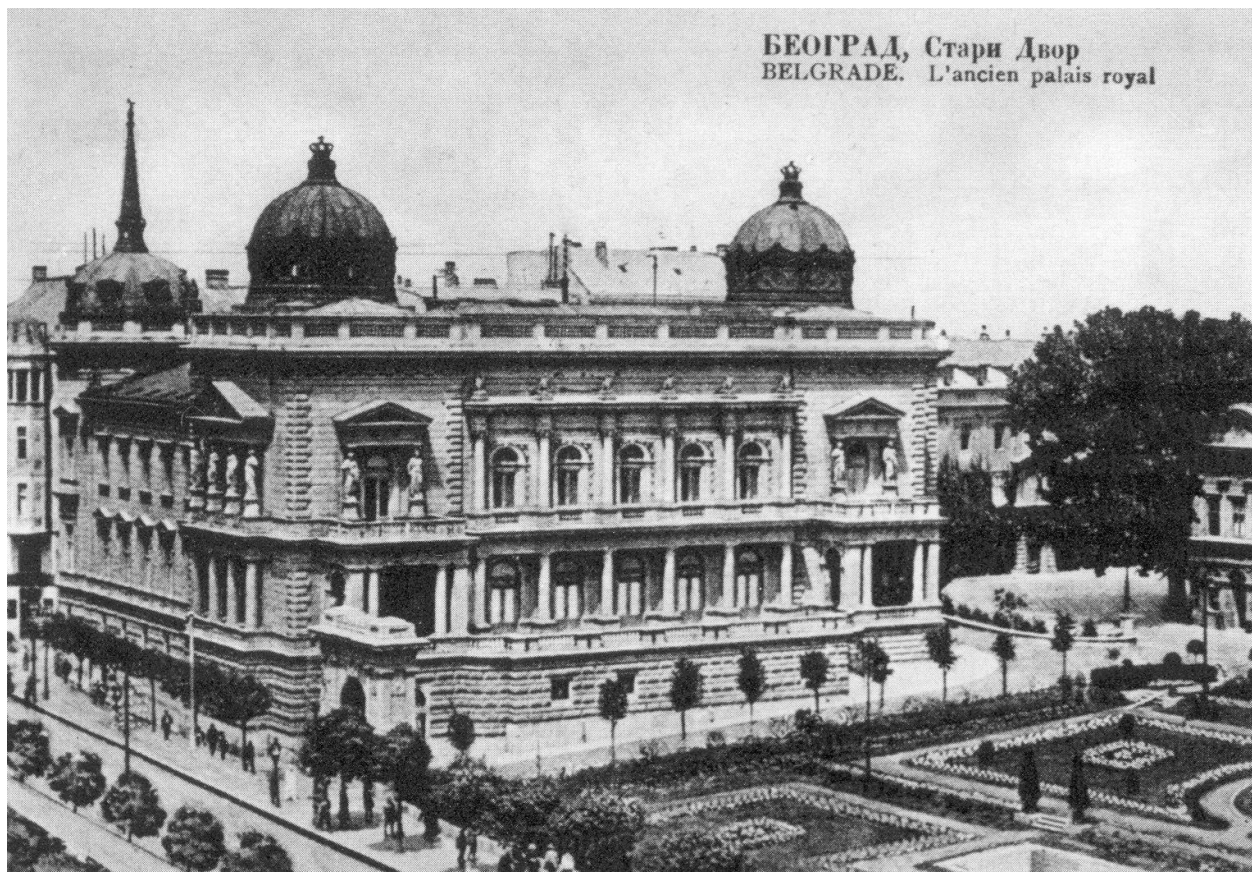

*слика 33. Задужбина дунавског капетана Мише Анастасијевића, 1868,
арх. Јан Неволе, Београд (фонд Б. Несторовића)*

Концепт „београдске палате” у архитектури Београда током друге половине XIX века није представљао новину, имајући у виду да је 1863. године било изграђено репрезентативно

¹⁶⁶ Ротер-Благојевић, Мирјана. „Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године”, *Архитектура и Урбанизам* 4 (1997), 62–68; Ротер-Благојевић, Мирјана. „Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду ...”, 109–121.

здање дунавског капетана Мише Анастасијевића, али је прилив нових утицаја, идеја, архитектонских форми и естетичких образаца у значајној мери обогатио тренутне архитектонске прилике у земљи. Од репрезентативног здања Народног позоришта (1869), преко палате Радована Барловца у Кнез Михаиловој 40 (1870) до Дома Светог Саве у Цара Душана 13 (1889-1890) следи се концепција монументалних, блоковитих зграда оријентисаних углавном на еклектички слободније интерпретиране архитектонске диктуса аутора који мешају најразличитије стилске форме и ликовна правила. То ипак, не умањује њихову ониричку вредност нити естетичку повлашћеност у датој епохи. Напротив, ова здања делују надасве маштовито, уводећи на велика врата нова стилска стремљења и засигурно емитујући специфичан бајковити призив у средини још увек засутој ниским бондручарама али и несређеном урбанистичком структуром. Са једне стране „београдска палата” се може дефинисати као посебан градитељски тип у архитектури Београда друге половине XIX века, док се са феноменолошког аспекта она мора посматрати као специфичан концепт. Типолошки диктус београдске палате био је одређен пре свега габаритом, величином таквог здања који последично, наглашава статус власника, односно његов друштвени положај. Димензије би са друге стране остале у другом плану, као и укупан дојам који објекат треба да остави, уколико не заузима адекватну позицију у простору. Због тога таква здања често користе конфигурацију затеченог терена изградњом на вишим градским kotaма, односно превојима и узвишењима чиме постају доминантни мотиви у ведути града. Зато не чуди чињеница што је највећи број ових здања концентрисан на лонгитуди од Београдске тврђаве до данашњег Трга Славија. Осим таквог, готово романтичарског концепта београдских палата као светионика новог доба, развоја и напретка, њихово перцепирање је имало истакнуту улогу у оним деловима града у којима је требало да задовоље функционалне потребе увећаног административног апарата, али и да пре свега оставе тренутни утисак на посматрача. Међутим, индикативно је да је дух градње, односно примењени стил у архитектури затечене епохе, имао истакнуту улогу у репрезентацији ових објеката али не само по себи естетичког аспекта већ као корисно допунско средство у њиховој маркацији.

*слика 34. Двор краља Милана Обреновића (Стари двор), 1881-1884,
арх. А. Бугарски, Београд (колекција МГБ)*

На овом месту долазимо до суштине комплексности београдских палата, односно до теоријске идентификације концепта којима су њихови аутори тежили. Положај и архитектура дају палати знаковитост која мора да буде убедљива и да остави први утисак не ретко на симболичкој равни. Тако се здање капетана Мише Анастасијевића могло видети са Дунава као својеврсни стваралачки поклич најважнијег трговца сољу у југоситочној Европи тога времена, док је репрезентативно здање Београдске задруге на Савском пристаништу требало да укаже на економски и друшвени статус града у који се пристизало бродом. На сличан начин треба посматрати и палату Крсмановић на углу Косанчићевог Венца и Кнеза Симе Марковића, здање Официрског дома у Краља Милана улици, дворски комплекс у истој улици као и потоњу структуру хотела Москва.

Осим здања изграђених као слободне блок грађевине или интерполираних градских палата без допунских интенција аутора, односно објективних могућности наглашавања конструкције угаоне вертикале, међу најзаступљенијим типовима грађевина београдских

палата истичу се управо угловнице. Заузимајући позиције на главним градским раскрсницама, репрезентативне угаоне грађевине у Београду изграђене до краја XIX века до данас су остале маркантни мотиви који дефинишу градску силуету. Међу првим угаоним градским палатама истиче се двор краља Милана Обреновића (1881–1884), такође изведен по пројектима Александра Бугарског, Основна школа на Дорћолу у Цара Душана 23 (1893), Официрски дом у Краља Милана 48 (1895), Класна лутрија у Васиной 20 (1896) и палата Димитрија Крсмановића у Кнеза Симе Марковића 2 (1899). Из наведеног периода нарочито је интересантно репрезентативно здање Народне банке (1889) и кућа Марка Стојановића у Кнез Михаиловој 53–55 (1889), као једна од најранијих примера дупле блок угловнице у новијој архитектури Београда.

*слика 35.
Зграда Класне лутрије, 1896,
арх. Милан Капетановић и
инж. Милош Савчић, Београд
(Споменица инж. М. Савчића
Београд 1939, 30)*

Наступајућа генерација српских инжењера и архитекта рођених око 1870. године школовала се 80% ван граница земље, док се тај проценат незнатно али ипак смањило на 72,7% у генерацији рођених између 1871. и 1885. године. Тренд школовања домаћих студената у иностранству је наставио да опада на 62,8% у генерацији од 1886. до 1900.

године, док је њихов број значајно опао на 18,1% са генерацијом рођеном између 1900. и 1915. године.

Другој групи српских архитеката, ангажованих у Архитектонском одељењу Министарства грађевина пре Првог светског рата, припада млађа генерација питомаца тек основаног Техничког факултета Велике школе у Београду који су били стипендисти архитектуре у иностранству, а они су: Милан Капетановић (Минхен, 1886), Никола Несторовић (Шарлотенбург, 1890), Андра Стевановић (Берлин, 1890), Драгутин Ђорђевић (Карлсруе, 1893), Милорад Рувидић (Берлин, 1893), Петар Поповић (Карлсруе, 1896) и Миленко Турудић (Берлин, 1896),¹⁶⁷ Бранко Таназевић (Минхен, 1903) и Петар Бајаловић (Карлсруе, 1904).¹⁶⁸ На овом месту је важно указати да ће генерација малобројних студената који су пре Првог светског рата похађали наставу на чешком Техничком универзитету у Прагу (ČVUT)¹⁶⁹, попут: Светомира Лазића, Николе Добровића и Данила Каћанског у значајној мери утицати на развој савремене архитектонске мисли у Србији у наступајућем периоду између два светска рата али и током друге половине XX века.

Имајући у виду разноликост академског образовања архитеката две групе које су радиле у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, српску архитектуру с краја XIX века одликује карактеристична стилска дихотомија у међусобним пројектима већине архитеката, а не ретко и у самом градитељском опусу једног неимара. Такав спектар стилова у Србији се кретао од академског неокласицизма, преко романтизма и сецесије до националног стила најчешће у међусобном прожимању као примарном средству тражења креативног идентитета једног архитекте.

Коначно, најмлађој генерацији српских архитеката школованих у Београду на прелазу између XIX и XX века са стипендијом у иностранству који нису били запослени у Архитектонском одељењу Министарства грађевина припадају Данило Владисављевић (Минхен и Ахен, 1895), Милан Антоновић (Цирих, 1868) и Јован Новаковић (Митвајд, ?).

¹⁶⁷ У Министарству грађевина је извесно време радио и архитекта Андра Стевановић док није именован за професора на Архитектонском одсеку Велике Школе.

¹⁶⁸ Радио је у Министарству грађевина само годину дана од 1905. до 1906. године.

¹⁶⁹ Кашанин, Милан. „Изложба чешке модерне уметности”, *Српски књижевни гласник*, књига 14 (1925); Поповић, Бранко. „О савременој чешкој архитектури”, *Српски књижевни гласник*, књига 23 (1928), 626–633; Gordić, Gordana., Pavlović-Lončarski, Vera i Damljanović, Tanja. *Arhitektonske споне Beograd-Prag* (katalog izložbe), Beograd-Prag 1997; Дамљановић, Тања. „О чешко-српским архитектонским везама”, *Саопштења XXXIV* (2002), 421–426; Дамљановић, Тања. *Чешко-српске везе у архитектури 1918–1941*, Београд 2004; Марковић, Иван Р., Боровњак, Ђурђија и Путник, Владана. *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941* (каталог изложбе), Београд 2014.

Упоредо са процесом модернизације школства који се одвијао на плану развоја архитектуре као професије али и као важног чиниоца националне културе у целини, 1897. године спроведене су нове реформе високог школства изменама и допунама закона о Великој школи из 1863. године. Тада је усвојена Уредба Техничког факултета о подели предавања на три одсека: грађевинско-инжењерски, машинско-технички и архитектонски. Тиме је архитектонска делатност и званично добила академски оквир, док се српска архитектура приближила развијенијим европским срединама. На почетку XX века међу истакнутим именима првих школованих архитеката дипломираних у Србији истиче се Јелисавета Начић, која је дипломирала 1900. године као прва школована жена архитекта у Србији али и међу првима у Европи.

Следствено даљем процесу развоја високошколског образовања у Србији на прелазу XIX у XX века, Велика школа је 1905. године постала Универзитет у Београду чиме су се створили услови за образовање архитеката у домаћој средини. Тиме је број питомаца који су се до тада школовали на иностраним универзитетима значајно опао при чему је до почетка Првог светског рата број стручних кадрова запослен у Министарству грађевина који се школовао у иностранству био готово занемарив. Први професори који су преузели одговорност пионира педагошке струке у образовању јесу прве генерације српских архитеката у Београду, некадашњи питомци Велике школе,¹⁷⁰ као што су: Никола Несторовић,¹⁷¹ Драгутин Ђорђевић, Милорад Рувидић,¹⁷² Бранко Таназевић и Милан Антоновић.

У анализи градитељских опуса архитеката, нарочито универзитетских професора у Београду, истиче се тежња ка самосвојности ликовног израза што је најевидентније у програмима декоративне обраде фасадних платна, нарочито на објектима насталим на самом почетку XX века. Декоративни ансамбли пре свега прочеља утемељени су на

¹⁷⁰ Никола Несторовић је као хонорарни професор Техничког факултета предавао предмете: Орнаментика свих стилова. Касније је предавао још два предмета: Приватне и привредне зграде и Наука о стиливима. Драгутин Ђорђевић је као ванредни, а потом редовни професор Велике школе предавао предмете: Јавне грађевине и Наука о грађи. Милорад Рувидић је на Великој школи предавао као хонорарни професор, а након избора у звање ванредног професора на Архитектонском одсеку Техничког факултета предавао је Средњовековне архитектонске стилове. Бранко Таназевић је као редовни професор Архитектонског одсека Техничког факултета предавао предмете: Уређење градова, Декорацију, Орнаментику и моделовање. Милан Антоновић је био неколико година хонорарни професор у Геодетско-грађевинској школи код професора Милана Андоновића.

¹⁷¹ Павловић, Марина. *Никола Несторовић*, Београд 2017.

¹⁷² Живановић, Душица. *Архитекта Милорад Рувидић: Живот и дело*, Београд 2004.

елементима историјских стилова европског еклектицизма. Посматране у ширем контексту, такве фасаду су заправо представљале материјализоване форме ликовних предлогака који су се нарочито проучавали и о којима се предавало на београдском универзитету.

Међу најзначајнијим примерима угаоних грађевина који садрже ликовну естетику европског еклектицизма и оригиналну формулацију архитектуре домаћих градитеља на прелазу два века истичу се пре свега репрезентативна државна здања чија је изградња током протеклих деценија била релативно маргинализована. Наиме, од почетка четврте деценије XIX века до почетка XX века у Београду је планска изградња монументалних објеката од јавног значаја, осим неколицине, била релативно занемарена, док је највећи број изграђених палата припадао приватном сектору. Укупан фонд јавних репрезентативних објекта профане и сакралне намене чинио је око 1% у наведеном периоду од скоро седамдесет година. Осим ограничења материјалним средствима, династичким превластима и напослетку скупштинским препиркама које су волшебно кочиле модернизацију Београда, један од главних проблема постављало је и хронично питање недостатка планске изградње и поштовања актуелних грађевинских прописа. Зато је почетком XX века по први пут уведена институција конкурса у процес планирања града.¹⁷³ Али је и овај систем убрзо запостављен па је репрезентативне јавне објекте градио углавном узак круг архитеката и инжењера школованих у немачким и аустријским универзитетима. Међу најзначајнијим јавним здањима насталим у прелазном периоду истичу се Касарна VII Коњичког Пука, дело Драгутина Ђорђевића, Министарство војске и морнарице Краљевине Србије, дело Јована Илкића и др.

Осим изузетно активног периода стваралаштва српских архитеката школованих у Београду и иностраним универзитетима, додатну спону међу њима успостављали су и представници инжењерске стручне јавности тога доба који се све чвршће међусобно повезују и иступају у културној и стручној јавности. Таква сарадња је успостављена још 1890. године оснивањем Удружења српских инжењера, а већ 1896. године оно је прерасло у Удружење инжењера и архитеката. Афирмација архитектонске и инжењерске струке била је успостављена и гласилом „Српски технички лист” око кога су се окупљали најеминентнији домаћи стручњаци техничких наука расправљајући о савременим тенденцијама у градитељству, новим догађајима али и о савременој естетици. Међу

¹⁷³ Међу овима се нарочито истиче конкурс за изградњу „Управе фондова” 1904. године у Београду.

најзапаженијим личностима српске архитектуре које су гравитирале око часописа и постали кључни арбитри за питања савремених покрета у архитектури и њихових афирмација у Србији истичу се пре свих Андра Стевановић, Бранко Таназевић, Димитрије Т. Леко и касније Милутин Борисављевић.

У контексту писане делатности домаћих архитеката с почетка XX века важно је споменути и значај „Четврте југословенске уметничке изложбе” одржане 1912. године у Београду са које нам данас нарочито привлаче пажњу дела савремене архитектуре у Србији. Наиме, овај културни догађај представља својеврсну прекретницу у развоју домаћих градитеља који први пут излазе изван ушанченог оквира искључиво практичне делатности залазећи све више у нове просторе писане речи и историографских прилога објављиваних у стручним часописима и у тада најпрестижнијем „Српском књижевном гласнику”. Осим историографске делатности, на овој изложби је први пут дошла до изражаја и ликовна уметност у раду српских архитеката без обзира на чињеницу да је архитектура у то време у основи била инжењерска делатност.

Крај XIX и почетак XX века представљао је значајан прелом у развоју српске архитектуре, који је најевидентнији у насталим променама и развоју стилова у коме је преовладавајући еkleктицизам све интезивније нагињао ка верзији сецесије која се мешала са елементима псеудостилова ренесансе, барока и класицизма. У архитектури Србије тог периода евидентни су утицаји неколико стилова који су у то време доминирали централном Европом међу којима се истиче пре свих бечка сецесија. Посредством домаћих архитеката школованих на страним универзитетима у Европи сецесија је донешена у Београд већ крајем XIX века.¹⁷⁴ Утицај француског ар нувоа (Art Nouveau) је у Србију дошао непосредно након 1900. године и одржавања Светске изложбе у Паризу. Дух декоративнистичке архитектуре сецесије се снажно осетио у Србији али не у оригиналној интерпретацији већ у пренесеном облику, пре свега путем декоративног ансамбла који је стварао специфичну декоративистичку фасадну мембрану објеката чија је структура још увек била академски конципирана. У том смислу, већина примера заправо не говори о целовитој већ о парцијалној примени постулата стила сецесије у српској архитектури с почетка XX века.

¹⁷⁴ Шкаламера, Жељко. „Сецесија у српској архитектури”, *Зборник Народног музеја XII-2* (1985), 7–12.

У таквој атмосфери су грађени објекти чија стилска матрица одговара више експерименталном карактеру аутора него што су садржавали оригиналну концепцију сецесије.¹⁷⁵ Према тумачењу Богдана Несторовића, нова генерација архитеката која је заменила Ханзенове ученике¹⁷⁶ разликује се по томе што је од чистог академског еkleктицизма развила нову форму сецесије. Неки од носиоца таквих стилских тенденција у Београду били су: Светозар Јовановић, Стојан Тителбах, Виктор Азриел и Петар Поповић. Нове тенденције се огледају у решењу просторног плана, ликовном вокабулару и просторној организацији станова. Паралелно са порастом стручних архитектонских кадрова у Београду и модернизацијом урбане физиономије града текло је и модерно обликовање стамбеног и пословног простора. Са једне стране, савремена концепција становања је почела да превазилази појам једноставног боравка у стамбеном простору тражећи нове садржаје који су неговали индивидуализам, али и интиму станара. Осим породичних кућа, граде се и вишеспратнице са становима, али и дућанима у приземљу који се изнајмљују под ренту. Међутим, такав механизам модерног становања у домаћој, традиционално оријентисаној средини није заживео све до периода након Првог светског рата. До тада, можда најсликовитији приказ насталог хаоса услед одсуства прописа о висинској регулацији објеката нам пружа Павле Зорић у „Српском књижевном гласнику” у коме наводи да је: „...распоред београдских грађевина јединствен у свету: нигде се не може да нађе такав такав безвредни, анархистички распоред”.¹⁷⁷

Почетком XX века у српској архитектури је преовлађујући плурализам стилова који се емитује кроз различите ликовно, често оригиналне, ауторске интерпретације. Ипак, и поред уношења иновација и еkleктички тумачених целина ликовних програма, естетика грађевина се суштински ослања на стил сецесије. Један од првих градитеља који је комбиновао различите ликовне детаље, мотиве и елементе сецесије са класичном концепцијом форме и простора својих грађевина истиче се архитекта Димитрије Т. Леко са неколико угаоних грађевина које је пројектовао током прве деценије XX века.

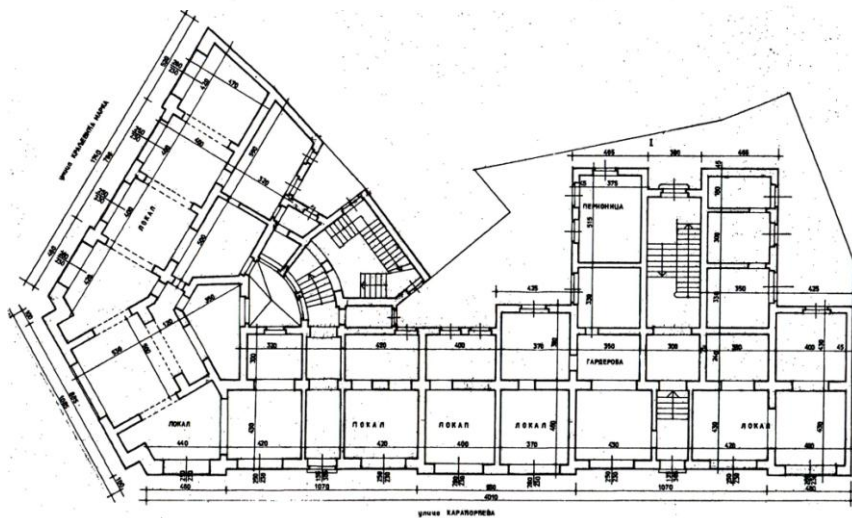
¹⁷⁵ Таквим примерима припадају угаоне грађевине попут Хотела „Бристол”, стамбена зграда Ђорђа Вуча у Карађорђевој улици и др.

¹⁷⁶ Јовановић, Миодраг. „Теофил Ханзен, Ханзенатика и Ханзенови српски ученици”, *ЗЛУМС* 21 (1985), 235–250

¹⁷⁷ Зорић, С. П. „Лепа варош”, у: *ССКГ*, књ. IX, 440.

слика 36. Стамбена зграда Ђорђа Вуча (Вучина кућа на Сави), 1910, (лево) арх. Димитрије Т. Леко, Београд (колекција МГБ)

слика 37. Стамбена зграда Ђорђа Вуча (Вучина кућа на Сави), 1910, (план основе) арх. Димитрије Т. Леко, Београд (колекција МГБ)

Између осталих, на тај начин је обликована фасада стамбеног објекта Ђорђа Вуча у Карађорђевој 61 који представља домаћу интерпретацију сецесије, док формално одговара типу еклектицизма.

слика 38. Стамбена зграда Јована Смедеревца, 1901, Београд (www.skyscrapercity.com)

У категорији објеката изграђених на самом почетку XX века у стилу сецесије на угаоним парцелама истичу се и апотека на углу Нушићеве и Македонске 36 улице из 1901. године, дело инж. Јована Смедеревца. Китњасту фасадну декорацију овог објекта чине пажљиво изведени флорални мотиви цветних аранжмана у вазнама. Један од свакако најупечатљивијих угаоних објеката с почетка XX века изграђен у стилу санктпетербуршке верзије балтичке модерне представља репрезентативно здање хотела Москва на Теразијама. Зграда је изграђена 1907. године за осигуравајуће друштво „Росија Фонсиер”, дело петроградских архитеката, који су уобличили пројекат уз сарадњу са српским архитектом Јованом Илкићем. Средином прве деценије XX века, 1906. Јован Илкић осваја другу награду на конкурс за пројекат зграде осигуравајућег друштва „Росија Фонсиер” из Петрограда, касније хотел Москва, док је прву награду добио загребачки архитект Виктор Ковачић. Међутим, дирекција овог друштва је за реализацију усвојила Илкићеву скицу,

при чему је основа зграде измењена. На захтев инвеститора, у Петрограду су руски архитекти изменили фасаду пројектујући је у духу сецесије, употребивши фасадну облогу од керамичких и гранитних плоча. Овом зградом у потпуности је прекинуто са класичном декорацијом фасаде, на којој нема хоризонталних венаца нити декорације око прозора. На згради се, можда први пут у српској архитектури, осећа долазак неорнаментисане архитектуре и први пут је у пуној мери изражена полихромија на фасади.

Са новом естетиком у Европи тога времена паралелно се проучавају и нови материјали у грађевинарству који су доприносили и новим формама зграда. Армирани бетон је у Београду први пут примењен у изградњи јавних здања попут државних зграда, пошта, штедионица, банака и болница или стамбено-пословних објеката имућнијих грађана. Зграда „Прометне банке” на углу Кнез Михајлове 26 и Змај Јовине улице, изграђена 1913. године према пројекту Данила Владисављевића у сарадњи са инжењером Милошом Савчићем, представља једну од првих зграда у Београду са армиранобетонским носачима.¹⁷⁸

Стил сецесије у српској архитектури је почео да релативно опада до почетка Првог светског рата задржавајући се и током међуратног периода у еклектизованој форми пре свега берлинске сецесије. Један од последњих примера модификоване верзије бечке сецесије пре почетка Великог рата читује се у архитектури палате САНУ која је довршена тек 1924. године према пројекту Андре Стевановића и Драгутина Ђорђевића. Иако је тематски имала изразит значај за српску ученост и културу, заузимајући маркантну позицију на средишњем делу Кнез Михаилове улице као дело истакнутих српских архитеката, индикативно је да палата СКА није имала већег утицаја на задржавање интересовања за стил бечке сецесије, односно утицаја на период развоја српске архитектуре после Првог светског рата.

Почетком XX века у Србији је дошло до насилне смене владајуће династије и дубоких промена у политичком и друштвеном систему што се истовремено одразило на значајне промене у спољнополитичкој оријентацији Србије кроз два тока. Први је аустрофилску владавину свргнуте династије Обреновића заменио политиком окретања према Русији, Француској и Енглеској. Други ток је све интензивније почео да заговара пансловенску идеју уједињења јужних словена у једну државу - југословенску. Осим на

¹⁷⁸ Споменица поводом 50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939, Београд 1939, 13-23.

интерном политичком плану уједињења јужних словена, династија Карађорђевића је истовремено афирмисала и везе са осталим словенским земљама, а највише са Чехословачком што ће се посебно одразити током периода између два светска рата.

Следствено развоју идеја о националном препороду кроз различите садржаје романтичног карактера, у друштвеном поретку Србије су с почетка XX века зачете идеје о ревалоризацији националног идентитета. Као најефикасније средство афирмације новог културолошког поретка и обнове српског идентитета, архитектура је послужила као својеврсни катализатор идеја како аутора тако и наручилаца. На првом месту, формирање неовизантијског стила је значајним делом представљало резултат различитих политичких околности у држави које су културно тле у Србији издвајале од осталих европских и балканских земаља тога времена. Са друге стране, укрштањем архитектонске мисли и праксе изнедрило је архитектонска решења специфичног речника ликовне естетике фасадне декорације, односно створен је карактеристичан стилски конгломерат који је садржавао оригиналне карактеристике али уз вешто комбиновање са затеченим сецесијским ансамблом. Управо је стил сецесије повезивао српску архитектуру са актуелним европским тенденцијама када је српсковизантијски стил формиран. Посматрана са феноменолошког аспекта, модификована верзија углавном бечке и минхенске сецесије у архитектури Србије почетком XX века веома вешто је послужила у испољавању тежњи ка обнови националног стила у архитектури.¹⁷⁹ Међутим, иако окренути европским узорима, оригиналне интерпретације српсковизантијског стила у Србији доказују да су се аутори превасходно ослањали на домаће националне узоре из средњовековне епохе. Развијајући маштовите форме и копирајући пластичну декорацију средњовековних споменика сакралне архитектуре са територије Србије, аутори су остали доследни пракси тоталдизајна као специфичног манира стицаног током школовања у европским универзитетским центрима. То доказује и брижљива обрада детаља фасадних панела али и детаљна обрада декоративног ансамбла ентеријера. У насталој романтичарској клими општег полета нације ка традиционалним вредностима резултирало је често успешним градитељским решењима изведеним пре свега у престоници и већим градовима Србије.

¹⁷⁹ О националном стилу видети: Кадијевић, Александар. *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX - средина XX века*, Београд 1997.

Јављајући се пре свега у сакралној архитектури српско-византијски стил се врло брзо пренео и на профану архитектуру претежно јавних државних здања као и стамбених зграда имућнијих грађана. Суочавајући се од самог почетка са оштрим критикама према естетици српско-византијског стила¹⁸⁰ поједини архитекти су успели да остају доследни не толико жељама наручилаца колико персоналним естетским инхибицијама чију креативност је овај стил додатно подстицао.

слика 39. Телефонска централа, 1908, арх. Бранко Таназевић, Београд (колекција М. Јуришића)

Ипак, индикативно је да се у целокупном фонду стилског опредељења српско-византијског манира тешко могу идентификовати угаоне грађевине у Београду али и у Србији. Прелазну варијанту представља зграда старе Телефонске централе арх. Бранка

¹⁸⁰ Имајући у виду да контекст националног стила у архитектури није наишао на подршку уже стручне и најшире културне јавности истичу се и опонентна мишљења о овом специфичном духу градитељства у Србији који је не ретко био на мети критика да је непримерен у домаћој архитектонској пракси, а не ретко и неприхватљив. Најоштрији критичари таквих ставова су у суштини српско-византијског стила проматрали превасходно орнамент који је могао да се integriше у архитектонски корпус једне грађевине без обзира на стил коме припада. У неколико у праву, констатовано је да осим формираног орнамента, овај стилски правац није у довољној мери опредељен и у развоју оригиналног просторног плана, односно новом ступњу еволуције у развоју функционалне продуктивности ентеријера.

Таназевића у Косовској улици у Београду из 1908. године као оригинални спој сецесије и српско-византијског стила.¹⁸¹ Данас делујући као архитектонска фреска епохе у којој је настала, угаона зграда Централе несумњиво одражава експлицитне намере арх. Таназевића да примени карактеристичан обликовни и ликовни речник Моравске градитељске школе са елементима сецесије на једном објекту намењеног релативно незанимљивом државном сектору телеграфског и телефонског саобраћаја. Ипак, телефонска централа с није остала једина угаона грађевина изведена у споју сецесије и српско-византијског стила. Међу протагонистима таквог стила посебно су се истицали Бранко Таназевић, Јован Новаковић, Петар Бајаловић, Владимир Поповић и Јелисавета Начић.

40. Зграда Михајла Бурића, 1910, арх. Јован Ђ. Новаковић, Краља Петра 13, Београд (фонд Б. Несторовића)

Одсуство разгранатијег типа угаоних грађевина у српско-византијском стилу се не може поуздано објаснити али ни оправдати имајући у виду да декоративни ансамбл фасадне декорације као и просторна решења узорних модела грађевина у националном

¹⁸¹ Ковачевић, Олга. *Архитектура и локација мензулана и поштанско-телеграфских зграда у Србији*. Београд 1964; Гордић, Гордана. *Стара телефонска централа, Косовска 47 - валоризација*. Београд 1966.

стилу нису критеролошки била јасно одређена. Напротив, примарни мотиви националног стила би ефектно били истакнути на угаоним вертикалама да је било више угаоних грађевина подигнутих у таквом духу градње, а што доказују и споменути јавни објекти у Јагодини и Врању.¹⁸²

слика 41. Среско начелство у Врању, 1908, арх. Петар Поповић, Београд (www.skyscrapercity.com)

¹⁸² Градитељско остварење архитектке Петра Поповића, угаона грађевина Округног начелства у Врању, изграђена је 1908. године као истакнути пример архитектуре српско-византијског стила али усамљени пример овог стилског правца у изградњи угловница. Видети: Војиновић, Милорад. „Зграда окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју”, *Врањски гласник* XXVI-XXVII (1993–1994), 131–152; Жунић, Тијана. „Окружно начелство у Врању - путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури”, *Лесковачки зборник* 43 (2003), 179–186; Кадијевић, Александар. „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908-1930)”, *ЗМСТУ* 40, Нови Сад 2012, 225-240.

Други период (1918–1941)

Програм урбаног планирања Београда између два светска рата
(законски оквири; социјални/демографска карта, миграција, друштвени статус појединца, здравствена карта; позиције објеката установа и институција културе)

Непосредно након окончања Првог светског рата 1918. године новонастале геополитичке промене у Европи омогућиле су реализацију идеје интегралне политике јужнословенских народа формирањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Посматрана са политичког аспекта, нова државна заједница се кроз различите фазе формирања од самог почетка суочавала са различитим проблемима који су се односили на суфицит становништва након формирања нове државе, са једне, и затеченом девастацијом урбаног фонда како већих градова тако и места у руралним областима, са друге стране.¹⁸³ Додатни изазов у успостављању уставног поретка представљало је формирање ефикасног правног модуса који би допринео ефикаснијој друштвеној генези традиционално оријентисаног становништва, затим решавању верског питања и културног наслеђа. Суочавање са озбиљним унутрашњим проблемима, новоформирана Краљевина СХС је у почетку почела ефикасно да решава темељећи нову државну заједницу на демократским принципима модерног друштва по узору на европске државе. У том правцу, Краљевина СХС је донела свој први Устав на Видовдан 28. јуна 1921. године којим је „...држава Срба, Хрвата и Словенаца постала уставна, парламентарна и наследна монархија”. Организација државне власти је била установљена на уобичајеном моделу поделе власти на законодавну, судску и извршну.

Додатно оптерећење уставном поретку и управљању државом представљала је изразито нестабилна унутрашња политика Краљевина СХС услед честих променама Влада¹⁸⁴ што се одражавало и на национална, економска и социјална питања. Често вођене

¹⁸³ Богавац, Томислав. *Становништво Београда 1918–1971*, Београд 1976.

¹⁸⁴ У период између 1918. до 1921. године, изградња новог политичког система је текла успорено уз евидентне разлике на националном, религијском и политичком нивоу што је условило продужење мандата поделе државе на области, округе, срезове и општине, односно локалне управе на начин на који је била подељена пре Првог светског рата Краљевина Србија. Прва влада Краљевина СХС/Југославије, која је проглашена 7. децембра 1918. године указом Његовог Величанства престолонаследника Александра I Карађорђевића, имала је 18 ресора. Након усвајања новог Устава 1921. године, број ресора је почео да се смањује, а након реформи уставног система 1931. године трансформисани су у укупно 12 министарстава који је до краја међуратног периода често варирао од 13 до 17 министарстава у зависности од политичке ситуације у земљи. Ипак, најзначајнију дестабилизацију државног поретка Краљевине СХС/Југославије чинила су унутрашња превирања, вештачка изазивања блокаде државних институција и идеолошка ограничења која су током периода између два светска рата узроковала промену чак тридесет и девет Влада

личним амбицијама појединаца или организованих политичких фракција, ове дестабилизације су се као одједи специфичног оквира државне заједнице непосредно одразиле на живот становништва са уједињених територија. Наиме, осим што се налазила на геополитичкој разделници између истока и запада, Краљевина СХС је носила различите етничке идентитете који су неговали различите наслеђене историјске и друштвене вредности.

Са једне стране, такву разноликост подвојених етничких идентитета могла је да реинтегрише само политичка основа на којој се темељила новооснована државна заједница, док су са друге стране примарне, традиционалне, односно историјске разлике током периода између два светска рата, ипак остале скоро на свим нивоима подвојене. Посматране са данашњег становишта и кроз призму историјских дешавања током међуратног периода у Краљевини СХС чини се скоро парадоксалним да је управо таква разноликост и поред форсирања јединственог, интегралног југословенства и заговарања идеологије једног етничитета, представљала нуклеус културног богатства и разнородности стилских преокупација у различитим сферама уметности.

Иако је идеја о југословенству била темељена првенствено на неговању етничке сличности из које је проистацала идеологија о заједничком језику, писму и култури са друге стране, различити интереси чланица су готово хронично успоравале многе супротности које су изразито тешко превазилазиле због чега је трпео креативни потенцијал заједнице. Иако у зачетку оцењено као „...веома хетерогена заједница са измешаним становништвом...”¹⁸⁵ друштво Краљевине СХС је све чешће током двадесет година интезивног напретка показивало знаке неравномерног развоја и све интезивнијег продубљивања социјалног јаза. Томе је свакако доприносило одсуство јединствене и контролисане економске политике која се бринула о равномерном привредном расту у свим деловима нове државне заједнице. Иако невољно признате последице су биле очигледне и одражавале су се на друштвено раслојавање што је даље доприносило усложњавању економских, социјалних и културних прилика, односно директном утицају на осујећивање сна о стварној интеграцији у јединствену државу.

чиме је био дестабилизован ионако уздрман друштвени поредак. Видети: Љушић, Радош и Димић, Љубодраг. *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, 25.

¹⁸⁵ Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књига I, Београд 1997, 24; Исти. „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)”, у: Димић, Љубодраг., Стојановић, Дубравка и Јовановић, Мирослав. *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2009, 13–114.

Иако је већ од свог оснивања Краљевина СХС/Југославија била потписница међународних конвенција, којима је дата подршка грађењу савременог програма социјалне заштите утемељене на осигурању и законској заштити радника, разнолика традиција такве политике јужнословенских народа почела је да се реализује релативно касно, прилично заостајући за европским стандардима. У настанку таквог несклада највише је утицала друштвена дихотомија нове државне заједнице која је садржавала изузетно висок проценат непросвећеног и неписменог становништва без адекватне стручне спреме. Терет неписмености је за државу постало веома важно питање нарочито почетком 1921. године од када се бележи убрзани пораст броја државних чиновника у тренутку када је 51,5% укупног становништва било писмено. Наиме, екстензија друштвеног поретка Краљевине СХС била је релативно сведена и кретала се од већинског аграрног до индустријског типа. Имајући у виду да се од 1921. године пољопривреда, поред дрвне и електро дистрибуције, најбрже ширила и развијала као примарна грана прехранбене индустрије, не изненађује чињеница да су око две трећине становника Краљевине СХС, односно око 78,80%, чинили пољопривредници. Средњи социјални staleж је чинио око 15% становништва који се бавио услужним делатностима, односно занатским и чиновничким пословима. Само 2% чинила је грађанска класа у ужем смислу у чијем саставу су се налазили пре свега кадрови државних управних структура, индустријалци, високи и виши чиновници, трговци, рентијери и банкари.

Увид у стање социјалне поларизације и евидентне друштвене раслојености између урбаних и руралних области пружа нам евиденција демографске карте у Краљевини СХС/Југославији као још увек аграрној земљи у којој је почетком треће деценије XX века забележен податак да је само 17,5% укупне популације имало стално пребивалиште у градовима.¹⁸⁶ Након Првог светског рата константан прилив новог становништва из других градова и места са територије Краљевине СХС у Београд, који је као политички, економски и културни центар нове државне заједнице стекао комплекснији управни значај, захтевало је убрзани процес обнове ратом девастираног градитељског фонда престонице како би се омогућило унапређење квалитета животног стандарда. У Београду је током бомбардовања и настављених ратних разарања од 1914. до 1918. године уништено 25% стамбеног фонда што је после рата проузроковало велику кризу станова,

¹⁸⁶ Петрановић, Бранко. *Историја Југославије 1918–1988*, књига 1, у: *Краљевина Југославија 1914–1941*, 74.

односно недостатак стамбеног простора који би задовољавао оптималне услове за живот.¹⁸⁷ Са друге стране, осим великих напора да се што више оштећених објеката обнови, државна администрација, градске и општинске управе су улагале и у изградњу нових и доградњу или реконструкцију постојећих објеката који нису били оштећени при чему је истовремено остало забележено да: „Београд оживљује и гради. Али, највећи део рада и материјала утрошени су у обнову рушевина. Отуда прираштај у новим зградама далеко заостаје иза прираштаја становника”.¹⁸⁸ Такође, државна управа је осим обнове девастираних подручја, чији су стамбени реони били највише погођени током ратних дејстава, улагала велике напоре у обнову поверења становништва омогућавањем бескаматних позајмица, односно грађевинских кредита пре свега већим градовима и њиховим становницима.

Осим финансијских олакшица које је нудила својим становницима, држава је паралелно радила на хитном спровођењу општих реформи законодавне политике у градитељству. Имајући у виду да стари прописи и законске регулативе нису одговарали савременим тенденцијама модерног градитељства, односно савременом начину живљења, реформа система је у прво време водила усаглашавању постојећих закона. Наиме, Министарство грађевина је после Првог светског рата било хендикепирано недостатком савремених грађевинских закона и правилника због чега је било принуђено да се у првим годинама након периода ратних пустошења ослања на већ застarele домаће законе с краја XIX века, односно широк обим аустругарских закона који су преовладавали у Србији још од времена владавине кнеза Михаила Обреновића. Такви закони су били застарели или неблаговремено унапређивани и нису одговарали савременим потребама урбанистичког ширења Београда. Највише је одскакао „Грађевински закон за варош Београд” из 1896. године као и неколико пута до тада ажурирани „Закон о подизању јавних грађевина” из 1865. године.

У серији покушаја законског уређења престонице међу првима је 1921. године усвојен нацрт „Грађевинске уредбе за подизање Београда” у чијем Члану 1. је наведено да: „Ова уредба прописује поглавито у циљу што бржег повећања броја станова, а за тим

¹⁸⁷ Јовановић, Драгољуб Љ. *Београд у историјским и статистичким подацима*, Београд 1926.

¹⁸⁸ Група аутора, *Југославија на техничком пољу 1919–1929*, (репринт издања из 1930.) Савез инжењера и техничара Србије, Савез грађевинских инжењера и техничара Србије, Инжењерска комора Србије, Београд 2007, 21.

делимичног улепшања Београда као престонице”.¹⁸⁹ Овим правним документом је заправо прописан специфичан облик контролисане експропријације приватних станова најкасније до 1925. године, а у којима су непосредно пре и након Првог светског рата била смештена надлештва државне управе. Такође, у истој уредби је иницирана обнова оштећених и изградња нових државних здања, док је јасно прецизирана и методологија будућег извођења законске процедуре и грађевинских радова. Реализација таквих планова захтевала је значајна финансијска средства која су обезбеђивана на нивоу међуинституционалних споразума између Министарства финансија и Министарства грађевина, док је Општина града Београда била дужна да путем институције конкурса усвоји нови регулациони план Београда и да на тај начин, у оквирима реона чије су границе утврђене пре 1914. године, омогући планску урбанизацију престонице.

Прве измене и допуне „Грађевинског закона за варош Београд” после Првог светског рата учињене су током 1922. године када је Министарски савет на предлог Министра грађевина на основу Члана 36. донела одлуку да се пропишу „Технички услови за варош Београд” који су требали да послуже „...у циљу задовољења најнужнијих хигијенских, статичких, естетичких, економских и других захтева, који су потребни за подизање наше престонице”.¹⁹⁰

Пораст броја нових житеља непосредно је утицао на увећање стамбеног простора већ од средине XIX века када је 1850. године у Београду било заведено 730 кућа. Овај број је вишеструко порастао почетком XX века када је забележено 5.692 нових грађевина. Непосредно након окончања Првог светског рата забележен је експоненцијални раст броја становника у већим градовима Србије међу којима се нарочито истиче Београд у коме се пропорционално повећању броја житеља увећавала и површина за изградњу нових насеља. Престоница нове државе је 1919. године имала 111.000 становника на приближно 1.000 хектара изграђене површине настављајући да расте до 1921. године са 111.739 становника, затим 1925. године у Београду је изграђено 9.072 нових грађевина, 1929. године 288.215 становника на 2.600 хектара изграђене површине, 1931. године 238.775 становника, а потом 1939. године чак 14.791 стамбених зграда, кућа и приватних вила, док

¹⁸⁹ Архив Југославије, Фонд 65, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, Ф 47/а. ј. 256.

¹⁹⁰ Архив Југославије, Фонд 62, Министарство грађевина Краљевине Југославије, Ф 1607.

је пред Други светски рат Београд имао 350.000 становника на преко 4.000 хектара изграђене површине.¹⁹¹

Осим оскудице стамбених површина у градовима додатну проблематику је уносила и висока цена закупа станова и комерцијалног простора намењеног превасходно дућанима за мале и средње привреднике. То је један од главних разлога што су током првих десет година од почетка послератне обнове градова на периферним појасевима реона формирана нова и проширивана постојећа нехигијенска насеља. Наиме, и поред увећаног броја новоизграђених кућа још увек је остало нерешено питање нелегалне изградње на периферији градских реона на простору где је сиромашно становништво градило углавном трошне приземне куће без грађевинских дозвола и пројектне документације.

Прилив новог становништва у Београд довео је и житеље руралних области навикнуте да ниске потлеуше, бондручаре са окућницом и баштом за узгој усева намењених индивидуалним потребама домаћинства. Услед различитих околности често административног карактера, недостатка законских регулатива и грађевинских прописа који би дефинисали периферна београдска подручја као урбану зону ван реона али и тренутних интереса инвеститора, напори градске управе да се уведе урбанистички ред су константно пропадали због чега се Београд није равномерно ширио, систематски унапређивао урбани растер и концентрисао на планску изградњу попут осталих већих европских градова тога времена.

Како би се у целости задовољиле све комуналне потребе нарастајућег београдског миљеа била је неопходна израда новог Генералног урбанистичког плана чију израду је прво иницирало „Удружење српских инжењера и архитеката”, наводећи у предлогу: „... да се предузму кораци за измену регулационог плана Београда, који ни издалека не одговара потребама његовим, а нарочито у његовом новом својству као престонице уједињене наше отаџбине...”.¹⁹² Као један од законски приоритетних докумената, 20. јула 1921. године је расписан међународни конкурс за израду „Генералног плана о уређењу и проширењу

¹⁹¹ Број становника Земуна је 1921. године порастао са 18.528 становника на 28.074, док је током 1931. године већи број градова у Србији имао између 20.000 и 50.000 становника међу којима су и: Ниш, Велики Бечкерек, Сомбор, Сента, Вршац, Велика Кикинда, Крагујевац и Панчево.

¹⁹² Сомборски, Милош. „Развој Београда између два рата”, у: *Урбанизам-архитектура* 1–4 (1951), Секција архитеката Савеза друштава инжењера и техничара ФНРЈ, 40; Минић, Оливер. „Развој Београда и његова архитектура између два рата”, *ГМГБ I* (1954), 177–188.

Београда”, први пут у новијој историји престонице.¹⁹³ Међутим, и поред међународног карактера и импозантног одзива иностраних стручњака из Француске, Чехословачке, Румуније, Аустрије и Немачке предложена конкурсна решења нису наишла на одобравање конкурсног жирија због чега је конкурс пропао.

Имајући у виду да је први послератни конкурс за доношење новог ГУП-а био неуспешан, Министарство грађевина је 1923. године израду новог плана поверила стручној комисији којом је председавао архитекта руски емигрант Ђорђе Коваљевски.¹⁹⁴ Наредне године Министарство грађевина је усвојило овај план који је планирао релативно сведене интервенције концентрисане првенствено у реонском градском кругу обухваћеног Панчевачким мостом, Дорћолом и Савом до Мостарске петље, затим преко Франша Д’Епера и Јужног Булевара и Булевара ослобођења до Северног булевара. На овом потезу, предвиђени оквир радова обухваћен новим ГУП-ом углавном је планирао систематизацију затеченог градитељског наслеђа, односно његово органско повезивање са планираним новим деловима градских целина, док је Београд изван реона остао урбанистички недоречен и изван контекста овог ГУП-а. То је довело до даље ескалације непланског ширења нехигијенских насеља на периферији града. Посматрана са правне стране, тиме је дискредитована кредибилност законског акта који је требало да уведе урбанистички ред и на простор изван градских реона, због чега суштински недостатак ГУП-а из 1924. године представља чињеница да није предвиђао ширење града. Такав недостатак се у наступајућем периоду показао као кључни проблем даљег ширења имајући у виду константан прилив новог становништва у Београд из других земаља Краљевине СХС.

Сагледано подједнако са егзистенцијалне али и комерцијалне стране, питање о становима, расположивом стамбеном и пословном простору је закупљало подједнаку пажњу како инвеститора и наручиоца тако и градитеља током читавог међуратног периода. Овоме у прилог говори и чињеница да је за нешто више од две деценије током периода између 1919. до 1932. године у Београду изграђено укупно 5.234 нових стамбених зграда. Општа флоскула тога времена била је да: „Данас несташнице станова више нема, хигијенски услови су знатно бољи, закупне цене су опале. Што се ипак становници

¹⁹³ Недић, Светлана В. „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године”, *ГГБ XXIV* (1977), 302; Vuksanović Macura, Zlata. *San o gradu - Međunarodni konkurs za urbanističko uređenje Beograda 1921–1922*, Beograd 2015.

¹⁹⁴ Vuksanović Macura, Zlata. *San o gradu...*, 108.

Београда још увек у великом делу боре са станбеним питањем, то је последица великог опадања њихове платежне моћи, настале услед опште привредне депресије”.¹⁹⁵ Ипак, таква слика стварности је условила нагло ширење града, односно проширење стамбених насеља до граница београдског атара имајући у виду троструко повећање броја становника од 1919. до 1940. године. Из овога, такође запажамо да је на почетку таквог историјског замаха послератног опоравка и убрзане обнове и изградње не само инфраструктуре већ и касније препознатљивог међуратног идентитета, Београд дочекао неспремно промене које су наступиле после Првог светског рата јер: „Он још није био дорастао задацима главног града предратне Србије, а већ је постао главни град новостворене Југославије”.¹⁹⁶

Растерећење управног система престонице је наступило тек од 1929. године када је дошло до поделе државних надлештва на бановине. Тиме је Београд делимично престао да има функцију управног центра јер су припадности биле пренете на административне службе и институције у градским седиштима бановина. Релативно растерећење управног апарата у Београду је са друге стране концентрисало снаге ка економском и друштвеном опоравку престонице, обнављању културног живота и установа едукације. У складу са брзим променама које је доносило ново време Београд се на почетку међуратног времена налазио на историјској прекретници која ће га обележити као један од најпросперитетнијих периода у животу престонице.

Такве промене међутим, нису наступиле тренутно нити је њихово касније спровођење текло према планираној динамици услед различитих, пре свих, економских околности у свету које су се рефлектовале и на српско грађанско друштво током треће и четврте деценије XX века. Због тога је све елементе комплексног колоплета мешања и деловања различитих фактора неопходно посматрати као саставне чиниоце културног дијалога у креирању семиотике међуратне архитектуре у Београду.¹⁹⁷

Друштвена сударања и неслагања која су се непосредно одразила и на економику становања наступила су већ од краја 1918. године када се запажа несразмерни однос државног и већинског приватног капитала који је директно утицао на експоненцијално повећање изградње пре свега приватних кућа, а потом стамбених мултифункционалних

¹⁹⁵Бруно Херенда, Антон. „Колико и како се зидало у Београду од 1919. године до данас”, *БОН* (1. 6. 1932), 402–407.

¹⁹⁶Сомборски, Милош. „Развој Београда између два рата”, 40.

¹⁹⁷Maneвић, Zoran. *Novija srpska arhitektura*, u: *Srpska arhitektura 1900–1970, Srpska umetnost XX veka*, (katalog izložbe). Beograd 1972.

зграда стамбено-пословног карактера и свакако приватних вила без претходног урбанистичког програма, који је истина био застарео. Већ на почетку периода изградње приватних кућа и вила, првих неколико година након завршетка рата, све се радило делимично према старом регулационом плану за град Београд чије спровођење одредби и чланова се реализовало више као формалност него као законска обавеза што је и довело највећим делом до ширења урбаног хаоса на периферији градова. Са друге стране, недоследно спровођење регулатива из регулационог плана омогућавало је различите шпекулације са земљиштем, катастарским књигама и незаконским поступцима добијања државног зајма за изградњу кућа и станова. Предратни регулациони план за град Београд је у техничком и организационом смислу био превазиђен, док је било неопходно поред доношења новог имати у виду и девастирани градитељски фонд чији је процес обнове трајао све до почетка четврте деценије XX века. У тренутним оквирима изградње града и унапређења градитељске струке, држава је финансијски помагала обнову земље и изградњу новог стамбеног и административног фонда настојећи да све пројекте изводи у складу са актуелним законским прописима о изградњи града.¹⁹⁸

Побољшање грађевинских услова и конкретније успостављање строжих законских норми и правила у градитељству може се пратити од усвајања „Грађевинског закона” 1931. године у коме је донета одлука министра грађевина да ће: „...прописати у року од шест месеци по ступању на снагу овог Закона, правилник о изради регулационих планова и општа упутства за израду уредбе о њиховом извођењу и грађевинског правилника...”¹⁹⁹ Грађевински закон је требао да представљао тријумф дотадашњих напора градитељске еманципације на градском урбаном али и локалном руралном нивоу у целој земљи. Примарни Чланови су се односили на упутства и методологију изградње стамбених насеља и њихово уређење у складу са тада најсавременијим хигијенским условима које су у складу са прописаним правима и обавезама општине биле дужне да реализују на својим територијама. Осим као правилник рада, Грађевински закон је истовремено представљао окосницу свих будућих закона и прописа у градитељству на територији Краљевине

¹⁹⁸ Осим „Грађевинског закона” у Краљевини СХС/Југославији су током четврте деценије XX века усвојени још: „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе” (1930) и „Закон о овлашћеним инжењерима” (1937) са различитим правилницима и уредбама која су детаљно уређивала област градитељства.

¹⁹⁹ „Грађевински закон”, у: *Службене новине Краљевине Југославије* 16. 6. 1931, Државна штампарија Београд, 921.

Југославије међу којима је најзначајнији „Правилник о изради регулационих планова” из 1932. године, а на чијим темељима су истовремено формирана Општа упутства за израду уредбе о извођењу регулационог плана и грађевинског правилника која је требало да послужи у лакшем сналажењу и практичној примени Чланова закона.

Међутим, планирана имплементација свих елемената Грађевинског закона у практичној изведби, односно изградњи града, како се чини на основу закључака савременика који су коментарисали практичну примену закона, никада није спроведена у пуном обиму, већ је превасходно коришћена за административне манипулације општина за добијање државног зајма.²⁰⁰ Нарочито интересантно за проучавање угаоних грађевина у Београду, истиче се апсолутно одсуство сваког облика правила за пројектовање, односно изградњу угловница и њихову имплементацију *in situ*. Уместо тога, интерполација угаоних грађевина у затечени градски оквир текла је на дописној релацији инвеститора са Грађевински одбором ОГБ.

Током међуратног периода решавање комплексних пројектних задатака обнове девастираног градитељског фонда, изградње нових приватних грађевина и државних здања као и формирање нових урбаних трансформација престонице у складу са актуелним законима у првом тренутку након Првог светског рата налазило се у рукама чак три генерације архитеката ангажованих у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, ГО ТД ОГБ, али и самосталних пројектаната који су поседовали приватне архитектонске бирое.²⁰¹ Такав повезани систем асистенције квалификованих стручњака био је неопходан услед потребе за значајном квантификацијом резултата градитељске делатности у новонасталој држави, а нарочито у Београду који више није био погранични град, већ престоница нове силе на Балканском полуострву.

У атмосфери која је инсистирала на формирању савременог лика Београда као престонице нове државе „у коме се утапају и скоро губе црте дотадашњег развоја”²⁰² након Првог

²⁰⁰ Један од првих архитеката који је у затеченој епохи коментарисао мањкавости спровођења одредби Грађевинског закона био је Бранко Максимовић који је у негативном контексту оценио да: „Грађевински закон, који је формално изражавао градитељску политику старе Југославије, био је једини закон који није имао никаквих санкција у случају неизвршења, па је остао мртво слово на хартији.” Видети: Максимовић, Бранко. *Развој градоградитељства од старог века до садашњости*, Београд 1948, 199.

²⁰¹ Којић, Бранислав. *Друштвени услови развика архитектонске струке у Београду 1920–1940. године*. Београд 1979.

²⁰² Сомборски, Милош. „Развој Београда између два рата”, *Урбанизам-архитектура* 1–4 (1951), Секција архитеката Савеза друштава инжењера и техничара ФНРЈ, 40; Минић, Оливер. „Развој Београда и његова архитектура између два рата”, *ГМГБ I* (1954), 177.

светског рата наступиле су нагле и обимне промене у кадровској структури три генерације домаћих архитеката. У првој генерацији градитеља који су обележили српску архитектуру с краја XIX и почетком XX века малобројни су се вратили пројектом ангажовању, попут Николе Несторовића и Драгутина Ђорђевића који су свој даљи рад, стручно напредовање и истраживање посветили превасходно педагошком раду. Још увек препознајући праве жице укуса јавности други архитекти из исте генерације су после рата почели да се полако повлаче из струке комбинујући претходна знања са савременим методама изградње који је приметан нарочито у раним међуратним делима Данила Владисављевића, Милоша Савчића и др. Међутим, највећи број предратних архитеката се повукао после рата и престао да ради, док мањи број није дочекао крај рата попут Јована Илкића, Димитрија Т. Лека, Милорада Рувидића, Стојана Тителбаха и др.

Прва послератна генерација квалификованих српских градитеља образовање је стицала током прве половине друге деценије XX века у иностранству. Тако је било и са инжењерима који су своје техничко образовање добијали по немачким, аустријским, француским и швајцарским школама. Српски инжењери су се школовали или стицали допунска знања у Минхену, Карлсруеу, Берлину, Ахену, Бечу, Цириху, Будимпешти Лајпцигу, Хајделбергу, Фрајбургу, Халеу.

До преокрета је дошло са средњом и млађом генерацијом које су се школовале у француским школама (средња 33% и млађа 61,5%), док је наклоност ка аустријским, а нарочито немачким универзитетима нагло опала. Примат немачких школа и оних у Хабзбуршкој монархији полако су, уочи Првог светског рата, били замењени школама у Француској, нарочито у Паризу, које су биле све популарније међу српском омладином. Међу архитектима који су се школовали у Паризу овом приликом издвојићемо оне најзначајније као што су Бранислав Којић, Милутин Борисављевић,²⁰³ Јосиф Најман, Александар Ђорђевић и Милан Минић²⁰⁴. Школовање српске интелигенције у иностранству имало је велики утицај на друштвени, културни и просветни живот. Знање и искуство из различитих области које су стекли у Европи уткали су у многе сегменте друштва које је попримило дух једне нове епохе у међуратном периоду.

²⁰³ Милетић-Абрамовић, Љиљана. „Милутин Борисављевић”, *ГГБ XXXIII* (1986), 63–86.

²⁰⁴ Кадијевић, Александар. „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)”, *ГГБ XLIII* (1996), 123-152; Марковић, С. и Кадијевић, А. Милан Минић – архитект и сликар, Пријепоље 2003.

Просветна политика Краљевине СХС/Југославије била је регулисана Видовданским уставом (1921) по коме су наука и уметност биле слободне и потпомогнуте од стране државе. Просветно-културну политику спроводило је Министарство просвете. Будући да је Краљевина била врло разнолика у свим сегментима живота, идеја о спровођењу јединствене просветне политике на читавој њеној територији било је веома тешко реализовати.

Следствено разноликости у образовању архитеката који су се школовали у иностранству и на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду у својим свестраним квалификацијама преносили су специфичан дух Европе који је морао да одговори на нештољиву „плиму нових захтева, потреба...са јасним погледима на основне проблеме”.²⁰⁵ Дефинисање таквих проблема и развијање методологије за њихово успешно решавање није текло брзо али ни безболно имајући у виду радикалне економске али и организационе резове које је државна управа морала да повлачи након ослобођења.

Због ширине градитељског захвата на територији читаве Краљевине СХС/Југославије, који је био омогућен захваљујући институционалном карактеру, Архитектонско одељење Министарства грађевина је било ангажовано на изградњи нових стамбених насеља и државних здања. Област деловања послератног Министарства грађевина је била позната већ од његовог оснивања у XIX веку²⁰⁶ али је уредбом донетом 1929. године створено „...ново Министарство грађевина, које је спојено из старог Министарства грађевина, Министарства пошта и Дирекције вода (из Министарства пољопривреде)”. Делокруг рада старог/новог министарства био је усмерен бројним законским регулативама, законским прописима и одредбама које је у споразуму са Управом београдске општине израдило програм оптималног броја државних зграда. Коначни законски оквир министарство је добило 1930. године када је усвојен „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе” чиме су јасно дефинисани

²⁰⁵ Милић, Оливер. „Развој Београда и његова архитектура између два рата”, 177–178.

²⁰⁶ Кроз четири тачке установљена су примарна задужења и обавезе рада Министарства грађевина из 1886. године које се односе на: „Прво: Пројектовање, израда и одржавање свију државних грађевина; Друго: Уређење градова, насеља и бања у споразуму са Министарством народног здравља; Треће: Надзор над пројектовањем, израдом и одржавањем окружних, средњих и општинских грађевина, као и свих приватних грађевина, које су намењене јавној употреби; Четврто: Надзор над јавним радом самоуправних и приватних инжењера, архитеката и предузимача”. Видети: *Уредба о изменама и допунама о Уредби о устројству Министарства грађевина од 25. јуна 1919. године са изменама и допунама од 3. децембра 1919. године*, Министарство грађевина, Београд 1921 3–4.

сви органи рада, њихове надлежности, радне обавезе као и организација кадрове службе.²⁰⁷

Већ од реобнове ово министарство је услед повећаног обима послова, дефицита стручних кадрова и хроничног недостатка довољно средстава радило успореном динамиком и квантитетом послова који су превазилазили његове тренутне капацитете. Томе су допринела шира територијална овлашћења министарства што се одразило на недовољан број стручних кадрова, односно запослених стручњака. Тренутна проблематика надлежности министарства потицала је из велике увећаности територијалне надлежности овог државног органа, због чега је извршна власт министарства децентрализована на обласне Грађевинске дирекције које су се налазиле у већим градовима Краљевине СХС/Југославије осим Београда који је управљао посебном секцијом.

²⁰⁷ У новом закону је јасно дефинисана област надлежности Министарство грађевина које представља: „највишу управну и надзорну власт за израду свију јавних и јавној употреби намењених путова, железница, мостова, зграда, хидротехничких објеката и електро-машинских постројења, као и за целокупан поштански, телеграфско-телефонски и његове спољне службе”. Видети: Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе од 16. јануара 1930. године са изменом од 29. марта 1930. године, Министарство грађевина, Београд 1930, 3; „Закон о устројству Министарства грађевина и његове спољне службе”, *Технички лист* 3 (1930), Удружење југословенских инжењера и архитеката, 44–48.

слика 42. Запослени у Архитектонском одељењу Министарства грађевина КЈ, Београд
(колекција породице Зрнић)

Након Првог светског рата у Министарству грађевина су међу реткима из претходне, старије генерације градитеља који су обновили пројектантску делатност након ослобођења били ангажовани Петар Поповић као начелник одељења, затим Душан Живановић као инспектор и руководилац комплетног пројектног одељења у периоду између 1920–1927. године, Драгутин Маслаћ као инспектор и др. Као неприкосновени ауторитет и матица српских академичара централно место у Министарству грађевина током треће деценије XX века заузимао је архитекта Николај Краснов²⁰⁸ око кога су се окупљали и радили Даница Миловановић (касније супруга Бранислава Којића), Јованка Бончић Катеринић, Душан Манојловић, Војин Симић, Чедомир Глишић, Бранислав Којић и др. У средњој генерацији запослених службеника Министарства грађевина налазили су се на функцији инспектора Момир Коруновић²⁰⁹, Јосиф Букавац, Петар Гачић, Светозар Јовановић,²¹⁰

²⁰⁸ Ацовић, Драгомир. *Николај Краснов. Албум сећања*. Београд, 2017.

²⁰⁹ Manević, Zoran. „Naši neimari - Momir Korunović”, *Izgradnja* 6 (1981), 49–54; Кадиевић, Александар. *Момир Коруновић*, Београд 1996.

²¹⁰ Камилић, Викторија. *Архитекта Светозар Јовановић*, Београд 2011.

Василије Андросов и Милица Крстић. Највише је било приправника из млађе генерације од којих је већина у каснијем периоду основала сопствене бирое, од којих се издвајају: Димитрије М. Леко, Павле Илкић, Александар Јанковић, Рада Миливојевић, Душан З. Манојловић, Бранислав Којић, Димитрије Јуришић, Милан Минић, Душан Бабић, Драгомир Тадић, Војин Симић, Гојко Тодић, Јездимир Денић, Миладин Прљевић²¹¹, Душан Миросављевић, Чедомир Глишић, Светомир Лазић и др.

Недостатак довољног броја обучених кадрова се наметао као горући али и хронични проблем рада Министарства грађевина до краја међуратног периода. Са једне стране су постојали увећани финансијски проблеми, промена кадровске политике и режима рада Одељења, затим недовољно разрађена организација рада у службама које су се уместо пројектовањем више бавиле ревизијама, надзорима и пројектовањем грађевина мањих димензија док се само узак број сручњака бавио пројектовањем великих државних здања. Са друге стране, проблематика недовољног броја кадрова у Министарству грађевина се може посматрати као својеврсни генерацијски калеидоскоп архитеката у коме су се сударали, преклапали и утапали малобројни стручњаци који су наставили да се баве пројектантском праксом после ослобођења, генерација градитеља која је школована у свету непосредно пред Први светски рат као и тек свршени студенти Архитектонског одељења Техничког факултета у Београду.

Нарочити проблем представљало је осипање стручних кадрова на Архитектонско одељење већ од оснивања Универзитета у Београду пре Првог светског рата. У прво време запослени архитекти из Министарства радили су хонорарно као предавачи на Универзитету, док је током времена већи део одлучио да се посвети педагошком раду и напусти службу у министарству.²¹²

²¹¹ Manević, Zoran. „Naši neimari - Miladin Prljević”, *Izgradnja* 7 (1980/1981), 40.

²¹² Многи стручњаци ангажовани у Министарству грађевина су пре и после Првог светског рата хонорарно радили као професори на Универзитету. Такав трансфер је забележен већ крајем XIX века преласком Михаила Валтровића, Драгутина Милутиновића и Андре Стевановића из Министарства на позиције професора Велике школе. У периоду између 1905. и 1906. године догодио се највећи до тада забележени трансфер архитеката из министарства на Универзитет, односно Архитектонско одељење Техничког факултета у Београду међу којима се истичу Драгутин Ђорђевић, Никола Несторовић, Милорад Рувидић, Бранко Таназевић и Петар Бајаловић, док је Пера Поповић паралелно био активан у министарству и на Универзитету као професор. Такав тренд је настављен и током међуратног периода када су Светозар Јовановић, Димитрије М. Леко и Бранислав Којић прешли из министарства на београдски универзитет. Видети: Тошева, Снежана. *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2012.

Без обзира на све потешкоће у раду и околностима које су релативно успоравале рад, Министарство грађевина је представљало један од најважнијих фактора који су директно утицали на изградњу Београда, а посебно на велике пројекте од јавног значаја попут државних здања министарстава, болница, војних објеката, административних центара, затим мостова, путне инфраструктуре водовода и канализације и др. Ипак, на локалном нивоу везаном за изградњу престонице једну од најважнијих улога у изградњи имао је Грађевински одбор Техничке дирекције ОГБ који се може посматрати још и као Министарство грађевина у малом али са мање организационих проблема и више реализованих пројеката пропорционално површини над којом је имао законску грађевинску ингеренцију.

Налазећи се у централном делу нове државе, Београд је као престоница и космополитски град постао место окупљања у коме су живели интелектуалци, уметници и политичари из других крајева државе. Како би се омогућила перспектива таквом развоју и у будућности било је неопходно обезбедити адекватне услове за увећање тренутних инфраструктурних капацитета на свим нивоима. Због тога је други по обиму државни апарат намењен изградњи представљао Грађевински одбор ТД ОГБ у коме је било запослено исто онолико градитеља, повремено и више, као у Архитектонском одељењу МГ што га је чинило другом по величини и продукцији у земљи. Техничка дирекција је формирана 1911. године као „централизована установа за општу грађевинску делатност”²¹³ али је до почетка Првог светског рата углавном остала на маргини организације извођења великих јавних радова на територији престонице имајући у виду паралисани правни систем, али и као последица страначких и династичких превирања, односно већинског капитала који се налазио у рукама приватних инвеститора. Тек од 1926. године наступио је период постепене обнове делатности дирекције, док је од 1929. године усвајањем новог Статута унутрашња организација подељена на седам Одсека међу којима је био и Архитектонски одсек са одељеком за контролу зидања и Грађевински одбор. Према Правилнику Техничка дирекција је преко својих одсека (одељка) и одбора

²¹³ Максимовић, Бранко. „Урбанистички развој града од 1830. до 1867. године”, 131.

имала задатак да се између осталог: „...стара о пројектовању, грађењу и одржавању општинских зграда и о прописном извођењу приватних грађевина...”.²¹⁴

Индикативно је да је највећи број запослених стручњака у ГО радио и након Другог светског рата у државним бироима и грађевинским предузећима, док су неки наставили са приватном пројектантском праксом оснивајући сопствене бирое након 1952. године. Међу архитектама који су радили у ГО ТД ОГБ нарочито се истичу Андреј Катеринић, Жарко Крстић, Рајко Татић,²¹⁵ Миливоје Тричковић, Ђорђе Лукић, Драгомир Живојиновић, Богдан Стојков, Богдан Игњатовић, Милица Штерић, Душан Бабић,²¹⁶ Игњат Поповић, Михаило Поповић, Никола Гавриловић, Јан Дубови,²¹⁷ Бранислав Маринковић,²¹⁸ Предраг Зрнић, Михаило Радовановић, Бранко Максимовић, Десанка Манојловић, Добривоје Петровић, Ђорђе Коваљевски и др. Архитекта Светозар Генић је био дугогодишњи шеф ГО ОГБ све до своје смрти 1940. године. Интересантно је да је ова дирекција радила, истина умереним интезитетом, током окупације када је завршено неколико крупнијих пројектних задатака попут Министарства грађевина или старијег дела данашње зграде Природно математичког факултета у Београду. Ипак, према статистичким подацима из међуратног периода забележено је да су утрошена средства Дирекције намењена за одржавање и изградњу била недовољна и значајно мања од буџета приватних инвеститора на годишњем нивоу и то чак три пута.²¹⁹ Овакав неравномерни однос улагања на државном, односно локалном градском нивоу и приватног капитала неумитно се одражавао и на урбанистичку политику изградње града и квалитет архитектуре у којој је завладала „разнородност и разноликост по сваку цену”.²²⁰

²¹⁴ Ibid, 132.

²¹⁵ Михајлов, Саша. *Рајко М. Татић 1900–1970*, Београд 2013; Марковић, Иван Р., Миловановић, Милан П. *На врелу неимарства - Архитекти породице Татић* (каталог изложбе), Београд 2017.

²¹⁶ Manević, Zoran. „Naši neimari - Dušan Babić”, *Izgradnja* 2 (1981), 43–47.

²¹⁷ Manević, Zoran. „Naši neimari - Jan Dubovi”, *Izgradnja* 3 (1981), 37–42; Маневеић, Зоран. *Јан Дубови*. Београд 1982; Милашиновић-Марић, Дијана. *Архитекта Јан Дубови*, Београд 2001.

²¹⁸ Manević, Zoran. „Naši neimari - Branislav Marinković”, *Izgradnja* 4 (1981), 49–54.

²¹⁹ Минић, Оливер. „Развој Београда ...”, 183.

²²⁰ Ibid, 132.

слика 43.Зграда Управе града Београда, око 1922. године, Београд (фонд Б. Несторовић)

Биро ГО се налазио у згради Општине града Београда на Краљевом тргу 16 (данас Студентском тргу) која је порушена током Другог светског рата, док се Техничка дирекција налазила у Змај Јовиној улици.²²¹ Имајући у виду импозантне цифре из ГО ОГБ додатно се увећава ионако велики парадокс данашњег непознавања рада ове институције.

Свакако најобимнијој кадровској структури градитеља у Београда припада приватни сектор самосталних архитеката и инжењера који су водили своје архитектонске бирое одакле су у великој мери утицали на изградњу индивидуалних објеката, мултифункционалних зграда стамбено-пословног карактера, кућа и вила са капиталом који потицао из приватних извора. Самосталне архитектонске бирое, фирме за

²²¹ Оригинални пројекти су чувани у Архиви Грађевинског одбора Техничке дирекције у Змај Јовиној улици (тада улици Кнегиње Љубице) док су се копије на озалиду чувале у централној Архиви која се налазила у згради Општине града Београда. Током окупације највећи део оригиналног архивског фонда је уништен у пожару 1941. године док је значајан део копија на озалиду из општинске зграде сачуван до периода након завршетка Другог светског рата када је пренешен у нову зграду Историјског архива Београда где се и данас чува. Процењује се да је око 30% техничке документације (пројектних планова, елабората и преписке) сачувано у приватним заоставштинама архитеката и инжењера који су радили у Техничкој дирекцији. Овome у прилог говоре и материјални докази које данас чувају породице општинских градитеља.

грађевинске послове и некретнине током међуратног периода водили су архитекти, инжењери и грађевински предузимачи: Јанко Шафарик („Феникс“), Влајко Стојковић („Неимар“), Драгиша Брашован и Милан Секулић („Архитект“), Милутин Борисављевић („Имобилија“), Василије Бикар и Коста Шијачки („Бикар и друг“) и др.

Данас, сагледан са адекватне хронолошке дистанце, креативни дијалог архитектата међуратне епохе све три генерације са позиција са којих су деловали испред институција или самостално, чини се изолованим изван тадашњег политичког хаоса али и те како у контексту социјалне реалности. Са једне стране, у Краљевини СХС/Југославији и њеној борби у настајању и опстајању након Првог светског рата наступила је општа друштвена поларизација на два социјална сталежа имућног грађанства и тек преживелог већинског становништва новоосноване државе који се запутио ка бољем животу у новој престоници. Са друге стране, обиман административни апарат који је успоравао реализације пројеката, ушанчене семантичке варијације углавном превазиђених архитектонских узора по којима се у послератном периоду још увек радило као и хроничан недостатак довољног броја професионалних кадрова свела је рад Министарства грађевина на законодавно тело ограничено превасходно на изградњу државних здања и јавне објекте широм краљевине. Посматрана са аспекта немоћи надлежних државних институција, тиме је већ унапред био одређен курс урбаног диктуса Београда чију разноликости укуса имућног дела јавности је преузела превасходно приватна пракса.

Иако се из оправданих разлога могу предпоставити све негативне околности у вођењу грађевинске политике с почетка треће деценије XX века и општег расула у законодавном систему, нарочито занимљив са аспекта економије чини се Период неизвесност (1919–1921)²²² када је грађевинска продукција у Београду била у значајном економском суфициту. Овоме је у значајној мери помогао Финансијски закон из 1921/22. године са одредбама о уређењу Београда које су предвиђале да нове зграде буду ослобођене пореза по систему: троспратне (30 година), двоспратне (20 година), једноспратне и приземне грађевине (10 година). Годишња статистика у наведеном временском распону забележила је изградњу укупно 111 нових стамбених објеката. Предратни тренд изградње ниских, приземних кућа наставио је да расте до краја 1920.

²²² Херенда, Бруно Антон. „Колико и како се зидало у Београду од 1919. године до данас“, *Београдске општинске новине* (1. 6. 1933), 402–407.

године чинећи укупно 60,3% новоизграђених објеката, док је са једним спратом изграђено 23,4% а са два и три спрата 16,3% или око 17 зграда. Током 1921. године изградња скромнијих зграда је настављена па је тако приземних кућа чинило 53,7%, једносpratних 38% а са два и више спратова 19,7% што је за собом носило и релативно повећање стандарда живота. Без обзира на спратност, а у складу са актуелним недостатком стамбеног простора, већина нових стамбених објеката је поред станова за власника садржавала и просторије за издавање. Упркос чињеници да је представљао само 2,12% од укупног изграђеног фонда до краја 1931. године, број забележених нових грађевина је свакако импресиван иако из овог периода још увек није евидентирана ниједна угловница.

Почеци економске стабилности нове Краљевине СХС очитовали су се у реформисању законодавне политике што се евидентно одразило и на увећање градитељског фонда у престоници током првог послератног периода финансијске консолидације како у државном тако и у приватном сектору. Током периода Прве грађевинске кампање (1922–1923)²²³ у Београду је изграђено 8,19% нових стамбених зграда. Процент изграђених приземница је опао на 43,1%, као и једносpratних објеката на 20,1%, док је први пут број вишеспратница увећан за 36,8% са три и више спратова. Број станова за издавање је порастао чак три пута, док су истовремено у односу на претходни период обезбеђени и квалитетнији хигијенски услови за станаре. Интересантно је да су у међуратној епохи од 1923. до 1933. године, грађени највећи станови по до тада највишим стандардима што је пратило и цену која пропорционално порасла за једну трећину укупне цене из претходног периода.

Релативна редукција стамбене изградње у Београду осетила се током краћег временског Периода попуштања (1924–1925)²²⁴ када се поново повећао проценат приземних кућа на 47% и једносpratних објеката на 24,1%, док је број вишеспратних зграда поново опао на свега 28,9% што је са собом повукло и висину цене станова за рентирање.

Први период препорода стамбене архитектуре у Београду после Првог светског рата могуће је идентификовати у раздобљу највеће грађевинске активности (1926–1928) када је изграђено укупно 13,21% нових грађевина до почетка четврте деценије XX века.

²²³ Ibid.

²²⁴ Ibid.

Спратност зграда је током наведеног периода била међусобно готово изједначена при чему је приземних изграђено 36,5%, са једним спратом 36,2% и вишеспратних 27,3%. У међувремену су порасли и хигијенски стандарди али и цена ренте због чега је највећи број новоподигнутих грађевина током наведеног периода био планиран за изнајмљивање.

Комерцијално неповољан период несигурности за изградњу захватио је и Београд током Велике депресије 1929. године када су забележена изразита колебања у свим сферама живота па тако и у архитектури. Несразмеран однос државног и приватног капитала у новој државној заједници подједнако је негативно утицао на развој Београда. Са једне стране Београдску управу и изградњу града финансирала је државна управа и општине што је било недовољно за бржи развој великих инфраструктурних подухвата. Са друге стране, неспремна да прихвати брзу европеизацију традиционално оријентисана средина већинског приватног капитала додатно је успоравала напредак урбаног развоја Београда због чега је изградња била ван сваке контроле. Таква ситуација је почела поступно да се мења од светске економске кризе 1929. године после које је држава започела обимније програме финансирања грађевинске делатности предводећи већину јавних радова како би се претходна несразмера у односу капитала избалансирала. Осим ове, друга мера такве државне политике имала је и социјални карактер запошљавања већег броја квалификованих радника чиме су делимично ублажене последице тренутне социјалне кризе у држави. Број новоподигнутих зграда је током 1929. и 1930. године преполовљен на укупно 6,53% при чему је забележен оправдани пораст изградње претежно приземних кућа са 41,5%, стагнација једноспратних на 31,8% и вишеспратних 26.7% чији је број био у константном опадању.

Историјска прекретница Београда почетком четврте деценије XX века, након периода Велике депресије,²²⁵ обележена је сталним успоном престонице Краљевине Југославије на свим нивоима што се одражавало и на ритам града који се мењао: „Ранији Београд био полуисточњачко, запуштено, скромно погранично средиште, а сад је велики, живи центар моћне државе, права европска престоница. Још недавно Београд је имао изглед огромног градилишта”.²²⁶ Грађевинска струка у Србији се брзо опоравила при чему је већ наредне 1931. године забележен раст градитељског фонда у престоници и већим

²²⁵ Ibid.

²²⁶ Гавриловић, Боривоје., Пандуровић, Сима и Парезанин, Ратко (приредили) *Београд*, фототипско издање из 1940. године, Београд 2004, 298.

градовима. Убрзо је постало јасно да је капитал некретнина могуће брзо рефинансирати и повртати добит на уложена средстава због чега је рентијерство од почетка четврте деценије постало уноснији посао него икада до тада. Повратни капитал омогућио је власницима зграда да финансирају изградњу сопствених кућа и вила у ужем, а нарочито ширем центру града, док су зграде биле превасходно намењене и зидане са становима за издавање. Током 1931. године изграђено је укупно 12,50% нових зграда у које се убраја и још увек увећани проценат приземних кућа 43,7% које овога пута углавном чине приватне куће и виле рентијера, једносратних 30% и вишеспратница чији је проценат био у паду на 26,3% са сличном варијабилном као у претходном периоду. Са друге стране, важно је напоменути да је у наведеном периоду смањен број соба по стану за издавање што је истовремено утицало на повећање броја станова и снижавање ренте.

Осим растућег стамбеног фонда, паралелно се осећао недостатак довољног броја државних зграда за смештај државног, административног апарата, затим установа културе, здравствених и просветних центара. Због тога је почетком треће деценије XX века приоритету обнове оштећених државних здања у Београду додат још један који се односио на пројектовање и изградњу нових државних зграда што представља нарочиту проблематику и у правцу проучавања архитектуре угаоних грађевина као посебну целину којој је неопходно посветити засебну пажњу пре свега због још увек недовољно историографски истраженог рада институције конкурса који чини суштину проучавања и разумевања теме изградње државних објеката у Београду током периода између два светска рата али и касније у новијој историји престонице. Имајући у виду све потешкоће које прате анализе и валоризације типолошких варијација угловница у архитектури Београда у међуратном периоду, овај специфични градитељски тип је неопходно посматрати кроз призму различитих економских и друштвених (не)прилика које су, са једне стране обликовале понуду и потражњу стамбеног простора, а са друге стране материјалне могућности и стварне функционалне потребе увећаног државног административног апарата.

Трећи период (1946–1999)

Друштвено-архитектонске прилике после Другог светског рата

слика 44. Мапа СФРЈ (1948-1990),
(www.worldmaps.com)

Непосредно након окончања Другог светског рата свет се нашао на историјској техничко-научној прекретници која је са једне стране представљала одговор на петогодишњи ратни период глобалне стагнације на свим пољима развоја, док је са друге стране поларизација моћи формирала нове центре науке, технологије и напретка.

Релативно још увек изолована од светских дешавања у овим областима и у својеврсном политичком и социјалном

вакууму између истока и запада, нова Југославија, односно Демократска Федеративна Југославија (ДФЈ) ослањала се првенствено на идеологију *блока народне демократије* по Совјетском моделу. Иако је у новијој историји доказано да се у поратној Југославији није примио феномен изразито совјетске провенијенције, као што је социјалистички реализам у архитектури, овај термин се ипак одомаћио током друге половине прошлога века у домаћој историографији као терминолошки моменат који се подразумевао у дефинисању опште друштвене морфологије у назначеном периоду.

Дословна стицања идеје соцреализма у уметности су само релативно заживела или више експериментално обојена начинила одређене покушаје у делима режимских сликара и књижевника, док је архитектура готово у целини остала изван таквог контекста балансирајући између умереног модернизма и неретко опредељења за архитектуром пре Другог светског рата у детаљима, мотивима али и у просторним решењима и форми објеката.²²⁷ Термин соцреализам је инкубиран као метод у уметности и први пут формално дефинисан 1943. године на Првом Конгресу совјетских књижевника у Москви од када се посматра канонично везан за развојну матрицу уметничког поретка свих земаља

²²⁷ Manević, Zoran. Od socrealizma do autorske arhitekture, *Tehnika 3*, Beograd 1970, 390-400; Просен, Милан. О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији, *Наслеђе VIII* (2007) 95-118; Кадијевић, Александар „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима”, *Наслеђе IX* (2008), 75–88.

послератног источног блока. Две године након ослобођења Југославије у Београду је приређена репрезентативна изложба „Архитектура народа СССР” о којој је у стручној штампи пуно писано као о „архитектуре социјалистичкој по садржини, а националној по форми”.²²⁸

Један од највидљивијих али у историографији и најмање валоризованих парадокса послератне архитектонске мисли у Србији и Југославији односио се на присуство „Агитпроп”-а који такође није утицао на слободнији развој градитељства како у Србији тако и у осталим Народним републикама Југославије. Иако је постојала изразита антагонистичка тенденција ка једној врсти контроле уметности услед превише уопштеног тумачења једног од заговорника „Агитпроп”-а Радована Зоговића,²²⁹ релативно присутна тенденција покушаја нагињања према соцреализму и званично је укинута почетком шесте деценије прошлога века. Од тада, југословенска култура је још увек била делимично тематски устројена док је у сваком другом погледу деловала слободније него до 1950. године и периода покушаја наметања идеологизоване уметничке доктрине владајућег режима који је, као још један парадокс, најмање учествовао у његовом заговарању и реализацији.

Као три кључна догађаја која су обележила прекретницу у развоју послератне српске уметности наводе се изложбе Миће Поповића 1950. године и изложба Петра Лубарде 1951. године.²³⁰ Ипак, за архитектуру је од кључног значаја имало Прво саветовање архитеката и урбаниста Југославије које је одржано 1950. године у Дубровнику. Осим низа архитектонских и урбанистичких унапређења, која су јасно представљена као примарна у реализацији обнове будућег архитектонског лика Југословенских градова и насеља, нарочито се истичу идеје арх. Милорада Маџуре²³¹ који се као један од првих предратних градитеља осмелио да констатује другачије, савремено и деидеологизовано виђење архитектуре ослобођено искључиво социјолошког аспекта који

²²⁸ Maksimović, Branko. „Moskva, centar nove socijalističke kulture”, *Tehnika 7*, Beograd 1947, 176-177; Stojanović, Vera. „Izložba arhitekture naroda SSSR”, *Tehnika 7*, Beograd 1947, 177-178.

²²⁹ Осим Зоговића који је на Петом Конгресу 1948. године оштро реаговао против модерне архитектуре називајући је декадентном, придружио му се и Н. Шевгић који је био отворено против изградње солитера у Хрватској престоници видећи га као пример капитализма. Видети: Zogović, Radovan. „O jednoj strani borbe za novu socijalističku kulturu i umjetnost. Riječ Radovana Zogovića u diskusiji na V Kongresu KPJ”, *Arhitektura* 11-12, Zagreb 1950, 54-56.

²³⁰ Milašinović-Marić, D. *Srpska arhitektura šeste decenije dvadesetog veka*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2010, 26.

²³¹ Јанакова Грујић, Маре. *Архитекта Милорад Маџура (1914-1989)*, Београд 2010.

је у то време био нужан али не и примаран у толикој мери да би се морала запоставити и његова естетичка конотација којој су градитељи прибегавали на различите начине. Напоследку, показало се да саветовање у Дубровнику није наишло на адекватан одзив у Србији имајући у виду неколико фактора који су утицали на његову негацију. Међу првима се свакако истиче економска нестабилност која је пратила државу од 1947. године, а која је ескалирала 1950/51. године када је држава запала у рецесију а динар доживео експоненцијални раст. Инфлација монетарног система у држави је заправо представљала планирано удаљавање Југославије од идеолошких принципа СССР-а који се узима као други кочећи фактор реализације одредби дубровачког саветовања. Као трећи фактор истиче се и сувише јака индивидуална конотација архитектата који су превасходно под присилом времена у коме су живели морали да се за кратко време повинују духу колективизма у свим сферама па и у ауторској. Захтевање јединственог, социолошки обојеног програма колективизма потрајао је отуда у послератној архитектури Југославије и Београду, до тренутка ослобађања идеолошких стега и формирања различитих законских модуса либералнијег дефинисања креативног стваралаштва у архитектури.²³²

Један од првих архитектата и тумача актуелних прилика у струци, Мацура је 1950. године у расправном чланку констатовао неколико типова пројеката и градитеља послератне архитектуре. Он дефинише три основна типа: дела која су градили приучени радници и која су током изградње морала да се поправљају, затим друга група коју су чинили стручњаци али који су пројектне задатке решавали у брзини и несавесно и трећа група коју чине индивидуални архитекти који граде у складу да западним, америчким узорима.²³³ Ситуација у Србији би се у том погледу могла поделити такође, на три радне групе које би чинили градитељи блиски режиму, слободни градитељи које је власт подржавала, помагала али није замерала њихову ауторску индивидуалност на пројектима

²³² Стојановић, Бранислав. „Архитектура Београда од 1944. до 1954”, *ГМГБ I* (1954), 189-200; Пешић, Бранко. „Двадесет година од ослобођења Београда”, *ГМГБ XI-XII* (1964/65), 5-26; Минић, Оливер. „Двадесет година планског раста Београда”, *ГМГБ XI-XII* (1964/65), 87-98; Фурунџић, Б. „Грађевинска делатност Београда у периоду од 1944. до 1964”, *ГМГБ XI-XII*, (1964/65), 99-132; Minić, Oliver. „Pregled urbanističke i arhitektonske delatnosti u Jugoslaviji od 1945. do 1965”, *Tehnika*, Beograd 1966, 49-66; Милашиновић-Марић, Дијана. „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године”, *Архитектура и Урбанизам* 33 (2011), 3–15; Марковић, Предраг Ј. *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд 1996.

²³³ Мацура, Милорад. „Архитект и пројектовање, реферати за Прво саветовање архитектата и урбаниста Југославије”, Београд 1950, 187-196.

изван директних спрега са државним апаратом и трећу групу коју су чинили изразити индивидуалци који су имали чак и своје пројектне бирое.²³⁴

Појава авангардних покрета у Југославији који су почели да се преклапају и полемишу са новим, неомодерним струјањима па и рецидивима соцреалистичког поретка претходног периода у култури, створило је живу атмосферу јавног деловања свих културних полуга које су несмањеном жестином деловале у свим Југословенским републикама међу којима је Београд важио за неприкосновени епицентар свих кључних дешавања али и рађања нових покрета. Ако се посматрају као чиниоци јединственог културолошког организма зачетог и оствареног у епохи од 1946. до 1960. године, ови покрети и модерна струјања су у целини тежили ка једном циљу који их је спајао и чинио тематски кохерентним. Циљ општег напретка, либерализације мисли и остварење индивидуалних уметничких инхибиција су поред исказивања опште тенденције ка испољавају слободе, једнакости и преимућства уметности деловале синхорнизовано у свим сферама уметничког стваралаштва па и у архитектури. Управо из тог разлога се интезиван прелаз између 1950. на 1960. годину мора посматрати као својеврсна фаза друштвеног развитка али и тражења савремених, одговарајућих модуса деловања уметности и њене интеграције у затечене послератне прилике.²³⁵

Отварање новог поглавља односа са западом Југославија је обезбедила посредством културе због чега је Београд током шесте деценије био међународна престоница у којој су се сустицали различити утицаји из Европе и САД-а. Нарочито су биле занимљиве међународне изложбе на којима је осим представника из области

²³⁴ Putnik, Vladana Prica. „From Socialist Realism to Socialist Aestheticism: Three Contrasting Examples of State Architects in Yugoslavia”. *The State Artist in Romania and Eastern Europe. The Role of the Creative Union*, Bucarest 2017, 347-373.

²³⁵ О развоју југословенске и српске уметности и културе током шесте и седме деценије XX века погледати: Denegri, Ješa. „Srpska arhitektura 1900-1970”, *Arhitektura urbanizam* 67, Beograd 1971, 48-51; Митровић, Михајло. *Новија архитектура Београда*, Београд 1975; Zdravković, Ivan. „Razvoj savremene arhitekture u Beogradu i Srbiji”, *Urbanizam Beograda* 42, Beograd 1977, 29-35; Martinović, Uroš i Stojanović, Bratislav. „Arhitektura, autori i ostvarenja”, у: *Beograd 1945–1975, urbanizam arhitektura* (1978), 111; Protić, Miodrag B. „Slikarstvo šeste decenije u Srbiji, u: *Jugoslovensko slikarstvo šeste decenije, Jugoslovenska umetnost XX veka, Muzej savremene umetnosti*”, Beograd 1980, 17-52; Trifunović, Lazar. „Neke pojave u posleratnom srpskom slikarstvu, Studije, Ogledi, Kritike”, knj. 3, priredio Dragan Bulatović, Beograd 1990, 85-95; Šuvaković, Miško. *Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. godine*, Beograd, Novi Sad 1992; Денегри, Јеша. *Педесете: теме српске уметности*, Нови Сад 1993; Merenik, Lidija. *Ideološki modeli: Srpsko slikarstvo 1945-1968*, Beograd 2001; Milašinović Marić, Dijana. *Srpska arhitektura šeste decenije dvadesetog veka*, doktorski rad, Beograd 2009; Докнић, Бранка. *Културна политика Југославије 1946–1963*, Београд, 2013; Martinović, Uroš i Stojanović, Bratislav. „Arhitektura, autori i ostvarenja”, у: *Beograd 1945–1975, urbanizam arhitektura* (1978), 111.

сликарства, вајарства и примењених уметности учествовао и један број архитеката и њихових градитељских остварења.²³⁶ Овде је нарочито важно напоменути изложбу савремене америчке уметности из 1956. године на којој су лајтмотиви били Нимајерова Бразилија, Корбизијеова стамбена зграда у Марсеју и Сиднејска опера. Ова значајна архитектонска остварења светског реномеа су посредно утицала и на пројектовање неких од најпознатијих градитељских подухвата у Београду попут Хале 1 Београдског сајма арх. Милорада Пантовића или Војну штампарију арх. Милорада Мацуре. Са друге стране, за релевантније схватање еволуције угловница у развојној фази од краја Другог светског рата и током шесте деценије прошлога века неопходно је евидентирати дела светских уметника у умањеном формату, анализирајући детаље и моменте који су неминовно могли утицати на професионалну свест домаћих градитеља у изградњи фонда угаоних грађевина у Београду.

Ово је истовремено и један од кључних разлога настајања субјективних судова и недовољно утемељених анализа о пореклу естетике архитектуре две деценије након Другог светског рата. Критичка валоризација се углавном ослањала на превазиђену флоскулу о јефтиној, функционалној, брзој, безорнаменталној и монотonoј архитектури Београда што се данас не може аргументовати и након дубље историографске анализе.

Један од апологета такве модерне архитектонске мисли после Другог светског рата у Београду, критичар, архитекта и професор Универзитета Урош Мартиновић слободније поједностављено је констатовао да се „тада није правила архитектура већ су се подизали кровови над главом. Настају насеља типских објеката, без много духа и личне боје. Аутори су анонимни, колективни”.²³⁷ Међутим, наводни курс брзе изградње и скоро увек подразумеване деперсонализације струке послератних градитеља у Београду се не може прихватити као релевантан за комплетан период између 1947. до 1952. године имајући у виду расположиве историографске податке и сачувану обимну техничку архивску грађу из

²³⁶ Током периода између 1952. и 1957. године у Београду је приређено неколико значајних изложби дела истакнутих светских уметника из ликовних и примењених уметности попут Ле Корбизијеа, Пита Мондријана, Марка Ротка, Џексона Полока, Хенирија Мура и др. О овим изложбама видети: „Jugoslovensko slikarstvo šeste decenije”, katalog Muzeja savremene umetnosti, Beograd 1980; Марковић, Предраг Ј. *Београд између истока и запада 1848-1965*, Београд 1996, 425-430.

²³⁷ Мартиновић, Урош. Послератна архитектура Београда, *Видици*, 28. Мај, 1956; Martinović, Uroš. Trideset godina arhitekture u Beogradu, *Urbanizam Beograda* 37, Beograd, 1975, 10-13; Stojanović, Bratislav i Martinović, Uroš. *Beograd 1945-1975, urbanizam, arhitektura*, Beograd 1978; Martinović, Uroš. *Arhitektura Srbije juče i danas*, u: 40 godina građevinstva socijalističke republike Srbije, *Izgradnja*, Beograd 1987, 31-40.

овог периода која говори супротно. Такође, на овом месту се треба подсетити да аутор цитата није презао од давања често субјективно интерпретираних судова о архитектонским приликама имајући у виду пре свега изразито идеолошки обојену личност што је са собом носило и уткану униформност колективизма, једнакости и деперсонализације којој свакако није био склон.

Са друге стране, коментаришући значај предстојећег Сајма грађевинарства у Београду 1960. године, арх. Милорад Мацура је у полемичном тону приметио да: „Потиснута крутим бирократским схватањима и пројектантским нормама, спутана паролом `борбе против декадентног и формалистичког`, архитектура је у то доба (прим. аутора.: од 1947. до краја 50-тих) била сведена на уске оквире функционалног пуризма најниже врсте - оног који је у свету био превазиђен још пре више деценија. А затим, када су се у нашем друштву осетили нови токови, који су на архитектонском плану нашли свој одраз у закључцима Дубровачког саветовања архитеката 1950. године, архитектура је почела нагло да се развија. Данас је она достигла просечан ниво напредне архитектуре технички развијених земаља и - ту је и стала”.²³⁸ Мацура је овим рекламним памфлетом за предстојећи сајам, који је све само не то, искористио право да оштро критикује одсуство научне организације рада што је допринело томе: „да су расположиви материјали у свету већ превазиђени; предмети и арматуре које уграђујемо, обликовани су према каталозима из тридесетих година”. Ипак, аутор у позитивнијем светлу примећује и да су први кораци социјалистичког друштва још увек дрхтави али су: „значајни због тога што представљају почетак једне нове етапе...”²³⁹

Иако је зависило од друштвеног утицаја наратора докле ће његов глас да „добаци”, било је и опонентних мишљења из овог периода који су критиковали брзину грађења на уштрб напретка грађевинске струке. Архитекта Сениша Вуковић је нпр. скоро у форми ламентације над недовољном искоришћеношћу савремених материјала у градитељству, а нарочито бетона и његовим „пластичним својствима”, приметио да „смо градили сувише

²³⁸ Macura, Milorad. „Техника грађења у призми београдског међународног сајма грађевинарства”, *Архитектура урбанизам* 3, Београд 1960, 3; Видети још: Милашиновић Марић, Дијана. „Критика соцреализма из угла савременика архитекте Милорада Мацуре”, *Архитектура и урбанизам* 18-19, Београд 2007, 134-139

²³⁹ Ibid.

брзо и одрицали се свесно »света пластичних идеја« за љубав »света без кровова над главом«²⁴⁰

Претходни корпус критичких запажања домаћих архитеката треба посматрати кроз призму историјских дешавања, нарочито на период политичког раскидања са СССР-ом или прву и највећу економску кризу која је погодила Југославију 1951. године. У том правцу, мора се прихватити чињеница да прва насеља која су ницала на територији Југославије, односно Србије и Београда у виду сателитских насеља, попут: Миријева, Карабурме и Железника, носе изразити социолошки аспект градње безличне и круто утилитарне архитектуре.²⁴¹ Ипак, такве пренумерације са друге стране се не могу подвести под примат ауторизације и колективизације пројеката што је опет недовољно релевантно и неутмељено навођено у историографији до данас.

Сасвим је извесно да се ширење професионалне свести предратних архитеката и напослетку њихових првих послератних студената није одвијао линеарно и једноставним путем. Иако већина истакнутих предратних архитеката није била под притиском власти, значајан број градитеља је после особођења престао да гради а решавање пројектних задатака заменило педагошким радом и писању, док су други наставили да раде прилагођавајући се новим стандардима.

Обнова архитектонске струке у свим погледима у Србији наступила је непосредно након окончања Другог светског рата. Већ 1945. године основано је Комунално грађевинско предузеће „Комграп“ које је преузело већинско учешће у организацији и извођењу реконструкција и адаптација девастираног градитељског фонда у Србији и Београду. Период уклањања рушевина и санирања оштећених грађевина трајао је интензивно две године до 1947. године уз активно учешће грађанства које је паралелно са надлежним установама учествовало у обнови. Забележено је да је током две године обновљено укупно 1.903 грађевине при чему је 1.648 припадало стамбеним зградама, док је 990 објеката обновљено.

Кампања рашчишћавања рушевина и оспособљавања свих градских виталних структура неопходних за обнову живота у ратом разрушеним подручјима је претходила знатно широј организацији успостављања комуналног реда који је верификован одлуком

²⁴⁰ Vuković, Siniša. „Trenutak preobražavanja plastične ideje”, *Arhitektura urbanizam* 2, Beograd 1960, 34-35.

²⁴¹ Бан, Миленко. *Насеља у Југославији и њихов развој у периоду 1948–1961*. Београд 1970.

Централног комитета као Петогодишњи план у трајању од 1947. до 1951. године. Овај план је осим структуралних промена извршне власти у реорганизацији управних апарата градских и општинских власти представљао полазиште у општем друштвеном, привредном и економском јачању. У области урбанизма и архитектуре најзначајнији помак је остварен у формирању ревизионих комисија које су имале задужење да постепено уводе савремене стандарде грађења и доведу грађевинарство на виши ниво.²⁴² У првим послератним годинама, а у оквиру петогодишњег плана, струка је поједностављена на пуко решавање задатака пре свега утилитарне сврхе социјалне архитектуре градских блокова и солитера без консултовања са естетичко-социолошком димензијом.²⁴³

Неколико фактора је непосредно утицало на такав режим рада, а пре свих миграција становништва из руралних крајева Србије, као и из народних република у Београд, што је у првој деценији после рата значајно оптеретило комунални систем нове/старе престонице због чега се јавила и потреба за брзом изградњом великог броја станова. Пораст миграција из села у градове је растао паралелно са економским јачањем градских средина које су развијале индустријску производњу и обезбеђивале све већи број радних места.²⁴⁴ То је директно утицало на развијање тзв. радничких колонија, јефтиних социјалних станова груписаних у сателитска насеља надомак индустријских постројења. Квалитет је условљавао брзину градње која се одразила на квалитет који је сведен скоро на пуко грађевинарство. Држава се поставила као једини и неприкосновени наручилац чије испуњавање задатака је било у директној спрези са егзистенцијом становништва што се није могло спорити имајући у виду његов експоненцијални раст као и степен оштећености урбаног простора.

Паралелно са порастом броја становника истовремено је растао и наталитет који се током једне деценије од 1945. до 1955. године удвостручио што је додатно оптерећивало ионако посрнули социјални програм државе.²⁴⁵ Уместо да се стамбене јединице развијају према критеријума који су били довољни да пруже адекватне услове становања, до 1949. године број квадрата стамбеног простора по становнику се осетно смањио на 6.5 m² по

242 Macura, Miodrag. „Arhitekt i projektovanje”, u: Srpska arhitektura 1900-1970, Beograd 1972, 60.

243 Vujić, K. „Neka obeležja posleratne izgradnje u Beogradu”, *Izgradnja* 11, Beograd 1984, 117-122.

244 Вогелник, Долфе. *Урбанизација као одраз привредног развоја ФНРЈ*, Београд 1961.

245 Гинић, Иванка. *Динамика и структура градског становништва Југославије - Демографски аспект урбанизације*, Београд 1967.

особи што је представљало истовремено и кључни моменат реформи и реорганизације дотадашњих стандарда како у архитектури и грађевинарству тако и у социјалном програму који је имао неподвојену улогу у креирању урбаног лика Београда у првој послератној деценији.²⁴⁶ Наиме, питање обнове, реконструкција и изградње више милиона потребних стамбених квадрата у економски угроженој држави, као последица општег друштвеног колапса Другог светског рата, утицало је на дезоријентисаност домаћих стручњака у клими која је била изван свих протокола и ванредних околности градње. Осим недостатка јасних прописа, јединствених норматива и урбанистичких планова, архитектонска струка је била у немилости недовољне технолошке информисаности о савременим материјалима, синтетичким легурама у грађевинарству и методологијом изградње. То је условило да Урбанистички завод НР Србије упућује своје запослене у иностранство на обуку, учешће у конференцијама и праћење градилишта неких европских центара попут Дрездена, Хамбурга, Лондона и Рима, али и градове у САД-у попут Чикага, Њујорка и Лос Анђелеса. Овај тренд је растао до почетка осме деценије до када је инострана градилишта посетило више стотина српских архитеката, професора универзитета и грађевинара.

До 1953. године у Београду је изграђено преко 60.000 станова док се тај број значајно увећавао сваке године до почетка осме деценије када је годишњи обим изградње износио 14.000 станова. У том смислу, питањем изградње и обнове Београда у првим послератним годинама бавило се Одсек за изградњу и уређење града који је радио при Техничком одељењу Извршног одбора града Београда.²⁴⁷ Ову организацију је потом реорганизовало Министарство грађевина НР Србије у Урбанистички институт чији је први директор био архитекта Никола Добровић.²⁴⁸ У овом институту су радили бројни архитекти, инжењери и техничари који су до данас историографски релативно маргинализовани иако су непосредно учествовали у креирању нове урбанистичке слике Београда. Међу најистакнутијим Добровићевим сарадницима из овог института свакако се

²⁴⁶ Osnovna uredba o projektiranju, *Službeni list FNRJ* 48 (1948), Beograd, 637–643; Osnovna uredba o građenju, *Službeni list FNRJ* 46 (1948), Beograd, 605–608.

²⁴⁷ Kulić, V. *Izgradnja Beograda u periodu socijalizma, 1945- 2000, u: 50 beogradskih arhitekata (rođenih posle 1945)*, ur. Anamarija Kovenc – Vujić, Beograd 2002; Мецанов, Драгана. „Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа послератне модерне изградње стамбене архитектуре Београда (од 1947. до 1967. године)”, *Наслеђе VIII* (2007),151-170; Мечанов, Драгана. *Stambena arhitektura Beograda 1947-1967*, Beograd 2008.

²⁴⁸ Babić, Lj. „Arhitekta Nikola Dobrović, 12.II 1897 – 11.I 1967”, *Arhitektura urbanizam* 43, Beograd 1967, 22-31; Vukotić Lazar, Marta. *Arhitektonska i urbanistička delatnost N. Dobrovića u Beogradu (1945-1967)*, Beograd 2002.

истичу: Никола Гавриловић, Радомир Ступар, Јованка Јефтановић, Станко Мандић, Братислав Стојановић, Ђорђе Шујица, Ђорђе Кортус и Милорад Мацура²⁴⁹ који су остварили драгоцен и занимљив фонд грађевина у првој послератној делатности.²⁵⁰

слика 45. Никола Добровић, око 1931.г.,
(породични албум)

Током ангажмана у новој служби Добровић је указао на критичне тачке урбанистичког растера Београда које су представљале дотадашња упоришна чворишта које је он видео као могуће локације оваплоћења нове, урбане и архитектонске мисли имајући у виду степен њихове девастације у рату. Добровић своја авангардна мишљења и тумачења, на добро града Београда, није успео да реализује имајући у виду радикалне резове које је планирао да спроведе, а што највећим делом буџет, као ни тренутна архитектонска мисао, нису дозвољавали. Ипак, три студије које су претходиле првом послератном урбанистичком

плану Београда донете у Урбанистичком институту представле су иницијално полазиште у будућем обликовању затеченог урбаног растера Београда.²⁵¹

Паралелно са делатношћу нове институције Урбанистичког института 1948. године уведена је и институција Грађевинског одељења ИОНО²⁵² града Београда која је произвела Управу главног архитекте, односно градског архитекте на чије место је постављен такође Никола Добровић. То је истовремено представљало значајно полазиште за креирања идеје о изградњи Новог Београда на левој обали Саве већ 1948. године када је урађен Идејни урбанистички план Новог Београда који је лакше могао да оваплоти

²⁴⁹ Јанакова Грујић, Маре. *Архитекта Милорад Мацура* (1914-1989), Београд 2010.

²⁵⁰ Уз архитекту Николу Добровића у Урбанистичком институту радили су још и помоћници: Милош Сомборски, Драгољуб Јовановић, Бранислав Мирковић, Владислав Марковић, Хранислав Стојановић, Оливер Минић, Савка Антоновић и др.

²⁵¹ Архитекта Добровић је већ на почетку рада у Урбанистичком институту представио три студије чије су реализације предвиђале урбанистичко растерење града и његово поновно функционисање. О овим студијама видети: Dobrović, Nikola. „Obnova i izgradnja Beograda. Konture budućeg grada”, *Tehnika* 6, Beograd 1946, 176-186; Vukotić Lazar, Marta. *Arhitektonska i urbanistička delatnost arhitekta Nikole Dobrovića*, 63.

²⁵² Друго значајно тело за реорганизацију урбаног поретка Београда била је Упрва за пројектовање ИОНО чији је први управник 1949. године био архитекта Братислав Стојановић.

Добровићеве идеје које је намеравао да примени и у старом градском језгру поништавајући сваки облик историјских чињеница и историјских слојева.²⁵³ Толики степен индивидуализације пројекта истовремено је било опонентно владајућој идеологији ауторске колективизације што је Добровића присилно удаљило од струке, окренуло ка педагошком раду, а напослетку и одлучило његово коначно раскидање са струком у НР Србији.

слика 46. ГУП Новог Београда, 1948, арх. Никола Добровић, Београд (www.skyscrapercity.com)

Често постављано питање у новијој домаћој историографији о деперсонализацији српске архитектуре друге половине пете деценије је готово у целости исправно имајући пре свега у виду расположиве градитељске примере у Београду из овог периода који одишу међусобним формалним сагласјем, униформношћу и очевидним недостатком аутентичног ауторског печата.²⁵⁴ Огољене, оловносиве и плошне површине ових грађевина подједнако негирају појам угла и урбанистичку дефиницију раскрснице коју не потенцирају већ константно игноришу. То се савим извесно не може приписати тада неповољним економским приликама нити идеологизовано усмераваној политици изградње и обнове градитељског фонда послератне Југославије. Објективнији разлози таквог приступа архитектури се налазе у инсистирању државе на брзини изградње у којој је објекат

²⁵³ Vladojević, Ljiljana. *Novi Beograd, osporeni modernizam*, Beograd 2005.

²⁵⁴ Стојановић, Братислав. „Послератна београдска архитектонска изградња”, *ГМГБ XXVII* (1970), 201-236

пројектован са кључним утилитарним карактером без простора али и времена за креативно ауторско размишљање и естетичко маневрисање формама, облицима и детаљима.

У наведеној ситуацији током првих пет послератних година могуће је ипак, евидентирати успешне примене ауторизације архитектуре и приближавање ауторским узансима. Стога је историографски неутемељено приметити да су дела попут Дома Синдиката и Секретаријата унутрашњих послова НР Србије често узимани као репрезенти одјека соцреалистичке архитектуре. Истина, као бледи одједи изворних модела совјетске ере ови објекти носе веома интимне, ауторске замисли својих градитеља. Са друге стране, осим блок зграда, угаоне грађевине у наведеном периоду нису грађене да нагласе угаону вертикалу или маркирају раскрсницу негирајући уопште урбану локацију у којој се налазе осим граница грађевинске линије. У том смислу, за сада нису идентификовани трагови ауторизоване, индивидуално обојене архитектуре угаоних грађевина у Београду током периода између 1946. до 1950. године.

Овоме треба превасходно предочити да је услед низа раније елаборираних фактора, домаћа архитектура морала да се фокусира на изградњу стамбених објеката који су у највећем броју случајева грађени на систему низа стамбених ламела без истакнутих балкона, са подрумским просторијама и готово обавезном кровном терасом која је покривала комплетну површину објеката. Ламеле су низане управно или праволинијски у односу на регулациону линију улице. Најбоље примере пружају неке од наранијих послератних стамбених ламела архитекте Владете Максимовића у Цвијићевој улици тзв. „Цвијићеви павиљони“. У приближно исто време, од 1946. до 1950. године подижу се сличне стамбене мегаструктуре оријентисане у једну блок зграду или у разбијени систем ламела у улицама Његошевој, Балканској, Краљице Наталије, Кнеза Милоша, Пожешкој, Булевару краља Александра и др. Иако је због изузетно великог габарита скоро свака од ових стамбених зграда интерполирана у растера улица и поседује најмање један угао који доминира раскрсницом две или више улица, угаоне вертикале нису наглашене ни на један начин, игноришу позицију објекта у односу на простор раскрснице и остају неекспониране у замишљеном кубусу.

слика 47. Југословенско драмско позориште (после реконструкције), 1946-1947, арх. Момчило Белобрк, Београд (изд. Архитектура 8-10, Загреб 1948, 39-40)

Осим стамбених, јавне државне зграде из истог периода су третиране на готово идентичан начин осим планиране композиције вртног уређења предпростора и наглашене главне фасаде истакнутим волуменима портала и прозорских фенестрација. Ипак, један од карактеристичних примера јавних угаоних грађевина изграђених у првим послератним годинама у Београду представља реконструкција зграде Југословенског драмског позоришта у улици Краља Милана 50 (арх. Момбило Белобрк, 1947).²⁵⁵ Иако је монолит здања просторно дефинисан као блок грађевина, микроурбано решење које повезује угаону партију прочеља са суседном улицом Светозара Марковића, чини једну складну целину која одговара утилитарној намени предпростора али и отвореног атријума са колонадама испред позоришта. Са друге стране, радикално уцесање угаоне партије у масу волумена зграде, односно конкавно укидање угаоне партије претворено у отворени простор, не представља настављање на претходно пројектно решење Мањежа архитекте

²⁵⁵ Manević, Zoran. „Момчило Белобрк”, *Izgradnja* 8, Београд 1981, 49; Вукотић Лазар, Марта. *Архитекта Момчило Белобрк*, Београд 1996, 34-35.

Николаја Краснова, већ сасвим нови ауторски замах арх. Момчила Белобрка. Аутор реконструкције први пут на овом објекту субјективизује угаону партију, парадоксално, негирањем његовог волумена. Дакле, осим што се ради о једном од првих пробоја ауторске архитектуре на јавним објектима после Другог светског рата у Београду, пројектни задатак реконструкције зграде Југословенског драмског позоришта делује парадигматски на актуелне појаве у архитектури угаоних грађевина престонице нове Југославије од почетка послератног периода отргнуте од контекста архитектуре социјалистичког реализма.

Једно од првих посларатних успостављања сарадње домаћих југословенских архитеката са колегама из иностранства било је остварено током 1955. године када је једна група српских архитеката отпутовала у Шведску. Боравак домаћих стручњака у северноевропској држави и суочавање са савременим тенденцијама развоја у стамбеној архитектури представљало је драгоцену основу за издавање публикације „Стамбена изградња Шведске” из 1956. године коју је објавио архитекта Мате Бајлон. Ипак, прво најобимније послератно пласирање архитектонских идеја југословенских градитеља у свету уприличено је на Светској изложби у Бриселу 1958. године у Југословенском павиљону који је пројектовао хрватски архитекта Вјенцеслав Рихтер. Сам пројекат Југословенског павиљона представљао је искрени изложбени експонат савремене архитектонске мисли нове југословенске архитектуре и њених актуелних домета које су требале да буду репрезентоване свету. Примена великих стаклених површина, металних конструкција и префабрикованих елемената требало је да прикаже идеју савремене југословенске архитектуре. Међутим, таква архитектура је била више пропагандног карактера него што се непосредније одразила на већински градитељски фонд у Југославији током шесте и наступајуће седме деценије XX века.

слика 48. Павиљон Југославије на Светској изложби у Бриселу, 1958, арх. Вјенцеслав Рихтер, Београд (https://lib.dr.iastate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1016&context=arch_pubs)

На изложби су приказани релаизовани објекти и комплекси као и планирани пројекти здравствених школских, индустријских и стамбених објеката. Истина, иако није доследно схваћена као *modus vivendi* југословенске архитектуре, Рихтеров павиљон у Бриселу је доказао много више, односно да је поново актуелна ауторска архитектура, запажање индивидуалних естетичких креација градитеља и да Југославија у погледу архитектуре иде у корак са временом доказујући то и у првом званичном контакту са иностраном стручном публиком после Другог светског рата. За валоризацију угаоних грађевина у Београду је нарочито драгоцен прва клица повратка ауторства архитектуре и поред још увек преобладавајућег захтева за стамбеног изградњом која је сада постала и социјално унапређена, према савременим стандардима градње, избора материјала и одређивању расположиве квадратуре по становнику, као и према естетичким мерилима. Изложба је код иностране публике покренула сумњу у круто идеолошки обојену архитектуру

послератне социјалистичке Југославије укидајући дотадашње предрасуде о *балканском примитивизму*.²⁵⁶

Само шест година након одржавања Саветовања у Дубровнику је 1956. године одржано је 10. и последње по реду заседање CIAM-а (Congres Internationaux d'Architecture Modern) чији рад је представљао еволуциони напредак у југословенској архитектури. Сврха организовања овог конгреса је истовремено показатељ успешног интегрисања домаће архитектуре у савремене светске токове са којима је ишла у корак и то по највише у процесу стандардизације социјалне, стамбене архитектуре. CIAM је заправо представљао савремени одраз величања духа слободе, једнакости, социјалне правде и највише, обнове како ратом девастираног градитељског наслеђа тако и колективног духа градње.

Закључци CIAM-а су се односили на стамбену архитектуру уопште дефинишући само у оквиру посебних реферата типове стамбених зграда или кућа али првенствено као средство живљења а не и као резултат креативних инспирација аутора. Због тога је овде потребно подвући црту када су у питању мање вишепородичне куће, односно типски пројекти социјалног становања које су грађене у оквиру великих стамбених комплекса у Железнику или Карабурми. У питању су објекти чија изградње је узела маха нарочито крајем шесте деценије прошлога века када је изграђено више од 2000 типских објеката чији су идејни аутори били архитекти Иван Антић,²⁵⁷ Ђорђе Стефановић и Иво Куртовић,²⁵⁸ који су победили на великом конкурс у организацији Министарства грађевина НР Србије 1951. године. Осим изграђених, откупљено је и преко 6000 типских пројеката овог пројектног тима. У питању су блок зграде без естетичких прелеваленција које су пројектоване пре свега да задовоље утилитарне захтеве за две до три породице по једном објекту. У том правцу, а имајући у виду да је у деценији изградње ових типских кућа њихов број износио око 14% новог стамбеног фонда у Београду који се не може занемарити у тренутној валоризацији угаоних објеката, може се закључити да ни један од наведених пројеката нема задовољавајућу меру презентације угаоних партија, односно ни

²⁵⁶ S. S., „Izložba savremene arhitekture Jugoslavije u inostranstvu”, *Arhitektura urbanizam* 1, Beograd 1960, 31.

²⁵⁷ Милашиновић Марић, Д. „Дисциплина архитектуре и слобода духа, архитекта Иван Антић”, *Архитектура и урбанизам* 16-17, Београд 2005, 7-13.

²⁵⁸ Брдар, Валентина. *Иво Куртовић (1910-1972)*, Београд 2011.

један објекат из ове групе се не може категорисати као угаона грађевина, јер не поседује ни један од типолошких постулата.

Значајан допринос развоју београдске школе архитектуре у послератном периоду пружио је оснивање државних института из струке међу којима се као најзначајнији истицао Институт за испитивање материјала (ИМС) који је окупљао младе стручњаке из области грађевинарства и инжењерства. Примена „Жежељевог система” преднапрегнутог бетона и префабрикованих елемената патентираних 1949. године додатно су унапредили домаћу струку, афирмисали у иностранству домаће стручњаке, али и омогућили изградњу до тада тешко остваривих замисли пројектаната. Осим у изградњи индустријских хала, хангара и магацина, мостова, вијадукта и напослетку егземплярном изведбом купола београдског сајма, примена нових система градње и савремених материјала паралелно се одразила како на квалитет тако и на проширење конструктивних и естетички могућности изградње стамбене архитектуре у Београду током шесте и седме деценије XX века.²⁵⁹

Нарочито значајан за валоризацију угаоних грађевина у Београду изграђених током шесте деценије истиче се поступак пломбирања градских блокова на чијем простору пре рата није био изграђен објекат или је у великој мери био девастиран као последица бомбардовања због чега је напослетку срушен. Симптоматично је да је ова врста „урбанистичког попуњавања” 50% била концентрисана на изградњу грађевина различите намене на угаоним парцелама, односно на раскрсницама у свим деловима града.

Након периода колективне обнове разрушене државе и изградње превасходно стамбених насеља, реконструисања девастираног и оштећеног градитељског фонда и санација делимично урушених објеката од 1951. године наступио је релативно позитиван период за развој индивидуалне креативни мисли у архитектонској струци. Колебања у струци која су настала током прве половине шесте деценије била су условљена директно политичко-економском ситуацијом у земљи напуштањем совјетске политике, окретањем према западним узорима у свим областима и истовремено економско посрнуће које није могло да прати утопистичке тенденције самоуправног социјализма владајућег режима. Међутим, архитектура тога времена се са данашње историјске дистанце може сасвим оправдано посматрати као својеврсни политички, економски и друштвени индикатор промена у државном систему имајући у виду да је та област стваралаштва на

²⁵⁹ Вајлон, Мате. „Stan u Beogradu”, у: *Beogradska škola, Arhitektura urbanizam* 74-77, Beograd 1976, 23-42.

најочигледнији начин брзо и највидљивије указивала на падове и успоне државне политике. Ове индикације се данас могу посматрати превасходно кроз реформу домаће грађевинске привреде, односно кроз поступно унапређење систематизације комплетне процедуре за изградњу нових објеката. Главни арбитрар је био Народни одбор града Београда који је издавао потребну документацију, док је преко овог градског тела изградња била поверавана фирмама које су биле специјализоване за високоградњу или нискоградњу, реконструкције или за више делатности попут фирми: „Комграп”, „Јанко Лисјак”, „Центротекстил”, „Траншпед”, „Југометал”, „Партизански пут”, „Грађевински пут”, „Брдо-импекс” и највећи међу наведенима „Енергопројект”.²⁶⁰ Најважнији помак је остварен отварањем домаћег грађевинског тржишта фирмама којима је поверавано пројектовање и изградња, односно извршиоцима послова. Ове фирме су се налазиле у већинском приватном власништву најчешће њихових оснивача који су истовремено били и извршни директори и пројектанти главних објеката који су рађени у фирми. То је истовремено и један од битних разлога што је историја ових атељеа била веома жива, нестална и са честим променама управа. Бирои су се гасили или поново оснивали под релативно другачијим називима, док су запослени релативно често прелазили из једног у други биро.

Без обзира на такве интерне реформске структуре које су спроводиле ове фирме су до данас оставиле драгоцен траг у урбаном ткиву Београда. Од тог тренутка почиње историја изградње угаоних грађевина у Београду после Другог светског рата, а највише су се истицали бирои који су водили Угљеша Богуновић и Михајло Јанковић („Стадион”), Слободан Јањић и Слободан Михајловић („Србијапројект”) и др.

Осим грађевинских предузећа која су већински била у приватном власништву својих оснивача, посебну струју индивидуалних стваралаца чинила је генерација српских архитеката рођена током треће деценије прошлога века. Професионално сазревајући у првом поратном периоду, креирајући персонални креативни нагон ка ослобођењу од конвенционалних стега у архитектури совјетске ере, свој стваралачки рафинман од почетка шесте деценије упоредо су развијали Иван Антић, Богдан Богдановић, Михајло Митровић и Алексеј Бркић.

²⁶⁰ Милашиновић, Марић Дијана. „Архитектонски бирои”, у: Српска енциклопедија. Нови Сад-Београд, 2010.

У посебној групацији архитеката који су остварили запажен број угаоних грађевина у Београду треба истаћи припаднике тзв. Генерације 46, односно архитекте који су се школовали на Београдском универзитету током 1945/47. године. Међу њима се за оквир теме проучавања угаоних грађевина у Београду нарочито истичу Угљеша Богуновић, Милан Королија, Никола Саичић, Бранислав Миленковић и Братислав Стојановић.²⁶¹

Сумирајући архитектуру угаоних грађевина у Београду изграђених током друге половине пете деценије запажа се одсуство готово сваког облика индивидуализације пројектних нацрта, примене персоналног естетичког дојма аутора као и јавне расправе. Настајући у атмосфери интезивне обнове, економског, политичког и друштвеног опоравка социјалана слика стварности реално и није могла сврсисходније да одговори на више уметнички приступ архитектури осим усамљених примера, у ери изградње социјалних станова и мултипродукције стамбене архитектуре. Грађење типолошког стабла угаоних грађевина проналази креативне узансе током шесте деценије и либерализације индивидуалних идеја аутора, отварање према западним узорима, укидањем совјетског модела градње који је паралелено текао са специфичном транзиционом атмосфером у коју је запала држава након изласка из економске блокаде средином шесте деценије. Свеобухватна реформа утицала је и на креирање како специфичне естетике раслојених фасадних панела са плитком фасадном пластиком, кубичним волуменима и брисолејима тако и на функционалну продуктивност унутрашњег простора повећањем квадратуре стамбених површина по становнику. Осим овога, отварање приватних атељеа, пораст броја приватних наручилаца и усвајање савремених стандарда изградње допринело је општем осавремењивању архитектонске мисли која ће посредством прве послератне генерације архитеката школоване у Београду увела домаћу архитектуру у наредну фазу развоја током седме деценије XX века.

Посматрано са становишта квантитета, типолошко стабло угаоних грађевина у Београду је током 70-тих година XX века најсведеније допуњавано. Такав однос према специфичном типу грађевина изграђеним на угаоним грађевинским парцелама се мора посматрати у светлу историјских дешавања која су неминовно утицала и на архитектуру.

²⁶¹ У овој групи истакнутих градитеља налазили су се још: Дејан Настић, Урош Мартиновић, Божидар Петровић, Милан Палишашки, Бранко Пешић. Милош Сомборски, Борко Новаковић, Владислав Ивковић, Бранко Бон, Михајло Живадиновић и др.

Југословенска архитектура је на преласку седме и осме деценије балансирао између бледих одјека соцреалистичке строгости форме и интернационалног стила западних узора. Ова комбинација је била доминантна све до почетка наредне, осме деценије када је држава због организовања Конференције о европској безбедности наручила изградњу хотела „Интерконтинентал” и конгресни „Центар Сава” који су истовремено обележили крај изградње великих државних здања у Југославији. Рано откривање *hi tech* фазе, транспарентност, изложбеност инсталација и тектоничност форми воде порекло из светских токова и тада најактуелнијег пројекта центра Жорж Помпиду (Centre national d'art et de culture Georges-Pompidou) у Паризу. Реализација овог мега комплекса је истовремено означила и наредну фазу развоја српске архитектуре. Ипак, та врста техницистичке ликовности није се битније одразила и на архитектуру угаоних грађевина у Београду тога времена.

Током осме деценије архитектура је била највише фокусирана на изградњу подземне и надземне инфраструктуре, велике инжењерске подухвате у земљи и у свету. Граде се нови аутопутеви, мостови, бране и релеји, водоторњеви и водоводне мреже. У архитектури је стање бележило првенствено пораст стамбених комплекса без конкретнијег осврта на естетичку хармонију већ искључиво на њен утилитарни карактер. Ипак, приметна је особита социолошка димензија смештања пространих стамбених комплекса у природно окружење и планирану зелену инфраструктуру паркова. Архитектура је била најуже усредсређена на решавања урбанистичких задатака уз парцијалне и свакако недовољне остврте на естетичке форме која је изостала у наведеном периоду и на угаоним грађевинама ове епохе. Наиме, од 1965. године и током осме деценије XX века забележен је апсолутно најмањи проценат изграђених угаоних грађевина према свим естетичким и конструктивним параметрима у одређивању овог типа грађевина.

Почетак девете деценије прошлога века се поклапа са почетком економске стагнације и политичког суноврата државне политике што се одражавало и на реформу монетарног система као и на опште финансијске прилике које су утицале на грађевинску струку у земљи. Као примарни фактор у новијој домаћој историографији често се као главна одредница почетка транзиционог периода архитектуре у Србији узима у обзир смрт дотадашњег доживотног председника Јосипа Броза Тита. Ипак, иако се овај догађај може само донекле маркирати као почетак отварања новог поглавља развоја српске архитектуре

он се свакако не може посматрати као суштинска прекретница која је обележила „завршетак архитектуре модерног државно-политичког југословенског пројекта и почетак постмодерног периода његове фрагментације“.²⁶² Временска одредница Брозове смрти као детерминанте почетка транзиционог периода српске архитектуре се може узети у обзир веома широко као један од евентуалних чиниоца за актуелна тумачења развоја струке почетком девете деценије прошлога века. Ово се пре свега односи на спорно питање стварног идеолошког утицаја владајућег режима на архитектонске пренумерације током 50-тих, 60-тих и 70-година XX века. Конкретно, анализом 95% узорака или укупно 156 угаоних грађевина изграђених током три наведене деценије не могу се издвојити јасни моменти који би указали на политички или идеолошки утицај од иницијативе преко пројектовања до реализације сваког од ових објеката. Наиме, период током 80-тих и 90-тих година представља еволутивни период развоја авангардних одредница које прекидају контакте са прошлосту и историцизмом кроз продукцију нових –изама попут структурализма, критичког регионализма, деконструктивизма, неоконструктивизма, hi tech и еко архитектуре. Укидање баријера стилским ограничењима и стварање глобалне атмосфере у којима је појава нових момената у архитектури добродошла послужила је као својеврсни креативни вентил и домаћим градитељима који пројекте од сада креирају према сопственом сензибилитету. Такав, својеврсни неолиберални структурализам у архитектури се може пратити од првих остварења архитектонског двојца Миленије и Дарка Марушића до генерације младих архитеката рођених крајем седме и почетком осме деценије прошлога века међу којима се истичу Зоран Радојичић, Дејан Миљковић и др.

Током девете деценије југословенски архитекти се међусобно окупљају око стручних и научних публикација, на скуповима интернационалног карактера као и у оквиру значајних изложби иностраних архитеката у Београду, Загребу и Љубљани. Колективно сабрирање утисака о савременој архитектури у свету и у Југославији домаћи архитекти су преносили кроз стручну литературу штапану у Словенији, Хрватској, БиХ и Србији са домаћим стручњацима као ауторима текстова, затим кроз часопис „Архитектура урбанизам“ и еквивалентном часопису хрватског издавача „Čovjek i prostor“. Ипак, најзначајнији годишњи догађај чинили су београдски Салони архитектуре који су представљали кључна ретроспективна средишта југословенских градитеља.

²⁶² Милетић Абрамовић, Љиљана. *Паралеле и контрасти, Српска архитектура 1980-2005*, Београд 2007, 37.

Културну климу у Београду на релацији са архитектуром остваривале су многобројне изложбе у земљи, попут Салона архитектуре од 1974. године, као и на међународном плану учешћем на Бијеналу архитектуре у Венецији нарочито током 80-тих године када је запажено учешће младих архитеката из Србије попут П. Јанића, Д. Стаменовића, О. Ђуровића, Ивана Рашковића и др. Интеграција посмодерне архитектуре у домаћи миље може се конкретније пратити од изложбе Алда Росија и Паола Портогезија одржане на реалцији Београд-Загреб-Љубљана-Будва 1987. године.²⁶³

Афирмација постмодерних пренумерација конкретно у Београду није спроведена радикалним раскидањем са претходним архитектонским наслеђем већ је текла готово неприметно. Главни разлог скоро неприметне инволвације постмодерне у српску архитектуру потиче од чињенице да је нови правац аутоматски прихватила нова генерација српских архитеката почетком осамдесетих година, док је паралелно са тим током напредовала и генерација већ афирмисаних архитеката попут Михајла Митровића, Спасоја Крунића, Милоша Константиновића, Бранислава Митровића, Миодрага Мирковића и др. који су вероватно и најзаслужнији за мекану форму преласка. Осим на пољу архитектуре и пројектовања две генерације су паралелно радиле на афирмацији посмодерних тенденција кроз публицистику, изложбену и педагошку делатност. Кроз делатност младе и већ афирмисане генерације постмодерниста, креирана је нова атмосфера која погодује развоју архитектуре техницизма, односно hi-tech и романтичарске варијанте постмодерне архитектуре чији су најистакнутији представници били Јосип Пиласановић, Милош Константиновић, Ранко Радовић, Предраг Ђукић, Игор Марић, Бранислав Митровић, Стеван Мићић, Спасоје Крунић, Миодраг Мирковић, Србољуб Роган и др. Расла је тенденција градитељске културе која није дозвољавала упливе претходних тумачења стилова који је проф. Ранко Радовић у каталогу своје изложбе „Архитектура као ликовни језик“ сврстао у категорију са фолклоризмом и ускогрудошћу које је нова архитектура морала да превазиђе. Истина, један од примарних поступлата постмодерне који је Радовић проматрао залажући се за укидање вулгаризације историјских стилова током девете деценије су у домаћој архитектури и дословно сваћена при чему се чак може говорити и о једном алтернативном правцу српске архитектуре 80-тих година

²⁶³ Милетић-Абрамовић, Љиљана. *Паралеле и контрасти: српска архитектура 1980–2005*. Београд 2007.

Значајан допринос развоју савремене архитектонске мисли у Београду дали су архитекти који су поникли у неким од најмоћнијих пројектантских организација попут „Енергопројекта“, СРП-а и др. Архитекте се током периода између 1983. до 1989. године окупљају око заједничког удружења СИНТУМ у покушају не само реорганизације и стратешког унапређења струке већ и у контексту ревалоризације историјских стилова који постају примарни адути нове, постмодерне српске архитектуре. Паралелно са специфичном тенденцијом ка обнови историјских стилова, рађала се нова, дрскија струја која је заговарала бескомпромисну персонализацију у архитектури и пројектовање вођено искључиво ауторском руком. На тај начин настала су нека од најупечатљивијих градитељских остварења крајем 70-тих и током 80-тих година међу којима се у типологији угловница истичу стамбена зграда у Војислава Илића 44, пословна зграда „MAG-Intertrade” на углу Милована Миловановића и Гаврила Принципа и др.

Ипак, у избору нових идеја које су често помућивали природни однос маса и површина као и концентracију волумена без јаснијег функционалног оправдања осим да изазову пажњу истиче се пословна зграда „ДОМ” на углу Макензијеве 47-49 и Баба Вишњине улице.

Насупрот овима, волуминозност угаоне партије на згради трговачког блока старог Меркатора (пијачна зграда, арх. Чедомир Белош, 1974)²⁶⁴, пословне зграде „Југодрво” и дограђеног дела Народног позоришта на углу Браће Југовића и Француске 3 недвосмислено се поигравају са оком посматрача. Они заправо рефлектују кубичне фигурације лебдећег карактера (Народно позориште и „Југодрво”) односно снажне једнопотезне криве (Меркатор) које имају улогу да побољшају визуелни дојам органски монотоног кубичног склопа објекта. То су изоловане конструктивне партије које је требало да поспеше естетички корпус и тиме комплетну грађевину учине допадљивијом. Међутим, на сва три примера такав ефекат је изостао имајући у виду закаснеле бруталистичке аспирације аутора који маркантну позицију угла дефинише бункерастом архитектуром од ливеног армираног бетона, односно визуелно претешку конструкцију дограђеног дела Народног позоришта која претећи левитира изнад глава пролазника у улици Браће Југовића. На сличан начин је решена структура домена хотела „Slavija III Lux” на углу Светога Саве 2 и Трга Славија (арх. Предраг Ђаковић, 1989). Сплет слојевито

²⁶⁴ Јевтић, Милорад Х. *Критички рефлекси - 101 осврт на савремену архитектуру Србије*, Београд 2004, 7-9.

насланих кубуса и волумена који чине недопадљив визуелни ефекат претешких стаклених опни фасада које „висе” са зграде претећи левитирајући изнад глава пролазника као тешка стаклена драперија додатно доприноси невидљивости архитектури овог угоститељског објекта неинвентивне архитектуре.

Морфолошка лутања и експериментална форма ових угаоних партија приказују очито еклектичко стање духа њених аутора у епохи глобалног комешања у сфери економије, политике, трансфера идеологије и започињања процеса транзиције. Овај транзиторски период највише ће доћи до изражаја управо почетком наредне деценије и обележиће како политичку тако и културну сферу у којој је архитектура заузимала поново значајно место у свести будућих урбаниста Београдског милеа.

Епоха постмодерне архитектуре је у свету је већ скоро двадесет година била превазиђена уметничка форма, сада сведена само на знак у архитектури малобројних припадника поратне генерације архитеката у Србији. Последња деценија XX века изнедрила је релативно нове естичке тенденције генерације архитеката рођених на прелому XX века а који су до тада емитовали углавном колективну поруку сопственог рада у великим пројектима предузећима пројектујући и руководећи великим али још увек институцијским, пројектима иза којих је стајала фирма. Осамостаљење чланова ове генерације изнедрило је нове моменте у српској архитектури иако су се великим делом још увек ослањали на основни морфолошки склоп архитектуре претходне генерације градитеља.

Осим овог момента, схватање процеса развоја архитектуре у Србији током последње деценије није могуће посматрати једнострано у односу на светска дешавања попут пада Берлинског зида или убрзаног развоја ИТ сектора. Ово је пре свега важно назначити на почетку имајући у виду пре свега економску, а тиме и културну изолацију Србије током 90-тих година што се одразило и на њену архитектуру овог периода. Ионако већ 20 година каскајући за најсавременијим тенденцијама у архитектури, Београд је постао пренасељен и додатно уназађен за још десет година током периода крвавих и трагичних ратова на подручју бивших земаља Југославије.²⁶⁵

²⁶⁵ Од 1951. до 1991, године број становника у Београду је порастао од 380.000 на преко 1.6. милиона до почетка 2000. године када је износио преко 2. милиона. Град се проширио на леву обалу Саве и Дува и генерисао са некадашњим индустријским зонама које су се до тада налазиле на ободу градског атара, а сада су чиниле саставни део ширег градског центра. Експоненцијално ширење градске територије

*слика 49. Лучка зграда, 2016, арх. Заха Хадид, Антверпен
(<https://www.plataformaarquitectura.cl>.)*

Суперлативизација архитекте је у свету постала трендсетерска вештина архитеката-уметника-бизнисмена попут Питера Ајзенмена (Peter Eisenman), Захе Хадид (Zaha Mohammad Hadid), Данијела Либескинда (Daniel Libeskind) али и атељеа попут Херцог и Мерона (Herzog & de Meuron, Jacques Herzog i Pierre de Meuron). Насупрот таквим дешавањима Србија је остала суспендована нових напредовања на плану развоја информатичке свести градитеља, примене савремених материјала и постизања вишег нивоа колективна свести грађана о значају креирања савременог идентитета кроз архитектуру. Ипак, у таквој атмосфери немогуће је не приметити парадокс готово учетворострученог броја нових угаони грађевина у Београду али и општег квантитативног повећања градитељске продукције стамбено-пословних зграда и приватних кућа и вила. Оправдање настанка таквог парадокса мора се посматрати превасходно кроз социолошку димензију актуелног стања у држави. Хаотичне прилике које су захватиле и пореметиле

условило је и усложњавање растера улица и булевара при чему је урбана физиономија града мењала своју претходну концепцију отварањем нових саобраћајница, тунела, скверова и петљи.

цивилизацијски ток развоја Србије допринеле су формирању урбаном галиматијасу дивље изградње, незаконитих реконструкција постојећих и рушењем законом заштићених објеката, као и формирање непланских насеља на ободу градског атара. Осим овога, напуштају се планска решења изградње великих стамбених насеља на слободним, отвореним грађевинским парцелама већ се градња концентрисала превасходно у ужом градском језгру приватног и често капиталом сумњивог порекла. Док је до средине осме деценије изградња у Београду доведена до биланса од 14.000 станова годишње, средином последње деценије прошлога века износила је свега неколико стотина без обзира на учестали прилив избеглица са ратом захваћених територија.

Врхунац деструкције настао током НАТО бомбардовања Београда 1999. године донео је нову несигурност и нове економске бриге ионако трауматизованог становништва. Домаће градитељство се ограничило на мале урбанистичке захвате, мање стамбене блокове, приватне стамбене зграде куће и виле. Друштвене инвестиције је готово у потпуности заменио приватни капитал и инвеститори који су пројектантима постављали директне захтеве. Одсуство планске изградње и преовладавање тренда спонтаног развоја архитектуре без смисла, поруке, стила али и логике потиче из актуелне политике али и из деструктивног става архитеката. Зграда је постала тржишни производ чија уметничка конотација по било којој основи није била и обавезујућа. Архитекта је имао директну комуникацију са наручиоцем, пословао је као главни арбитрар у избору пројекта и врсти материјала па је тако, често изван сваког контекста у затеченом амбијенту, само фасада износила преко 10% укупне цене објекта.²⁶⁶

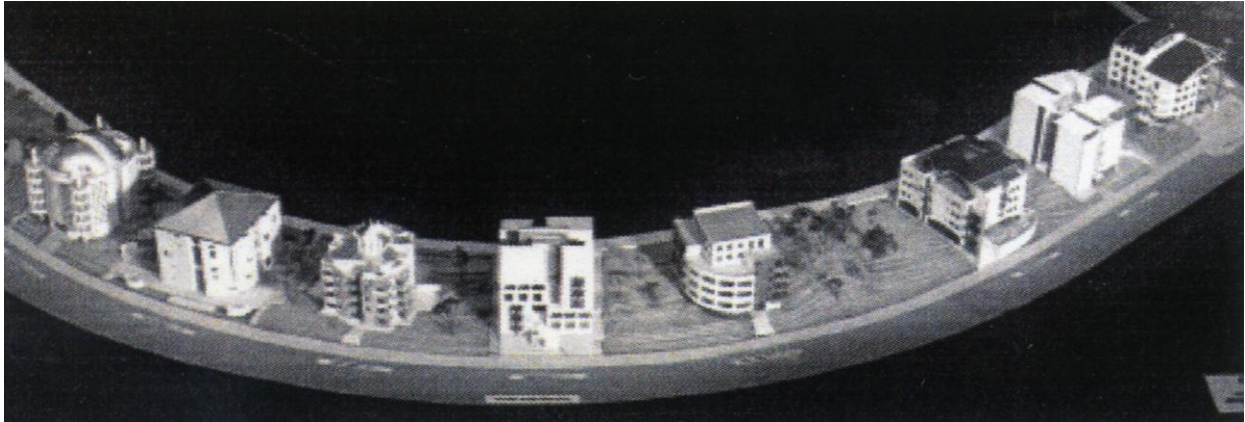
Осим критичних година незивесности, краха моралног и етичког система који је допринео креирању парадокса који лежи у квантификацији угаоних грађевина, најизраженијој у Београду у коме је забележена најинтезивнија изградња овог типа објеката од Другог светског рата. Разлози за стварање таквог парадокса леже у чињеници да је последња деценија прошлога века концентрисала креативне снаге чак три генерације домаћих градитеља. Првој генерацији су припадали афирмисани стручњаци поратне генерације и аутори заокруженог рафинмана попут Михајла Митровића, Ивана Антића, Уроша Мартиновића и др. док су другој или средњој припадали архитекти који су преиспитивали доктрину модерне изражавајући истовремено сумњичавост према

²⁶⁶ Perović, Miloš R. *Srpska arhitektura XX veka, od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd 2003, 222.

постмодерним тенденцијама као што су Александар Кековић, Милан Лојаница, Миленија и Дарко Марушић, Александар Ђокић и др. Органски обједињујући идеје претходника, најмлађа или трећа генерација домаћих архитеката највећим делом избора ослањала се на савремене тенденције футуристичког изгледа својих пројеката примењујући инспиративне методе орнаментализације *hi tech* грађевина насталих као продукти дигитализације архитектуре односно примене дигиталних технологија, програма за пројектовање и др. Са једне стране трећа генерација домаћих архитеката производи нове, свежије креативне идеје и успева у одређеној мери да их реализује имајући у виду економску ситуацију у држави. Са друге стране, присуство реминесценција постмодерне архитектуре у делима претходних генерација се може релативно објаснити чињеницом да је током 90-тих година изградња, односно реализација пројеката или каснила или је продужавана у просечном периоду од 10 година. То је такође утицало на површинске застарелости које су биле највидљивије у избору морфолошког речника фасадних детаља, комбиноване технике стаклених панела и античких мотива као и оскудно одевених стаклених градских палата, док је на супротној страни каснила изградња спортских дворана, јавних државних здања, културних центара и др.

У Београду је током 90-тих година забележен и пораст изградње приватних индивидуалних кућа и вила. Скоро од почетка друге половине XX века није примећена интензивнија изградња приватних кућа у Београду која је сада концентрисана углавном такође на ободним деловима града, иако ова архитектура заправо највећим делом и није одговарала, нити припадала критериолошком стаблу угаоних грађевина, вредно је поменути њену експоненцију изградње. Ипак, оно што је посредно драгоцено за проучавање приватних стамбених зграда односи се на поновно успостављање директног односа између наручиоца, односно инвеститора и архитекте и извођача радова. Ова конекција је допринела експанзији стамбене архитектуре приватних зграда. У последњој деценији прошлога века нарочито је остала запажена изградња угаоних стамбених зграда које маркирају угаоне позиције градских блокова. Превасходно интерполиране у затечени блок, ређе изграђене као самостојеће грађевине, стамбени објекти наглашавају угаону вертикалу претежно угаоним балконима и дубоким лођама чиме реминенсирају морфолошку матрицу угаоних концепција предратне архитектуре угаоних грађевина. Такви објекти се углавном подижу у оквиру већих градских блокова на рубним деловима

ужег центра града на Дорћолу, Цвијићевој улици, Црвеном крсту, Вождовцу и Душановцу.

*слика 50. Стамбено насеље „Голф 12”, 1990, арх. Александар Ђокић, Београд
(колекција породице Ђокић)*

Посебно драгоцене стамбене целине творе самосвојни комплекси зграда створени на принципима праксе ИВА које је нудило дифузију различитих стилских оријентација. Таква могућност је вешто искоришћена у делима петорице страних и једног домаћег архитекте у комплексу стамбеног насеља „Голф 12” (1990) на Бановом Брду међу којима се у рангу угаоних грађевина парадигматски истиче стамбена зграда која је изведена по пројекту Александра Ђокића.²⁶⁷ Транссимултана организација урбаног простора и пункотовање различитим архитектонским решењима, често луцидне провенијенције својствена опусу арх. Александра Ђокића, обележава и један број угаоних грађевина стамбеног карактера и то у Пожешкој 87а (1989), насељу „Голф 11” на углу Жарковачке и Благоја Паровића (1989), стамбена зграда у Љутице Богдана 4 (1985), породична кућа као интерполирана угловница у Нике Стругара 4 (1990) и др.

Посматрана у целини, архитектура последње деценије XX века одликује транспарентност и тенденција ка ликовношћу, значајније израђена него у предходној епохи 80-тих година. Примена савремених материјала, нова семантика ликовног ансамбла сведених и фасадних решења али и атрактивност су неки од момената који се могу прихватити као примарни атрибути архитектуре ове епохе. Са друге стране, доминантан је дуализам између утилитарности и амбициозних предилекција аутора који потенцирају индивидуализам и оригинални ауторски печат. Овај принцип двозначности одликује

²⁶⁷ Маневић, Зоран. *Александар Ђокић*. Београд 1995, 146-148.

већину угаоних, па и других грађевина у Београду различите намене током 90-тих година. Утилитарна намена није занемарена али је форма објекта и фасадно платно постало средство разноликих обликовања чије су реализоване креативне аспирације аутора најчешће биле у колизији са затеченим амбијентом. Контрадикторности илуструју зграде Народне банке Србије на Славији (арх. Грујо Голијанин, 1997-2005), пословна зграда „MPS system” у Карађорђевој (арх. Бранислав Митровић, 1997) и др.

На начин на који су Салони архитектуре обликовали младе генерације српских архитеката и градитеља београдске школе, дотле је архитектонско бијенале у Венецији дало нарочитог замаха новој генерацији архитеката на почетку новог миленијума. У Венецији је 2000. и 2006. године дошло до новог транзиционог сплета претходне афирмисане и младе нове генерације српских архитеката чији је заједнички дух преноси искуства и свеже идеје систематизоване у архитектури Београда с почетка 2000. године. Међутим, у констелацији са политичким променама у Србији, отварањем тржишта и укидањем економских санкција у значајној мери је порастао биланс нових градилишта. У таквој, готово еуфоричној атмосфери, настао је својеврсни културни синкретизам који је на архитекту, како се чини са аспекта социолошко естетичке мере доживео дебакл или, унајмању руку, није искоришћен на прави начин. Додворањање укусу инвеститора, хаос у законодавној политици и само привидно управљање вођењем законом заштићених културних добара у великој мери се одразило и на архитектуру уграоних грађевина у Београду током прве деценије XXI века. Посебно место у процесу урушавања имало је доношење Закона о легализацији усвојеног 1997. године. Главни, наводни разлог овог закон абиле је да се помогне социјално угроженом становништву да стекне некретнину. Ипак, намере законодаваца су се показале у наредном периоду бесправне изградње које су захватиле како ободне делове тако и најужи део града.²⁶⁸

Прилике које су владале у српској архитектури у танкој временској равни током 90-тих година прошлога века могуће обједињује заједнички именитељ концептуалног карактера. Честа лутања и покушаји праћења претходних или креирања нових ликовних тенденција водило је ка стварању својеврсног естетичког галиматијаса обнове класичних

²⁶⁸ Закон о посебним условима за издавање грађевинске, односно употребне дозволе за одређене објекте, Службени гласник РС 16 (16. април 1997), 297-298; Генерални план Београда: Допуне Генералног урбанистичког плана Београда до 2020. године, Службени лист града Београда XLV, 2 (22. фебруар 1999), 41-43.

стилова. Предмети кича и транспродукцијске фазе незрелости аутора, са друге стране, показатељи су у коликој мери су аутори били привржени визуелним експериментима чији би се заједнички резултат могао да гласи – нешто се хтело.

Архитектонско наслеђе Београда које је настајало током периода између два светска рата деценијама након Другог светског рата представљало је друштвени табу и тему која се скоро ни на један начин није сврставала у контекст послератне архитектуре оптерећене идеолошким предилекцијама и доминантним утилитарним карактером као идиомом нове ере у архитектури Југославије. Није се писало о предратној архитектури нити се изучавао њен ликовни контекст, док је структура тзв. београдског стана била присутна у делима ретких градитеља послератне генерације попут архитекте Михајла Чанка који је реплицирао предратне идиоме функционалног распореда међуратног београдског стана. Ипак, ревалоризација међуратне београдске архитектуре са свим парадоксално налази своје уточиште у српској архитектури прве деценије XXI века првенствено кроз ликовни ансамбл декоративне обраде фасадног платна као и кроз форму грађевина и неретко односе маса и површина. Ово реплицирање предратних модела, најчешће градитељских дела модерне архитектуре насталих у другој половини четврте деценије одједном су добила ново значење превасходно у стамбеној архитектури.

Архитектура прве деценија XXI века, закључно са актуелном 2019. годином, највећим делом се ослања на архитектуру међуратног периода. Осим на изградњу приватних кућа и вила које представљају блиске одјеке и чак упоредиве реминесценције међуратних примера на Дедињу и Сењаку, предратни ток градње је свакако највидљивији управо у архитектури угаоних грађевина у Београду. Ова појава је приметна пре свега у изградњи угаоних пословних кула чија је изградња у Београду узела маха током 90-тих година. Ово се пре свега односи на угаоне зграде корпоративних представништва ЈИНПРОС, „Прогрес“, „MAG-Intertrade“, огранка универзитета „Сингидунум“ на Обилићевом венцу и др. За разлику од предратних примера, архитектура репрезентативних угаоних грађевина уноси сложену и комплексну нарацију угаоне вертикалале. Вишеслојно низање плитких и дубоких фасадних растера обликују живе и динамичне површине које физички али и визуелно чине занимљив геометријски колоплет светлости и сенки.

Донекле опонентно претходно указаним примерима намеће се снажна експресивна форма палате „Зора” (арх. Спасоје Крунић, 1994-2005). Првобитно планирана као пословна „Zepter Bank”, савремени изглед овог пословног здања представља једну од најсликовитијих угаоних грађевина у Београду. Скројен са укусом али ипак позитивно наметљива симболика форме поиграва се са визуелном перцепцијом посматрача релативизујући његова дотадашња знања и сазнања о историји северне врачарске падине и Крунићевог ламента над бродом капетана Макензија.

Како се чини, изван сваког контекста -изама на почетку новог миленијума, нова београдска школа архитектуре се посветила истраживању, експерименталним аналогијама међуратне српске архитектуре као процесу ревалоризације ствралачке мисли предратних градитеља који су формирали својеврсни градитељски фонд када је Београд већ био део света. Блиско реалности и технолошком прагматизму, домаћи аутори су превазишли вишедеценијски јаз и отпор претходних генерација архитеката према свему што је предратно асоцирајући својим делима истинске емоције, прилагођене амбијенту утичући тиме на креирање културно историјског и топографског рундамента да свако време у складу са савременим тенденцијама и интенцији ка савременом може да изгради модеран идентитет града модификујући фундаменталне моделе прошлости дајући му утилитарни карактер.

Посматрана са стилског аспекта, тешко је утврдити социолошко-естетички оквир архитектуре прве деценије XXI века имајући у виду интересовање за реминесценције претходне епохе модерне архитектуре, тренутне прилике захваћене немилим процесом глобализације и пратеће тенденције штанцовања дела конфекцијске архитектуре као и персоналне идеје креативних аутора које се реализују у већој или мањој мери. Како онда изнаћи пратећи модус или свести избор на неколико конгитивних градитељских, стилских решења? У формулисању одговора на такво питање утиче много фактора који се односе на личне реперкусије аутора, захтеве инвеститора, захтеве друштвене заједнице, захтева које намеће глобализација и фактор саморепрезентације.

Аутори најмлађе генерације су почетком новог миленијума били особођени претходних стега релативизоване персонализације до границе њене забране или рестриктивне контроле у циљу схватања архитектуре као друштвеног чина намењеног првенствено идеологизовању колективизма. Осим овога, архитекти су се нашли пред

дилемом изузетог општег стилског опредељења после пост модерне. Напредне форме неколико -изама веома актуелне током последње деценије XX века, попут критичког регионализма, деконструктивизма, новог конструктивизма и др. замениле су *hi tech* форме и еко архитектуру, које су се само делимично уклапале у затечени миље имајући пре свега осиромашену позицију друштва у земљи, лишавање слободе већине некадашњих главних инвеститора у средини током 90-тих година као и одсуство адекватне законодавне политике. У таквој позицији, домаћи архитекти су скроз лична нахођења, а у сагласју са захтевима инвеститора, формирали нову слику стварности домаће архитектуре кроз реминесценције међуратне архитектуре Београда. Овај хронолошки оквир је послужио као одговарајући и скоро омиљени модус како за наручиоце тако и за архитекте.

Осим овога, захтеви друштвене заједнице се у одређеној мери на овом месту и не може посматрати као утицајнији фактор развоја српске архитектуре с почетка XXI века имајући у виду и коначно каналисање приватног капитала установљеног кроз нове законске одредбе које су омогућиле приватним инвестиорима већу слободу у креирању својих замисли али и већу контролу надзорних органа што је у неколико довело до релативно слабијег интезитета дивље градње у ужем градском центру. За разлику од периода између 1946. до 1961. године када је друштвена заједница, већим приливом становништва из руралних крајева земље у град, као и повећањем броја социјално угрожених, директно утицала и диктирала стамбену изградњу, ритам грађења а на уштрб квалитета и естетике, дотле је почетком новог миленијума њен значај изузетно умањен.

Индикативно је да су се наметнути захтеви процеса глобализације утицали и на српску архитектуру, али се они морају посматрати још једном кроз призму претходних историјских дешавања на овим просторима. Праћење процеса глобализације у градитељству подразумевало је ток кога је Србија била свесна, али га је у годинама економске изолације посматрала са дистанце. Економски осиромашена али после 2001. године поново отворена према свету домаћа струка је могла да ухвати корак са савременим глобалистичким тендецијама у архитектури само кроз капитал локалних моћника хетерогеног става према сваком облику архитектонске естетике инвестирајући првенствено у изградњу тржних центара и историографски посматране објекте од ефемерног значаја. И пре почетка расправног процеса о евентуалној изградњи објеката

чија би архитектура ушла у ток са временом и одговорила како на савремене утилитарне захтеве тако и на нове уметничке домете, расправа се завршила и пре него што је почела.

Тиме је успостављање редовног развоја и еволуције домаће архитектуре поново угушено. Парадокс је што се то догодило овога пута у периоду мира и отварању према свету и фондовима који су омогућавали улагање у инфраструктуру. Фактор самопрезентације је стога прерастао у битан и још увек актуелан узанс домаће политике и владајућег идеолошког опредељења ка презентацији пројеката за која не постоје реалне економске могућности као ни воља домаћег стручног естаблишмента. На тај начин се легитимизује процес кеирања папирне архитектуре и папирних градова чији се процес пројектовања претвара у својеврсни манифест напретка и прогресивности државне политике иако је јасно да ти објекти никада неће бити изграђени. Овоме треба додати пројекат арх. Захе Хадид за хотелски комплекс на Дорћолу, зграду опере и балета, зграду Националне галерије, комплекс Београд на води,²⁶⁹ реконструкцију Старог сајмишта и др.

Посматрана кроз захтеве које намећу појединци, друштво али и временске (не)прилике може се посматрати и планирање и изградња угаоних грађевина у Београду у првој деценији XXI века. Од пресудног значаја за опстанак овог типа грађевина у домаћем архитектонском миљеу имао је приватни капитал како појединаца (трговци, индустријалци, политичари и др.) тако и углавном иностраних конзорцијума, односно франшиза, угоститељских објеката, банака и мултифункционалних стамбено-пословних здања.

²⁶⁹ Кадидјевић, Александар., Ковачевић, Бојан. „Деградациони урбанистичко-архитектонски аспекти пројекта „Београд на води“ (2012-2016)”, *ЗМСЛУ* 44, Нови Сад 2016, 367-377; Бојовић, Бранко Б., Штрбац, Драгољуб Т. „Београд на води - Екран у Београду - Екран пред Београдом”, *ЗМСЛУ* 46, Нови Сад 2018, 233-244.

Четврти период (2000–2010)

Обнова контекста - редефинисање архитектуре угаоних грађевина у Београду

Нико нема право да убије град, јер су градови привилегована места историје. Они нама не припадају, они су нам само поверени на чување јер представљају наслеђе будућности.

Марио Примичерио,
градоначелник Фиренце, Италија
(поводом бомбардовања Београда 1999, године)

Када се подцртају сви закључци који произилазе из досадашњих проучавања настанка и развоја архитектуре угаоних грађевина у Београду током последњих 150 година чини се да је креирање специфичног обликовног речника овог градитељског типа током прве деценије XXI века неопходно посматрати искључиво кроз мултидисциплинарни приступ истраживању. Такав начин креирања теоријске идентификације је изнуђен и једини могући имајући у виду дисперзивно порекло политичких, економских, културних и друштвених услова у којима су угловнице пројектоване и грађене током две деценије од краја XX века до краја прве деценије XXI века. Зато није могуће идентификовати јасну границу између два миленијумска типа угаоних грађевина у Београду маркирајући је једним догађајем, личношћу или објектом, као примерима какви су постојали у новијој историји архитектуре, већ кроз дубоку анализу различитих друштвених момената. У схеми механизма научне методологије проучавања београдских угловница ови моменти граде посебну мултидисциплинарну целину секундара која се бави ревизијом услова настанка, односно деструкције архитектуре угаоних грађевина током предходне епохе (бесправна изградња 90-тих, колапс законодавног система у изградњи и др.), затим различитих приступа разради пројеката у новијој историји (реконструкција, адаптација, санација, ревитализација, конзервација, новоградња, мисија енергетске ефикасности и др.) и тенденцијама ка очувању у колективној меморији аутентичног идентитета архитектуре или намене претходног објекта на чијем месту су изграђени нови.

Услови развоја архитектуре у Београду на прелазу између два миленијума представљају директну последицу политичких и економских дешавања која су се одвијала током последње деценије XX века на простору СФРЈ, односно Републике Србије, а тиме и

на територији некадашње престонице послератне Југославије. Наиме, узрок је почео да се развија у турбулентним друштвеним околностима прошараних ратовима, финансијским и економским санкцијама, општом деструкцијом колективне свести и укидањем готово свих критеријума вредности, која је коначно метастазирала увођењем волунтаристичког система евалуације. У декади политичке суревњивости, потискивања принципа јавног добра и апстиненције историјске радозналости друштва настајао је својеврсни (не)културни синкретизам који је српску престоницу обојио новим слојем идеолошких боја али овога пута у неконтролисаном налету шунда и кича бесправне изградње који је ушао у све поре културе при чему ни архитектура није остала имуна на такав вид деструкције.

слика 51. Стамбене зграде у Веле Нигринове 10 и 14, Београд, 1932, архПетар Анагности, Београд (www.google.rs/maps)

Урбанистички непланирана и самоникла стамбена насеља приватних кућа и гиздавих хипертрофраних вила, са комплетним стилским арсеналом облика и форми античке Грчке и Рима, ренесансе и италијанског барока, простирала се на широј територији градског атара. Ипак, и међу њима је потребно направити отклон између плански пројектованих централних градских зона насеља попут Котеж Неимара, Борче, Борче греде, Овче, Крњаче, Малог и Великог Мокрог Луга, као насељима засутим накнадном бесправном градњом, и у целини неплански самониклим насељима без потребних законских решења попут Алтине у Земуну и

Калуђерице, као највећег самониклог насеља на Балкану. Последња два насеља нису правовремено дефинисана према урбанистичким правилима конциповања уличних растера, најчешће без адекватне или атестиране подземне и надземне грејне, струјне водоводне и канализационе инфраструктуре, док је највећи број објеката првовремено изграђен нелегално и без адекватних грађевинских дозвола. Овај феномен дрске „самониклости” у архитектури 90-тих година прошлога века се паралелно, али у значајно

слабијем интезитету, проширио и на строги градски центар доносећи подједнако визуелно неприхватљиве конструкције надоградњи. Као безобзирни арахонти своје епохе ови светионици немоћи или неефикасности надлежних институција да се супротставе таквој навали су ницали као опскурне надоградње на предратним стамбеним грађевинама у најужем градском језгру попут Трга републике, појасу Зеленог Венца, Тргу Славија, Булевару Краља Александра и др.

*слика 52. Урбани бастрад Београда, 2012, панорама са Дома омладине
(колекција Иван. Р. Марковић)*

Данас посматрани као јавна саблазан у архитектури претходне епохе, несувисли архитектонски покушаји преиначавања историје и стварања „лепших и старијих” градитељских остварења, а све у циљу „функционалне продуктивности простора” и „одговарања на савремене функционалне аспекте грађења стамбених зграда” такви поступци се могу и морају термилошки локализовати у јединствени оквир и сместити у одговарајући контекст методолошког механизма проучавања. У том правцу треба имати у виду да се такви поступци детерминишу превасходно као „надградње” али се ова термилошка одредница може узети у обзир искључиво у техничком смислу

материјализације планираног пројекта изградње нових етажних конструкција на постојећој грађевини. Ова одредница се не сме узимати у општем значењу за све облике накнадних грађевинских интервенција, попут: реконструкције, адаптације, санације, ревитализације и др. чији је карактер у домаћој средини на прелому миленија до данас задржао на највећем броју примера деструктивни карактер.

Такве интервенције, иако иницијално оправдавајућег карактера у циљу проширења функционалних капацитета, најчешће остављају дубоке и неизбрисиве ожиљке на аутентичном архитектонском лику без могућности враћања на старо и препознатљивом визуелном идентитету. Ове интервенције, које се могу дефинисати и као моралне и етичке „разградње”, су током последње две деценије постале сложеније, прерастајући у поступке који захтевају нарочито методолошко гледиште и терминолошку структуру имајући у виду слојевитост деструктивног арсенала свих чинилаца који и данас активно учествују у процесима укидања препознатљивих семантичких варијација којима су тренутно најугроженија дела из међуратне епохе.²⁷⁰

Суморна слика стварности је још очигледнија када се узме у обзир да процеси разградње нису заустављени чак од периода владавине кнеза Милоша Обреновића па до данашњег дана. У том правцу намеће се питање: Да ли су интервени процеси обележили прелазни период развоја архитектуре угаоних грађевина у Београду крајем прошлог и почетком XXI века? Одговор на ово питање је од фундаменталног значаја за разумевање еволуције београдских угловница стога што би се тиме дефинисали сви или већина елемената културне транзиције између два миленијума до данас, односно међуфазе трансформација конструкције угаоне вертикале у домаћој средини.

На основу интезитета учешћа различитих интервенција на постојећим структурама угаоних грађевина у Београду могуће је утврдити типолошку структуру три најчешћа облика интервентне „разградње” аутентичног архитектонског лика, а то су: доградње етажа које су пореметиле визуру угаоне грађевине у односу на претходно затечени амбијент, затим потпуна елиминација претходног (старијег) објекта његовим рушењем уз обећање инвеститора и аутора новог објекта о чувању меморије места и аутентичног архитектонског лика претходне грађевина инкорпорирањем препознатљивих облика,

²⁷⁰ Путник, Прица Владана. „Баштина у којој живимо: проблем очувања стамбених објеката из међуратног периода у Београду”. реферат конференције, Културно добро данас - вредност и значење, ЗЗСКГБ, Београд 2017, 149-161.

мотива, детаља или форме из претходне у нову грађевину. Најзад, посебном типу припадају новоизграђене грађевине инкорпориране у ткиво старијег објекта на угаоној парцели. Ради се о три дијаметрално супротна начина повезивања новог са затеченим, подједнако радикална и деструктивна према наслеђеној баштини.

слика 53. Зграда Осигуравајућег друштва „Србија”, 1941-1948, арх. Владислав Владисављевић (дограђена 2012, арх. Бранислав Митровић), Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Први тип који припада надоградњама је и најраспрострањенији, а тиме и најборојнији у Београду преваходно на интерполираним грађевинама у ужем градском језгру или на кровним терасама масивних блок ламела на простору Новог Београда. Истина, процентуално најмањи број доградњи нових етажа запажа се на угаоним грађевинама. Поставља се питање зашто је то тако? Одговор се вероватно крије у психолошком ефекту који настаје као последица веће прегледности угаоног него интерполираног објекта. Угловница је у урбанистичком растеру маркантније обележена самом позицијом коју заузима, омогућава бољи преглед структуре угаоне вертикале иако сама грађевина

поседује по правилу само две слободне фасаде. Стога, визуелна перцепција у оку посматрача би требало да представља кључ разумевања одсуства тривијалних надградњи као субјеката које је технолошки али и визуелно компликованије уклопити у постојећу целину од интерполиране грађевине.

Ипак, неопходно је разумети да се такав недостатак не крије у незнању или необразованости пројектанта који потписује интервенцију, већ превасходно у недовољној моралној и етичкој одговорности коју подједнако носе инвеститор, аутор надградње и службе заштите. Ово се превасходно односи на објекте који су заштићени као споменици културе, тренутно се налазе у процесу заштите или је њихова заштита намеравана. У сва три случаја, након интервенције доградње, сви нивои претходне или актуелне, односно планиране заштите су најчешће обезвређени. Свакако да најмањи проблем лежи у увећаној квадратури, односно увећаном расположивом стамбеном или пословном простору у надограђеним спратовима, а највише у визуелно естетском изгледу сада потпуно девастираних грађевина.

Око посматрача препознаје и памти грађевине не по унутрашњем просторном решењу, квалитету функционалне продуктивности или инфраструктурним карактеристикама грејних, водоводних и осталих инсталација већ по визуелном дојму који процентуално највише остварује допадљивост облика и форме екстерних елемената балкона, стубова, купола и др., а нарочито естетски моменат који та целина остварује у простору, визуелно му припадајући. Постепено, генерацијско уосећавање естетике прераста у социоестетички ефекат изузетно крхке природе коју је лако нарушити стога што свака измена, уколико је инвазивна и деструктивна, обавезно ремети уосећану, односно познату хармонију запамћене целине.

У архитектури београдских угловница примера такве дисонантности која је настала као последица доградњи од 1945. године до данас износи приближно 5% што је још увек превише наспрам укупног броја свих угаоних грађевина у Београду. Интервенцијама доградњи највише су погођене грађевине изграђене током међуратног периода, док не заостају ни оне подигнуте пре Првог светског рата. Међутим, на овом месту је важно подвући црту и нагласити две групе доградњи угаоних грађевина у београдској средини током последњих стотину година. До почетка Првог светског рата додавање спратова није била честа пракса, док је у периоду између 1918. до 1941. године доградња била

оријентисана на неколицину репрезентативних државних здања и на око 10% приватних стамбених грађевина изграђених само пет или десет година раније. У оба случаја разлог је било проширења постојећих капацитета услед повећања обима посла и кадрова, односно више стамбеног простора за издавање. Београдске доградње на државних угаоним грађевинама до 1941. године су веома пажљиво и успешно реализоване поштујући пре свега форму објекта као и најчешће сложени програм фасадне декорације са нижих спратова.

слика 54. Касарна VII Коњичког Пука (десно), 1910, арх. Драгутин Ђорђевић, Београд (колекција МГБ)

Међу овима се нарочито истичу угаоне грађевине Касарне VII коњичког пука, Министарство финансија, зграда Телефонске централе, Аграрна банка, Палата „Лаховари”, Хотел „Русија”, Палата „Зора” и др. За разлику од међуратног периода када се флукуација програма фасадне декорације равномерно и у континуитету скоро неприментно преливала на више спратове, од 1945. године до данас постоји изванредно мали број успешних доградњи угаоних грађевина у Београду. Иако је архитектоника

затеченог објекта оправдано наметала деликатне ликовне захтеве, од њих се одступало не само у потпуности, већ неретко са тривијалним завршетком дограђених етажних конструкција.

Као по унапред одређеном кључу аутори ових доградњи су у највећем броју неидентификовани услед недостатка адекватне техничке документације у надлежним архивским установама, док су на приближно 1% сачуваних пројектних планова доградњи угаоних грађевина у Београду током периода између 1944. до 1965. године потписани аутори до данас непознати архитектонској струци. У питању су најчешће неоригиналне доградње најмање два или више спратова са сведеним малтерним омотачем лишеним сваког облика фасадне декорације. Тиме је још интензивније наглашено композиционо неслагање две целине, претходне старије и новог дограђеног дела, које додатно подцртава, у пренесеном значењу али и дословно, остављеном атиком „доње грађевине” која са данашње дистанце подцртава две конструкције али и служи као етичка линија раздвајања два система вредности.

Међутим, најрадикалнији процес доградњи спратова често прате две подгрупе интервенција које подразумевају уклањање неконтролисаног процента затечене, аутентичне фасадне декорације који верно прати процес ревалоризације копираног изгледа пре интервенција. У оба примера ради се о деструктивном приступу помоћу којих се понављањем аутентичних облика и форми доњих етажа, попут балкона, канелура, стубова и сл. не нарушава оригинални изглед зграде, док се заправо само маскира доградња која свакако остаје упадљива и након уклањања грађевинских скела пре свега због недоследности копирања естетичких вредности старијег објекта што је само по себи парадокс јер су управо ти елементи средство доказивања јавности да „објекат изгледа само мало другачије”. Екстремне примере таквих интервенција у новије време представља зграда у Хиландарској 15 и Јелене Ћетковић, Пожаревачка и Лозничка, Булевар Краља Александра и Голсвордијеве, стамбена зграда на углу Тадеуша Кошћушког и Јеврејске, Његошеве и Баба Вишњине и др. У питању су углавном интервенције које дају карикатуралне резултате торњева, тривијалних мансардних конструкција, непропорционално интегрисаних маса балкона, слепих калота купола без цилиндричног табура који је постојао у оригиналној верзији и остале елементе чија порекла архитектуре упорно измичу објективној историографској идентификацији.

Примери интевенција који се односе на новоизграђене објекте у које су имплементирани архитектонски цитати старије грађевине која је порушена на истом месту припадају пре свега психолошкој сфери деловања архитектуре на јавност кроз понављање, обнову сећања на претходну, циљано уништену концепцију. Ради се заправо о парадоксу „рушења уз обећање” које се најчешће заснива и остаје на клаузули пројектне документације у којој се без додатних правних обавеза наводи податак о присједињењу предмета, облика или форми старије грађевине у нову архитектонску концепцију. Први парадокс савременог доба обележава чињеница да је такве пројектне анексе уопште потребно наводити као део пројектне документације ако се има у виду да оне сасвим сигурно нису постојале током периода између два светска рата када је свест о заштити материјалне али и не материјалне баштине, попут препознатљивих топонима, била на сасвим другачијем нивоу.

*слика 55. Стамбена зграда Петра Јовановића, 1929,
арх. Александар Јанковић, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

У прилог таквој тези говоре нпр. угаона зграда Петра Јовановића са кафаном „Златно буренце” (арх. Александар Јанковић, 1929). Трошну бондручару изграђену с краја XIX века је заменила вишеспратница на истом месту али са маркантно постављеним мотивом бурета са натписом старе/нове кафане. Са друге стране, зграда „Занатског дома” изграђена 1932. године такође на месту где се претходно налазила кафана али је аутор објекта

архитекта Богдан Несторовић,²⁷¹ као део фасадне декорације скулптуралне групе изнад главног улаза, имплементирао две скулптуре голуба које евоцирају на првобитни назив улице „Два бела голуба”, а данас Светогорске.²⁷² У техничкој документацији наведених угаоних грађевина нема, нити је било, нарочитих додатака или објашњења о баштињењу топонима већ су узимани сугестивно, благовремено и подразумевано у обзир као саставни део меморије и традиције места без обзира на мишљење јавног мњења, аутора или инвеститора.

Иако је подразумевано након готово осам деценија од изградње „Златног буренцета” или девет деценија од Занатског дома добило форму јавног обећања, у новијој историји архитектуре угаоних грађевина у Београду с почетка новог миленијума поставило се питање тзв. „успутне заборавности”, односно недоследности и на крају отвореног отклона од претходних обећања. Истина, таквих примера данас нема много утолико пре што је усуд обећања „сећања на претходно” изгубио кредибилитет те се више и не спомиње приликом презентације нових пројектних решења на историјским локацијама оптерећених традицијом. Следећи парадокс ових интервенција лежи заправо у чињеници да су управо малобројни примери обећаних обнова меморија и најнеуспешнији.

Најмалобројнијим примерима у архитектури угаоних грађевина у Београду припадају накнадне интервенције које подразумевају изградњу посебне грађевине уз постојећу афирмишући динамику хоризонтала и вертикала, односно дихотомију старог и новог. Први парадокс ове методологије сумњивог оправдања односи се на чињеницу да су старији, односно претходни објекти потпуно срушени да би према аутентичним пројектним плановима били поново изграђени на истом месту. Као саставни део фасадног ткива старог/новог објекта изграђују се хиперсавремени солитери чије карактеристике у потпуности одударају од грађевине у чијем саставу је подигнут нови објекат од стакла и металних детаља. Међутим, као да стаклени солитери конфекцијске архитектуре који као тумори у градском трикву ничу и сметају визури старијег објекта сами по себи не представљају довољан парадокс нове архитектонске мисли него се морају посматрати на још један, нов начин. Интересантно је да старији, претходно срушени а потом поново изграђени објекти према својој морфологији не припадају угаоним грађевинама већ

²⁷¹ Ђурић-Замоло, Дивна. „Професор архитекта Богдан Несторовић”, *ГГБ XXII* (1975), 365–370.

²⁷² Sikimić, Đurđica. *Fasadna skulptura u Beogradu*. Beograd, Beograd 1965.

типичним грађанским кућама с краја XIX односно крајем треће деценије XX века са четири слободне фасаде и предпростором. Изградњом нових солитера наглашена је маркација угаоне парцеле, старија грађевина је остала у сенци моћних стаклених солитера, у пренесеном смислу али и дословно, који као нови стожери маркирају саобраћајну раскрсницу, неупадљиво али присутно. Такав пасивно-агресивни наступ са једне стране делује ненаметљиво али позитивно.

У ретроспекцији различитих процеса који су обележили прелазне фазе развоја архитектуре угаоних грађевина у Београду на прелому два миленијума, констатоване су интервенције на постојећим објектима и имплементације меморијских детаља у новоизграђене објекте на местима порушених зграда. Често суморно лице таквих радова, међутим осветљава грађевински бум у изградњи угловница у Београду у периоду од 2000. године до данас. Наиме, број новоизграђених угловница у престоници је већи од свих изграђених објеката истог типа у Београду од 1945. до 2000. године. Разлози такве експанзије су разнолики али прегледни и могуће их је лако идентификовати и објаснити.

Први разлог је блиско повезан са чињеницом да је Србија почетком новог века доживела бројне политичке промене које су потом пратиле и економске, законодавне и опште друштвене реформе. У атмосфери постепеног повратка поверења грађанства у институције, унапређења Закона о изградњи нарочитим изменама и допунама које су омогућавале ефикасније добијање грађевинске, односно употребне дозволе, успостављањем комуналног реда, интезивнијим покушајима санкционисања бесправне изградње и постепеним повећањем висине градског буџета, Београд је одлуком Градске скупштине 2003. године, као дотадашњи административни центар Републике Србије, први пут у својој новијој историји добио правни статус престонице што се одразило на различите аспекте друштвеног живота. Пре свега, реформе правног система на нивоу града нужно је пратила и реформа демографске карте. То се пре свега односи на чињеницу да је Београд, након Првог и Другог светског рата, почетком 2003. године засуо четврти талас екстремног повећања броја становника који се досељавао из унутрашњости у потрази за квалитетнијим животом. Са друге стране, Београд је током 90-тих година XX века прихватио приближно 5.000 расељених лица српског порекла са територија погођених ратним дешавањима, док се тај број дуплирао након погрома српског становништва на Косову и Метохији. Успостављањем система који је омогућавао правну

сигурност и ефикаснији рад административног апарата у грађевинској струци допринела је увећаном приливу приватног капитала у све сфере грађевинарства, а највише у изградњу преко потребних нових стамбених зграда и комплекса.

Други разлог масовне изградње угаоних грађевина у Београду од почетка 2000. године блиско је повезан са претходним успостављањем савременог правног система у грађевинској политици. Наиме, у урбанистичкој слици града је током последње две деценије прошлога века изграђен непропорционално мали број стамбених објеката у односу на број тренутних становника али у складу са статистичким предвиђањима за период до краја XX века. То је била пре свега последица лоше економске ситуације, политичке несигурности, а потом и периода инфлације и урушавања монетарног система који је само додатно допринео суноврату грађевинске струке у Србији. Овај период у коме је забележена најмања градитељска активност у Београду током последњих педесет година, не рачунајући експанзију изградње бесправних објеката током 90-тих година, одразио се на релативну стагнацију у градитељству. Као саставни део реформи у законодавном систему грађевинске струке с почетка новог миленијума ревизија затеченог стања је показала поражавајуће резултате. Наиме, преовладавале су угаоне грађевинске парцеле на којима је срушен претходни објекат а да нови није изграђен, затим парцеле са започетом реализацијом објеката или завршеним грађевинама у „сивој фази”.

Обустављени процеси изградње су у 90% забележених примера били последица недостатка адекватних грађевинских или употребних дозвола. Као друга последица неусловности грађевинске праксе претходног периода на великом броју угаоних грађевинских парцела у Београду настао је феномен дотрајалости градитељског фонда који се јавио услед неулагања у изградњу нових на месту старијих грађевина. На широј територији Београда, али и у централној градској зони, је 2000. године забележено 12% угаоних грађевина које датирају из периода последње деценије XIX века, односно изграђених пре Првог светског рата. Око 5% изведених грађевина садржи законски нормиране постулате и/или архитектонске, историјске или амбијенталне вредности неопходне за укључивање у заштитарски процес и проглашења спомеником културе. Међутим, чак 7% београдских угловница је припадало фонду напуштених, оронулих, срушених или грађевина без законског власника. У питању су начешће ниске, приземне куће грађене од печене цигле и пресвучене јефтиним кречним малтером са дрвеном

кровном конструкцијом покривеном ћерпичем, односно црепом. Просторни распоред ових кућа се углавном састоји од три просторије на бочним странама и централном собом са прозором на угаоној вертикали. Семиотика архитектуре кућа је једноставна, сведених линија, без декоративне фасадне пластике или нарочитих детаља у обради дрвне столарије или улазних капија од кованог гвожђа.

Усвајањем нових, олакшавајућих законских регулатива у грађевинској политици, омогућавањем улагања страног капитала у изградњу стамбених и пословних зграда и повратком из иностранства власника који су напустили Србију, услед неповољне економске ситуације у којима су били егзистенцијално али и животно угрожени као законски власници наслеђених грађевинских парцела на атрактивним локацијама, створили су се сви потребни услови за предузимање правних и законских мера за поновно активирање угаоних градских простора. Овом процесу, који и данас траје, највише је погодовао и **Закон о реституцији** који је дао легитимитет власничким структурама са једне, односно сигурност улагања инвеститора са друге стране.

Посматрана кроз сложени методолошки механизам интердисциплинарних модула права и законодавства, социјалне правде, повратка ауторске креативности, оправдано је предпоставити да је архитектура угаоних грађевина у Београду од 2000. године до данас могла да изгради супериорнији наступ, односно репрезентативнији архитектонски склоп који чини бит једне угловнице. То се ипак није догодило. Осим малобројних али изузетно драгоцених градитељских остварења на угаоним парцелама, који ће представљати предмете накнадних анализа у раду, у домаћој архитектури новог миленијума до данас је изостало оригиналније конструктивно, обликовно и естетичко сагледавање угаоне вертикале. Међутим, недостатак знаковитости и оригиналности надокнађује интересантно интерпретирана историчност архитектонских цитата блиских периода између два светска рата. Дубоке лође, истакнути балкони, наглашена цилиндричност и стуб као централни мотив конструкције угаоне вертикале недвосмислено су преузети из познате архитектонске праксе архитеката Момчила Белобрка, Милана Злоковића, Јана Дубовог, Јосифа Албале, Бранислава Којића, Мише Манојловића и др. То свакако не подразумева недостатак маштовитости и оригиналних интенција савремених аутора, градитеља нових угаоних грађевина у Београду. Напротив, цитати прошлости веома успешно су инкорпорирани у савремене форме, другачије наглашене масе, детаљи кореспондирају са

површинама на другачији начин него пре осамдесет година. Силуета модерних београдских угловница је вема жива, маркантна и другачија, изазива осећања да смо већ видели слично дело, али се дух новог ипак осећа и превладава.

Није лако постићи такав ефекат ако предпоставимо да је модерна архитектура међуратног периода све рекла, јер очигледно да није. Савременим ауторима у напорима да освеже претходне интерпретације помаже примена нових материјала али и информационе технологије које у предрадњи пружају комплетан предстојећи увид у изглед зграде остављајући повољну могућност за правовремено интервенисање.

Чини се, опет парадоксално, да је савремена архитектура у Београду повратила онај идеолатријски феномен „домаће” оригиналности тако присутног али данас још увек недовољно историографски афирмисаног у лику градитељских остварења међуратног периода која су садржавала клице аутентичног ауторског потписа домаћих стваралаца. Пет симбола модерне архитектуре у нас (окулус, подцртани прозори, истакнута димњачка вертикала, кровна тераса и најважније - јарбол) постали су парадигма српских модерниста, препознатљиво средство распознавања оригиналне стваралачке мисли у епохи када су у свету превазиђени таласом конфекцијске архитектуре стакла и челика. Овај својеврсни стваралачки поклич међуратне епохе, скоро пркосне атрибуције, данас је поново осетио праве жице укуса јавности и кроз ревалоризоване варијације облика и форми заслужено стекао афирмативну улогу превасходно у архитектури престоничких угаоних грађевина. Међутим, таква ревалоризација историјских реперкусија међуратног градитељства постала је сложени процес у препознавању мере, односно интезитета имплементације старог у ново.

Овој занимљивој категорији хибридних грађевина данас припада приближно 35% свих новоизграђених угаоних објеката у Београду од 2000. године. Стога се сасвим оправдано овај тип грађевина може посматрати као ретроспективан феномен успешне ревалоризације међуратне архитектуре. Овде је веома важно утврдити да се не ради о доградњама међуратних стамбених грађевина у новије време већ превасходно о новоизграђеним угловницама растерећених меморије места, не евоцирајући архитектонске цитате претходног објекта на истој локацији нити представљају омаж одређеном архитекти међуратне епохе. Дакле, ради се о освеженој ауторској лексици минуле епохе интерпретиране кроз редефинисане конструктивне склопове чинећи специфичан

синкретизам облика и форми, маса и површина које поново граде вредности свог несталог узора.

У досадашњој ревизији можемо констатовати да је функција више од 95% новоизграђених угаоних грађевина током прве две деценије мултифункционалног стамбено-пословног карактера са економском зоном у приземљу и/или на првом спрату и стамбеним простором на осталим спратовима. Ове угаоне грађевине не робују затеченом амбијенту каткад својом гордо доминантнијом архитектуром прилично одударајући од суседних приземних кућа, запарложених плацева или чак зграда из међуратне епохе са неугледним и оронулим фасадама. Готово у идентичном маниру граде се свуда, на свакој расположивој угаоној парцели при чему је према морфолошким карактеристикама заступљеност потенцирања форме угаоне вертикале 50% односно половина од укупног броја свих новоизграђених, грађевина у тренутној изградњи као и планираних пројеката угловница.

V. ТИПОЛОГИЈА

Теоријска идентификација и критеријуми за утврђивање ауторске интенције у архитектури угаоних грађевина

Насупрот иконографском приступу као процесу који започиње дескрипцијом, у корену проучавању архитектуре угаоних грађевина налази се пре свега иконолошко тумачење које треба да понуди одговоре на питања: Шта је то угаона грађевина? Да ли је свака грађевина која је изграђена на саобраћајној раскрсници или отвореном поливалентном простору угаона грађевина? Ако јесте, шта је чини угаоном, односно ако није по чему се разликује од оне која је дефинисана као угаона грађевина? Ова питања су настала из оправдане потребе да се превазиђе и реши херменеутички проблем који је настао као последица недовољне историографске пажње посвећене теоријској разради суштинског порекла структуре угловнице. Због тога је неопходно успоставити дубоку анализу и понудити одговоре на насталу проблематику кроз три ступња сагледавања овог специфичног градитељског типа који се крећу од механизма научне методологије, преко сабирања свих или већине елемената типолошког стабла до закључка који твори теоријска идентификација, односно дефиниције угаоне грађевине. Овим ступњевима, који се могу дефинисати и као степени предлога, дотиче се и симболичко значење објекта проучавања као нарочитог, четвртог ступња који у себи носи неизречени, унутрашњи став аутора као својеврсни документ личности уметника. Иако је постављени схематизам релевантно и охрабрујуће логичан, комплексна природа специфичног стилског колоплета у архитектури Београда током последњих 150 година, настајалог у периоду од 1865. до 2010. године, продубљује иконолошку дискусију у дефинисању угла, а тиме и давање коначном облику припадајуће значење.²⁷³

На овом месту морамо да поставимо неколико питања која се односе на еволуцију архитектуре угаоних грађевина од најстаријих примера из средњоевропске архитектуре XIV века до данас када у историографској дисциплини оправдано провејава мисао која доводи у питање оправданост претходне, тренутне али и будуће егзистенције овог специфичног градитељског типа. Интересантно је да широм анализом можемо лако доћи до закључка да у историји архитектуре угаона грађевина припада најмлађем типу од кога

²⁷³ Grajam, G. *Filozofija umetnosti: Uvod u estetiku*. Beograd, 2000.

су старије блок и полублок грађевине, затим интерполиране и др. што и није у директнијој спрези са формирањем одговора на примарну сврху угловница, али је индикативно да из тога проистиче закључак да се угаона грађевина истовремено и најбрже развијала у односу на остале градитељске типове - а тако је и данас. Ако изузмемо урбанистички аспект који је у крајњој мери подређен човековој интервенцији да утиче на конфигурацију терена, односно облик парцеле и др. уистину се поставља питање сврхе угаоне грађевине, вођени дигресијом да се без овог градитељског типа у креирању физиономије урбанистичке матрице може избећи њихова имплементација. Заправо, архитектура угловница није утилитарно нормативна, а напослетку ни обавезна те стога долазимо до оправдане дилеме: да ли је она у највећој мери ако не и претежно сервилна? У општем контексту - јесте, у ужем спектру посматрања није могуће дати објективан суд имајући у виду парадоксе којима располаже њена примарна дефиниција која проистиче из плурализма интереса аутора, наручиоца и средине, потом дисперзије културних утицаја који су се изузетно ефектно одражавали на обликовање архитектонског речника угловница и напослетку специфичног уосећавања које нуди дух места. Последњи фактор је истовремено најсложенији али и најважнији јер треба да перципира са физиологијом конзумента, посматрача, да се допадне и скрене пажњу али то није могуће ако је архитектура у колизији са местом одакле емитује интенцију аутора која постаје ништавна у погрешном амбијенту. Друга опасност од „невидљивости” налази се у кореспонденцији угловнице са затеченим амбијентом у коме може да се наметне или да буде апсорбована на ниво статистике попуњености грађевинске парцеле. Зато, успостављање адекватног дијалога са ужом и широм локацијом уздиже или умањује вредности њене сервилности.

У том правцу, а у оквиру значајно шире екстензије хронолошких граница развоја архитектуре угаоних грађевина, од својих праузора немачких, француских и енглеских бондручара с краја XVI века до данас, неподвојено се запажа заједничка црта, универзална мисао у вековном развоју конструкције угаоне вертикале у свету, а напослетку и у београдској средини, да је први и главни чинилац у креирању значења садржаја угла заправо **интенција аутора**. Међутим, иако апстрактни појам, интенција у датом значењу не подразумева нужно материјализацију вишезначних садржаја угаоне вертикале који нуде функционалну, социјалну или декоративну намену да омогуће бољи преглед на улицу, укажу на друштвени статус власника или да као заводљив носталгични мотив

дочарају славна времена средњовековних замкова као моћних симбола градске властеле. Такође, она не подразумева нити планиране процесе да се одговори на сложене захтеве угаоне парцеле, урбанистичке аспекте и законске норме или могућности које у визуелном смислу пружа изградња угаоног објекта да се нарочито истакне. Дати појам заправо представља фундамент уметникове намере, неискварену иницијалну идеју, одраз сензибилитета и унутрашњег карактера аутора у чијем су изграђивању учествовали дух епохе, поетика простора и историја сједињени у гесту поздрава који је трајно „документован”. Дакле, интенција превасходно припада сфери нематеријалног, готово чулног отиска уметника, док са друге стране, не подразумева материјализацију сложених композиција стога што избегава наметање оку посматрача.

Интенција, идеја или намера уметника може бити **отворена** или **латентна**. Прва се изражава маркирањем угаоне вертикале са различитим формама, детаљима, мотивима и структурама не нужно утилитарне намене попут плитких балкона који не морају да буду функционални, јарбола до којих није омогућен приступ да се замени застава, слепе нише која нема оправдану намену свдећи се на декоративни детаљ и др. Функционалност је често занемарена у прилог апстрактној концепцији која произилази из интенције аутора да материјализацијом заправо нагласи не масу као физички опипљиви контетнт већ визуелну вертикалу чији садржај рефлектује суштину ауторовог потписа. У порицању функције, акценат се ставља на различите структуралне моменте (балкон, јарбол, купола, прозор) чија се улога реверсира да сугеришу, а не да дефинишу свдећи облик на знак који гради контекст.

Са друге стране, латентна интенција се не гради кроз наметљиву материјализацију и волумен, знаковитост контекста је скривена али није невидљива. Стога, суштина се скрива у једном детаљу или просторној концепцији која гради контекст. Порекло таквог парадокса у архитектури угаоних грађевина у Београду, мора се посматрати са социоестетичког гледишта времена, нарочито током периода између 1952. до 1970. године, односно епохе у којој се развијао.

Перципирајући даље латентну интенцију долазимо до закључка да је знаковитост контекста угла у наведеном периоду постала апстрактна, замишљена форма која се манифесовала на два начина: конкавношћу угла, односно одузимањем вертикалне масе и зид екранима као планираним калканима савременог доба.

Суштина проучавања архитектуре угаоних грађевина лежи у препознавању врсте интенције која апстрахује или материјализује контекст, креира садржај и даје му одређено значење које може али и не мора бити назначено да би било препознато. Отуда, поставља се питање: да ли је интенција нуклеус теоријске идентификације?

Одговор на ово питање се мора дати са феноменолошког аспекта стога што интенција као апстрактни појам представља и подразумева уосећавање уметника, његову унутрашњу решеност за самоидентификацијом кроз дело којим ће остати запажен, стећи ново искуство и евентуално више место у градитељском рангу. Феномен угаоне грађевине, стога почива пре свега у сензибилитету аутора који предпоставља уметничке проблеме без формалног процеса већ кроз искуство, таленат и самопреиспитивање сублимира у интенцији којој напослетку даје значење кроз контекст, односно материјализацију програма облика структуре угаоне вертикале. Овај феномен заправо разрешава још једно питање: да ли у свету постоје две исте угаоне грађевине различитих аутора? Одговор је тријумф уосећавања градитеља, интроспекције и круна уметничке дијалектике између уосећавања и материјализације, а то је да не постоје у духу подударности осим ако нису плански створене као својеврсни пропилеји насељеног места или града. Угаона грађевина је одраз унутрашњих хтења, нахођења, оригиналних програмских решења, инспирације и сензибилитета посвећеног аутора у физиолошком креирању сензације у оку посматрача и решавању загонетки коју нуди локација, као својеврсни благослов који захтева адекватан одговор.

Конкретно, да би се једна грађевина могла назвати угаоном она мора поседовати ангажовану структуру угла. Теоријска идентификација архитектуре угаоних грађевина, стога нуди интенцију као инструмент препознавања не само на примерима за које нисмо сигурни, односно који привидно поништавају угловност и замагљују његову маркацију, као одраз смисленог ауторског поступка латентног навођења, већ и за оне грађевине којој су такви инструменти потребни само иницијално у анализи примера који граде сложене морфолошке предлоге кроз форму, површине и детаље. Наиме, очигледни примери одају нескривену интенцију аутора те је у процесу истраживања хотимичан отклон од дубље анализе порекла контекста сасвим оправдан имајући у виду да се ради о особеностима структуре угаоне вертикале којој није потребно додатно „препознавање” и дефинисање структуралног склопа. На тај начин латентна интенција аутора захтева да је истражујемо

како би смо је и доказали, док отворену интенцију можемо само да констатујемо. Најзад, интенција је као супституција теоријске идентификације универзално средство у распознавању, мерило читавања уметничких начела и методолошки инструмент који повезује предмет истраживања историје архитектуре са предметом теорије уметности.

Анализа утицаја и контекста интерполација угаоних грађевина у Београду током XIX и XX века

Пре свега, најважније је предупредити потенцијане теме дискусија које се односе на присуство угаоних грађевина и њиховог утицаја на урбанистичку физиономију градова и насеља постављањем не тако бесмисленог питања: Шта је старије, раскрсница или угловница? Одговор је, опет тако очигледан стога што су саобраћајне раскрснице путева, улица, сокака и пролаза постојале и пре изградње прве угаоне грађевине. Раскрсница може да настане, опстаје и трансформише се без угловнице, док ова са друге стране, према општем мишљењу, не може да буде присутна у јавном простору изван контекста раскрснице. Због чега је отуда питање хронолошког континуитета толико важно?

Одговор на то питање је релативно једноставан али је конструкција његовог легитимитета изузетно компликована јер подразумева широк спектар различитих елемената техничке, урбанистичке и напослетку естетичке природе уметања угаоне грађевине у физиономију једног насеља. Могу се идентификовати два основна принципа урбанистичке регулације угаоне грађевине: из унутра ка споља (егзогено), и споља ка унутра (ендогено). Први подразумева празан или релативно неизграђен градски блок, односно једну четвртину блока на чијем углу је планирана изградња нове угаоне грађевине. Иако на почетку поседује слободне фасаде (бочне прочељне и два калкана) као и најчешће конкавну дворишну, угловница из објективних разлога не кореспондира са „својим” блоком или непосредним окружењем неизграђене парцеле већ само са евентуално изграђеним суседним објектима преко пута саобраћајница. У наставку, осим усклађивања са урбанистичким прописима уличне и висинске регулационе линије, нови интерполирани објекти који се граде у продужетку трактова угловнице не морају али најчешће прате висину „старијег” угаоног објекта као и висину зоне фенестрације, а понекад интезитет и врсту декоративног фасадног ансамбла без обзира на хронолошку

удаљеност два објекта, односно стил у затеченој епохи стварања. Такав егзогени систем грађења, из унутра ка споља, дефинише угловницу као „тачку одстојања”, односно вертикалу из које се шири визуелна али и хронолошка перспектива на суседне објекте као линије дубине.

*слика 56. Пример ендогеног принципа утицаја и затварања градског блока
(www.google.rs/maps)*

Други начин је заступљенији у ужем градском језгру и подразумева метод интерполације угаоне грађевине у затечени урбанистички оквир и успостављање непосредне комуникације са суседним објектима на које се ослања и физички додирује од тренутка изградње. Напослетку, резултат може али и не мора бити исти као у претходном случају имајући у виду да је затечени амбијент старији и да због тога може утицати на форму, облик и естетичке карактеристике угловнице као „новог” објекта. Док на претходном примеру угаона грађевина обликује будући изглед амбијента који се шири из ње као полазне тачке, ендогени правац споља ка унутра, на другом примеру, сублимиран је у новој угловници као завршној тачки хронолошке перспективе. Ако је крајњи резултат исти, посматрајући угаону кућу као вертикалу визуелне и хронолошке перспективе градског блока, поставља се питање сврхе такве анализе. Одговор лежи у екстензији хронолошке дистанце која диктира, обликује и усмерава комуникацију угловнице са амбијентом и обрнуто. Конкретно, колико кућа на углу захтева адекватан предпростор

који нуди шири кадар посматрања, како би се адекватно сагледала из веће удаљености и визуелно учинила допадљивијом и репрезентативнијом, тако и отворени простор раскрснице, кружног тока, трга или парка кореспондира са претходно изграђеном угловницом дајући јој на значају смештањем у планирани контекст.²⁷⁴ Коначно, само у том правцу се може дати одговор на питање: шта је старије, раскрсница или угаона кућа? Подразумевана хронолошка „старост” је заправо сукоб права првенства утицаја које се на примеру Београда може посматрати као оправдани парадокс.

слика 57. Пример егзогеног принципа утицаја отварања градског блока (фонд Б. Несторовића)

Наиме суделовање и међусобна комуникација угла и саобраћајница, односно поливалентног простора најчешће делује у контексту предвиђених урбанистичких решења и планова ако предпоставимо да се насеље развија према унапред утврђеним прописима. Имајући у виду да је Београд од 1829. године готово стихијски развијао своју урбанистичку мрежу, са повременим покушајима уређења градског бастрада, **првенство утицаја** се претворило у **првенство старијег** који је диктирао услове даљег развоја.

Отуда је питање критеријума за одређивање локације, односно избора места и архитектонског типа угаоне грађевине утолико теже имајући у виду недисциплиновану урбанистичку слику Београда у коме је пројектантски задатак углавном одређиван *ad hoc* и изван прецизно утврђеног планираног контекста који најчешће није ни постојао. Тиме је

²⁷⁴ Đokić, Vladan. *Urbana morfologija: Grad i gradski trg*, Beograd, 2004.

додатно проблематизовано питање прегледности типолошке структуре београдске куће на углу имајући у виду разноврсност примењених идеја како инвеститора тако и аутора. Планирана интеракција амбијента и угаоне грађевине, визуелна дифузија више сценичног карактера, каква је постојала у другим градовима Европе, у београдској средини је готово сведена на појам феномена имајући у виду малобројне али атрактивне примере који су настали као специфични визуелни репери у силуети града.

Примери утицаја амбијента, затеченог градског простора на угаону грађевину очитују се на примерима палате „Зора” браће Поповић, палате „Албанија” (Хипотекарна банка Трговачког фонда)²⁷⁵ и хотела „Москва”,²⁷⁶ три визуелна репера у урбанистичкој слици града, као угловнице које неумњиво утичу на амбијент али и примају повратне утицаје пространих лонгитутидалних поливалентних простора пешачких зона, скверова и тргова који нуде широк кадар. Таква интеракција нуди помало сценични карактер у коме је перспектива доминантна са дефиницијом призора као „пирамиде вида”. У сличан шематски оквир могу се уврстити и стамбене зграде на углу Милешевске и Цара Николаја II, Карађорђевог тргу 2 у Земуну, затим Железничарска задруга у Гаврила Принципа 60, Занатски дом²⁷⁷ у Светогорској 1 и др.

Са естетичког гледишта и чак романтичарске перспективе намећу се угаоне грађевине које су тендециозно грађене у интеракцији са ширим спектром утицаја и то не са затеченим амбијентом, који не нуди претеране амбиције према наглашавању објекта, већ са нарочитим аспектом грађења особите визуре града. Такви објекти, попут Офицерског дома, Старог двора краља Милана, Новог двора и куће Димитрија Крсмановића,²⁷⁸ посматрајући урбанистички хоризонт Београда са леве обале Саве, евоцирају на гледиште ренесансних ведута у чијем мозаику накошених кровова доминирају светионици власти и властеле.

²⁷⁵ Церанић, Милица. „Историја и архитектура палате „Албаније” у Београду”. *Наслеђе* VI (2005), 147–162; Milošević, Predrag V. „*Albanija, simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije - Autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim saradnicima: konstruktorom građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i Milanom Grakalićem*”, *Izgradnja* 64 (2010), 601–611.

²⁷⁶ Борић, Тијана. *Теразије - урбанистички и архитектонски развој*. Београд, 2004; Михајлов, Саша. *Хотел „Москва”*, Београд 2009.

²⁷⁷ Аноним. „Подизање Занатског дома”, *Политика* (22. 10. 1931), 5; Аноним. „Свечано освећење темеља новог Занатског дома”, *Политика* (22. 6. 1932), 6; Аноним. „У присуству изасланика занатлија из целе државе као и групе бугарских привредника који су дошли у посету нашој земљи освећен је нови Занатски дом у Београду”, *Политика* (4. 9. 1933), 5.

²⁷⁸ Павловић-Лончарски, Вера. „Прилог проучавању куће Димитрија Крсмановића”, *Наслеђе* I (1997), 69–73.

Најраспрострањенији у архитектури угаоних грађевина у Београду, нарочито изражен током периода између два светска рата, представљао је вид директне интеракције два објекта који су утицали или на који је утицао амбијент. Анализу утицаја и интеракцију између амбијента и неких од најзапаженијих примера угаоних грађевина у Београду, готово је немогуће сагледати изван примењеног контекстуализма у чијој изградњи је присутнији персонални стваралачки сензибилитет аутора него ли урбанистички фактор. Креирање специфичног амбијента, не превише ограниченог урбанистичким правилима колико утилитарним аспектима мултифункционалног стамбено-педагошког карактера комплекса ове установе, очитује се у зградама Дома железничарске омладине на угловима Рисанске, Војводе Миленка и Милоша Поцерца са Савском улицом. Такође, нарочито се истичу и угаоне грађевине Игумановљеве палате²⁷⁹ и Пензионог фонда чиновника Народне Банке, дела архитеката Петра и Бранка Крстић, односно архитектке Григорија Самојлова изграђене са разликом од две године са подједнаком стваралачком жестином. Иако су примењени различити тоналитети и материјали за облагање фасаде, као и супротан положај удвојених јарбола, оба објекта су у истој спратности и модулацији радијуса угаоне вертикале међусобно успешно синхронизована творећи јединствени амбијент у коме доминирају уводећи нас у дубину простора као кроз градске пропилеје модерног доба пред којим се указује здање Народне скупштине.

Слична симболичка лексика примењена је и у делима Николаја Краснова у архитектонској композицији палате Министарства финансија, данас Владе РС, односно десном бочном крилу Министарства пољопривреде и вода на углу Немањине и Кнеза Милоша. Иако иницијално није планирана као занимљива скоро огледалска целина, специфична семиотика архитектуре руског декоративистичког постакадемизма гради репрезентативну форму нових градских пропилеја чије улазне стране крунишу куполе државних здања управног карактера као гаранта стабилности и моћи.²⁸⁰ На тај начин архитектура ових здања и спрега визуелних сила коју производе атрактивном перспективом од зграде Железничке станице према Тргу Славија граде нарочити контекст који дефинише и чини препознатљивим амбијент у коме је настао. У наведеним, као и на

²⁷⁹ Софронијевић, Мира. *Даривали су своје отечеству*. Београд: Библиотека града Београда, 1995; Ђурђевић, Марина. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Београд 1996; Шупут, Марица и Бошњак, Тања. (ур.) *Добротвори Београдском универзитету*, Београд 2005.

²⁸⁰ Несторовић, Богдан. „Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941)”, *ГГБ XX* (1973), 339–379.

примерима који не припадају типу угаоних грађевина, попут блок зграде Специјалне болнице „Свети Сава” (некада Округног уреда за осигурање радника, арх. Лавослав Хорват, 1930)²⁸¹ у Немањиној 2, односно стамбене зграде у Немањиној 1 (некада Инвалидски дом, арх. Димитрије М. Леко, 1935) и комплекса ДССНО Министарства одбране и Генералштаба (арх. Никола Добровић, 1963)²⁸², фактор случајности не постоји већ је у питању смислена и организовано оркестрирана целина са дубоким симболичким аспирација. Наведени примери, такође не подлежу нужно зацртаним урбанистичким мерилима градње већ, могло би се пре рећи, одразу уметникових интуиција и образовања у коме је ненаметљива репрезентативност и поштовање континуитета представљало норму.

Типолошка анализа структура угаоних вертикала (аналогije и одступања)

Изузимајући партиципацију свих естетичких домена и свдећи угаону вертикалу на конструкцију, односно структуру само је тако могуће непристрасно и објективно приступити анализи и свеобухватном гледишту еволуције архитектуре овог специфичног градитељског типа у Београду од средине XIX века до данас. Такав приступ не повлачи истовремено и сваки облик одсуства интересовања за ликовношћу уметничког израза, сасвим напротив, естетичност је нераскидиви, интегрални део рађања „прелома” у архитектури али њени ефекти зависе превасходно од примењене конструкције као главног фактора грађења препознатљиве структуре угла у отклањању архитектонске слике истости, често несвојствених елементима декоративних ансамбала. Осим техничког, а напослетку и технолошког аспекта кључног у сазревању архитектонске семиотике угаоних грађевина, профили београдских угловница се морају посматрати и као одраз функционалних хтења, потреба или морања. Дакле, реч је о слојевитој проблематици која проистиче из основног момента у чијем стварању подједнако учествују сви пратећи фактори (конструкција, структура и естетичност), творећи кључни предмет опште анализе угаоних грађевина - облик.

²⁸¹ Kadjević, Aleksandar. „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda”, *Prostor* 42 (2011), 467–477.

²⁸² Kovačević, Bojan. *Arhitektura zgrade Generalštaba, Monografska studija dela Nikole Dobrovića*, Beograd 2001.

Супстратни термин се заправо позива на попречни пресек волумена конструкције угаоне вертикале који је архитектонски и семантички оправдано идентификовати као **структура** која пре свега визуелно дефинише једну грађевину као угаону, представља примарно средство класификације различитих типова угловница и недвосмислено одређује епоху њиховог пројектовања и изградње. Треба имати у виду да је на еволуцију облика структура угаоних вертикала утицала и примена различитих врста материјала, конфигурација терена, захтеви инвеститора, стваралачки сензибилитет аутора, законске основе изградње и др. Архитектура угаоних грађевина у Београду, дакле није могла да се развија неконтролисано и стихијски али су њена специфична локација, облик и природна маркација допринели постепеном унапређењу разнородних облика структура.

Осим техничких аспеката изградње и самопрезентације, угаоне грађевине у Београду су нарочито током прве половине XX века представљале показатеље економског статуса не само власника већ и становништва у делу градске средине у којој су грађене. Посматрајући све факторе који су непосредно учествовали у изградњи специфичног конструктивног, а напослетку и естетичког идентитета угаоних грађевина изграђених у Београду од 1829. године до данас (2019.г.), на основу анализе тоталног узорка²⁸³ могуће је идентификовати укупно пет основних типова структура угаоних вертикала (засечени, конвексни, заобљени, конкавни и неутрални), односно тридесет и две варијанте које се могу прецизно поделити у педесет и шест подваријанти различитих облика.

²⁸³ Тотални узорак подразумева списак свих угаоних грађевина изграђених у Београду од 1841. године до данас, затим угловнице које су порушене, делимично девастиране и реконструисане до непрепознатљивости, затим не реализоване пројекте угаоних грађевина као и што прецизнији фонд угловница чија изградња је планирана у непосредној будућности или је тренутно у току.

	1865-1900		1900-1914		1919-1946		1947-1964		1965-1980	
	Т	У	Т	У	Т	У	Т	У	Т	У
Овални	6	6	16	16		216	7	7	4	4
Засечени	П(клот) : 32 - П: 72 главни улаз - П: 19 прозор - 1: 12 1(Б): 11 2(К): 3	149	П(клот) : 2 - П: 13 главни улаз - П: 2 прозор - 1: 12 1(Б): 20 2(Б): 2 Р: 7	58		99		/	/	
Конкавни	/	/	/	/		13	1	1	5	5
Конвексни	5	5	14	14		45		/	/	/
Неутрални	3	5	/	/	Пу: 32 Бу: 80 Еу: 10 КУК: 27 Оу: 7	156	Еу: 4 КУК: 1 Бу: 8	13	Бу: 3 КУК: 3 Еу: 1	7
Комбиновани	5	5	4	4	КПУ: 22 НК: 21	43	КПУ: 2	2	КПУ: 3	3
Укупно свих	170 (угловница)		92		572		23		19	

	1980-1990		1990-2000		2000-	
	Т	У	Т	У	Т	У
Овални	3	3	обични: 17 Бу: 2	19	73	73
Засечени	2	2	21	21	18 са окр. балкон.6	24
Конкавни	/	/	/	/	/	/
Конвексни	3	3	16	16	27	27
Неутрални	Бу: 5	5	Бу: 6 Ус: 3 СУК: 1 Пу: 1	11	Пу: 6 Ус: 3 Бу: 46 Ошу: 4 СУК: 3	62
Комбиновани	НС: 3	3	СПУ: 4 НС: 16	20	СПУ: 18 НС: 14	32
Укупно свих	16		87		218	

Легенда:

1. **У** - укупан број свих угловница из наведеног периода
2. **Т** - типски број угловница из наведеног период
3. **П** - приземље
4. **1** - спрат
5. **Б** - балкон
6. **К** – купола
7. **Р** – репрезентативне
8. **Пу** – прозорски угао
9. **Бу** – балконски угао
10. **Еу** – екрански угао
11. **Ус** – угаони стуб
12. **КПУ** – структура повученог угла
13. **КУК** – структура угаоне куле
14. **НК** – нарочите структуре
15. **Оу** – оволо угао
16. **Ошу** – оштар угао
17. Конкавни - увучени
18. Конвексни - истурени

Имајући у виду све сложености и противуречности еволуције архитектуре београдских угловница, обликовни, односно конструктивни развој њихових прелома или профила је могуће најцеловитије сагледати кроз детаљну анализу типолошке структуре структура угаоних домена. Иако предлог ове анализе звучи релативно једноставно, претећи да буде сведен чак на фактографски преглед угловница различитих типова угаоних профила, треба имати у виду да је такву поставку, ипак немогуће формирати из неколико разлога. Наиме, да би смо разумели порекло морфолошке дисонантности као примарног разлога непостојања типолошке унифицираности, потребно је осврнути се на чињеницу да еволуција архитектуре угаоних грађевина у Београду од средине XIX века није текла складно, непрекинуто и у константном прогресу већ је трпела бројне узлете и падове који су стварали услове за разнородне варијације угаоних структура овог специфичног градитељског типа код нас. Конкретно, узурпацији равномерног тока развоја доприносила је хронично нестабилна политичка ситуација у држави, неуједначеност просветног система са европским тековинама, нарочито до почетка Првог светског рата, затим неуједначени интезитет примене актуелних стилски образаца који су најчешће прилагођавани персоналном укусу наручилаца, затим одсуство стратешког планирања развоја архитектуре и архитектонске струке у Србији и Београду и др.

Неуједначена градитељска дијалектика изградње престонице током последњих 150 година и стварање својеврсног урбанистичког бастрада, доминантног до почетка међуратног периода, парадоксално је створила услове да са типолошког аспекта угаоне грађевине у домаћем миљеу прерасту у архитектонске фреске, замрзнуте у времену као драгоцене показатељи социолошких, економских, историјских и друштвених прилика које су владаве у времену њиховог настанка.

Типологија засечених структура угаоних грађевина

На основу најстаријих познатих примера кућа у Београду са заченим углом из друге половине XIX века, лоцираним углавном на саобраћајним раскрсницама, могуће је идентификовати примарне постулате настанка и развоја засеченог домена угаоне вертикале. У почетку, изван сваког контекста естетичности, самопрезентације или покушаја допадљивости структуре, засечени угао је имао превасходно утилитарну намену

као површина на којој су пројектовани главни улаз, углавном на угоститељским објектима (кафана, ресторани, хотели, преноћишта и др.) или прозори на приватним кућама, док је не ретко ова површина остајала зазидана и без отвора.

*слика 58. Кафана „Мали Балкан”, крај XIX века, Београд
(www.skyscrapercity.com)*

Засецањем угла истовремено је постизан предпростор сведених димензија испред улаза гостионица или је прозором омогућен бољи визуелни контакт станара са саобраћајном раскрсницом. Даљи развој расклопа конструкције угаоних домена зависио је од интезитета припајања, односно квантитета различитих елемената попут прилазног степеништа, балкона на првом спрату, надвратног тимпанона, надкровног венца, куполе, кубета и др. Комбиновање нарастајуће спратности са истакнутим балконом на првом спрату било је свеprisутно већ од изградње кафанае „Коларац” 1868. године.²⁸⁴ Ипак, повећање спратности до почетка Првог светског рата није у значајнијој мери утицало на ретикулацију засеченог угаоног тракта који је поседовао по правилу једну осу отвора, улаз у приземљу и по један прозорски отвор на сваком спрату са или без балкона или лође. Видљивија одступања су приметна само на малобројним примерима приватних зграда

²⁸⁴ Балкон се на првом спрату угловнице са засеченим доменом у београдској архитектури први пут јавио на згради кафанае „Грчка краљица” али је потом као комбинација замрла све до 1868. године и изграње кафанае „Коларац” на Тргу републике.

имућних београђана и државним зградама изграђеним на прелазу XIX у XX век које монументализују форму засеченог угла претварајући га у посебну, нарочито решену трећу фасаду.

*слика 59. Кућа Димитрија Крсмановића, 1898, арх. Милорад Рувидић, Београд
(колекција Д. Живановић)*

Такви примери се очитују у репрезентативним здањима која су грађена видно одударујући од затеченог амбијента као визуелни стожери новог ликовног курса у домаћој архитектури, односно недвосмислени катализатори савремених идеолошких стремљења актуелне државне политике. Од градских палата у приватном поседу кључно је истаћи кућу Димитрија Крсмановића у Кнеза С. Марковића 2, зграда Ђорђа Вуча у Карађорђевој 61-61а и палату „Зора” породице Поповић у Кнез Михаиловој улици. Од државних здања истичу се: основна школа „Краљ Петар Први”, Дорћолска основна школа у Цара Душана

23, зграда Класне лутрије у Васиној 20, затим хотели „Москва” и „Бристол”, Касарна VII Коњичког Пука и здање Београдске задруге.

Осим наведених малобројних примера који припадају нарочитом корпусу засечених домена, такав начин конциповања се у архитектури Београда ни током периода између два светска рат није битније мењао, како у изградњи приватних кућа и вила тако и у стамбеним зградама.

Почетком треће деценије XX века архитектонска концепција београдских угловница је скоро дословно пресликавана из наслеђеног периода пре Првог светског рата због чега је и данас, услед недостатка адекватне, релевантне архивске грађе често проблематично констатовати период настанка пројекта, односно годину изградње стога што је значајан број београдских угловница пројектован пре Великог рата али је услед оправданих разлога њихова изградња морала да „сачека” завршетак ратних дешавања како би дошло до реализације.

Статистички подаци прикупљени током истраживања интезитета послератне изградње престоничких угаоних грађевина указују да је приближно 30% пројектованих угловница пре Првог светског рата остао нереализован, док је значајна већина након 1918. године изграђена према првобитним пројектима или, још чешће, са модификацијама попут дограђеног спрата, изменама изгледа фасаде и др. Током треће деценије још увек је преовладала хегемонија строге симетрије, мерила вредности крутих форми и дисциплинованог распореда фасадних маса које на почетку епохе заиграности људског духа растерећеног ратном пресијом делују застарело и већ превазиђено. Стамбене зграде на углу Царице Милице 15 и Маршала Бирјугова, Џорџа Вашингтона и Деспота Стефана 52, Поп Лукине 1б и Маршала Бирјугова 53а, Змај Јовине 1 и Обилићевог Венца, затим хотел „Екцелзиор” у Кнеза Милоша 5, само су неке угловнице изграђене током треће деценије XX века које данас делују као неми сведоци далекосежних последица узурпације друштвених тековина изазваних ратовима. Наиме, у првим годинама након окончања Првог светског рата у Београд су наставили да граде преживели градитељи претходног, старијег академског кова и сада већ релативно превазиђене педагошке форме образовања, док је нова генерација тек долазила, како са домаћег универзитета у Београду тако и са иностраних високих техничких школа и факултета.

Ипак, највећи број новоподигнутих београдских угловница са засеченим доменом, изграђених после 1929. године, је емитовао нове тенденције у архитектури које су до краја међуратног периода постепено долазиле до изражаја. Ослобађање архитектуре дрске иновативности модерне провенијенције огледало се у свему, од комплетног укидања сваког облика флоралне фасадне декорације, уметања савремених ликовних мотива (конструкција јарбола, хромиране металне конструкције, окулус и др.) до начина комбиновања различитим поступцима наглашавања конструкције засеченог угла.

Директан или отворени приступ форсирању знаковитости засеченог домена утемељен на конкретним елементима који творе јединствене фасадне програме у креирању угаоног профила постала је, сасвим парадоксално, површина и безорнаменталност као примарни принцип конструисања засечених угаоних домена. У питању су малобројни али упечатљиви примери угловница разуђених површина треће угаоне фасаде. Структура домена постаје самостална ликовна целина, најчешће плошна али ипак довољно умерена да не узнемири пурификоване стереометријске форме модерне архитектуре. Истакнути мотиви балконских ограда и подцртавање зидних површина наглашених простора лођа, дубоко утиснутих у угаони профил зграде, примена окулуса и сложених конструкција јарбола као препознатљивих ликовних мотива модерне архитектуре у Београду комплетирају ликовни садржај засечених домена у карактеристичне и оригиналне целине у домаћем градитељском миљеу.

У деценијама након Другог светског рата могуће је узети у обзир различите друштвене факторе као што је апстиненција историјске радозналости, социјалне проблеме који су се односили на питање основне егзистенције али и културолошке ревизије које су могле да утичу на суспензију слободне ауторске мисли у архитектури. Па ипак, од свега наведеног чињеница је да од 1947. до краја 90-тих година прошлога века у престоничкој архитектури можемо констатовати на основу анализе тоталног узорка одсуство угловница са засеченим угаоним доменом у наведеном периоду. Осим две стамбене зграде на углу Ресавске 29 и Мишарске (1982), односно Краља Милутина 57 и Бирчанинове (арх. Александар Ђокић, 1985), које се могу прихватити пре као примери експерименталне фазе у датој епохи, струке и њених аутора неголи стварни ефекат попуштања друштвене цензуре у градитељству до данас нису забележени апарентнији примери изградње засеченог угаоног домена у архитектури Београда.

*слика 60. Стамбена зграда,
Краља милутина 47 и Бирчанинова, 1985,
арх. Александар Ђокић, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Иако у структуралном, конструктивном и естетичком смислу представља један од најзахвалнијих угаоних домена за најшире маневрисање ауторском креативношћу, форма засеченог угла није на адекватнији начин стимулисана у архитектури Београда током последње деценије прошлога и прве две деценије XXI века. Чини се да је монотонија формалистичког израза постала синтакса у назначеном периоду.

Пројектовање и изградња грађевина са засеченим угаоним доменом у Београду је готово у потпуности обустављена током периода између 1947. до почетка 1990. године. Осим малобројних примера из наведеног периода, попут стамбене зграде на углу Балканске 38 и Милована Миловановића

6, затим Топличиног Венца, Поп Лукина 1а и Маршала Бирјузова (арх. Богдан Несторовић, 1965) и у Војводе Степе на углу са Борисављевићевом (1963) чија је архитектура шире валоризована у поглављу о екранским угловима, интересантно је да немамо запаженије престоничке примере овог типа угаоног домена.

Током две прве деценије новог Миленијума квантификација угаоних грађевина у Београду је остала на незнатном нивоу у просеку 1% новоизграђеног грађевинског фонда од 2000. године до данас. Један од главних разлога одсуства интензивније изградње овог типа угловница може се тражити у обезбеђивању што веће расположиве површине, коришћењу сваког законски расположивог сантиметра простора за стамбене или комерцијане намене. Са друге стране, законско регулисање процеса енергетске ефикасности у многоме је диктирало ликовни курс угловница са засеченим углом имајући у виду да порозне и трошне фасадне мембране од стиропора или стиродура нису

дозвољавале чвршћу основу декоративном програму фасадне пластике који би морао да се сведе на префабриковане елементе од импрегнираног гипса ли других материјала отпорних на спољне временске утицаје. Инсталирање сваког облика декоративности у зидани део фасаде, кроз стиропорну оплату, системом шипова (анкера) повлачило би опасност од неповољних појава тзв. „зарђале фасаде”, свлачења и напослетку ефекта „накалемљеног” програма декорације.

Као један од најочигледнијих разлога одсуства више ауторства у засеченим угловницама потребно је потражити и у недовољно опредељеном карактеру самих домена. Наиме, чини се да је сваки од домена продукт бројних накнадних интервенција, припајања нових волумена, парцијалног колорисања фасадног платна и повременог уметања (не)примерених облика декорације углавном псеудоантичког порекла. Иако структура домена засеченог угла технички али и ликовно пружа велике могућности креативном изражавању аутора или наручиоца, пројектовањем балконских испуста, наглашавањем главног улаза у оси домена, структура куле, слојевито низање фасадних маса и др. како смо већ приметили из претходног периода развоја овог градитељског типа у Београду, у новијој историји заузела је више једноличан или безличан став.

У том правцу, видимо да стихијска грађевинска пракса од 2000. године до данас није заобишла ни архитектуру овог градитељског типа имајући у виду разнородности коју носи, стилску дихотомију и најчешће амбивалентан став према окружењу. Иако се ради о невеликом избору, треба истаћи примере чија резонанца деловања засеченог угла делује у свим облицима и правцима засецања волумена као на примерима стамбених зграда на углу Тиквешке и Варваринске 1, Витезова Карађорђевог звезде 37 и Јованке Радаковић, Жарковачке и Изворска 88, Браће Вучковић 46 и др.

У архитектонском колоплету разнородних облика и дефиниција ликовности засеченог угла током протекле две деценије један од ретких примера прочишћене постмодерне градитељске мисли примећујемо на објекту пословне намене на углу Јурија Гагарина и Марка Христића (арх. Предраг Арсић, 2010) као најистуренији део комплекса „Белвил” (Belville). Куриозитет представља и чињеница да је у питању истовремено и највећа угаона грађевина са засеченим доменом у Србији. Примере поигравања са формом, произвољно тумаченим компонентама декоративног програма и њиховог уклапања у данас препознатљиву морфологију стамбене изградње у Србији примећујемо и

на стамбеним зградама на угловима Ратка Митровића и Кнеза Вишеслава, односно Крунске и Курсулине 41. Први пример се састоји од три разуђена петоспратна тракта са заједничком основом тупог угла који затвара грађевински блок на том делу раскрснице. Док су фасаде бочних трактова поједностављеног карактера скоро плошне ретикулације дотле угаоном фасадом у форми разуђеног прочеља доминира плитки средишњи ризалит фланкиран благо закошеним балконима тако експресивније форме од уобичајене. Повлачењем прочеља или засеченог угла дубоко у дубину парцеле остварен је адекватан предпростор који у теоријском контексту баца позитивно светло на ову грађевину.

Са друге стране стамбена зграда у Курсулиној није имала претензије за остваривањем предпростора углавном због грађевинске парцеле малих димензија и уске раскрснице на којој је изграђена. Због тога је знаковитост угаоног домена изражена на ређе уобичајен начин пројектовањем светларника који заузима висину објекта и гради транспарентност засеченог угла чиме затворене зидане масе бочних фасада долазе до изражаја. Коначно, повучени последњи спрат одражава претензију аутора да на веома ефектан начин изрази луцидно решен кровни венац са стреловитом перфорираном надстрешницом. Полихромија фасадних елемената, комбиновање топлих материјала и префабрикованих делова конструкције фасадне ретикулације дају објекту необичну живост које од посматрача као конзумента ове наменски скројене архитектуре „по мери човека” захтева визуелно тумарање и анализу.

Засечене угловнице су изузетно специфичне имајући у виду њихов особени принцип укидања масе, а не додавања као код већине других угаоних домена осим конкавних који таквом принципу дају сасвим ново својство ликовности. Често правећи снажне заокрете у развоју, у зависности од стилских праваца и епохе, захтева наручилаца и интенције аутора, знаковитост контекста засеченог угла у континуитету хода на танкој жици волунтаризма и популизма више етноцентричног неголи културолошког карактера. Шта то значи? Већ наменски пројектована архитектура угловница са засеченим доменом је предодређена првенствено да служи функционалној намени, кориснику таквог простора. Акцентација утилитарног карактера овог угаоног домена није спорна, напротив али уколико се успоставе адекватни правни, персонални и локацијски услови зар није могуће у одређеном облику остварити и естетички биланс довољно изражен да допуни знаковитост контекст који се у реверсном случају данас само подразумева? Архитектура

угловница овог типа грађених од 90-тих година до данас доказује да не постоји објективан основ за такав коментар, а свакако не за покретање дискусије на указану тему.

Типологија конвексних структура угаоних грађевина

Принципи пројектовања конвексног угла или истакнутог волумена угаоне вертикале поникао је заправо на искуству претходног, старијег типа заобљеног угла чији је домен од последње деценије XIX века стицао све израженију тродимензијалну, скоро самосталну форму.

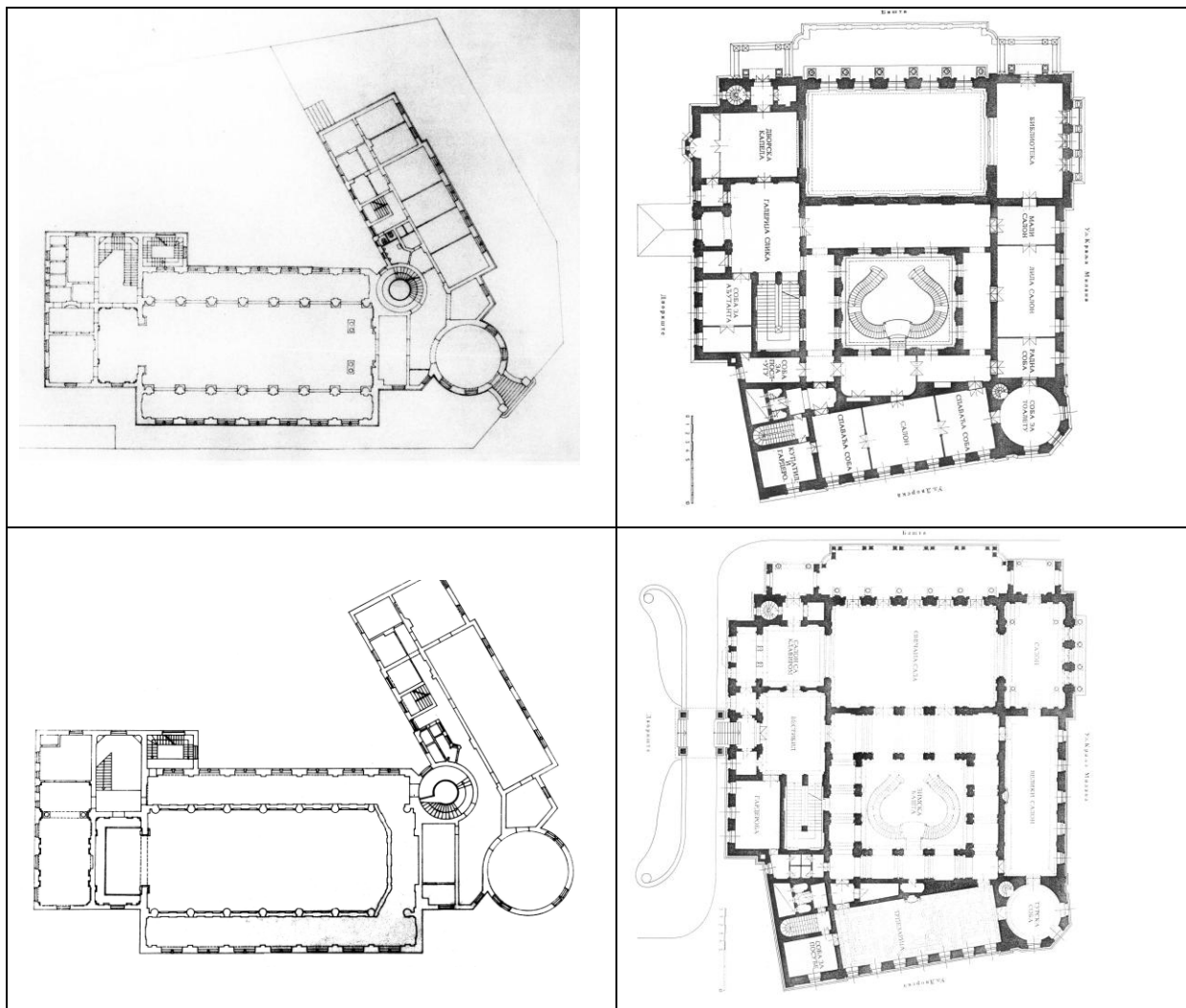
*слика 61. Официрски дом, 1895, арх. Јован Илкић и арх. Милорад Рувидић, Београд
(фонд Б. Несторовића)*

Такав пример се најадекватније може сагледати у сложеној структури конвексне угаоне вертикале Официрског дома, саграђеног 1895. године према пројекту архитекте Јована Илкића. Фундаменталне карактеристике архитектуре Официрског дома у Београду садржане су пре свега у начину моделовања маса угаоног домена који одговара тренду форсирања медијевистичког порекла архитектуре фортификационог карактера. Свакако, имајући на располагању широки спектар могућности кретања и студирања ремек дела

средњовековне архитектуре, током студија али и професионалног ангажмана у Бечу, архитекта Илкић је верно пренео у матични миље престонице. Стога се зграда Офицерског дома, шире посматрано, не може анализирати само као дело преовладавајуће линије романтизма у уметности Европе, већ и као допринос савременој српској архитектури увођењем **сензације** као новог момента у домаћу архитектуру. У конструисању Илкићевог дома евидентан је преовлађујући принцип просторног повезивања којим се наглашава угаона кула као централни мотив читавог пројекта, а без које би бочни објекти деловали недовршено, круто и пастиш.

Наглашавање угаоне куле конвексног попречног обрасца јавља се и у једној деценији млађој грађевини двора краља Милана Обреновића,²⁸⁵ дело архитекте Александра Бугарског, али овога пута у тешњој вези са бочним фасадним масама које визуелно сужавају и стискају угаону вертикалу куле. Угаона кула, тако рећи, нема другачију функцију осим да плени простором, изазива специфичном ликовношћу, сигналира моћ војске због чега се све своди на подстрекивање принципа уосећавања и сензације. Конвексна структура угаоног домена представља сензацију и једино као таква има функцију да опстаје, док је стваралачки приступ осталим аспектима грађевине више ларпуларистички. У формалном смислу, овај тип угаоне структуре одговара дефиницији угаоног ризалита који може бити комплетан или делимичан што одређује заправо капацитет његове масе, односно да ли се волумен зидане масе ризалита креће од тротоара или од првог спрата. За разлику од примордијалних примера угаоних кула на средњовековним фортификацијама и замковима, који су имали дефанзивну улогу али и да статички обезбеде масивне грађевине, структура ризалита у профаној европској архитектури најчешће нема утилитарну оправданост осим да краси и буде маркантни ликовни додатак фасадној декорацији.

²⁸⁵ Недић, Светлана В. „Из историје Старог двора”, *Наслеђе* II (1999), 11–23; Марловић, Срђан. „Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду”, *ГГБ* LI (2005), 195–251; Михајлов, Саша., Мишић, Биљана. „Дворски комплекс на Теразијама: од владарског дома до репрезентативног јавног простора”, у: Критичка историја преиначавања јавних простора Београда од краја 18. века до почетка 21. века (пр.) Александар Кадјевић, *Култура* 154 (2017), 56-79.

слика 62. Официрски дом, основа приземља и првог спрата (горе и доле лево), 1895, арх. Јован Илкић и арх. Милорад Рувидић - Двор краља Милана Обреновића, основа приземља и првог спрата (горе и доле десно), 1881, арх. Александар Бугарски, Београд (Фонд арх. Б. Несторовића)

О томе сведоче и планиране функције датих простора у којима је смештано улазно степениште, односно канцеларија на првом спрату (Официрски дом) или Турска соба у приземљу, односно Соба за тоалете на првом спрату (Стари двор). Иако не смемо подцењивати функцију ових простора сасвим је извесно да не би могли да буду планирани и у другачијем плану основе.²⁸⁶

²⁸⁶ Са једне стране, дворска кружна соба на првом спрату је имала функцију гардеробера и простора за облачење краљице јер је кроз велике прозоре са различитих страна пропуштала пуно природне светлости. Са друге стране кружна просторија у приземљу, названа „турска соба” имала је у функционалном смислу виче популистички предзнак као савремени просторни моменат са аустријског двора који је морао да има бар

У перспективи нарастајућег ликовног значаја конвексног угла у европској архитектури, у Београду је из периода од средине XIX века до Првог светског рата сачувано неколико примера ове специфичне угаоне формације. Први период од средине последње деценије XIX века до почетка 1914. године карактеришу делимични угаони ризалити најчешће квадратног или правоугаоног или октогоналног попречног пресека. Интересантно је да се без изузетка сви ризалити ове оријентације завршавају декоративним куполама или кубетима које додатно наглашавају маркацију конвексног угла.

Током периода између два светска рата у Београду је у складу са експанзијом новог гадитељског фонда чак учетворостручен број грађевина са конвексним углом. Архитектонска традиција пројектовања делимичних угаоних ризалита квадратног, правоугаоног и октогоналног попречног пресека пренета је из претходног, предратног времена и задржала се у домаћем миљеу до краја треће деценије од када је тежиште ликовности пребачено преваходно на заобљене форме, односно цилиндричне и сложене конвексне конструкције угаоних домена. Интересантно је да су најзначајнији проценат структура чинили делимични ризалити, односно они чији вертикални волумен није допирао до уличног тракта већ се завршавао најчешће изнад зоне приземља. Међу таквима се нарочито истичу зграда Петра Јовановића са кафаном „Златно буренце” (арх. Александар Јанковић, 1929), затим стамбеним зградама на углу Мајке Јевросиме и Таковске 13 (арх. Јанко Шафарик, 1922), Узун Миркове 12 и Цара Уроша 6 (арх. Предраг Зрнић, 1922), зграда Константиновића у Поп Лукиној 1б и Маршала Бирјугова 53а, затим угаоне грађевине у оквиру комплекса Железничарске омладине у Савској улици и др. Примат је убрзо од средине треће деценије почео да преузима цилиндрични волумен угаоних кула комплетног домена у висини објекта, од основе приземља до последњег спрата или мансарде завршавајући се најчешће куполом. У таквом маниру су изграђене репрезентативне градске угловнице попут „Француско-Српског друштва за јавне радове” на углу Ресавске 17 и Крунске 13 (арх. Милан Антоновић, 1921),²⁸⁷ „Гајрет Осман Ђикић” у Далматинској 37 са Велбушком улицом (арх. Богдан Несторовић, 1931), Задужбина Луке

једну собу уређену у оријенталном маниру. Овај простор је иницијално био намењен мушкарцима, конзумирању никотина и седењу око централног стола.

²⁸⁷ Nikić, Ljubomir. „Arhitekt Milan Antonović”, *Urbanizam Beograda* 51 (1979), 57–67.

Теловића у Карађорђевој,²⁸⁸ стамбене зграде на углу Жоржа Клемансоа 2 и Цара Душана 65, Нушићеве 14 и Косовске 1 (арх. Данило Владисављевић, 1923) и др.

слика 63. Стамбена зграда, 1935,
арх. Светомир Лазивић, Мирослава Тирша 13,
Земун, Београд (фото Јована Вулевић)

слика 64. Стамбена зграда, 1935,
арх. Светомир Лазивић, Мирослава Тирша 14,
Земун, Београд (фото Јована Вулевић)

У подцртавању карактеристика конвексних угаоних домена нарочитом типу припадају сложене угаоне структуре присутне у модерној архитектури Београда од четврте деценије XX века. Међу овима, истичу се две суседне двоспратне стамбене зграде на углу Дејана Медаковића и Мирослава Тирша 13 и 14 у Земуну (арх. Светомир Лазивић, 1935). Аутор је пројектовању приступио на својствени, авангардистички начин конциповања усаглашавањем са локацијским условима, односно обликовањем угаоних прелома као фокусних тачака које се у пробијању визура две релативно узане земунске улице истичу слојевитим конвексним структурама.

Зграда на броју 13 негује ауторске аспирације мирних фасадних површина и ненаметљивих волумена па се чини да је конкретна ауторска бравура концентрисана у занимљивом истицању преломљеног средишњег ризалита у чијој оси се намеће луцидна перфорација четири окулуса која прате прелом ризалита од 120 степени. Ова земунска угловница емитује значајно декоративнији ефекат смелије решене конструкције конвексног домена са степенованом надвратном гредом као базисом композиције коју више не крунише купола већ јарбол као нови ликовни мотив у архитектури Београда четврте деценије XX века. Са друге стране, архитектура угловнице на броју 14 опонира

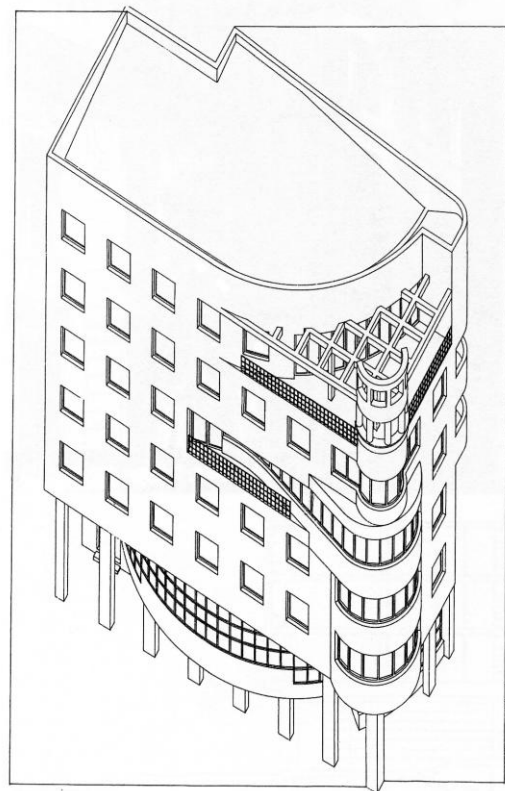
²⁸⁸ Софронијевић, Мира. *Даривали су своје отечеству*. Београд: Библиотека града Београда, 1995; Павловић-Лончарски, Вера. „Мали пијач на Сави крајем XIX и почетком XX века”, *Наслеђе VI* (2005), 107–117; Шупут, Марица и Бошњак, Тања. (ур.) *Добротвори Београдском универзитету*. Београд: САНУ, 2005; Петровић, Јелена. „Зграда задужбине Луке Теловића-Карађорђева 65, Загребачка 1–9 и Гаврила Принципа 16”, *Наслеђе IX* (2008), 227–238.

структури угаоног профила суседне грађевине истог аутора наглашавајући маркантну вертикалу угла рустифицираним површинама хоризонталних канелура и тростепеним лезенама које фланкирају композицију конвексног домена. На оба примера улаз је смештен у оси угаоне структуре која осим декоративне има и утилитарну намену светларника главног степеништа. Имајући у виду релативно заклоњену архитектуру ових земуских угловница у растеру узаних улица, њихова маркација би деловала сасвим другачије и још интезивније у другачијем, отворенијем простору који би са урбанистичког аспекта био подређен сложеним структурама, а не обрнуто у тренутним условима.

У наступајућем периоду од 1945. до 80-тих. година структура конвексног угаоног домена у архитектури Београда није регистрована ни на једном примеру. Тек малобројне стамбене зграда на углу Станоја Главаша 15 и Кнез Данилова, Радних акција 38 и Луке Спасојевића 3 у Железнику сведоче о млаком сећању на форму угаоних кућа.

*слика 65. Пословна зграда „MAG-Intertrade”,
1987-90, арх. Јосип Пиласановић, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

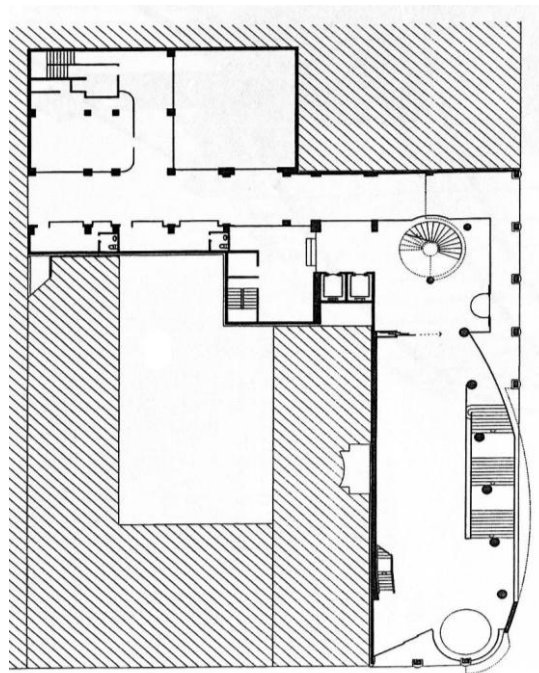
*слика 66. Пословна зграда „MAG-Intertrade”,
1987-90, арх. Јосип Пиласановић, Београд
(фонд Ј. Пиласановић)*

Чини се да је акумулирана снага креативности, не експонирана у домаћој архитектури угловница дуже од три деценије, на карактеристичан начин дошла до изражаја у делима пословних зграда „MAG-Intertrade” архитекте Јосипа Пиласановића на углу Михаила Богићевића 7 и Гаврила Принципа, односно на пословној згради „Прогрес” архитекте Миодрага Мирковића у Кнез Михаиловој и Змај Јовиној 10 (1990-96).²⁸⁹ Постмодерно архитектонско решење старијег Пиласановићевог дела изграђеног 1987-90. године значајним делом указује на ларпуларистичко опредељење аутора у пројектовању угаоне куле нарочито изнад последњег спрата у форми без утилитарне намене већ искључиво да краси и буде виђена. Пре свега, слојевито интерпретиран однос фасадних маса и површина, а потом и складни мозаик пуног и празног који се у континуитету емењује од зоне приземља до последње етаже са угаоном перголом претвара зграду у архитектонски доживљај, при чему је угаона вертикала конструисана као сензација, оно што и треба да буде. У више умереном тону архитекта Мирковић интерполира своје дело прогреса делимично се залажући за амбијентални констекстуализам, а мање ларпуларистичке тенденције свог претходника.

²⁸⁹ Јевтић, Милорад Х. *Критички рефлекси - 101 осврт на савремену архитектуру Србије*, Београд 2004, 133-137.

*слика 67. Пословна зграда „Прогрес”,
1990-96, арх. Миодраг Мирковић, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

*слика 68. Пословна зграда „Прогрес”,
1990-96, арх. Миодраг Мирковић, Београд
(фонд М. Мирковић)*

Међутим, немогуће је не уочити реавалоризацију мотива куле којом је од 90-тих најчешће надограђена структура конвексног угаоног домена. Најчешће слојевито интерпретирана архитектонска дијалектика кула као светионика закаснелог постмодерног градитељства код нас емитована је на зградама попут Управе комуналне полиције на углу Макензијеве 31 и Смиљанићеве, пословној згради на углу Михаила Богићевића 3 и Карађорђевој, пословној згради „Таково” на углу Таковске 45 и Војводе Добрњца (арх. Предраг Ђаковић, 1996) и др.

Урбанистичко-архитектонске произвољности у Београду из 90-тих година прошлога века сразмерно се прелила на прве две деценије новог миленијума понављајући нејасноће порекла ауторског потписа, који је најчешће ослоњен на субјективне конверзије и жеље инвеститора пре него аутора дела, понављајући погубан принцип разилажења савремених дела конфекцијске архитектуре са визуелним идентитетом затеченог

амбијента кокетирала са реминесценцијама архитектуре међуратне епохе у готово карикатуралним облицима.

У овом периоду пробудили су се стари извори надахнућа структура угаоних ризалита кружног, хексагоналног и октогоналног пресека као и нарочити облици балконских углова најчешће са дубоким лођама. Процентуално, доминантне су двочетвртинске и трочетвртинске кружне конвексне структуре угаоних силоса подједнако заступљене на стамбеним, пословним и мултифункционалним грађевинама као и на приватним кућама и вилама. Па се тако могу приметити модалитети од романтичарских стремљења замколике архитектуре куће на углу Борисављевићеве 16 и Пироћанчеве, реафирмисаних модела постмодерне архитектуре стамбене зграде архитектонског тима „Ерцеговац-Тодоровић” у Булевару краља Александра 171-173 до *hi tech* форме пословно стамбеног центра „Савоград” архитеката Марија Јобста и Миодрага Трпковића из бироа ДОМАА.

*слика 69. Породична кућа, 1995, Борисављевићева 16, Београд
(www.google.rs/maps)*

слика 70. Стамбена зграда, 1995, арх. Стеван Мићић,
Далматинска 84, Београд (фонд С. Мићић)

Нуде се различита решења перфорација цилиндричних форми угла као и варијетети елемената конструкције балкона и лођа. У циљу ефикасније функционалне продуктивности простора и добијања веће стамбене површине, у архитектури београдских угловница најзаступљенији је зидани, затворени цилиндар перфориран прозорским отворима у складу са важећим законом о енергетској ефикасности

стамбених зграда. Укидање гушће перфорације, потенцијално отвара могућност стварања тескобног визуелног утиска тежине угаоних волумена због чега се најчешће прибегава пројектовању допунских елемената који успешно доприносе другачијем промишљању грађевине у целини. Због тога је свака зграда експеримент за себе, промишљени покушај надокнађивања недозвољених ауторских бравура. Елементи који допуњују знаковитост контекста конвексних угаоних домена очитују се најчешће у занимљивим решењима надкровних надстрешница у облику *hi tech* перголе на стамбеној згради у Кајмакчаланској и Гајевој 15 или оштроугле форме на згради у Далматинској 84 и Иванковачкој 21 (арх. Стеван Мићић, 1999-2001).²⁹⁰

У анализи конвексних углова нарочиту проблематику стварају двовалентне структуре затворених и отворених балконских силоса и амбући у виду да ни по једном основу, осим регулацији улице, нису јасније законски дефинисани. Док се због строгих прописа о енергетској ефикасности конвексни угаони домени морају редуковано перфорирати, дотле се угаони балкони и лође мултипликују у најразличитијим врстама од француких балкона (угао Вардарске 12 и Марулићеве) полубалкона до интересантних варијетета трочетвртинских лођа на углу Слободанке Данке Савић 27 и Радојке Лакић.

²⁹⁰ Марковић, Иван. *Опус 40 Архитекта Стеван Мићић*, Београд 2015.

слика 71. Стамбена зграда, 1999, Средачка 22, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Нарочито интересовање изазивају и конвексни угаони домени хексагоналних и октогоналних пресека основа који су ексклузивно везани за вишеспратну стамбену изградњу, односно приватне куће и виле. Медијевистички транспопулизам се ствара несвесно и стихијски у делима попут стамбених зграда у Нишкој и Средачкој 22, затим у Лепеничкој 7 и Милована Маринковића или у Солунских Бораца 22 без скривених тенденција аутора или наручилаца. Таква форма отвара логичне могућности пројектовања прозора на свакој равној страни али без јасније утилитарне намене конкретног простора кружне, односно вишестране просторије у једној стамбеној јединици. У

потпуности је изостао наменски моменат какав је био унапред планиран током последњих осам деценија развоја архитектуре угаоних грађевина у Београду са конвексним профилима. Ово је нарочито индикативно за пројекте из међуратног периода који су јасно дефинисали намену таквих простора, најчешће за потребе салона, трпезарије, простора за клавир, картање и др. Имајући у виду да форме не представљају наменски инсцениране волумене као својеврсне медијевистичке цитате одбрамбених кула, потенцирање савремене ликовности таквих форми нити, што је најпогубније, просторе са јасном наменом, имајући у виду њихов неконвенционални облик кружне основе, остаје да се запитамо, има ли места да се посумња у струковни кредибилитет аутора, односно укус наручиоца?

Ипак, у плејади неконтролисаних и произвољно интерпретираних облика и форми, несмислених историјских цитата и покушаја оправдавања знаковитости контекста сумњиве утилитарности и порекла естетике извештачених профила угаоне архитектуре могуће је идентификовати малобројне примере који пркосе ушанченим принципима обликовања конструкције конкавне угаоне вертикале. Архитектура стамбене зграде у Булевару краља Александра 171-173 на први поглед оставља утисак виле Карма Адолфа

Лоса (Adolf Loos, Villa Karma, Geneve, 1908). Пре свега због специфичне повезане колонаде изнад последњег спрата чија основна линија прати заталасану фасаду објекта. Управо зато што нема оправданије утилитарно објашњење осим да краси и буде виђена, колонида појачава знаковитост контекста, тангира угаону вертикалу и маркантно је наглашава као „догађај” у простору.

*слика 72. Стамбена зграда, 2002, Булевар Краља Александра 171-173, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Други пример представља пословна зграда на углу Јурија Гагарина и Нехруове циљајући отворенији визуелни ефекат, упадљивији и сразмерно неконвенционалнији за тадашње прилике када је објекат изграђен, али и за данашње, што својствено интезитету усвајања новина у домаћој архитектури не представља парадокс. Ретикулација бочних фасада једноставног растера прозорских отвора без декорације силовито се сустичу у прелому трактова померајући еркерни волумен упоље.²⁹¹ Експресионистичка граница

²⁹¹ Tardozi, Benedetto. „Pomolak (erker) kao dio rukopisa arhitektonskog izraza”, *Prostor* 18 (1999), 199–224.

допадљивости стреловите форме угла ненадано се надвија над пролазнике као волуметријски отклон матичне зграде.

Типологија залучених структура угаоних грађевина

У архитектонском пејзажу београдских угловница залучена структура угаоног домена се хронолошки може посматрати као друга по старосном реду, одмах након угловница са засеченим углом. Ова врста угаоног домена наглашава обједињени контекст залучене форме попречног пресека, функције прилагођене облику угаоног прелома и коначно уједначену ретикулацију отвора и декоративног ансамбла који најчешће у хармонизованом ритму визуелно обједињују све елементе фасадног платна у јединственоу и непрекинуту целину. Структура заобљених угаоних вертикала се може поделити на **суперпониране** и **константне**. Примере првог и најчешћег типа заобљених угаоних домена у архитектури Београда срећемо већ од последње деценије XIX века на примеру куће у Високог Стевана 21 са уједначеним нивовима оса прозорских отвора приземља и првог спрата чију ретикулацију не ремети залучена форма угла којим доминира балкон на првом спрату. То је истовремено и најраспрострањенија композиција овог типа угловница у Београду све до почетка треће деценије XX века.

*слика 73. Стамбена зграда, крај XIX века, Бежанијска 84, Земун, Београд
(www.google.rs/maps)*

Почетке развоја угаоног домена у београдској архитектури последње деценије XIX века треба тражити на малобројним примерима оволо угла (итал. *ovolo*) који је према резултатима досадашњих истраживања ове теме у назначеном периоду евидентирано на само шест грађевина у Београду и Земуну. Структура оволо угла подразумева затворену зидану форму угаоне вертикале са одговарајућим радијусом који прихвата две бочне уличне фасаде. Имајући у виду да се бочне фасаде најчешће наглашавају плитим лезенама, ризалитним испадима или другостепеном флоралном декорацијом, залучена форма угла делује визуелно утиснута у масу фасадног платна што доприноси занимљивом ефекту тродимензионалности и декоративној пластичности. Пажљивом анализом просторног распореда грађевина на којима се јавља оволо угао може се закључити да његова сврха није утилитарна-унутрашња, већ искључиво декоративна-спољашња. Осим овога, избегавањем оштрог угла грађевине добијена је боља прегледност у пешачком саобраћају као и визуелно слободнији предпростор угаоне вертикале.

Изуетно ретким примерима репрезентативних приватних и јавних грађевина са залученим угаоним доменом у архитектури Београда с краја XIX века припадају стамбена зграда браће Крсмановић на углу Карађорђевој 59 и Светозара Радића (арх. Гашпар Бекер и инж. Милош Савчић), кућа Јована Ристића у Краља Милана 23 и Ресавске (арх. Јован Илкић, 1891), као и зграда Народне банке Србије (арх. Константин Јовановић, 1889-1923)²⁹² као једино државно здање овога типа.

Са друге стране, развијенију форму континуиране ретикулације залучене форме угаоне структуре проналазимо и на примерима конвексног угла који представљају наредну тему истраживања.

²⁹² Никић, Љубомир. „Архитект Константин Јовановић”, *ГМГБ IV* (1957), 345–360; Babić, Ljiljana. „Život i rad arhitekta Konstantina A. Jovanovića, posebni deo”. *Zbornik Arhitektonskog fakulteta* 6, Београд 1960; Šćekić, Milan. *Konstantin Jovanović arhitekta, katalog izložbe*, Београд 1988; Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век)*, Београд 2005, 314-315; Клеут, Иван. „Градитељски опус Константина Јовановића у Београду”. *ГГБ LIII* (2006), 213-248; Ванушић, Данијела. *Константин А. Јовановић, архитекта великог формата: средњоевропски интелектуалац српског порекла на прелазу 19. у 20. век*, Београд 2013.

слика 74. Народна банка Србије, 1889-1923, арх. Константин Јовановић, Београд
(фонд Д. Манојловића)

Посматрана са аспекта периодизације, структура залучене форме угаоног домена у архитектури Београда од друге половине XIX века до данас најприсутнија је током периода између два светска рата када је изграђено укупно 220 угаоних грађевина овог типа. Еволуција архитектуре заобљене угаоне вертикале је након Првог светског рата успешно меандрирала између два правца – академског и модерног. У првим годинама треће деценије код угаоних грађевина са заобљеним доменом преовладала је класично конципована форма истакнутог ризалита са академски обликованим фасадама које одликују удвојени јонски пиластри у висини два спрата и балустрирани балкон на мезанину, односно првом спрату. Угаона вертикала је често маркирана куполом уписана у ободни поткровни венац. Међутим, у академски конципованим, најчешће сложеним, структурама залучених форми угла, важно је препознати две варијанте које могу бити: **упуштене и континуиране.**

Упуштене структуре коегзистирају са истакнутим масама бочних фасада при чему њихов радијус остаје визуелно утиснут у фасадну масу угаоне вертикале. Упуштени угао има своје блиске корене у архитектури с краја XIX века у форми домена *ovolo* угла који

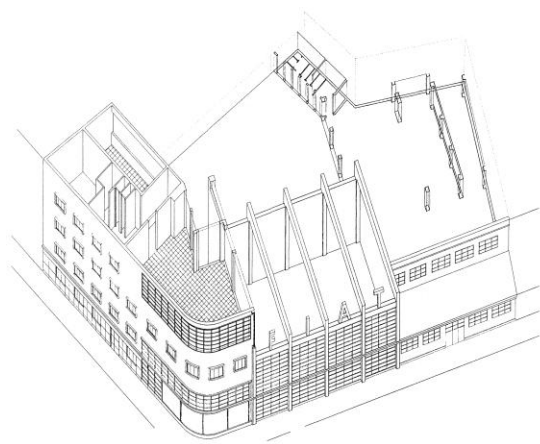
иницијално потиче из архитектуре ране ренесансе. У најразвијенијој форми овај домен заправо евоцира плитку конструкцију залученог ризалита који се у регулационој линији наставља на линију бочних фасада али због повлачења у масу зграде изгледа као ризалитни волумен. Због тога га не треба мешати са нарочитим типом конкавних угаоних домена. Континуирана варијанта подразумева непрекинуто садејство форме и декоративног ансамбла, ако постоји, фасадног платна које се у континуитету преко угаоног домена превлачи од једне до друге бочне фасаде без визуелних узурпација и прекида.

У архитектури Београда током периода између два светска рата постојала је изражена пракса у пројектовању друге, односно варијанта континуиране залучености фасадне мембране. Целовитост завојитог израза радијуса је постало скоро догматско решење у превладавању одсутности фасадне декорације коју је заменила површина. Иако детаљ више не постоји као доминантни декоративистички адут у оплењивању екстеријера, или је ограничен на екскурсне варијанте плитких рељефа, конструкције јарбола, наглашавање димњачке вертикале, окулуса или континуирано подцртавање прозорских отвора, фасада, као целина, третира се као слободно платно чиме само по себи постаје препознатљива креативна преваленција у опусу њених аутора.

Међу најзапаженијим међуратним примерима угаоних грађевина у Београду који припадају варијанти континуираних залучених фасада истичу се стамбене зграде на Андрићевом Венцу 6-8, на углу Савског трга 1а и Милована Миловановића, згради Цезара и Алберта Алтараца на углу Царице Милице 14 и Маршала Бирјузова 34, затим робна кућа „Та-Та”, Занатски дом, Аграрна банка, Јавна берза рада, пословна зград „Фиат” (арх. Милан Злоковић, 1939-40) и др.

*слика 75. Пословна зграда „Фиат”, 1939-40,
арх. Милан Злоковић, Београд
(фонд Д. Манојловића)*

*слика 76. Пословна зграда „Фиат”, 1939-40,
арх. Милан Злоковић, Београд (Perović, Miloš R.
Srpska arhitektura XX veka..., Beograd, 2003, 119)*

*слика 77. Стамбена зграда, 1938,
арх. Миладин Прљевић, Београд
(www.skyscrapercity.com)*

*слика 78. Стамбена зграда, 1937,
арх. Рађе Михаиловић, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

*слика 79. Пословна зграда предузећа „РАД”,
Косовска 31, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Током периода између 1947. до 2000. године у Београду је изграђено укупно 14 угаоних грађевина са залученом структуром. На сличан начин како се традиција архитектонског концеповања конструкције заобљеног угла емулирала, а потом развијала на прелазу између 1914. и првих година треће деценије XX века, непосредно након Другог светског рата на малобројним примерима препознатљива су креативна решења која потичу из предратног периода у обликовању угаоних домена у Београду и Земуну. Забележено је укупно седам грађевина чији залучени угаони профили имплицирају једноставност, призоре социјалних (не)прилика и одсуство сваког облика декорације. Заправо, сам

угао постаје украс грађевине, раскрснице, а како се данас чини и епохе суспензије стваралачких слобода.

Антагонизам урбаног пејзажа послератног Београда ремете угловнице чија се семантика архитектуре може недвосмислено поделити у период од 1947. до 1964. године. Прво раздобље у трајању од приближно пет година обележено је модулацијама угаоне структуре заобљеног угла транспонованом директно из међуратног периода и то на примерима стамбених зграда на углу Булевара Краља Александра и Проте Матеје и Браће Недића (полублок угловница, арх. Војин Симеоновић са арх. Богданом Несторовићем, 1946-48),²⁹³ административне зграде грађевинског предузећа „РАД” (Влајковићева и Косовска 31) и зграде на углу Његошеве 90 и Ивана Ђаје (арх. Драгиша Брашован 1951-

²⁹³ Миловановић, Милан. „Бисер као мираз”, *Врачарски гласник* 22, 1998, 30-31; Туцић, Хајна. „Дело архитекте Војина Симеоновића између два светска рата”, *Наслеђе* IX, 2008, 155–178.

52). Затворена зидана форма облик угаоних волумена перфорирана је прозорским отворима или дубоким лођама у правилном континуитету и без назнака за декорацијом осим у избору материјала или конструкцијом јарбола као пикторесним рецидивом блиске прошлости.

*слика 80. Стамбена зграда, 1952, арх. Драгиша Брашован, Његошева 90, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

У наступајућем периоду приметно је растерећење фасадног платна затвореном формом креирањем растера континуалних оса прозорских отвора одвојеним лезенама или плитких брисолеја као на згради Општине Стари град на углу Нушићеве 22 и Македонске улице (арх. Петар Петрушић, 1954-58).²⁹⁴ Коначно, више транспарентно профилисање угаоне структуре може се уочити на два примера у Земуну. Фасада маса је такође затворена, али је визуелно олакшана низовима спојених балконских испуста који стакленим оградним

²⁹⁴ ИАБ ТД Ф36-9-1954

испунама прозрачују конструкцију чинећи је уједначенијом и ликовно сложенијом него што заправо јесте.

*слика 81 Зграда Општине Стари град, 1958, арх. Петар Петрушић, Нушићева 22, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

слика 82. Зграда „Агроекспорт”, 1956, арх. Владета Максимовић, Краља Милана 25, Београд (www.google.rs/maps)

Број забележених примера структура залучених угаоних домена у београдској архитектури током периода између 1955. до почетка 2000. године је уистину занемарив осим неколико градитељских остварења чији су аутори исказали нарочито интересовање за ликовност конструкције. Међу овима се истичу чак три градитељска дела из опуса архитекте Владете Максимовића изграђена у раздобљу између 1955. до 1967. године. Док стамбено-пословне зграде „Агроекспорт” (Краља Милана 25 и Ресавска, 1956)²⁹⁵ и стамбено-пословна зграда „Навип” (Тадеуша Кошћушког 38 и Страхињића Бана 1, 1958) негују тенденцију ка наглашавању фасадног растера

вертикалних брисолеја и серклажних греда, дотле пословна зграда у Професорској колонији, на углу Ђушине и Драже Павловића 15, тежи више ка приземнијем начину обликовања форме истицањем континуираних балконских испуста. У овом до данас историографски занемареном Максимовићевом тројству заобљених угловница понајвише се истиче ликовност зграде „Агроекспорт”.

Иако визуелно у одређеној мери успева да кореспондира са затеченим историјским амбијентом у непосредној близини Официрског дома или суседној палати „Трговачког фонда”, Максимовићева зграда носи обележје послератне архитектуре које је више у дослуху са персоналним афинитетом и нескривеним потписом предратног архитекте. Особена ауторска лексика је евидентна у романтичарској, чак помало сетној, инсертацији

²⁹⁵ Миловановић, Милан. „Декор једноставног”, *Врачарски гласник* 26, 1999, 42-43.

слика 83 Зграда „Навип”, 1958, арх. Владета Максимовић, Страхињића Бана 1, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

слика 84. Пословна зграда „Лондон”, 1968, арх. Предраг Грујић, Краља Милана 28, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

балкона на угаоном профилу првог и другог спрата као и истуреној надкровној атици у форми густо перфориране армиранобетонске перголе која крунише композицију овог угаоног здања. Са друге стране, готово симболички, седму деценију у изградњи структура заобљених домена завршава пословна зграда „Лондон” на углу Кнеза Милоша 12 и Краља Милана 28 (арх. Предраг Грујић, 1968).

За разлику од амбиције која је блиско партиципирала креативности у планирању структура угаоних домена у претходном периоду развоја београдске архитектуре, нарочито током периода између два светска рата, прве две деценије новог миленијума знаковитост контекста своде на условни рефлекс. Не постоји стварање, већ само хаотична квантификација чији интезитет онемогућава идентификацију сваког, особеног, односно оригиналног ауторског потписа. У градитељском изобиљу којим доминира пастиш, ипак могуће је препознати малобројне примере из овог периода који се историографски морају сачувати као ретке респективне скице угаоних грађевина са залученим доменом.

Основна концепција заобљеног угла у архитектури која се развијала у београдском миљеу од 2000. године до данас ослања се на три основна подтипа структура: **затворене, отворене и повучене**. Класично моделована залучена површина угаоне вертикале код првог подтипа затворених структура подразумева уједначени принцип обраде бочних фасада и угаоног прочеља у једну формалну целину творећи визуелно јединство форме. Свакако, ово је најраспрострањенији принцип моделовања који је у архитектури Београда био најзаступљенији током периода између два светска рата што не изненађује имајући у виду завидну продукцију угловница у овом периоду. Први подтип затворене структуре формира „чисту” површину без нападних екскурса, декоративистичких изненађења или дигресија у слагању фасадних волумена. Његова норма тежи ка непрекинутости, бескрају и јединству нарације без обзира на изворну интенцију аутора или наручиоца. Чини се да је такав идиом, опет нарочито разрађен током међуратног периода, успешно реafirмисан током прве две деценије новог миленијума у Београду превасходно у архитектури стамбених зграда и малобројних породичних кућа и вила као изузетима. Међу нарочито успешним примерима истичу се зграде на углу Булевару Краља Александра 134 и Синђелићеве 1, угао Новопазарске 36 и Максима Горког, Миклошићеве и Матавуљеве 7, затим стамбени комплекс „Галерија” на углу Дунавске и Жоржа Клемансоа 18, интерполиране угловнице у Граховској 27, затим Захумске 25 и Милорада Шапчанина и др. Осим „плошних” примера паралелно је изражена и тенденција ка експерименталном карактеру који је довео до појаве различитих варијација компоновања залучених угаоних структура што се може евидентирати на последње наведеним примерима из горњег низа. Угаона фенестрација поприма интересантне прозорске ретикулације фасада угаоних домена као на вили у улици Александра Стамболијског и Сердар Јола 3.

Следећи ступањ у еволуцији залучених угаоних грађевина у Београду могуће је евидентирати у актуелизацији истакнутог угаоног ризалита. Није у питању конвексна форма двотрећински самосталне структуре већ најчешће благоистакнути волумен чија залучена угаона фасада успоставља квалитетну везу између бочних фасада творећи визуелно тражену целину, очекивану од такве концепције, али опет, ако се боље погледа делујући истовремено и као наративни знак ризалидне форме који не ремети целину, не наметљиво истиче свој волумен у први план, док ипак егзистира као волумен.

*слика 85. Стамбена зграда, 2012, Војводе Степе 55
Београд (www.google.rs/maps)*

Ауторска креативност је у већој или мањој мери дошла до изражаја и у визуелно занимљивој слојевито интерпретираној залученој форми угаоних домена стамбених зграда на углу Др Велизара Косановића 50 и Св. Климента, Љубе Шерцера 46 и Милана Распоповића, а нарочито Војводе Степе 355 и Кружног вождовачког пута са степенастим формама које истовремено прате радијус угла и наглашавају „љускања” волумена на хоризонталне етажне траке.

На таквим примерима, попут стамбених зграда на углу Космајске и Солунских бораца 15, Милана Ракића и Ђевђелијске 4 или Кнез Милетине и Будимске 27 на којој је интенција аутора ка волуминозности нешто израђенија него на осталим примерима. Евидентно је да се мисаона база разраде пројекта кретала преваходно у кругу аутора али не и наручиоца. У питању је креативно ношење дијалектике траженог (прописи) и замишљеног (креативност аутора) која, истина ни на једном евидентираном примеру, није нарочито екстензивна нити оригинална али је присутна само на том, одређеном пројекту што дело већ само по себи дефиниша као ауторско.

*слика 86 Стамбена зграда, 2016, Крушевачка 37, Београд
(www.google.rs/maps)*

Паралелно са фенестрираним угаоним доменима залучених форми и њиховим варијацијама развијала се потреба за осавремењеним приступом угаоних лођа. Наиме, интересантно је да се у архитектури угаоних грађевина у Београду током прве две деценије новог миленијума није развијало конкретније виђење балконског угла у залученим доменима, односно проценат залучених угаоних грађевина са балконом је занемарив, скоро непостојећи.

Упркос томе преовладавају

најчешће дубоке лође које су ређе фокусиране на пробијање масе у оси угаоног домена, чије примере можемо пронаћи на стамбеним зградама на углу Јужног Булевара 83-85 и Бојанске, Таковачке и Једренске 11 или на примеру зграде у Војводе Бране и Ђуке Динић 20 као и на еклатантном примеру зграде на углу Крушевачке 37-37а и Ђорђа Кратовца.

Последњи пример у хронолошкој екстензији заправо се може подвести под прелазни моменат ка наступајућим примерима који чешће „завијају” у правцу једне од фасада. Најзапаженији примери таквих зграда очитују се на две стамбене вишеспратнице на углу Игманске 12 и Димитрија Туцовића 28а и 28б. Иако се ови простори не могу подвести под феномене, имајући у виду да су се спорадично јављали и током међуратног периода, приметно је наглашавање динамизма непрекинутих линија етажних хоризонтала.

Другом типу, повучених залучених домена у новијој историји архитектуре угаоних грађевина у Београду с почетка новог миленијума припадају малобројни примери који се могу евидентирати на тек неколико стамбених зграда попут оних на углу Будманијеве 39 и Книнске, затим Книћанинове и Високог Стевана као и вероватно најконкретнијег

примера зграде хотела „Ксенон” (Xenon) на углу Војислава Илића и Станислава Сремчевића 21-23.

*слика 87. Хотел „Ксенон”, 2015-2018, Станислава Сремчевића 21-23, Београд
(www.skyscrapercity.com)*

У питању је слојевита интерпретација структуре две фасадне мембране при чему се у форми истакнутих кубуса изнад фасадне равни бочни волумени „љуски” протежу од нивоа првог спрата до кровног венца, односно од бочних калана до линије почетка радијуса угаоног домена који при томе остаје откривен или визуелно утиснут у зидану масу објекта. Суштина је да се залучена угаона вертикала визуелно повуче у дубину масе зграде остајући при томе формално нетакнута и у корелацији са формом објекта, док су истакнути кубични бочни волумени наглашенији или пренаглашенији у односу на примарну коту „доње” фасаде. Формирање такве лептирасте форме угаоних домена наметнуло је оправдане могућности формирања балкона или лођа на месту сучељавања са залученим делом угаоне вертикале, при чему је визуелни ефекат постао још интезивнији

док је утилитарни аспект градње доведен на виши ниво функционалне продуктивности простора али и комуникације станара са амбијентом.

Формална карактеризација два основна типа залучених угаоних волумена је могућа само ако се посматра са основног аспекта радијуса структуре док за собом носи низ варијација које су помоћно средство аутора у његовој спознаји могућности коју нуди залучени угао, али и аутентични отисак естетичких распознавања у архитектури Београда. Наиме, како не постоје две идентичне угаоне грађевине у престоници тако не постоје ни исти или слични варијетети једног или другог типа структура залученог угла.²⁹⁶ Иако се чини да је реч о релативно једноставној форми, преовлађујућој и скоро обавезној на макар једној страни саобраћајне раскрснице формиране у различитим временским епохама, чини се да је овај тип уз своје комбиноване модулације истовремено и најсложенији тип који спаја једноставност и истовремено одговара на владајући конзумеризам наручилаца без претераних или никаквих посебних захтева осим утилитарног. Због тога се цела слика стварности окреће у правцу аутора који постаје алфа и омега пројекта, како би иначе и требало да буде, с тиме што је његова улога истакнутија имајући у виду да је екстеријерна форма апарентнија, видљивија и непосреднија од интимног амбијента ентеријера.

Ако се историографска интенција води таквом спознајом стварности, онда се оправдано намећу бројна питања чији одговори морају да појасне призоре волунтаристичке хегемоније безорнаменталне и безизражајне архитектуре угаоних грађевина данас. Ова два момента не морају нужно да повлаче једно друго. У том правцу, намеће се питање: Да ли је у савременој епохи развоја архитектуре угаоних грађевина завладало присуство одсуства духа, креативне интенције, комерцијалног алтруизма, удаљавања од спознаје персоналних особина и карактеристика или су преовлађујући неки други фактори? Одговоре на ова питања неопходно је потражити на местима на којима се најмање очекују или још парадоксалније, не би смела да се налазе. Наиме, неприкосновеност утилитарног фактора у компоновању унутрашњих решења угаоних

²⁹⁶ Овде се пре свега мисли на дела различитих градитеља јер је случајно подударње сведено на минимум, док је редукована мултипликација у опусу једног архитекта више одраз захтева наручилаца или парцеле него неинвентивност аутора. Ово се пре свега односи на јавне зграде попут Красновљевих угловница данашње зграде Владе РС и суседног МИП-а, затим угловница из комплекса Железничарске омладине у Савској улици или још апарентније примере приватних стамбених зграда као нпр. зграда на углу М. Зечевића 4, 6 и Р. Домановића (арх. Драгољуб Вукшић, 1937) и др.

грађевина је након 2000. године постало правило, неретко на ивици формалне спознаје естетичности којој је доприносио једино залучени облик угаоног домена што је сам по себи декоративистички моменат, знак који даје грађевини припадајући контекст. Ипак, утилитарни аспект осим конкретног распореда просторних једница у новијој историји архитектуре се блиско додирује и преклапа са грађевинским, односно еколошким аспектом у смислу форсирања контраверзног програма енергетске ефикасности, пре свих стамбених објеката. Иако до данас на републичком нивоу нису објављени научни резултати који би недвосмислено поврдили степен енергетске заштите и доказали његову исплативост и оправданост, дотле је у домаћем миљеу драматично утицао како на савремени тако и на затечени градитељски фонд. Примена столарије од поливинил хлорида, односно пластике (PVC) на алуминијумским носачима, а нарочито облагање фасада термоизолационим материјалима попут стиропора, стиродура и сл. непосредно су условили одсуство сваког облика концепцијске декоративности. Нови ниво схватања утилитарности стамбене архитектуре подразумева и законски условљен принцип енергетске ефикасности чија дословна примена истовремено изузима сваки облик фасадне пласнике која се на највећем броју примера своди углавном на полихромно изведене фасадне површине, односно двобојне или вишебојне траке око прозора, подеоне појасеве, поткровне линије и др. Фасадна скулптура и другостепена фасадна пластика су због тога потпуно ишчезле имајући у виду техничку немогућност присједињења масе декоративних предмета са фасадном облогом. У том правцу, сам по себи се нуди одговор на питање сврхе ауторства, односно евентуалног анулирања креативних способности нове генерације обликотвораца у домаћој средини.

Архитектура постаје кулиса рециклираних облика и волумена, форми условљених техничким могућностима и издржљивошћу стиропорне оплате и, у најбољем случају, креативно пројектоване фенестрације на угоном домену. Из овога проистиче да је у новијој историји архитектуре залучених, па и већине осталих типова, угаоних грађевина у Београду немогуће препознати ауторски потпис одређеног градитеља имајући у виду одсуство оригиналности и аутентичних, самосвојних норми естетичког израза који су нпр. слободније интерпретирали архитекти претходних епоха. Да ли је у питању фаза транзиције друштвеног глобалног или локалног поретка, одсуство инспирације у епохи свеопштег конзумеризма, брзине изнад квалитета, корпоративног над приватним остаје да

се види у наступајућем периоду које не најављује значајније промене. Примере најбоље илуструју планирани пројекти мултифункционалног комплекса „Београд на води” који у изворној концепцији рендера и опционе макете нуди разнородне облике залучених угаоних грађевина стамбено-пословног карактера.

*слика 88. Стамбена зграда „Метрополитан” (пројекат), „Београд на води”
(www.skyscrapercity.com)*

Имајући у виду да је у питању инвеститорска визија урбанистичког решења новог Београдског центра није оправдано ослањати се у потпуности на тренутно актуелне рендере и сценично режирану макету која подилази укусу јавности. Ипак, без обзира на све узансе, могуће је и потребно коментарисати планирани репертоар угаоних грађевина, па макар и као претпоставку да ће бити реализоване. Имајући у виду да ће затечени растер улица бити углавном сачуван и проширен, док је планирано пробијање нових уличних трактова у обиму нових градских булевара, занимљиво је да процентуално најмањи предвиђени број угаоних грађевина припада типу са залученим доменом. У питању је свега неколико примера стамбено пословних грађевина са висином од 15+ спратова лоциране у најужем центру планираног комплекса. Грађевине припадају првом типу затворених угаоних домена чија се фенестрација прозорских отвора без застоја премешта са једне на другу бочну фасаду као на примеру зграде „Metropolitan”. У тренутном облику предвиђених радова на изградњи комплекса од 2016. године, када је први пут представљен јавности до данас, променио је неколико пута број предвиђених објеката

чији су облици сваки пут постајали израженије кубични, мање пластични и декоративно одурнији.

Типологија конкавних структура угаоних грађевина

Пре свега, неопходно је запитати се који су објективни утицаји настанка и опстанка конкавног угла у архитектури и да ли је разлоге порекла конструкције угаоног домена потребно тражити само у урбанистичким услова и естетици или је могуће формирати и друга гледишта, односно препознати историјска искушења овог карактеристичног угла. Трансформације и варијације конструкције различитих угаоних домена, од засеченог преко заобљеног до неутралног, наилазе на своје објективне разлоге настанка кроз целокупну историју архитектуре проучавања угловница од XIV века до данас. Ипак, конкавна, контра маса се први пут у развијеном облику појавила у Палерму на Сицилији на тргу Виљена (Piazza Vigliena).

*слика 89. Трг Виљена, XIV-XV век, Палермо, Сицилија (Италија)
(<http://www.minimaetmoralia.it/wp/palermo-e-lelefante/>)*

*слика 90. Палата народа, 1899, арх. Виктор Орта, Брисел
(<http://www.hiddenarchitecture.net/2016/06/maison-du-peuple-house-of-people.html>)*

*слика 91. Раднички синдикат, 1928-30,
арх. Ерих Менделсон, Берлин
(<https://www.pinterest.com/soboledna/erich-mendelsohn/>)*

Један од првих кружних токова у свету захтевао је карактеристично перципирање архитектонског склопа pročеља четири стамбене зграде изграђене у размаку од по четири године. Осим ових, историја архитектуре не бележи виђеније примере зграда са конкавним углом до 1899. године на Палати народа (Maison du Peuple) Виктора Орте (Victor Baron Horta).

Након периода тражења праве мере конкавног угла у Амстердамској школи савремени пример развијене форме конкавне угловнице реализован је пројектом зграде Радничких синдиката 1928-30. године Ериха Менделсона (Erich Mendelsohn). Међутим, како сазнајемо из резултата анализа конкавног угла може се рећи да је у

светској историји архитектуре реч пре свега о експерименталном карактеру који такав угаони домен носи пре него утилитарну оправданост.

Кратак историјски преглед развоја архитектуре угаоних грађевина са конкавним профилем је важан ако се узме у обзир чињеница да је у Београду од 1865. године до данас изграђено укупно 19 конкавних угловница што представља у истину изузетан број ако имамо у виду да је у Европи, током истог периода изграђено приближно 400 грађевина ово типа.

Ефекти различитих трансформација домена угаоних грађевина су константно варирали од средине XIX века до почетка треће деценије XX века али искључиво у претходно констатованим облицима засечене, заобљене и конвексне конструкције угаоне вертикале. Иако се радило о различитим типовима угаоних волумена и њиховим бројним варијацијама, приметна је унификација овог кључног момента у обликовању угаоних грађевина због чега се до данас малобројни примери конкавних угаоних домена још очигледније истичу у београдском архитектонском миљеу.

слика 92. Прашко кредитна банка, 1923, арх. Јарослав Прхал, Сремска 1, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

У архитектури Београда конкавнице се први пут јављају већ почетком периода између два светска рата паралелно актуелизоване у пословним, мултифункционалним зградама и приватним кућама и вилама.

Прва градитељска остварења овог типа припадају опусима претежно иностраних градитеља. Пројектована 1919. године према нацртима архитекте Јарослава Прхала на углу Сремске 1 и Коларчеве улице 1923. године изграђено је занимљива угаона грађевина „Прашко кредитне банке” истовремено и као прво дело овог чешког градитеља у Београду. Две године касније према пројекту архитекте Александра Попа, уз активну асистенцију архитекте Стевана Тоболара, сличан принцип обликовања угаоне конкавности примењен је и на згради

слика 93. Зграда „Прво дунавско паробродарско друштво”, 1925, арх. Александар Поп и арх. Стеван Тоболар, Капетан Мишина ба, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Бајлони на углу Цетињске 32 и Џорџа Вашингтона. Интересантно је да се као заједнички именитељ свих наведених зграда, осим оне у Врњачкој 2, истиче специфична структура угаоног домена изведен на двоструком конвексно-конкавном принципу слагања маса. Наиме, вертикална артикулација маса угаоног профила је супротно уобичајеној пракси пројектована дуално при чему се до висине другог спрата Прашко кредитна банка пројектована залучено, док је угаона маса четвртог спрата конкавно повучена у дубину. Релативно другачији начин примењен је на неколико година старијим зградама „Првог дунавског паробродарског друштва” са конкавно засеченим углом, затим Дома гарде и на

„Првог дунавског паробродарског друштва” на углу Капетан Мишина ба и Господар Јевремове.²⁹⁷ Последња у низу грађевина овог типа изграђених до краја треће деценије XX века припада зграда Дома гарде у Топчидеру, дело архитекте руског емигранта Хрисанфа Виноградова.²⁹⁸

Током четврте деценије у Београду је изграђено само три вишеспратне зграде са конкавним угаоним профилем које се истовремено сврставају у ред репрезентативнијих примера, а то су: палата „Албанија”, стамбена зграда Јована Поповића на углу Врњачке 2 и Војислава Вучковића 17а је (арх. Бранислав Маринковић, 1939) и стамбена зграда Јулке

²⁹⁷ Јанакова-Грујић, Маре. „Београдски опус архитекте Стевана Тоболара (1888–1943)”, *Наслеђе VII* (2006), 151–160; Дрљевић, Марија. „О архитектури зграде представништва Првог дунавског паробродарског друштва у Београду”, *Архитектура и урбанизам* 20–21 (2007).

²⁹⁸ Миливојевић, Бојан. *Историја касарне Топчидер*, Београд 2011, без. стр.

стамбеној згради у Земуну на углу Кеја ослобођења 17 и Др Петра Марковића 26 са залученим углом у зони приземља у форми сведеног анекса изнад кога је образована велика угаона тераса. На примеру земунске једноспратнице реализовано је интересантно решење улазног портика у форми залучене колонаде као отворени антре, док је у кокавној ниши на првом спрату уметнут залучени балкон.

*слика 94. Стамбена зграда, 1952, арх. Рајко Татић, Карађорђево трг, Земун, Београд
(www.google.rs/maps)*

Питање идентитета конкавне угловности конструкције поставља се приликом анализе још три земунске грађевине, односно две стамбене зграде на углу Карађорђевог Трга и 22. Октобра (арх. Рајко Татић), односно Давидовићеве и Косовска 1 као и сакралног објекта Евангелистичке цркве. Морфологија архитектуре два стамбена објекта недвосмислено припада последњем типу неутралних угловница, о којима у раду следи додатно разматрање, али је тангирање уске угаоне вертикале конкавним утискивањем у волумен профила решено на до тада неуобичајени начин. Са друге стране у значајно развијенијој форми решено је сакрално здање Евангелистичке цркве изведено на раскрсници Тошиног Бунара, Ивићеве и Прилаза. Дело хрватског архитекте Хуга Ерлиха, облик основе цркве недвосмислено потиче из предвиђених потреба сакралних обреда, али је њено позиционирање изван градског центра као и на релативној узвишењу као мере

продострожности заштите од плављења дунава, још увек интересантна због наглашене конкавности главне фасаде.

Разнородност архитектонских решења грађевина са конкавном угаоном конструкцијом до краја међуратног периода била је присутна и у изградњи мањих објеката, приватних кућа и вила чија је дистинкција превасходно зависила од стваралашког сензибилитета аутора. Почетни пример на ту тему представља дечји вртић на Дорћолу, дело Ђорђа Коваљевског из 1928. године на углу Тадеуша Кошћушког 48 и Цара Душана,²⁹⁹ као вишедимензионална творевина чији се кубични волумени бочних трактова, решени на принципу просторног повезивања, међусобно разилазе творећи карактеристичну прилазну путању. Егзогена форма, односно удаљавање трактова из осе угла, креирала је карактеристичну угаону

слика 95. Ситуација раскрснице улица Јаше Продановића и Руварчеве, Београд

конструкцију при чему се запажа да грађевина не наглашава угао већ да сама грађевина постаје конкавна структура угла. То је јединствени пример у архитектури Београда који се јавио само још једном током прве деценије новог миленијума.

Важно је истаћи три београдске угаоне куће изграђене у међуратном периоду које представљају упечатљиве примере индивидуалне стамбене изградње успешно интерполиране у планирану урбанистичку морфологију насеља Професорска колонија³⁰⁰ коришћењем принципа „одузимања” угаоног волумена као примарног средства наглашавања скулптуралности форме и карактеристичне ликовности. Образујући у дијагоналном суседству ромбоидне саобраћајне раскрснице на углу улица Јаше Продановића и Руварчеве у размаку од пет година (1926-1931) изграђене су куће Михајла Пајића (Ј. Продановића 10, арх. Владимир Поповић, 1927), Терезе Ђ. Шојић (Ј. Продановића 5-7, инж. Цветко Т. Анђелковић, 1930) и Катарине Савић Селаковић (Јаше

²⁹⁹ Ђурђевић, Марина. „Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Коваљевског”, *ГГБ XLIX-L* (2002-2003), 169-181

³⁰⁰ Ђоровић, Драгана. *Вртни град у Београду*, Београд 2009.

Продановића 12, арх. Драгиша Брашован и арх. Душан Бабић, 1931). Док еkleктицистичко решење куће Шојић третира угаону конструкцију као развијену површину треће фасаде, чију конкавност наглашавају закошени бочни ризалити, са друге стране кућа Пајић евидентно млађег стилског сталежа упадљиво конфронтира модерно конципованом архитектуром дрско наглашавајући залучену нишу конкавног угла. Последња у овом низу заузима кућа Радомира Ћирковића на углу Пожешке и Тургењевљеве 1 (арх. Марко Андрејевић, 1935). Лоцирана на веома оштроуглој парцели, тежећи пре свега да буде приказана као својеврсни симболи освајања статусне моћи, архитектури данас једине сачуване куће у изворном стању из међуратног периода на Бановом Брду, указивана је посебна пажња како би искакала из непожељне архитектонске слике истости тежећи пре свега репрезентативности, колико је стварна моћ власника, односно наручиоца објективно дозвољавала, а конфигурација терена таквој тежњи доприносила.

*слика 96. Кућа Радомира Ћирковића, 1935, арх. Марко Андрејевић, Тургењевљева 1, Београд
(www.google.rs/maps)*

*слика 97. Стамбена зграда, 1952, Милована Миловановића 6, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Током периода између 1947-1965. године у Београду је изграђен само један и то стамбени објекат са конкавним угаоним профилем на углу улица Балканске и Милована Миловановића 6. У питању је грађевина веома приметног габарита намењена превасходно вишепородичном становању која је очигледно грађена у најмање две фазе имајући у виду да је почетак изградње могао да се догоди почетком 1951. године када је економска ситуација у држави била на ивици банкрота док се грађевински материјал веома пажљиво користио у израдњи наменски пројектованих управних државних, просветних, здравствених и напослетку стамбених зграда у Београду. Имајући у виду да до данас није утврђено место на коме се чува пројектна документација овог објекта, а тиме нам није познато ни име пројектанта, на основу теренске анализе, односно непосредног увида у затечено стање можемо са сигурношћу да констатујемо да је грађевина са конкавним углом која представља тему истраживања, пажљиво урбанистички позиционирана у

односу на суседну стамбену зграду чиновника Југословенске Железнице, дело архитекте Жарка Пајовића, на углу Милована Миловановића и Гаврила Принципа 60. Иако је у питању намера аутора вредна пажње да успешно одговори на облик грађевинске парцеле у основи тупог угла, релативно мањег промера од 120 степени, креативно градећи слику контекстуализма са суседним објектом, наставак такве идеје није спроведен у целости имајући у виду расније изграђене стамбене зграде Миладина Прљевића и Богдана Игњатовића на углу Адмирала Гепрата 1, односно Балканске 47, 49, 51 при чему је изгубљена свака могућност успостављања квалитетне амбијенталне структуре отвореног кружног тока.

*слика 98. Стамбена зграда, 1963, Борисављевићева
2, Београд
(www.google.rs/maps)*

*слика 99. Стамбена зграда, 1965, Поп Лукина 1а,
арх. Богдан Несторовић, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

У наступајућем периоду све до почетка 80-тих година у Београду су изграђене само две грађевине са конкавним углом али овога пута на релативно уским грађевинским парцелама и на вишем терену што је у значајној мери допринело визуелно виткијем и маркантнијем изгледу ових стамбених зграда. Прва је изграђена 1963. године на углу

Војводе Степе и Борисављевићеве 2, док је две године старија грађевина на углу Топличиног венца, Поп Лукине 1а и Маршала Бирјузова изграђена 1965. године према пројекту архитекте Богдана Несторовића. Хронолошки млађа стамбена седмоспратница видљиво маркира почетак улице Војводе Степе и први пут након Другог светског рата наглашава залучени конкавни угаони домен фасаде pročеља који не ремети, већ чак и естетски допуњује плитке форме француских балкона са гвозденим оградама на свим спратовима у ширини конкавности угла. Са друге стране, Несторовићева старија зграда у ужем центру града је у централној оси благо преломљена док су бочни балкони истурени изван равни фасадног платна угаоног pročеља, чиме је додатно наглашен ефекат конкавности али и умерени проценат експресивности форме.

Може се рећи да је овим објектима симболички замрла архитектура конкавних угаоних грађевина у Београду који се до данас нису вратили чак ни у ошту сферу интересовања савремених пројектаната. Зато је на овом месту најпогодније констатовати једну од најизразитијих карактеристика послератних конкавних угловница, односно највећу разлику са истим типом престоничких грађевина у архитектури предратне епохе.

Иако је ова нарочита карактеристика изричита у својој намери подвојеног наглашавања фокуса на угаоно pročеље, оно није представљало предмет језгровитијег проучавања у досадашњој историографији. Решење такве проблематике се заправо односи на утврђивање методологије грађења фокуса, планираног визуелног усмеравања на тачку посматрања имајући у виду да композицију угла, нарочито конкавног као осетљивог субјекта грађења знаковитости контекста, није смело ништа да ремети. Жељени визуелни ефекат је током међуратне епохе постизан тако што се често партиципирало са фактором изненађења због чега се свака угаона грађевина са конкавним доменом може подвести под експериментални карактер као резултат „тражења” експресивније или једноставно, другачије форме угаоне вертикале. Ако је пројекат упућивао на конкавно обликовање структуре грађевина, онда је тај ефекат вредело постићи на сваки начин који је заправо представљао превасходно плод ауторове перцепције простора, затеченог амбијента, могућности прилагођавања затеченом урбанистичком растеру, законским прописима, евентуалним захтевима наручилаца, и напослетку - машти. Иако се у сачуваним грађевинским дневницима, архивским документима (писма, преписке, технички елаборати и сл.) ни за једну угаону грађевину са конкавним доменом у међуратној архитектури

престонице не наводи питање проблематике фокусирања угаоног pročеља одређеном техником, то не значи да она не постоји, да није представљала предмет ауторских тражења и хтења, да аутоматски делује упитно на објективност таквог тумачења и његову научну перцепцију. Ако такав више сугестивни него констатовани феномен није писмено забележен то такође не значи да он није био планиран и да не треба да представља предмет савремених проучавања конкавности угаоних грађевина.

У прилог различитим техникама перцепирања фокуса, предрати ефекат визуелног изненађења у послератној епохи шесте и седме деценије XX века анулирао је скоро програмски грађени принцип фронталних и бочних „екрана” који су имали улогу да укину све сувишно и фокусирају посматрача на закљивљено pročеље угла. Конкретно, фронтални (Балканска и Милована Миловановића б), односно бочни екрани (Маршала Бирјугова, Поп Лукин 1а и Топличин Венац и др.) су формирани као затворене фасадне масе правећи јасну визуелну одступницу између програмског решења угаоног pročеља и ретикулације бочних фасада. Иако се ради о три дела исте целине, екрани стварају адекватну симетричну резонанцу

Током једног и по века еволуције архитектуре угаоних грађевина у Београду од 1865. до 2015. године забележен је најмањи број конкавних структура угаоних домена чији је број остао најзапаженији током периода између два светска рата. Од почетка осме деценије, до данас (2019.г.) није изграђена конкавница ефектније архитектуре у престоници али се такав негативан тренд евентуално може променити имајући у виду планирани мултифункционални комплекс стамбено пословног карактера „Београд на води”. Анализом опционе макете и предложених примера дигиталних рендера комплекса, стиче се утисак да ће улога конкавне грађевине, овога пута у форми слободне блок грађевине, поново да се након скоро пола века врати у архитектуру Београда на велика врата.

*слика 100. Пројекат „Београд на води” (опциона макета), 2018, Београд
(<https://www.ekapija.com/news/972160/emiracani-dali-pola-miliona-evra-za-novi-izlozbeni-prostor-beograda-na-vodi>)*

У питању су превасходно грађевине до данас недовољно дефинисане функције, али свакако репрезентативних димензија са висином 15+ и укупном ширином од преко 150 метара у закривљеној форми. Као декоративистички мотив у букету конфекцијске архитектуре или стварни чиниоци планираног комплекса до данас изазива сумњу стручне али и шире јавности о квантификацији приказаног и онога што ће бити реализовано на планираном терену савског приобаља.

Типологија неутралних структура и нови образци (СПУ, БУ, ПУ, СУС, СПУ, ОУ) угаоних грађевина

Већ на самом почетку анализирања различитих облика угаоних домена или профила запажа се појава архитектонске, па и семантичке дијалектике која сама по себи прераста у парадокс као примарни елемент дефинисања основног типа структуре угаоне вертикале. Неутрални угао термилошки испрва сведочи о непостојању адекватних разлога за његово шире сагледавање, анализу и тумачење у контексту теме проучавања која садржи визуелно значајно апарентније примере, попут заобљеног угла, конкавног, конвексног, затим њихових варијација и др. Стога се поставља неколико оправданих питања која се односе на сврху таквог истраживања, могућности проналаска адекватног контекста у анализи угловница као и тога да ли угао може бити уопште неутралан и ако је одговор потврдан, шта га оправдава?

Већ са структуралног и конструктивног аспекта, неутрални угао садржи морфолошке карактеристике које се, за разлику од осталих типова угаоних профила, не могу посматрати и анализирати кроз један тип конструкције, односно његове варијанте. Иако семантички повезани, конструкције неутралног угла различити типови ових угаони домена представљају у потпуности супротне домене самопрезентације угловности. На овом месту је подједнако важно истаћи да профили неутралних углова у различитим границама хронолошких оквира јасно наглашавају епоху свог настанка, а не обрнуто за разлику од примера који поентирају конкретан волумен угаоне вертикале. Конкретно, специфичне ликовности међуратних, а нарочито послератних угловница непогрешиво маркирају период настанка. У сабирању различитих морфолошких варијација могуће је одредити укупно шест различитих типова неутралних угаоних грађевина према начину интерпретације знаковитости контекста при чему се базични домени угла могу поделити на: структуре угаоног стуба, балконске, прозорске, екранске, оштроугле као и нарочите структуре повученог угла (СПУ) и структуре угаоне куле (СУК).

Концепт угла је у значајној мери заокупљао пажњу домаћих градитеља у архитектури Београда пре Првог светског рата прилагођавајући форму прелома превасходно утилитарној намени смештањем улаза у приземљу, односно балкона на првом спрату угла не занемарујући његову јединствену перспективу којом су у каснијем

периоду развоја најчешће доминирали надкровни венац, купола или кубе. Утолико пре, имајући у виду да је утилитарни аспект био пресуђујући у избору наручилаца другачије структуре угаоне вертикале у односу на већину грађених објеката током једне епохе, изненађује чињеница да је пре Првог светског рата до данас забележено само 2% примера изграђених домена који ће напослетку, нарочито током периода између два светска рата прерасти у угаону кулу неутралног угаоног профила. У питању су интерполирана угаона кућа Леоне Панајот у Француској 31 (арх. Ђура Бајаловић, 1908), полублок Војне академије на углу Бирчанинове, Ресавске и Немањине (арх. Димитрије Т. Леко, 1899).

*слика 101. Кућа Леоне Панајот, 1908, арх. Ђура Бајаловић, Београд
(фонд Б. Несторовић)*

Током периода између два светска рата, превасходно посредством савремених тенденција у архитектури развојем стереометријских форми, плошних површина и минимализације избора фасадне пластике на мирне линије подеоних венаца или на ређим примерима рељефне штукатуре, јавила су се два нова типа тзв. прозорског и балконског угла.

Не може се тренутно са сигурношћу потврдити која су од два наведена примера прво примењена у архитектури међуратног Београда али се са сигурношћу може констатовати статистички прорачун укупног броја на основу анализе тоталног узорка према коме је у Београду током периода између 1918. до 1941. године изграђено укупно 83 балконска и 32 угаоне грађевине са неутралним доменом прозорског угла. Изван контекста стилских карактеристика, односно духа градње, важно је у архитектонском правцу ближе анализирати семантику два појма неутралних балконских и прозорских углова. Феномен балконског угла подразумева специфично перфорирање домена угаоне вертикале која твори визуелно аутономну ликовну целину ретикулацијом маса и површина различитих, најчешће кубичних или залучених, воумена зиданих или гвоздених ограда. У својој суштини конструктивни елемент, балкон или ложа постаје примарни аргумент наглашавања ликовности угаоне вертикале.

У општем значењу, балконски угао представља конструкцију угаоног домена искључиво под углом од 90 степени пуним зиданим површинама и једним или више отвора на једној од бочних фасада за комуникацију са нарочитим угаоним простором који може бити конкаван, конвексан или комбинован, односно истакнут изван површине фасадне равни (балкон) или утиснут у масу објекта отворен само са фронталне стране (ложа). Прозорски угао, у општем контексту подразумева такође конструкцију угаоног домена искључиво под углом од 90 степени чији угаони домен дефинише упечатљива перфорација прозорских отвора на бочним фасадама чије се стране на углу сучељавају .

У архитектонској дијалектици међуратног Београда балкон, односно ложа и прозорски отвор су послужили као изразито ефектно ликовно средство у наглашавању знаковитости контекста угаоних грађевина на чему се заправо и темељила материјализована интенција аутора.

Сведени број грађевина неутралног угаоног домена са конструкцијом угаоне куле је заузимао подједнако истакнуто место на скали популарности међу наручиоцима и градитељима имајући у виду да је током међуратног периода број грађевина са таквом угаоном конструкцијом са око 30 данас познатих примера, био подједнако заступљен као нпр. прозорски угао.

Нарочито занимљива новина у архитектури Београда која је почела да се примењује током међуратне епохе као нарочито изражајно средство, освежавајући до тада

подразумевано фрагментарно разбијену структуру неутралних угаоних домена, садржана је у невеликом броју примера **екранских угловница**.

Појам подвлачи конструкцију неутралног угла од 90 степени чија је артикулација површина само једне од бочних фасада сведена на оптимални минимум изражајности без присуства перфорација (прозори, врата) или декоративних мотива. Затворена зидана површина, мирне нарације без динамичних или било каквих других потеза може имати утилитарно везиво са наменом, најчешће стамбених грађевина, да пружи већу расположиву квадратуру зидних површина, одговори на владајуће техничке регулативе изградње калкана према суседној парцели или као природна заштита од неповољних климатских услова које доноси хладнија, северна страна.

Ипак, ни један од наведених примера не одговара истинитости вођених пројеката угаоних грађевина у Београду са екранским угловима имајући у виду да је реч преваходно о персоналним инхибицијама аутора, односно креативним одлукама које су се односиле највероватније изван контекста затеченог амбијента, односно затечене спратности суседних објеката и др. Овде заправо није реч о антагонизму урбаног пејзажа имајући у виду да се сви релевантни примери овог типа неутралних угловница налазе на раскрсницама саобраћајница према којима су усмерени „екрани”. Са архитектонског аспекта, њихова мисија заправо не потиче из равнодушности аутора већ напротив, промишљене калкулације најефектнијег дијапазона ликовног наратива који, сасвим парадоксално, налази своје пажљиво планирано полазиште у суспензији свега што би нарушило дисциплиновану модерну геометрију. Такви екрани у заковитланом ритму маса и површина, детаља и волумена се чине пожељни као карактеристична визуелна поља одморишта која смирују артикулацију фасада, а грађевину ближу мери модерног градитељства. Права је реткост да се екрани суптилно обogaјућу ненаметљивим детаљима, попут скулптуре на згради на углу Господара Вучића 178 и Бачванске, односно уоквиравањем плитким лезенама као на стамбеној згради на углу Пећске и Булевара Краља Александра 125 (арх. Ђура Борошић, 1933) или суптилним обogaћивањем окулусима на згради у Господар Јевремовој 47а и Добрачиној (арх. Милан Секулић, 1935). У светлу свега констатованог, индикативно је да су управо екрански углови значајним делом обележили предстојећу епоху изградње угаоних грађевина у Београду.

Током периода између 1946. до средине 60-тих година прошлога века у Београду је забележен ограничен број угаоних грађевина са екранским профилима међу којима су

*слика 102. Стамбена зграда, 1933, Пећска 1,
арх. Ђура Борошић, Београд
(колекција Д. Манојловића)*

најзаступљеније стамбене и пословне зграде. Након средине седме деценије екрански угао је до данас готово у потпуности ишчезао из архитектуре угаоних грађевина у Београду.

Ненаметљивост форме, општа суздраност од свих или већине екстерних облика декоративности дефинисали су монотонију фасадних маса у архитектури Београда током епохе колективизма, социјализма и осталих типова друштвених експеримената поратне обновљене Југославије. Током шесте и нарочито седме деценије прошлога века поступно је стваран отклон од хегемоније јефтине изградње и униформности продукције социјалних станова и коначно, повратак архитектури као уметности персоналних инхибиција

аутора. Међутим, таква иницијатива није могла и није смела да буде уочена као организована нити учестала, а свакако не ограничена на дела из градитељског опуса једног аутора што би додатно појачало ионако присутну параноју и сумње државног управног апарата. Међутим, посматрана са данашње дистанце од скоро пола века у прошлости откривамо сасвим нови свет испод површине наизглед оловно сивих година бруталистичке мисли и петрифицираних идеала стамбене изградње.

Контрола поретка стилова није ограничила креативну свест једног броја домаћих аутора у намери да особеним ауторским лексикама у архитектури забележе своје креативне мисли. Наиме, угао се након Другог светског рата задржао претежно у

малобројним делима предратних градитеља ангажованих на изградњи и обнови девастираног грађевинског фонда престонице или њихових студената који су сада радили у новоформираним предузећима и државним бироима. Отуда потиче креативна мисао, инспирација Ле Корбизијеом, Баухаусом па не ретко и предратном делатношћу чешких градитеља у Прагу и Београду.³⁰¹ Ипак, иако је структура угаоне вертикале остала на нивоу формалистичког знака све до почетка 80-тих година XX века њена интенција је латентна али видљива уносећи заветни дух и дах предратне градитељске мисли у београдску средину оптерећену колективизмом.

Прва варијанта подразумева најчешће двотрактну стамбену вишеспратницу која ковлачењем или смицањем образује дубоку вертикалну бразду, конкавни канал троугаоног пресека без нарочитих претензијама ка естетичким варијацијама обликовања фасада. Друга варијанта је технички захтевнија, али и визуелно префињеније провенијенције због чега се мора анализирати из више углова. Пре свега зид-екрани су примењени на објектима чије фасаде одударају од сваког концепта фаворизације угловности водећи се претежно ушанченим системом тоталних фасадних перфорација дубоким лођама као одраза архитектуре Баухауса при чему несумњиво долази до изражаја претходно образовање или макар сензибилитет аутора. Идеал модерне концепције зида завесе и модерне архитектуре, синтагма непрекидности и бесконачности је симболички прекинута на једној од фасада, углавном оној окренутој у правцу фреквентније саобраћајнице, утискивањем зидане масе у перфорирани волумен грађевине. Начин грађења зид-екрана, најчешће од првог спрата при чему је застакљено приземље визуелно олакшано, доприноси атрактивном визуелном ефекту лебдећег карактера треће фасаде. Овакав принцип није стриктно везан само за објекте чије фасаде покривају стаклени панели, лође или прозорски отвори, реметећи њихову флукуацију, већ и на оним угаоним грађевинама које у целости затвара зидана маса. Тада је зид-екран изведен више у декоративном маниру из сегмената који образују чипкасти параван, нарочито омиљен у домаћој архитектури касних 50-тих година прошлога века. Декоративна арабеска је готово на свим примерима исто или слично решена али је позиција ових чипкастих зид екрана

³⁰¹ У послератном периоду у Београду су били ангажовани архитекте Н. Добровић, Карло Јелинек, Светомир Лазић, Јарослав Прхал, Милош Коварж и др.

типолошка одредница и несумњива материјализација латентне интенције онда када је повучена до краја фасадног платна према угаоној вертикали.

У наставку проучавања два наведена типа латентних интенција аутора морамо да се запитамо: какво је оправдање за примену таквих принципа и наглашавања угаоне вертикале? Имајући у виду да је процес подједнако заступљен на сва три функционално одређена типа угаоних грађевина, стамбеним, пословним и комбиновним, важно је препознати све потенцијалне факторе утицаја. Пре свега, наведени типови грађевина су почели да се граде приближно од 1952. године када је примена система шипова за парцеле са растреситим земљиштем била позната у грађевинарству, као и платформско нивелисање темељне стопе. Такође, имајући у виду да се Београд не налази на турском подручју није за очекивати да су конкавне угаоне грађевине са наглашеним двотрактним волуменом грађене на такав начин због стабилности дуплирањем, односно проширењем темељне основе на већу површину. Дакле, конструктивно-статички фактор је могуће из објективних разлога елиминисати. Слично је и са структуралним факторима који свакако нису утицали на обликовање угаоне вертикале имајући у виду да су компоненте грађења са армираним бетоном, односно армитранобетонским конструкцијама, извођене на високом технолошком нивоу у архитектури Београда и током међуратног периода.

Коначно, неопходно је размотрити и климатске факторе који су потенцијално суделовали у обликовању конкавне угаоне вертикале, односно зид-екрана. Пре свега потребно је имати у виду да су сви објекти из две групе угловница позиционирани различито у односу на стране света, а тиме и атрибути њихових анализа. То свакако елиминише могућност да су аутори планирали конструкциони програм фасаде у зависности којој страни света је окренута како би се потенцијално умањили негативни ефекти климатских услова према северу (хладни северни ветрови, снежни наноси, повишена влажност услед сталне сенке на неосунчаној страни грађевине и др.) нити према супротној, јужној страни која нарочито у летњим месецима доноси повишене температуре услед дуготрајног излагања сунчевим зрацима током већег дела дана. Нарочито на другом примеру, апсурдно је помислити да је аутор потенцијално намеравао да заштити један део ентеријера од спољашњих климатских утицаја имплементирајући га у форми паравана на једну трећину укупне површине стаклене, транспарентне или зидане фасаде.

Сумирајуће резултате анализа потенцијалних фактора који су утицали на подвојено обликовање угаоне вертикале на примерима латентних интенција аутора, може се оправдано констатовати да је заправо примарна и једина намена конкавне вертикале и структуре екранског угла искључиво декоративног карактера. На првом примеру одуство угла, његова апстракција почива пре свега у обликовању простора у коме су повучени трактови. Тиме сам простор постаје материјализација уметникове интенције. Други пример даје сведену декоративистичку интенцију аутора да скривено али видљиво укаже посматрачу неку симболичну поруку којом евентуално правда свој поступак, критикује цензуру слободне уметничке мисли или једноставно даје контекст углу који на тај начин испливава из масе монотоног кубичног волумена грађевине. У оба случаја заједнички именованитељ отворене и латентне интенције је декоративни карактер као безазлени, довољно неупадљив елемент који се скрива у маси и интимно јој припада.

*слика 103.
Стамбена зграда, 1965,
Милешевска 21,
арх. Константин Крпић,
Београд
(www.google.rs/maps)*

Пратећи еволуцију екранских угловница као нарочито интересно решење намеће се повијена форма екрана зграде на углу Томаша Јежа и Милешевске 21 (арх. Константин Крпић, 1965) које ствара луцидну схему одговарајући превасходно естетичком него утилитарном у чему нема одговарајућег оправдања.

слика 104. Зграда „Технопромет”, 1953, Булевар Краља Александра 28, арх. Љубиша Драгић, Београд (www.google.rs/maps)

Овај тип угловница се највише примењивао у стамбеним вишеспратницама међу којима се истичу грађевине на углу Мајке Јевросиме и Кондине (арх. Филип Вуковић, 1954), пословна зграда „Технопромет” на углу Ресавске и Булевара Краља Александра (арх. М. Маринковић, Ж. Грујичић и Љубиша Драгић, 1953), Васе Чарапића и Добрачине 1 (арх. Нада Богојевић, 1949-53), интерполирана полублок угловница Скупштине НР Србије у Краља Милана 14 (арх. Иван Савковић, 1954), пословна зграда „Центропром” на углу Дечанске и Нушићеве 15 (арх. Бранислав Маринковић, 1955), зграда „Воћар” на углу Бирчанинове и Катанићеве 4-6 (арх. Милорад Мацура, 1956)³⁰², четири стамбене вишеспратнице на раскрсници Бирчанинове 29, 33, 46 и Делиградске 1, затим на углу Владетине 16 и Светислава Ђоровића и др.

Иако већ замрла фаза међуратног експериментисања формама и структурама угаоних грађевина, након Другог светског рата продукција угловница је на статистичкој

³⁰² Јанакoва Грујић, Маре. *Архитекта Милорад Мацура (1914-1989)*, Београд 2010.

*слика 105. Стамбена зграда „Воћар”, 1956, Катанићева 4-6,
арх. Милорад Маџура, Београд (www.google.rs/maps)*

табели сведена на занемарив број примера малобројних аутора који су још увек неговали свесни еклектицизам, контрадикторан владајућој доктрини и хетероген у припадајућем урбаном миљеу. Иако такви примери не представљају револуционарна остварења домаћег послератног градитељства нити синтаксе модерне архитектуре обновљене Југославије они, ипак подриносе коликом толиком континуитету или боље рећи опстанку ауторске интенције у креирању знаковитости концепта угаоне конструкције.

Таква креативна интенција задржана на нивоу персоналне креативности изражена је већ након окончања Другог светског рата у малобројним али ипак драгоценим градитељским остварењима претежно стамбене архитектуре. Осим процентуално ограниченог броја примера залучених структура угаоних домена најприсутнији су били неутрални **балконски углови** чије неретко луцидне форме материјализују концепције фигуралних форми често као ликовни мотиви за себе. Као да угао није познавао државни економски дефицит кроз који се програмски расправљало о функционалним потребама становништва уз занемаривање естетичког аспекта, нарочито на Саветовању у Дубровнику 1952. године, већ је наставио да гради самосвојни идентитет у архитектонској

*слика 106. Стамбена зграда, од 1948,
Ђушино и Далматинска,
арх. Владета Максимовић, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

*слика 107. Стамбена зграда, 1955,
Коче Капетана 51, арх. Милан Королија,
Београд (www.google.rs/maps)*

слици истости стамбене архитектуре након 1946. године у Београду. Пркосни диктус материјализован је у функционалистичким балконским угловима стамбених ламела у Далматинској, Ђушиној и Цвијићевој улици, првим послератним делима стамбене архитектуре Владете Максимовића. Осим, „Цвијићевих павиљона” током 50-тих година нарочито су интересантне меандрирајуће плитке лође стамбене зграде на углу Кичевске и Коче Капетана 51 (арх. Милан Королија, 1955) затим експресивно назначени балконски кубуси на згради арх. Константина Крпића на углу Бирчанинове 17 и Светозара Марковића. Мирнију варијанту балконски углови су постигли током 70-тих година у делима градитељског тима Јанковић/Богуновић на стамбеној згради лоцираној на углу Милешевске и Јована Рајића 2 као и још једна занимљива зграда архитекте Константина Крпића на углу Небојшине и Интернационалних Бригада 2, које на иновативан начин у оштрим пресецима заштитних ограда не користе пуне зидане испуне већ стаклене преграде.

Наступајући период све до почетка последње деценије XX века бележи осетан статистички пад у изградњи угаоних грађевина у Београду. Након скоро две и по деценије опште неактивности угаона грађевина је почетком 90-тих година у Београду поново почела да представља предмет интересовања домаћих

слика 108. Стамбена зграда „Југословенска кућа”, 1990, Насеље „Голф 12”, арх. Александар Ђокић, Београд (фонд М. Митровић)

градитеља и инвеститора. Неутрални угао је још увек остао најинтересантнији у форми балконског угла док се појавила и нова форма са структуром **угаоног стуба**. Такав принцип нарочитог наглашавања мотива стуба као *land mark* угаоног домена није представљала нарочиту новост имајући у виду примере из претходних деценија попут стамбене зграде ауторског тима Јанковић/Богуновић у Милешевској или антологијског дела архитекте Михајла Митровића стамбене зграде у улици Браће Југовића 10 и Добрачине.³⁰³ Међутим, главна новина је била у начину приказивања стуба више као ликовног мотива што је нарочито изражено на делу архитекте Александра Ђокића који је

током 1990. године у оквиру стамбеног комплекса „Голф 12” пројектовао стамбену зграду „Југословенска кућа” на углу Београдског Батаљона 37 и Мајданпечка³⁰⁴ чијим прочељем доминира стреловита форма витког пилона. Са декоративно извезеном базом у чипкастој инкрустацији мозаика, пилон надвисује зграду, подупире најистакнутији забат елегантне стаклене надстрешнице изнад атике и куглом на врху ефектно крунише угао. Акомодација пилона је заправо садржана у чињеници да ако би смо уклонили овај превасходно ликовни моменат, зграда би изгубила аутентично Ђокићево ликовно својство да буде запажена, док би угао дословно визуелно нестао. Пилон чини угао стварним.

³⁰³ Kadjević, Aleksandar. *Mihajlo Mitrović, projekti, graditeljski život, ideje*, Београд 1999; Јевтић, Милорад Х. *Критички рефлекси*, 72-73.

³⁰⁴ Маневић, Зоран. *Александар Ђокић*, Београд 1995, 146-149.

*слика 109. Стамбена зграда, после 2000.г., Горњоградска 11, Земун, Београд,
(www.google.rs/maps)*

Примена стуба као мотива наглашавања неутралног угла је почетком новог миленијума у архитектури Београда достигла ниво декаденције у дифузији различитих варијанти закаснеле постмодерне. Иако не представља усамљени пример неразговетне архитектонске дијалектике на хипертрофираној згради Народне банке Србије на Славији, стуб је у неразговетном ликовном потпису аутора нашао своје место у наглашавању угла на раскрсници Немањине и Краља Милутина. Осим овог, међу малобројним примерима позитивне афилијације истичу се зграде на углу Капетан Мишине 26 и Страхињића Бана (1956), Граничарске и Стојана Протића 48 (после 2000.) и др. Коначно разграничење са сваким обликом естетичности и објективизације стварне улоге стуба у наглашавању угаоног домена достигао је на стамбеној двоспратној згради у Горњоградској 11 у Земуну. Продукт снажења ирелевантних вредности или погрешних калкулација, свакако прва деценија новог миленијума није се креативно одразила овим ликовним мотивом у новијој историји архитектуре српске престонице.

Коначно, нарочито изражајно наративно средство иновативних трансформација форме угловница садржано је у карактеристичној **структури повученог угла** чије

порокло и период развитка бележимо током међуратног периода. Овом типу припадају тзв. нарочите конструкције решења угаоних домена које се због своје особене архитектонске природе морају посматрати као изоловани модели овог градитељског типа у оквиру истраживане епохе. Ипак, у категорији истог типа могуће је јасније дефинисати конструктивни, односно морфолошки склоп структура повученог угла које карактерише, на шта указује и назив, хоризонталним суперпонирањем једне од бочних фасада или смицањем волумена угаоне масе по вертикалној оси.

Иако се не може са сигурношћу утврдити година настанка првог типа конструкције повученог угла запажа се да је већ од средине треће деценије XX века био превасходно заступљен у изградњи једносратних и двосратних приватних кућа и мањих зграда за до три породице. Имајући у виду специфично суперпонирање волумена једне од бочних фасада, при чему је угаони домен дубоко усечен у масу грађевине, у архитектури Београда је током периода између два светска рата остварена нова концепција просторног повезивања. Евидентно је свако одсуство униформности форме, посвећености скупа волумена једном обрасцу и укидање сваког понављања исте или сличне фасадне пластике што је већ само по себи и било онемогућено разноврсношћу оригиналних артикулација фасада. Међутим, у зони упуштања, односно вертикалне уседине неретко су пројектовани угаони балкони, лође или куле које данас делују као једини заједнички именоватељи овом типу угловница. Тако се запажа пример у Војислава Вучковића 17 и Врњачке као и на сложенијим структурма на вишесратним објектима у раној фази развоја попут угаоне полублок куће Никодија и Марике Богдановић на углу Крушедолске, Светога Саве 36 и Охридске (арх. Драгослав Радисављевић, 1933).³⁰⁵

Нарочито комплексне конструкције повученог угла творе интересантне ликовне ансамбле повезаних форми, маса и волумена угаоних балкона, лођа, угаоног стуба или наглашеног светларника степеништа на примеру стамбене зграде на углу Авијатичарског трга 1 и Карађорђево 21 у Земуну³⁰⁶, односно на углу Старца Вујадина 5 и Капетана Радича Петровића 1 као једној од најлуциднијих градитељских остварења Светомира

³⁰⁵ Миловановић, Милан. „Драгослав Радисављевић”, *Врачарски гласник* 27, 1996, 27.

³⁰⁶ Mitrović, Vladimir. *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)*, Novi Sad 2005.

слика 110. Зграда Државне штампарије (БИГЗ), 1939, арх. Драгиша Брашован, Београд (фонд Б. Несторовић)

Лазића такође у Земуну као и на згради Средње трговачке школе (Хиландарска 1 и Цетињска, 1938) на чијем пројекту је архитекта Драгомир Живојиновић нарочиту пажњу посветио разради прожимања вертикалних кубуса у скоро класицистички компоновано архитектонско решење ове просветне установе.

На самом зачељу слојевите типологије угаоних грађевина у Београду понајвише специфичних за период између два светска рата истиче се монументална угаона блок зграда Државне штампарије изграђена 1939. године у Булевару Војводе Мишића 17 и Јована Ристића.³⁰⁷ Сагледана кроз све морфолошке варијације типолошке призме развоја угловница у периоду од 1865. до почетка пете деценије XX века, једно од најпознатијих дела из градитељског опуса архитекте Драгише Брашована представља несумњиви пример

³⁰⁷ Илијевски, Александра. „Државна штампарија архитекте Драгише Брашована: значај архивских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског наслеђа”. Индустријско наслеђе: проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације. Зборник радова. (Ур.) Марковић, Димитријевић Светлана, ЗСКСГБ, Београд 2012, (без стр.); Илијевски, Aleksandra. „Form and function: Architectural design competition for the state printing house of the Kingdom Yugoslavia”, *ЗМСТУ* 42 (2014), 259-276.

грађевине са конструкцијом повученог угла. Визуелно претешки кубус до четвртог спрата дивергентан је у односу на конструкцију разиграних кубичних и залучених волумена који више спратове зграде, а нарочито концепт ритмичког усклађивања истакнутих и повучених маса на углу са улицом Јована Ристића, претвара у нарочити архитектонски доживљај.

Осим занемаривог броја примера угловница са повученим доменом који је сведен више на формалистички знак из периода између 1947. до 1965. године, значајно апарентнији доживљај антиугловности примећује се на два, од укупно четири, примера изграђена у периоду између 1965. до 1980. године. Пословна зграда „Енергопројект” на углу Царице Милице и Зеленог Венца 18-18а (арх. Милица Штерић, 1960) и Телекомуникациони центар на углу Тиршове и Катанићеве (арх. Светислав Личина, 1977) ломи компактност угаоне конструкције, потенцирају двотрактност која уместо да се прожима компонује се као егзогена форма која разилази волумене.

*слика 111. Пословна зграда
„Енергопројект”, 1960,
Зелени Венац 18-18а,
арх. Милица Штерић, Београд
(фонд М. Штерић)*

Сасвим ново правило у волуметрисању конструкције повученог угла у београдској средини примењено је на аутентичној конструкцији повученог угла пословне зграде „ДОМ” на углу Макензијеве 47-49 и Баба Вишњине улице. Слојевита интерпретација конструкције угла настала гомилањем кубичних и цилиндричних форми делује визуелно претешко али је у галиматијасу постмодернистичке дистинкције аутора на овом објекту јасно наглашена једна нова, оригинална тенденција ка истицању угла.

*слика 112. Пословна зграда „ДОМ”, 1989, Макензијава 47-49, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Чини се да су формалне концепције структура повученог угла почеле да се ослобађају конвенционалних мерила очекиваног укуса јавности, посмодернистичке традиције и свепрожимајућег контекста понављања. У периоду током последње деценије прошлога века поново се јављају обрасци вертикалних призми повучених углова који „тестерасто” наглашавају вретенасто разбијену структуру угла већ једном успешно примењени у вертикалној фрагментацији угаоне структуре на примеру стамбене зграде у Стојана Протића 45 и Граничарске. Иако још увек чврсто везан за масу грађевине, често круто утањајући у волумен угла стварајући призматичне бразде, као на примеру стамбених зграда на углу Пожешке и Мира Попаре 89-91, односно Владетине 25 и Далматинске интенција аутора да укаже на знаковитост контекста, као примарног постулата у категоризацији специфичног морфолошког склопа угаоних грађевина, је на датим примерима недвосмислена.

Суштински наговешатаји промена и алтернативних појава у домаћем градитељству угаоних грађевина запажају се интерполацијама **структура оштрих углова** на начин који

до тада није допирао до креативних интенција аутора или је био изузетно усамљен као пример угловнице изузетно малих димензија изграђене 1935. године на углу Максима Горког 58 и Господара Вучића према пројекту арх. Јована Јовановића. Основа овог невеликог објекта показује оштроуглу оријентацију према улици Господара Вучића али анализом планова, може се констатовати да је таква форма превасходно декоративистичког карактера него што носи утилитарну ноту. Слободнији екскурс аутора или мање вероватни захтев наручиоца, тек Јовановићева угаона кућа служи као драгоцен временски репер од када можемо посматрамо еволуцију београдских оштроуглих угловница иако се овај тип није поново појавио у домаћој средини наредних 65 година.

У Београду је од почетка 2000. године до данас изграђено укупно осам грађевина таквог типа, а нарочити куриозитет представља чињеница да су заступљени сви функционални ресори, односно зграде пословног, стамбеног, мултифункционалног карактера и приватне куће. Посматрано са историографског аспекта, недвосмислено је реч о експерименталном карактеру једне нове експресивне форме још увек недовољно примљене у домаћем миљеу што доказује и квантификациона чињеница као и веома уочљива територијална међусобна удаљеност сваке од оштроуглих угловница изграђених у указаном периоду.³⁰⁸

Мега стамбено-пословни комплекси у Блоку 25 и „Савоград” на Новом Београду, дело архитеката Марија Јобста и Миодраг Трпковића указују на промене у настојањима зрелих и већ афирмисаних аутора, иако не треба занемарити и чињеницу утицајне прогресивности у опредељењу наручилаца, за ревидирањем ликовног сензибилитета у до тада запарложеној архитектонској слици града. Кристаломорфни волумени са рефлексним ритмовима стаклених фасада су у потпуности подређени стреловитим угаоним формама, а не обрнуто.

Иако територијално релативно удаљен од градског центра, пословна зграда у Радничкој 29а недвосмислено указује на препознатљиву реторику у формирању оштрог угла коју не оправдава оштра саобраћајна раскрсница већ искључиво интенција аутора који знаковитост контекст нагласио упркос чињеници да грађевинска парцела у суштини није захтевала експресивни облик основе.

³⁰⁸ По једна угаона грађевина овог типа изграђена је на територији градских општина Чукарица, Нови Београд, Раковица и два на Врачару.

За разлику од чукарничке, раковичка парцела у улици Милоја Ђака 1а, поставила се као изазов за архитекту Бранислава Митровића који је на оштром углу, како се чини, пројектовао још експресивнију оштроуглу угловницу породичне куће. Акцентација угла је утемељена у експресивном естетизму форме јер читава кућа заправо постаје угао.

Релативна тематска дигресија у валоризацији нарочитих структура повученог угла у архитектури београдских угловница у односу на задато поглавље оштрих неутралних углова је оправдана ако се има у виду да је управо таква методологија увођења комплексних образаца претходила провокативном импулсу у новијој историји архитектуре угаоних грађевина пројектованих током последње деценије прошлог века и прве деценије новог миленијума. Такав импус у затечено градско језгро уносе интерполације две угаоне грађевине, на углу Кнегиње Зорке 25-29 и Макензијеве 34 (арх.

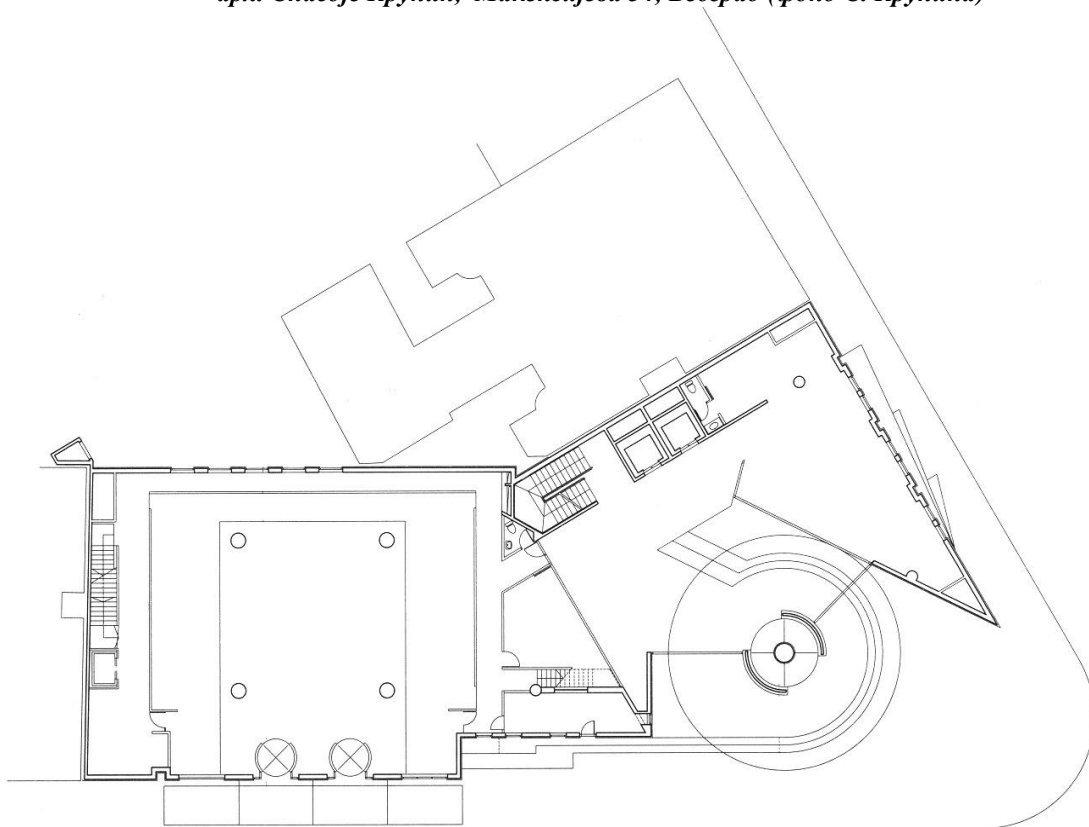
Спасоје Крунић, 1994) и стамбено-пословна зграда на углу Јужног Булеvara и Михајла Гавриловића 6.

*слика 113. Стамбена зграда, 2013,
Михајла Гавриловића 6, Београд
(www.google.rs/maps)*

слике 114 и 115. Пословна зграда Центер банке (горе), план основе (доле), 1994, арх. Спасоје Крунић, Макензијева 34, Београд (фонд С. Крунића)

Иако је функција прве строго пословног, а друге мултифункционалног карактера, тематика динамичког продирања форме у затечени простор две вансеријске куће садржи оригинални ликовни принципат у типологији београдских угловница. Стреловит експресионистички волумен Крунићеве „Палате Зора”, топонимски везан једну од најстаријих улица у затеченом градском миљеу, носи симболичку вредност комплементарну форми прамца брода којим је иницијатор урбанистичког уређења западног Врачара, Франсис вон Макензи, из шкотске допутовао у Београд. Док архитектура „Палате Зора” делује аподиктично у затеченом градском историјском језгру, активно учествујући у креирању архитектонско-урбанистичког ансамбла, са друге стране, помало епигонска интенција млађе сестре мултифункционалне намене стамбено-пословне зграде у Јужном Булевару имала је више амбицију да партиципира расположивом простору неголи сингуларитету планиране форме и експресионистичке естетике због чега је фундаментално значење угла сведено на архитектонски отисак упркос допадљивом и неочекиваном али ипак, неколико година раније већ виђеном геометријском склопу.

Током прве две деценије новог миленијума приметно је ишчезавање већине претходних конструктивних образаца повученог угла и увођење сложеније концепције утемељених на међуратним узорима, али овога пута склонијих живости, фрагментарности форме, разбијању целовитости конструкције угаоних волумена, веће склоности ка реторичности и суптилном истицању орнаментa. У питању је тренутно последња фаза развоја структура угаоних домена у архитектури Београда која је још увек у току због чега се концепцијски развија у разнородне варијанте што отежава типолошку категоризацију. Додатни отежавајући фактор представља и чињеница да тренутно не постоји адекватна хронолошка дистанца са које би се могао сагледати такав развој и утврдити структуралне аналогije са старијим примерима. Ипак, у архитектонској култури угаоних грађевина у Београду од средине прве деценије новог миленијума могуће је установити три основна образаца понављања структура домена, и то: **комбиновани конкавни балконски угао**, потом **повучени балконски угао** и **фрагментисани угао**.

Примарна разлика између конкавног и повученог балконског угла је опредељење у лоцирању простора одузимања фасадног волумена. Први принцип подразумева конкавно повлачење угаоног профила дубоко у фасадну масу при чему су у слободном простору конструисани истакнути полубалкони различитих профила основа од полукружних до

засечених. Међу ретким примерима који данас не прелазе једноцифрен број у Београду нарочито се истиче дупла угаона стамбена блок грађевина лоцирана на углу Митрополита Петра 13-19, Стеријине и Мише Вујића, потом угловница Витановачке и Краља Владимира 72, Кнез Данилове, Велбушке и Далматинске 12 и др. Други принцип потенцира дисторзију фасадне масе стварајући ефекат преклапања или слојевитог наношења волумена при чему се у вертикали преклопа такође конструишу полубалконске платформе. Са једне стране, у питању су грађевине које су лоциране на саобраћајним раскрсницама које додатно доприносе маркацији угаоних домена што оправдава и њихова разноврсна често луцидна решења попут стамбене зграде на углу Книћанинове и Скендер Бегове 27. На највећем броју примера, ипак ради се о архитектури као рефлексу на међуратне концепције повученог угла али у коме данас комерцијални аспект партиципира стварању, а не креативне амбиције аутора.

*слика 116. Стамбена зграда, 1960,
Светомира Николајевића 4, Београд
(www.google.rs/maps)*

Са друге стране, светлију слику пружају још малобројнији примери угаоних грађевина чије степенасте форме дисторзија фасадних маса више сугеришу него што дефинишу угаони домен. Такав принцип је пре ауторско средство креативног сналажења у затеченом урбаном пејзажу него објективна потреба у слагању геометријских форми. Наиме, док је на примеру стамбене зграде интерполиране у грађевински низ улице Светомира Николајевића 4 и Гвоздићеве дисторзија послужила као средство којим би се нагласило колено или преклоп тупог угла, дотле је стамбена зграда на углу Граничарске 15 и Мачванске подвргнута дијалектичком спрезању фасадних маса

при чему конвексна фасада призматичне основе доминира у Мачванској, сасвим супротно дисторзији маса које карактеришу другу бочну фасаду у Граничарској улици. Двовалентан начин обраде је проистекао из облика парцеле и грађевинских прописа који коментаришу регулациону линију која је и утицала на суспензију волумена и подстицање степеновања фасадног платна.

Као што је већ на почетку констатовано, током прве две деценије новог миленијума у архитектури Београда ефекти трансформација примарне конструкције неутралног угла приметни су у креирању нових образаца које карактерише преплитање волумена, манипулисање дисторзијом фасадних омотача и форсирање стереометријске орнаментике творећи маштовите и често експресивне форме. Следствено таквом поретку, разбијање маса и њено фрагментисање постало је императив у пројектовању неких од најживописнијих структура неутралних угаоних домена у новијој историји српске престонице. Још увек недовољно растеређено припадајућег залеђа компактног кубичног волумена грађевине, структура угла стамбене зграде у Патријарха Варнаве 22 нуди посматрачу дисперзивна значења кроз материјализацију слојевито интерпретиране степенасте фасадне ретикулације као и колокрстичку схему која употпуњује овај архитектонски доживљај у оку посматрача.

слика 117. Стамбена зграда, 2016, Војводе Стене 74, Београд (www.google.rs/maps)

Слободније пројектантско решење понуђено је на примеру стамбене зграде у Војводе Степе 74 и Пуковника Пурића чију слојевито интерпретирану кубикацију угаоне конструкције визуелно надражује двовалентна полихромија, дубоке сенке и оштри прелази геометријских форми који дефинишу несталност и сукоб унутрашег духа

*слика 118. Пословна зграда „Југодрво”, 1978,
Трг републике, арх. Момир Луџајић, Београд
(www.skyscrapercity.com)*

*слика 119. Стамбена зграда, 2017, арх. Миодраг Мирковић,
Скерлићева, Београд (колекција Иван Р. Марковић)*

сврставајући ово дело у ред смелих експерименталних захвата. Фрагментација конструкције угаоне вертикале је данас присутна само на стамбеној згради изграђеној на углу Браничевске и Скерлићеве 28. У сукобу два кубична волумена бочних трактова инсертирана је прочипкана „zip” структура начичканих затворених полубалкона. На овом месту не смемо заборавити да је пре овог објекта, слична методологија фрагментовања кубикације угаоне конструкције примењена на пословној згради „Југодрво” на углу Васине 2 и Доситејеве улице. Изван токова развоја структуре угла у смислу модификација његове примарне конструкције угаоних домена и тиме обликовање идентитета

архитектуре грађевина овог специфичног градитељског типа у Београду, проналазимо нарочито интересантан али до данас историографски необрађен тип структуре угаоне куле.

Проблематика анализе порекла и типологија структуре угаоне куле

Структура угаоне куле је заправо специфична акцентација наткровног волумена, чешће декоративног неголи утилитарног карактера, не везујући се за одређени тип угловнице, која се током последњих 150 година развоја архитектуре у Београду паралелно развијала са другим облицима у морфологији угаоних грађевина. То истовремено не повлачи питање критичког продубљивања његове оправданости тј. да ли је пројекција структуре угаоне куле имала другачију сврху осим да нагласи и задиви? Због добијања прецизнијег одговора морамо се осврнути на чињеницу да се архитектура овог специфичног градитељског типа мора посматрати са феноменолошког аспекта који угловницу може оправдано дефинисати као феномен имајући у виду да је њена суштинска природа у односу на процес урбанистичког планирања крајње амбивалентан. Укратко, без архитектуре угаоних грађевина се може! Таква аподикција се никада није ни доводила у питање, али она опстаје, трансформише се и мења, прилагођавајући се замислима наручилаца и у складу са интенцијама аутора. На исти начин се мора посматрати и резонанца стварања структуре угаоне куле од 1865. до данас, па чак и више, као синтакса знаковитости контекста свих, а нарочито неутралног, домена угаоних грађевина.

У свом еволутивном процесу најстарије примере „кула” можемо потражити у креативној замисли аутора или захтеву власника да одговоре тренду времена скривањем кровне слемењаче ниским зиданим венцем или украшеним тимпаноном изнад атике. Тиме је грађевина била естетички оплемена, практично сакривајући ненаочиту кровну конструкцију и крунишући вертикалу угаоног домена без обзира на тип угаоне структуре.

Мотив надзетка је убрзо постао стандар као специфична архитектонска акрибија акцентације угла у Београду већ од средине XIX века до почетка наредног XX века када су сложеније структуре тимпанона, мансардних кровова и купола почеле преузимати примат. Често псеудобарокизирајући мотиви и форме надкровних надзидака и тимпанона од 1900. године све чешће су прилагођавани интезивним утицајима сецесије неретко стварајући

еклектичке варијације, већ саме по себи аутентичне и јединствене. Затворене форме до тада пуних надзидака све чешће се перфорирају сводећи зидану масу на визуелно прочипкану површину флоралном или геометријском тродимензионалном декорацијом. Тимпанони се често дуплирају и трансформишу у надкровне едикуле. Варијације ових структура и декоративног ансамбла су бројне што видимо и на примерима који комбинују дупле тимпаноне који фланкирају зидану површину намењену иницијалима власника у оси угаоног домена и сл. Несумњиви одраз подвојености комплексности композиције надкровног надзитака емитован је и у могућности избора композиција. Па је тако власник нпр. куће на углу Книћанинове 4 и Скендер Бегове надкровни венац планирао са два ступца који фланкирају средишњи залучени тимпанон симулирајући композицију са бочним едикулама и плитком куполом који су изостали највероватније услед ограниченог буџета.

слика 120. Породична кућа, око 1900, Книћанинова 4, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Куполе и кубета, као важни структурални моменти у грађењу естетичког израза, представљају неусмњиве одразе снажних средњоевропских утицаја с краја XIX века који се у Београду манифестују превасходно на угаоним грађевинама. Ипак, на овом месту, сложено питање структуре кула у модерној архитектури угаоних грађевина у Београду током међуратног периода није истовремено и повод за дискусију о еволуцији конструкција купола. Напротив, у анализи порекла, односно историографском праћењу еволуције овог кровног мотива лежи објективна опасност да се критичким приступом ширем контексту посматрања развоја конструкције куполе изнад угаоне вертикале изгуби суштина потраге за одговором на питање које не гласи *када* или *како* већ *зашто* је купола у структуралном смислу трансформисана у угаону кулу у модерној архитектури Београда? То истовремено не повлачи питање важности елаборације и валоризације куполе пре треће деценије XX века, већ о проблематици препознавања суштине креативне мисли аутора у промени једног облика у други задржавајући важност нарације овог мотива у архитектонском расклопу угаоне грађевине, а тиме и препознатљив ауторски печат.

Епоха развоја стереометријске, безорнаменталне архитектуре у домаћем миљеу с краја треће деценије XX века концепцијски је унапредила наслеђени принцип „крунисања” угла из претходне епохе модификујући га у значајно сложеније и слојевитије преклапање маса, волумена и површина. Имајући у виду редуковање интезитета декоративног фасадног ансамбла, који се углавном сводио само на плитки рељеф, структура угаоне куле у модерној архитектури угаоних грађевина у Београду током периода између два светска рата није се ослањала на дословно интерпретирање купола као цитата прошлости, већ на њихову реафирмацију технички и ликовно прилагођену принципима савремене естетике. Конкретно, није се радило о пурифицираном сентименту, већ о визуелном поигравању са пирамидалношћу форме у оку посматрача у циљу експресивније идентификације структуре угаоне куле, а тиме и целине домена који крунише.³⁰⁹ Интересантно је стога приметити парадокс, да фундаменталне разлике између куполе, односно угаоне куле истовремено представљају најочигледније међусобне сличности ових структура. Наиме, док је купола најчешће пројектована као самостални

³⁰⁹ Алфировић, Ђорђе. „Визуелни израз у архитектури / Visual Expression in Architecture”, *Архитектура и Урбанизам* 31 (2011), 3–15; Кадијевић, Александар. „Експресионизам у Београдској архитектури 1918–1941”, *Наслеђе* XIII (2012), 59–77; Алфировић, Ђорђе. „Експресионизам као радикална стваралачка тенденција у архитектури”, *Архитектура и Урбанизам* 34 (2012), 14–27.

архитектонски доживљај, не одступајући од ликовног идентитета грађевине али делујући ипак самосвојно, дотле је структура угаоне куле технички и естетички чврсто интегрисана у ткиво грађевине као саставни и нераскидиви део архитектонске форме. Да би смо констатовали примарну везу, односно концепцијске сличности два мотива које се крију у њиховој међусобној структуралној различитости неопходно је да указану проблематику посматрамо са генеричког аспекта који позива на проучавање свих елемената транзиције из једног облика у други. Узмимо за примере угаоне грађевине Прометне банке (Кнез Михаилова 26 и Змај Јовина 12, арх. Данило Владисављевић, 1912), Стамбено угоститељског објекта „Руски цар” (Обилићев Венац 29 и Кнез Михаилова 7, арх. Петар Поповић, 1926) и стамбених зграда на углу Влајковићеве 32 и Хиландарске, односно Риге од Фере 22 и Господар Јевремове 2 (арх. Милан Секулић, 1922).

*слика 121. Прометна банка, 1912,
арх. Данило Владисављевић,
Кнез Михаилова 26, Београд
(Споменица инж. М. Савчића, Београд 1939, 30)*

*слика 122. Стамбена зграда, 1922,
арх. Милан Секулић,
Господар Јевремова 2, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Природно је да се у историографској анализи наведених репрезентативних грађевина куполе посматрају као главни субјекти, њихова закаснела барокизирана декоративна мембрана и форма која маркантно акцентује саобраћајне раскрснице. Међутим, парадокс је садржан у конкретном детаљу и посматрању дате проблематике, не у ширем контексту већ управо изван контекста. Конкретно, уколико се уклоне куполе са наведених грађевина примећујемо да не постоје други морфолошки мотиви који би их дефинисали као угаоне па чак ни као грађевине које типолошки припадају структури неутралног домена који и поред своје „неутралности” гради синоптичку слику знаковитости контекста угла. Код наведених грађевина изграђених непосредно пре, односно након Првог светског рата, тога нема. Без купола они остају недовршени и постају куће на углу али не и угаоне куће. Дакле, закључак би гласио да је индикативно да купола која крунише домен без обзира на тип коме припада његова основна структура може бити довољна да на недвосмислен, ефектан и повремено једини начин укаже на волунтаризам форме угаоне грађевине.

На идентичан начин је неопходно посматрати и генерички склоп угаоне куле у модерној архитектури Београда током треће и четврте деценије XX века. У анализи подтипова домена неутралног угла знаковитост контекста је на чак 30% свих изграђених угаоних грађевина у међуратном периоду опредељена на формулисање различитих варијација структура угаоних кула. Индикативно је да примарну везу са претходном епохом неговања мотива куполе, савремени дух грађења пирамидалности форме степеновањем кубичних волумена на идентичан начин може бити демаркиран укидањем угаоне куле, јер она управо и чини идентитет угла, даје му знаковитост и креира визуелни доживљај у оку посматрача.

Идентификовани архитектонски синкретизам угаоних кула на тоталном узорку показао је да не постоји акламативно мерило естетичких, односно структуралних вредности при чему са историографског аспекта није објективно грађење ригидне класификација овог мотива на типове. Разнородност форми и декоративних потеза, најчешће оплемењених плитком фасадном пластиком, током периода између два светска рата са аналитичког аспекта разликују два основна подтипа наглашавања структуре угаоне куле, и то: **волуметријски** и **естетички**, док се не ретко примењују и комбиновани типови акцентације.

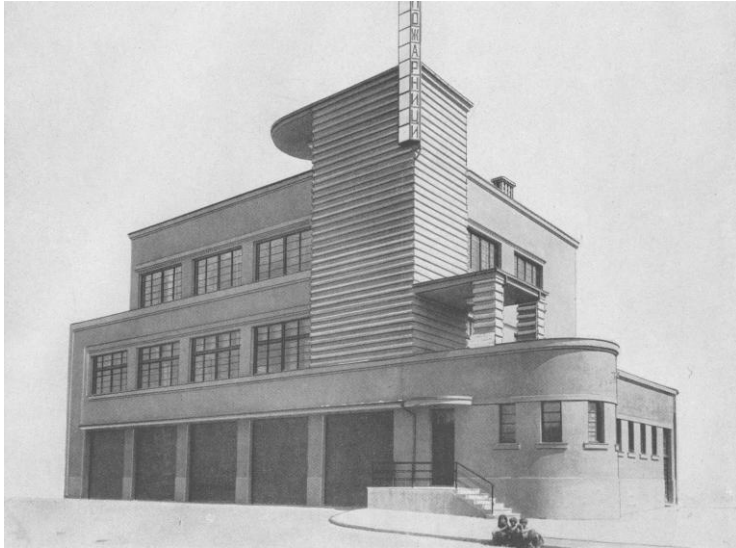
*слика 123. Стамбена зграда, 1936,
арх. Божидар Живадиновић,
Таковска 15, Београд
(фонд Р. Татића)*

Код првог подтипа волуметријског наглашавања структуре угаоне куле, примећују се морфолошка уклапања са волуменима неутралног домена као на примеру стамбених зграда на углу Кнеза Милоша 53 и Војводе Миленка, Добрачине и Господар Јевремове 49, Каленићеве 4 и Тополске, док за друге објекте овог типа не важи исто правило, попут стамбених зграда на углу Станоја Главаша и Цвијићеве 84а, затим Браће Југовића 10 и Доситејеве 9, Мајке Јевросиме 2 и Таковске 15 и др. Суштина је да ретикулација фасада и однос волумена грађевине може али и не мора да одговара акцентацији угаоне куле, односно реверсном поступку, имајући у виду да кула на сваки начин представља визуелни, технички и естетички интегрални део специфичног идентитета угловнице. Томе у прилог говоре и

суптилно имплементирани елементи више декоративног опредељења попут плитке следе балустраде, окулуса, мотива јарбола који се скрива у маси куле, поткровних конзола атике и др.

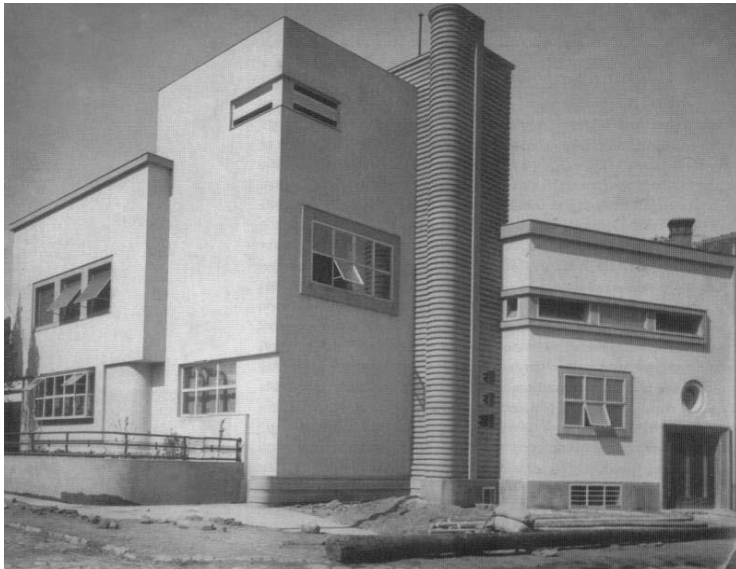
Осим вишеспратних стамбених угловница нарочитом визуелном доживљају акцентације угла доприносила је и изградња малобројних грађевина мањих димензија посебне намене, затим приватне куће и виле. Међу овима се по свему истиче архитектура зграде Пожарне команде ОГБ на углу Старине Новака и Илије Гарашанина (арх. Добривоје Петровић, 1934)³¹⁰ у чијем корпусу модерно обликованих кубичних волумена и динамичних залучених маса доминира структура угаоне куле у висини два спрата надкриљујући и део кровне терасе. Вешто меандрирајући између ларпуларизма и специфичне намене комуналног карактера, занимљиво решена фасадна мембрана кубуса

³¹⁰ Милосављевић, Милан. „Извештај о раду Пожарне команде”, *Београдске општинске новине* (1. 1. 1934), 116–117.

слика 124.
Зграда Пожарне чете ОГБ, 1934,
(срушена око 1960)
арх. Добривоје Петровић
Булевар Краља Александра 26, Београд
(каталог за 1940.г.)

куле крунисана завојитом надстрешницом и носећом конструкцијом за натпис покривена је густом профилацијом вертикалних трака. Тиме је структура угаоне куле постала фокусна тачка посматрања грађевине и дословни носилац функције грађевине.

слика 125.
Породична кућа Брашован, 1935,
арх. Драгиша Брашован, (срушена)
Милешевска, Београд
(фонд Р. Татића)

Међу приватним кућама и вилама које на карактеристичан начин негују структуру угаоне куле важно је навести пример породичне куће архитекте Драгише Брашована на углу Милешевске и Радослава Грујића чији архитектонски расклоп иако наизглед таутолошки организује однос маса и површина, детаља и плошних фасадних екрана за наше истраживање пружа драгоцен извор сазнања имајући у виду несумњиву акцентацију угаоне куле.³¹¹ У историји архитектуре угаоних грађевина пројектованих током периода

³¹¹ Blagojević, Ljiljana. *Moderna kuća u Beogradu 1920–1941*, Beograd 2000, 62-65.

између два светска рата у Београду али и неким другим градовима у Србији може се оправдано рећи да опус архитекте Брашована био нарочито наклоњен морфологији која негује мотив угаоне куле. Због тога не изненађује да је пројектант и на сопственој кући имплементирао, овај сада већ незаобилазни моменат превасходно естетичког карактера. Иако степенасто увучена у корпус угаоних волумена, доминацију „продуженог” угаоног домена не ремети чак ни суптилно изведена али просторно агресивна канелирана димњачка вертикала. Прозорски отвори, више наликујући на узане хоризонталне прорезе, дају формални функционални значај кули која је изграђена, као и на већини дела овог аутора, да задиви, изазове пажњу и поведе дискусију о њеној сврси.

*слика 126. Породична кућа, око 1920, Цара Душана 37, Београд
(www.google.rs/maps)*

Од осталих малобројних кућа и вила истичу се нарочито истакнути угаони волумен на кући на Книћанинове и Цара Душана 37 који надвисује кровну конструкцију, затим на сличан начин решен надзидак угаоног домена једносратне куће на углу Стјепана Љубише 21 и вила у Булевару кнеза Александра Карађорђевића 5 и Мајора Јагодића чија архитектура угаоне куле доприноси маркацији објекта прилично повученог од

регулационе линије улице и њеној префињеној естетичности прозрачношћу волумена великим прозорским отворима фланкираних удвојеним стубовима.

Интересантно је да таква врста „прозрачности” волумена дефинише структуру угаоне куле једне од угловница која припада до сада процентуално најмалобројнијем типу грађевина овог типа. У питању су структуре изван сваког типолошког контекста, према начину на који третирају детаљ изван времена у коме су настале па тако и конвенционалних оквира ауторски опуса. Архитектура ових угаоних грађевина се не може поредити, односно позиционирати на исту или сличну аналитичку раван стога што не би имале објективне компаративне примере.

*слика 127. Стамбена зграда, 1939,
арх. Милутин Борисављевић, Његошева 73,
Београд (www.google.rs/maps)*

*слика 128. Стамбена зграда, 1935,
арх. Јан Дубови, Макензијева 21, Београд
(www.google.rs/maps)*

Надовезујући се на горе последње валоризовану вилу арх. Борисављевића, стамбена зграда на углу Његошеве 73 и Курсулине истог аутора али изграђена неколико година касније/раније поседује на сличан начин решену перфорацију угаоног волумена изнад надкровоног венца. Истина, не у форми посебног кубуса већ у нивелацији последњег спрата природно се надовезујући на висинску регулациону линију грађевине. Иако није реч опосебном градитељском етнитету, који би по правилу требао висински да „одскаче”

од кровне равни, ова својеврста академистички решена архитектура перголе последњег спрата значи велики искорак у еволуцији структуре угаоне куле придодавањем једног више ексклузивног карактера куле-видиковца. Ефекат таквих трансформација се још адекватније запажа на неколико година млађој стамбеној згради (угао Макензијеве 21 и Алексе Ненадовића, арх. Јан Дубови)³¹² са угаоном кулом-видиковцем у форми визуелно лагане, прозрашне, овога пута, конструкције средишњег танког армиранобетонског ступца и бочних зиданих профила које повезује само једна исто тако танка армиранобетонска греда. Имајући у виду позиције два наведене угаоне грађевине очигледно је да циљ кула-видиковца није био да се са њих пружи поглед, односно да се види у даљину већ да се из даљине скрене пажња на ове модерне структуре.

слика 129. Ратнички дом, 1929-39, арх. Јован Јовановић и арх. Живојин Пиперски, Браће Југовића 19, Београд (колекција М. Јуришића)

Насупрот архитектонској естетици прозрачности видиковца који садрже подједнако изражен утилитарни али и епикурејски карактер, монументално угаоно блок здање Ратничког дома (Француска 2 и Браће Југовића 19, арх. Јован Јовановић и Живојин

³¹² Милашиновић-Марић, Дијана. *Архитекта Јан Дубови*, Београд, 2001.

Пиперски, 1929-39)³¹³ одражава превасходно експресивни естетизам, често недовољно растумаченог формалног значења волумена и простора који истиче. Наиме, иако заузима маркантну позицију у простору, доминирајући широм околином у визуелном спектру чак до почетка Обилићевог венца, релативно монотону и недовршену архитектуру кубичног волумена средишње масе грађевине, заправо визуелно подупире угаона кула-видиковац, односно њена екстензија изнад последњег трећег спрата. Вероватно не случајно позиционирање истакнутог угаоног домена према Београдској тврђави, симболички карактер грађевине додатно је наглашен угаоним еркером који вероватно подражава сличне форме које се могу уочити на равелинима старије фортификације. Пре свега симболички посматрана, структура угаоне куле и еркера, који понавља фенестрацију са куле, затим окулуса и часовника и напослетку њено позиционирање према средњовековном утврђењу које има суштинске везе са историјом освајања Београда, структура угаоне куле нема конкретније аспирације осим на нагласи, обележи, укаже и симболише. Сви појмови у форми апстрактног уосећавања симболичке форме коју представља и физиолошког перципирања овог равелина модерне архитектонске мисли не надокнађују њену функцију, односно чињеницу да таква структура нема конкретну намену.

У светлу архитектонске дескрипције и проналажења свих значења структуре угаоне куле у модерној архитектури међуратног Београда, порекло још једног одговора на питање *зашто* је више правног карактера и налази се у „Уредби о извођењу Регулационог плана” 1932. године.³¹⁴ Карактеристично је да се по први пут у домаћем законодавном систему у наведеном правном акту који се односи на урбанистичко уређење престонице један законски члан односи на проблематику изградње нових угаоних грађевина, конкретно на питање одређивања њихове висине у односу на ширину улице, затечени градитељски фонд и суседне објекте у непосредној близини. Конкретно, Члан 6. одређује да: „Висина зграда у појединим улицама треба да буде највише толика колика је ширина улице, али у изузетним случајевима ова висина може бити највише за 1½ пута толика колика је ширина улице”. У наставку је наведено да „Висина зграде на угловима које су улицама разне ширине утврдиће се по широј улици”. Ипак, приликом тумачења таквог

³¹³ Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007, 355-359.

³¹⁴ Општа упутства за израду Уредбе о извођењу Регулационог плана и Грађевинског правилника, I Уредба о извођењу Регулационог плана, Члан 6., Висина зграда, Службене новине КЈ, 1932, бр. 166, 22.

закона треба имати у виду неколико момената. Први се односи на чињеницу да угаоне грађевине чија је изградња отпочета или је била у току усвајања Члана 6. нису биле обавезне да га поштују имајући у виду да је грађевинска дозвола за те објекте била добијена пре усвајања поменутог закона. Други моменат обухвата угаоне грађевине са кулом које чине већину до данас изграђених престоничких угловница овог типа са унапред одређеном функцијом унутрашњег простора угаоне куле намењених вешерницама, таванском простору, собама за изнајмљивање, послугу и сл. Коначно, трећи моменат чине најмалобројније угаоне грађевине са надкровним кубичним волуменом куле без оправдане функције и превасходно декоративне намене. У питању су зидане или армирано бетонске форме са основом у облику велико латиничног слова L које на тај начин прати кулисни карактер, док другом типу припадају затворени кубични волумени без улаза, односно излаза и не ретко са лажним прозорским отворима и др. Примарна улога ових мотива више сценичне намене је креативна (зло)употреба одредби Члана 6. вештачким повећавањем висине угаоне грађевине како би се остварио доминантнији изглед у затеченом амбијенту.

Еволуција структуре угаоне куле у архитектури Београда током наредних деценија пролазила је кроз изузетно турбулентне експерименталне фазе развоја односа форме и функције, детаља и призора који и данас успешно измичу идентификацији. Пре свега треба имати у виду да је непосредно након окончања Другог светског рата настављена и унапређена изградња динамичног дијалога хоризонталних и вертикалних волумена која је до краја 1939. године у Србији и архитектури региона успешно стављана у први план архитектата модерне провенијенције. Структура угаоне куле престаје да коегзистира са матичном грађевинском као њен додатак, поуздани ликовни моменат намењен дистинкцији неутралног угла, његовој маркирацији и средство поигравања са маштом аутора.

*слика 130. Управа полиције Београда, 1947, арх. Милан Антић,
Деспота Стефана 107, Београд (www.google.rs/maps)*

Кула прераста у масивни вертикални волумен, превасходно утилитарне намене, доминантне резонанце у односу на хоризонталну екстензију исте грађевине у зачељу. Није у питању сукоб вертикала и хоризонтала јер би такав неоргански контакт деловао сирово, необликовано, наметнуто и визуелно неприхватљиво. У питању је органско прожимање кубичних волумена у визуелно надахнуту целину, хармонично усклађених висина и међусобно артикулисаних фасадних површина.

Такав визуелни садржај нам пружа угаона блок зграда Полицијске управе за град Београд која заузима простор између улица Деспота Стефана 107, Јована. Авакумовића, Ватрослава Лисинског и Поречке (арх. Милан Антић, 1947). Одговор на сличан архитектонски расклоп угаоне грађевине приредиле су и пословна зграда „Енергопројект” (Царице Милице и Зеленог Венца, арх. Милица Штерић, 1960) као и стамбена зграда на углу Рузвелтове 21 и Цвијићеве (арх. Рајко Татић, 1964).

Током исте, седме деценије XX века, догодиле су се суштинске промене у перцепирању димензија, односно габарита и још важније, позиционирања структуре угаоне куле у оси неутралних домена. Након реалативно кратког али драгоценог периода од средине 40-тих до краја 50-тих година, који је обележило органско прожимање, наступио је период надоградње маса и волумена. Вероватно најживописнији али у новијем

*слика 131. Стамбена зграда, 1959,
арх. Рајко Татић, Рузвелтова 21, Београд
(www.google.rs/maps)*

*слика 132. Стамбена зграда, 1977,
арх. Михајло Митровић,
Браће Југовића 10, Београд
(А. Бркић, Знакови у камену, Београд 1992, 231)*

српском градитељству и најконтраверзнији пример представља стамбена зграда на углу Б. Југовића 10 и Добрачине (арх. Михајло Митровић, 1977).³¹⁵ Структура куле на овој грађевини заузима комплетну површину, осим кровне терасе, и по први пут у историји архитектуре београдских угловница надвија се над улични тракт, не окомито и претеће већ довољно рафинирано да на суптилан начин истакне своју доминантну позицију у простору којим суверено влада. Из исте године примећено је паралелно и габаритно повлачење структуре угаоне куле павиљонског типа у матични волумен на угаоној грађевини у Палмотићевој, Хиландарској 29 и Џорџа Вашингтона (арх. Константин Крпић, 1958). Хоризонтално простирање истакнуте надстрешнице као и пресликавање ретикулације главне фасаде дубоким брисолејима остварен је интересантан ефекат који структуру куле истовремено акцентује као самостални ликовни мотив и везује за програм општег декоративног фасадног ансамбла.

³¹⁵ Kadijević, Aleksandar. *Mihajlo Mitrović, projekti, graditeljski život, ideje*, 106-108; Perović, Miloš. R. *Srpska arhitektura XX veka...*, 184-188; Јевтић, Милорад Х. *Критички рефлекси...*, 72-73.

*слика 133. Стамбена зграда, 1958, арх. Константин Крстић, Хиландарска 29, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Током последњих 150 година свог градитељског развоја, у типологији угловница у Београду нису забележене две идентичне грађевине овога типа, међутим током последње две деценије прошлога века, балансирајући између надирућег инвеститорског урбанизма и закасног постмодернизма, резултат такве стваралачке дијалектике у домаћој архитектури до данас је остао на равни одомаћеног маниризма који није заобишао ни структуре угаоних кула што потврђују малобројни али сликовити примери потраге за ауторском архитектуром. Форма је примарна и подређена грађењу ликовног идентитета угаоног домена који дефинише управо структура куле. Иако захтевају значајно шире историгорафско проучавање и прецизнију валоризацију, не само у оквиру теме угловница већ и ефективног утицаја на визуелни идентитет затеченог амбијента у који су интегрисани или су га сами креирали, нарочито је важно споменути пословне зграде „ДОМ” (Макензијева 47-49 и Баба Вишњина), „МАG-Intertrade” (Михајла Богићевића 7 и

Гаврила Принципа, арх. Јосип Пиласановић) и трговачки центар (Узун Миркова 3 и пролаз, Драгослав Марчић, 1997). Ове грађевине негују структуру еркерног угаоног домена, снажно истакнуто конвексног волумена крунисаног куполом због чега је контекстуализам са старијом угаоном зградом у Узун Мирковој са Краља Петра (арх. Милан Секулића и арх. Драгиша Брашована, 1927) још наглашенији, односно утилитарна намена силоса за лифт (ДОМ) у суштини дефинисање намене и није кључни фактор њихове успешне ликовне коегзистенције са угаоним корпусом грађевине.

Са друге стране, запажају се паралелни токови више спонтане не голи усмерене реафирмације пурифицираних истористичких мотива попут забата и куполе који наглашавају завршетак угаоних домена. Фаза која је започета пре свега на стамбеним зградама преломљеним забатом на углу Радних акција 38 и Луке Спасојевића 3 у Железнику или шајкачком формом забата (Војислава Илића 44) кулминирала је редуцираним димензијама купастих (Станоја Главаша 15 и Кнез Данилова) и лоптастих купола (Господар Јованова и Вишњићева 9). Индикативно је да је аутор две последње наведене угаоне грађевине, архитекта Александар Ђокић, покретач и носилац савремене мисли реафирмације „романтичне архитектуре” због чега не изненађује појава цитата прошлости на његовим пројектима.

*слика 134. Стамбена зграда, око 1964, Радних акција 38, Београд
(www.google.rs/maps)*

*слика 135. Стамбена зграда, 1990,
арх. Миодраг Мирковић,
Војислава Илића 44, Београд
(www.google.rs/maps)*

*слика 136. Стамбена зграда, 1989,
арх. Александар Ђокић,
Станоја Главаша 15, Београд
(www.google.rs/maps)*

Ламент над призорима прошлости постао је синтакса у архитектури угаоних грађевина последње деценије XX века и током прве две деценије новог миленијума. Не штедећи средства, приватни власници су остали на курсу изградње „старије прошлости” коју су започели њихови претходници током међуратног периода евоцирајући различите античке стилове али будећи и духове прошлости за коју се није ни знало да је постојала. Тако, постајући корифеји „новије историје” инвеститори током последње три деценије упорно креирају призоре који антиципирају креативној доследности ауторске архитектуре, планском уређењу већ нарушеног урбанитета градског бастрада и градитељској мисли која мора да одолева времену. Истина, она и одолева али у призорима конфекцијске архитектуре која упорно рециклира виђене детаље и форме. У таквој (не)креативној клими, а са аспекта адекватне хронолошке дистанце, идентификација квалитета постаје још тежи задатак имајући у виду да је архитектура угаоних грађевина у датом периоду доживела процват али само квантитативно. Због тога се у синопсису затеченог стања

данас може идентификовати неколико различитих типова структура угаоних кула сврстаних у четири групе.

*слика 137. Пословна зграда, 1991-2015,
арх. Боровоје Јовановић и арх. Ђорђе Митровић,
Господара Вучића, Београд
(www.google.rs/maps)*

*слика 138. Пословна зграда, 1998-2018,
Устаничка 166а, Београд
(www.google.rs/maps)*

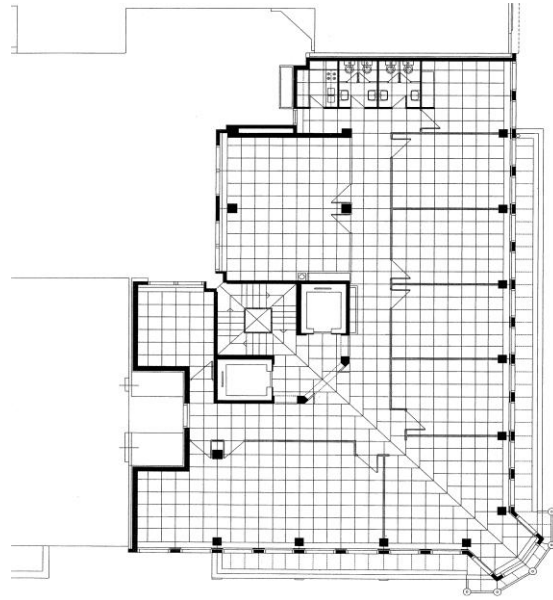
Првој припадају куле конвенционалне, класичне форме куполе која крунише конвексни домен угаоне вертикале подједнако заступљене на пословним и стамбеним грађевинама. Ипак, ни на овом месту се не може говорити о ригидној подели на типове имајући у виду неконвенционалне, често збуњујуће форме купола које са једне стране могу бити скоро невидљиве са уличног тракта, као на примеру пословне зграде у Макензијевој, док не ретко стилски бизарних хипертрофираних цилиндричних волумена чија неприкосновена доминација „гута” комплетну грађевину. Такве су две грађевине на прометним градским саобраћајним раскрсницама код Цветкове пијаце на углу Господара Вучића и Булевара Краља Александра и на Коњарнику на углу Устаничке 166а и Војислава Илића.

У другу групу се сврставају структуре угаоних кула које представљају екстензије залучених угаоних домена. Архитектура ових екстензија не ремети концепцију угла и складно се наставља на морфологију детаља и фенестрације фасадног омотача. У први мах концепсијски сврстане у категорију која визуелно више одговара декоративном карактеру, овој групи структура угаоних кула подједнако припада, ако не и више, утилитарни

карактер оправдан просторима галерија ексклузивних стамбених јединица или атрактивним пословним просторима канцеларија, сала за састанке и сл. Иако су у архитектури престоничких угловница веома ретке, свака од ових грађевина представља аутентични корпус за себе, најчешће са доминантним ауторским печатом. Палата ЈИНПРОС (Булевар Краља Александра 86 и Кнегиње Зорке), центар МПЦ „Три листа дувана” (Булевар Краља Александра 18 и Кнеза Милоша), оба дела арх. Светислав Личина, 1992-98 и 2003-2016, стамбене зграде (Мачванска 10 и Граничарска), Булевар Краља Александра 177 и пролаза (арх. Милан Лојаница, 1998), недвосмислено указују на посвећеност аутора свом делу без обзира на суд времена, објективне разлоге реализације или савремено виђење такве архитектуре у затеченом амбијенту.

*139. Стамбена зграда, 1998,
арх. Милан Лојаница,
Булевар Краља Александра 177,
Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

слика 140 i 141. Управа комуналне полиције (главна фасада, лево; основа приземља, десно), 2017, арх. Србољуб Роган, Макензијева 31-33, Београд (www.google.rs/maps)

Тумачећи релативизам конвенционалних форми угаоне структуре морамо се осврнути и на примере који припадају трећој групи како би смо на објективнији начин применили принцип квалификације при чему би метода квалификације у наведеном случају изостала имајући у виду структуралне и ликовне капацитете који постоје али се не намећу, можда чак и повлаче не дозвољавајући ближу идентификацију. Томе значајно доприноси и ауторска неопредељеност у избору структура које су често недовољно ликовно али и утилитарно дефинисане, као на примеру Управе комуналне полиције (Макензијева 31-33 и Смиљанићева, арх. Србољуб Роган, 1990), односно стамбеној згради у Земуну на којој се у модификованом издању понавља исти мотив узане дубоке нише са преломљеном надстрешницом. Сличан конфузан избор преовладава и на примерима стамбених зграда на углу Војводе Миленка 38 и Ресавске, односно у Земуну на углу Прве пруге 21-25 (арх. Милан Р. Томић) на којима у основи шестострана, односно квадратна кула затворена ребрастим шавованим плехом изазива ефекат изградње на брзину.

Коначно, четврта група садржи разнородне облике и форме структура угаоних кула, конструктивно још чвршће интегрисане у матично ткиво угловнице понекад као њена екстензија или не ретко посебан архитектонски доживљај. Не постоји јединствени курс кретања идеја, мотива или облика око кога гравитирају куле већ тренутна

инспирација аутора због чега се такве оригиналне концепције морају посматрати изван контекста архитектуре затечене епохе настанка којој не припадају већ је саме обликују. Интенција аутора је неприкосновена, а тиме и знаковитост контекста коју додатно наглашавају експресивне форме као на примерима пословних зграда у Карађорђевој 89 и на углу Карађорђевој 75 и Личке (арх. Бранислав Митровић).³¹⁶ Вертикалним смицањем волумена угла стамбене зграде у Пожешкој и Мира Попаре 89-91 остварен је интересантан ефекат призматичности прочеља чију екстензију крунише тестераста структура три спојене куле. Престоничка издања постмодерне архитектуре најчешће нису обрађала пажњу на вертикални домен угла због чега је пословна зграда „Прогрес” (Кнез Михаилова и Змај Јовина 10, арх. Миодраг Мирковић, 1990-96) редак бастаион који је успео да сачува концепцију куле, не само као мотив који грађевини даје маркантан профил већ и успешно евоцира на период развоја модерне архитектонске мисли који се развијао током међуратног периода у Београду. Наиме, ако се мало пажљивије анализира завршетак структуре куле приметитиће се перфорација у снажно залученом надзиту чије порекло проналазимо у раније елаборираној теми кула-видиковаца. Иако потиче из датираног контекста, детаљ вредан пажње, недовољно сагледив са уличног тракта драгоцен је за разумевање особене ауторске лексике његовог ствараоца.

³¹⁶ Јевтић, Милорад Х. *Критички рефлеси - 101 осврт на савремену архитектуру Србије*, Београд: НИИ Издавачка делатност, 2004.

*слика 142. Стамбена зграда, Блок 12, 1999, арх. Марио Јобст,
Нови Београд (фонд М. Митровића)*

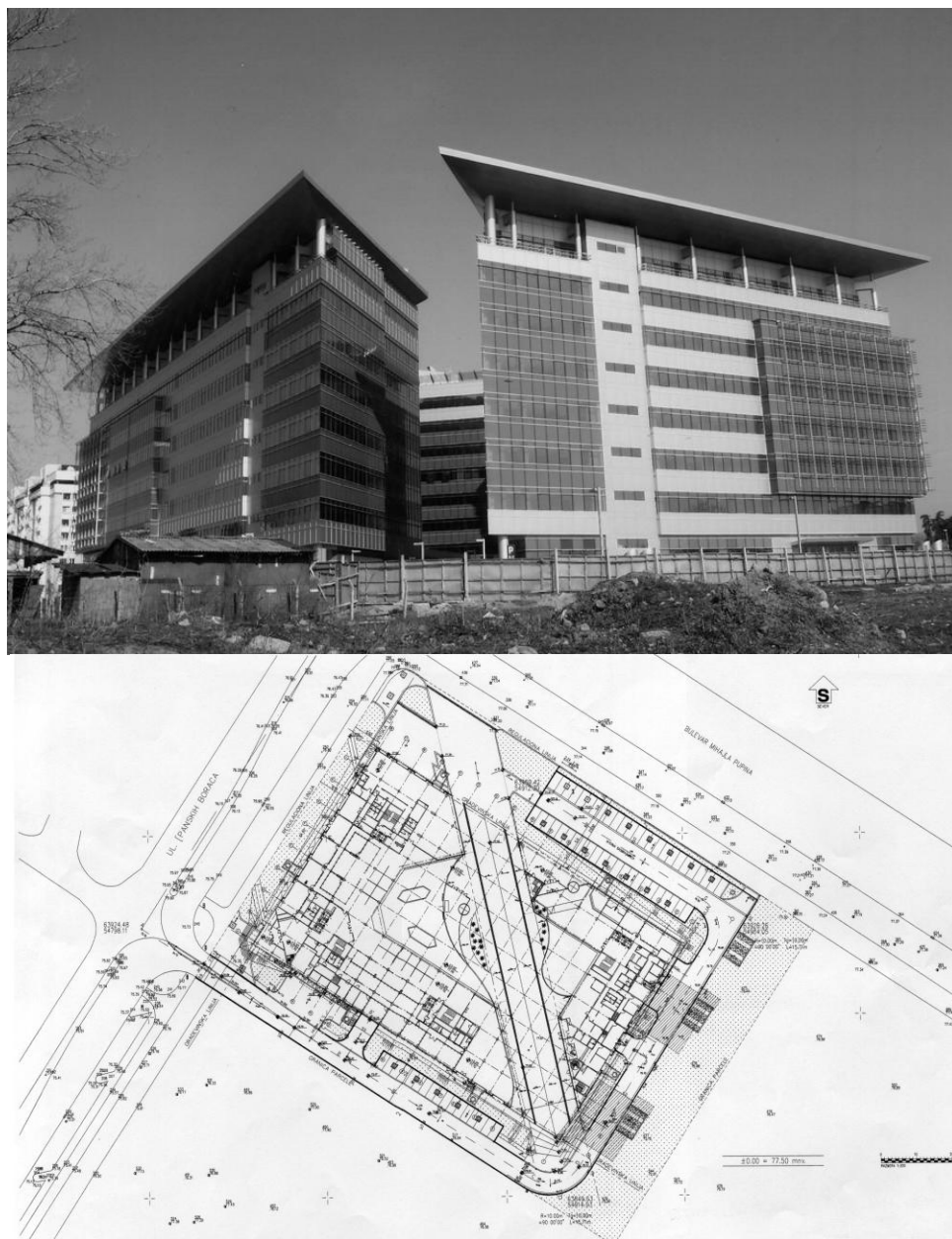
Семантичке варијације у архитектури угаоних кула чини се да су достигле максимум пре свега естетичких предилекција епохе али и градотворности својих аутора у делима чијој валоризацији се намеће проблематика тумачења градског блока. Наиме, поставља се оправдано питање: како тумачити типологију угаоних грађевина које представљају аутономне целине једног градског блока? Иако су ликовно и плански несумњиви део истог пројектног задатка, попут новобеоградског Блока 20 („Савоград”, арх. Марио Јобст и арх. Миодраг Трпковић), Блока 26 (Осигурање „Граве”, арх. Миодраг Лујајић) и Блока 12 (арх. Марио Јобст, 1995-2005), такве микроурбане целине се морају посматрати кроз анализу индивидуалних блок угловница које творе сложену структуралну мега целину. Иако се у техничком смислу ради о конструкцијама надстрешнице оне у функционалном смислу покривају само мали проценат предпостављене функције. На примеру Јобстове блок угловнице (Блок 12) емитована је специфична ликовна нарација више интимног карактера при чему шаторасту структуру куле-надстрешнице морамо посматрати као одраз особене ауторске лексике која води порекло из аутентичног амбијента и данас

заборављених призора мочварног терена на коме је изграђен Нови Београд. Наиме, супротно уобичајеној пракси наметања ефекта неприкосновености архитектуре над затеченим амбијентом, одомаћеним током последњих пола века на простору Новог Београда, архитекта Јобст је своју угловницу крунисао стилизованим облицима трске и шевара који сачињава конструкцију надстрешнице, односно чапљама на вентилационим цевима као призорима прошлости из аутентичног амбијента у коме је грађевина подигнута.

Заокрет у ауторском навођењу структуре куле-надстрешнице примећујемо у *hi tech* пореклу ових експресивних форми чија симетрична резонанца у оштром и стреловитом налету пробада сву силу ауторске интерпретације знаковитости контекста. Ипак, интересно је да целовита или сегментна хоризонтална екстензија овог мотива наглашава кровни венац у форми истакнуте атике без конкретније утилитарне намене. Стреловита модерна геометрија угаоних грађевина у Блоку 26 и Блоку 20 крунисана је кулама-надстрешницама које представљају несумњиве упоришне тачке посматрања како из даљине тако и из непосредне близине са уличног тракта.

слика 143. Мултифункционални комплекс „Савоград”, 2010, арх. Марио Јобст, Блок 26, Нови Београд (фонд М. Митровића)

слика 144 и 145. Пословни комплекс, изглед (горе), план основе приземља (доле,)2010, арх. Момир Луџајић, Блок 20, Нови Београд (фонд М. Митровића)

Дух ауторског сензибилитета који негује нарочиту прврженост према класичнијој структури угаоне куле као „доцртаног” кубуса у пројектованој перспективи угаоног објекта приметан је на неколико драгоцених примера који за период до краја друге деценије XXI века за сада затварају историографску конструкцију овог нарочитог типа структуралног додатка. Стамбене зграде овог типа су доминантне, са изузетком једног трговачког центра, што и не треба нарочито да нас изненађује имајући у виду да су

слободе ауторске креативности чешће загарантоване или макар мање подложне инвеститорској ревизији и цензури у пројектима вишепородичних грађевинама стамбене намене. Структура куле на овим објектима је не ретко у екстензији неутралног или балконског угаоног домена али егзистирајући као визуелно нарочита целина наглашена надкровном решеткастом надстрешницом и спојеном фенестрацијом као кула-видиковац (Савска и Вишеградска 1), отвореним простором дубоке угаоне лође (Бањалучка 8 и Рада Кончара 16) или наглашеном полихромијом у односу на бочна фасадна платна (Вишеградска 1 и Савска), (Нишка 44 и Лозничка, арх. Мустафа Мусић, 2010). Нарочитим примерима у ионако сведеној групи истиче се нешто другачији тип стамбене зграде на углу Војводе Степе 74-76 и Пуковника Пурића као и мултифункционални угоститељско-трговачки центар ZIRA.

*слика 146. Стамбена зграда, 2010,
арх. Мустафа Мусић,
Нишка 44, Београд
(Кат. 33. салона архитектуре, 2011, 62)*

*слика 147. Стамбена зграда, 2013,
Вишеградска 1, Београд
(www.google.rs/maps)*

*слика 148. Пословна зграда „Зира”, 2012, арх. Милан Димитријевић,
Рузвелтова 33-35, Београд (колекција Иван Р. Марковић)*

Ако се темељитије сагледа архитектура стамбеног објекта на Вождовцу, можемо приметити нарочиту вишеслојну типолошку структуру угаоног домена која се креће од неутралног, преко балконског до конкавног у зависности од нивоа етажа и у складу са ритмом поигравања маса бочних фасада. Осим што заузима висину од чак две етаже изнад четвороспратног објекта и хоризонталне екстензије од 13 на прочељу, односно 5 оса прозорских отвора у бочној улици, кубични волумен куле, визуелно прозрачен густом фенестрацијом, нарочито је наглашен повлачењем четвртог спрата у дубину објекта, односно прекидањем фасадног омотача чиме је постигнут интересантан ефекат лебдећег карактера угаоне куле. Имајући у виду све констатовано, чини се да је комплексна структура куле у намерама идејног аутора пре почетка пројектовања планирана као *spiritus movens* овог стамбеног блока.

Грађевина по свему контраверзног архитектонског састава, мултифункционални центар „Зира” (арх. Милан Димитријевић, 2012) као слободна угаона блок зграда у општем тумачењу се може узети у разматрање као угловница иако се под морфолошким контекстом грађења знаковитости контекста домена може узети у обзир превасходно угао из Рузвелтове 33-35 са Цвијићевом улицом. Нагласити профил угла на раскрсници две најпрометније улице у овом делу престонице је било од суштинске важности имајући у виду визуру из различитих праваца које се сустичу управо у формално монотonoј али ликовно разиграној ликовној композицији. Екстремна изложеност уличним фронтима допринела је да само овај угао на центру „Зира” буде нарочито пажљиво обликован. Касније поновљени ефекат левитације масивног кубичног волумена, на примеру стамбене зграде у Војводе Степе, на трговинском центру у Рузвелтовој је креиран у другачијој димензији перцепирања простора уз обилно негирање свега затеченог, па тако и конкретног амбијента у коме је изграђен. Опонентна реакција снажно залученог волумена у зони сутерена и приземља према кубичној маси зграде у висини четири етажe са кровном терасом ствара дифузију различитих елемената међусобно визуелно одвојених повлачењем међуспрата дубоко у масу грађевине при чему је остварен ефекат левитирајуће сандучасте форме две масивне структуре.

Констатовање универзалног принципа креирања различитих структура кула угаоних грађевина током последњих 150 година развоја архитектуре Београда успешно измиче теоријској идентификацији, односно давању јединствене дефиниције. Имајући у виду све сложености и противуречности, питања која проистичу из насталих парадокса (како дефинисати феномен (угаону кулу) као надоградњу феномена (угаоне грађевине) без кога историја архитектуре може оправдано да егзистира?) као и неухватљива кретања персоналних интенција наручилаца или креативних замисли аутора која нису морала одговарати духу времена, може се оправдано предпоставити да ће се проблематика општих услова настанка овог мотива у историографским проучавањима задржати на неодређено време. Због тога је у најширем смислу необјективно покретати сваку ригидно вођену аналитичку потрагу и право на окончање дискусије о пореклу, развоју и општем еволутивном току свих техничких и естетичких варијација овог универзалног и превасходно ликовног мотива. У питању је предмет проучавања који не подлеже стандардној методологији у историји архитектуре као научној дисциплини. Као и за

решавање комплексних питања еволуције угаоних грађевина непоходно је формирати нарочити методолошки механизам у чији рад је неопходно интегрисати друштвене, социолошке, културолошке и историјске прилике као нарочито важне катализаторе у добијању што приближнијег одговора на тражена питања.

Наиме, структура сваке куле која посредно или непосредно учествује у акцентацији домена угаоних грађевина у престоници представља завршну реч аутора, директни одраз интенције да креира знаковитост контекста угла и својеврсну архитектонску фреску епохе у којој је настала.

Фактори квалитета и утицај избора локација на изградњу и функционални параметри угаоних грађевина управне, стамбене, комерцијалне, некомерцијалне и индустријске намене

Посматрано у ширем спектру, на изградњу угаоних грађевина у значајној мери утиче затечени урбанистички растер улица према чијим условима и правилима изградња нове куће на углу мора да се подреди, иако не ретко претходно утврђени урбанистички амбијент прилагођава својој репрезентацији. Са друге стране, посматрано на конкретним примерима, остаје евидентно да у највећој мери постизање жељених ефеката такве репрезентације зависи од различитих фактора квалитета предвиђене локације за изградњу.

У складу са издатим локацијским условима, односно законским документима предвиђеним за грађевинску парцелу на којој је планирана изградња угаоне грађевине, евидентирају се сви фактори који креирају предуслове у остваривању очекиваних ефеката пре свега у зависности од типа, односно функције будуће грађевине. Наиме, док су функционални захтеви усмерени на близину приступа путном, железничком и речном саобраћају најважнији за индустријске грађевине, дотле су захтеви здравствених установа другачији и почивају на критеријумима који налажу изградњу, изван насеља на проветреним и узвишеним локацијама, затим да су окружени вегетацијом и др.

Предиспозиције архитектуре угаоних грађевина стамбене, пословне и комбиноване намене мултифункционалног карактера захтевају знатно сложеније услове изградње имајући у виду широку скалу ефеката које намеравају да постигну. Ипак, у дифузији различитих услова постизање жељеног визуелног ефекта, односно визуре или шире прегледности, заузима једно од најзначајнијих места у планирању и изградњи особеног

идентитета архитектуре угаоних грађевина. Такав ефекат се постиже у блиској спрези и у складу са различитим техничким факторима, који се углавном односе на карактеристике тла грађевинске парцеле али и просторног програма комплетног амбијента, односно конфигурације терена због чега архитектура појединих кућа на углу делује доминантније него што то заиста јесте. Због тога не треба да чуди чињеница да су најрепрезентативније угловнице у Београду које припадају финансијској, угоститељској, управној и војној намени изграђене на неким од најстрмијих улица у престоници.

Насупрот горе наведеним примерима, угаоне грађевине индустријске, здравствене, верске, војне и педагошке намене, и изван претензија ка репрезентативности и отвореној маркацији у простору, прилагођавањем амбијента сопственој архитектонској лексци, својствено са специфичним функционалним захтевима заузимају превасходно висоравни или удолинске просторе попут Топчидера, Дорћола, Цветкове механе, источног Врачара и Земуна.

Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина државне управе и војне намене

Државне јавне грађевине

Градитељски фонд наменски изграђених објеката за потребе институција државног управног апарата у Србији, током читавог XIX века, односно од Првог српског устанка до средине међуратног периода, што је приближно 150 година, заснивао се превасходно на изнајмљеним или пренамењеним постојећим објектима чија је функција прилагођена административном апарату, односно раду изабране државне институције.³¹⁷ Тако су зграде Парламента, Владе и државних министарства грађене у различитим раздобљима и у не систематичном поретку. Коначно, прве али и до данас једине наменски изграђене угаоне грађевине за државну управу истичу се репрезентативна здања Министарства финансија,

³¹⁷ Изузетке је представљао двор кнеза Милоша Обреновића из 1831. године као и двор краља Милана Обреновића, међутим први не припада типу угаоних грађевина, док је други објекат резиденцијалне намене иницијално изграђен као здање за смештај званица и гостију дворског комплекса Обреновића због чега се не може говорити о згради управног карактера јер је ту улогу добила тек у наредном веку.

данас Владе РС, и Министарства пољопривреде и вода / Министарства шума и рудника на раскрсници улица Кнеза Милоша и Немањине, односно Бирчанинове.³¹⁸

Свакако најпознатија градитељска остварења из опуса архитекте Николаја Краснова, изграђена у размаку од четири године, вероватно испрва непланирано су постали својеврсни монументални пропилеји новог државног поретка чији је темпо креирања и динамику експанзије иницијално наметао драстично увећани државни апарат са нескривеним претензијама ка формирању Краљевине Југославије. Ипак, и ако је данас са адекватне хронолошке дистанце основано сумњати у потенцијалне намере актуелне монархистичке власти краља Александра у релативну обнову идеја његовог претходника, кнеза Милоша Обреновића о оснивању београдског *polisa* на истом месту где се укрштају сада улица са његовим именом и Немањина, мале су шансе да се таква теорија може оправдати на било који начин. Са једне стране, истина, тенденција ка оснивању новог градског центра током Александрове владавине на току Немањине улице није документована нити је могла бити предмет претензија монарха стога што је значајан део важних државних и војних здања у то време већ био изграђен на потезу од Железничке станице (1884) до Касарне VII Коњичког Пука (1910).

Стога, у анализи фактора квалитета и избора локације за изградњу поставља се оправдано питање: Зашто су угаоне грађевине Министарства финансија и Министарства шума и рудника / Пољопривреде и вода изграђени на изабраним локацијама?

Пре свега треба имати у виду да су се у непосредној близини већ налазиле зграде, од којих је већина била наменски грађена, државних институција и војске док се на суседном углу, повише улице кнеза Милоша са улицом Краљице Наталије налазила, истина ненаменска, зграда Народне Скупштине. Једина два градска блока у насталом мозаику државних управних зграда заузимали су простране парцеле између данашњих улица Адмирала Гепрата, Кнеза Милоша, Бирчанинове, Сарајевске и Хајдук Вељковог Венца пресечених Немањиним улицом. Током 1922. године расписан је интерни конкурс за уређење и изградњу нових објеката на простору блока ближег улици Адмирала Гепрата, на простору где се налазио двор кнеза Милоша, његов амам а нарочито комплекс „Старе шиваре” односно скупина зграда која је израђивала војне униформе. Од приспелих радова

³¹⁸ Владисављевић, Светислав. „Зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника”, *ГГБ XLIV* (1997), 207–219.

победило је конкурсно решење архитекте Краснова који је осим данашње зграде Владе, некадашњег Министарства финансија а на Красновљеном плану уцртаног Министарства трговине, предвиђао изградњу још два монументална и репрезентативна државна здања на истом градском блоку. Дакле, угаона грађевина министарства је једини реализовани део предвиђене целине који је до данас остао физички нереализован али и историографски заборављен.

Разлог за изградњу масивног здања Министарстава пољопривреде и вода, шума и рудника треба тражити у чињеници да је његова реализација пре Првог светског рата била планирана на простору касније изграђеног Министарства саобраћаја (1931) у Сарајевској улици, односно у доњем делу градског блока ближег Бирчаниновој улици. Услед различитих околности, у којима је непосредног учешћа имао и архитекта Никола Несторовић, као аутор претходног решења, од овог пројекта се одустало, а једну деценију касније, на горњем делу блока, пројектовање и изградња конструкције здања је поверена архитекти Драгиши Брашовану, док је препознатљиви естетички импулс избору фасадног омотача решавао поново руски емигрант архитекта Краснов. Очигледно марећи за креирањем специфичне узајамне семантике архитектуре зграда министарстава аутори су на релативно малом градском простору сјединили репрезентативност и отмену лежерност достојну дворског амбијента какав је, уосталом и требало да буде у складу са карактером престонице Краљевине Југославије.

Осим евидентних структуралних аналогја две грађевине министарства које творе јединствену и визуелно нераскидиву целину, упоришне тачке посматрања али и креирања занимљиве хоризонталне перспективе посматрања од Савског трга према Салавији и обратно, чине две кружне угаоне куле еркера крунисане декоративним куполама као својеврсним постаментима скулптура које персонификују Југославију и Шумарство.³¹⁹ Иако би сличан изглед репрезентативности био постигнут на другачијем нивоу у равници, конфигурација затеченог терена Немањине улице у паду има изузетно важну улогу у пласирању жељеног ефекта који наглашава конструкције угаоних вертикала као маркантних пилона државних институција.

³¹⁹ Sikimić, Đurđica. *Fasadna skulptura u Beogradu*. Beograd 1965.

Угаоне грађевине војне намене

Док изградњу објеката државне управе током XIX и прве половине XX века карактерише коришћење ненаменских простора за институције, односно расутост грађевина предвиђених за смештај државне администрације, дотле су објекти војне намене ситуирани углавном на простору два градска блока омеђаних улицама Масариковом, Ресавском, Бирчаниновом, Немањиним и Кнеза Милоша пресечених, као и на претходном примеру, Немањиним улицом. Овај део града је планиран као важан стратишки део војног комплекса већ од 1829. године изградњом касарне у Кнеза Милоша, а потом и зграда Војне академије на углу са Немањиним улицом током владавине кнеза Милоша Обреновића средином XIX века. Имајући у виду константно увећање војног административног апарата током наредних деценија до почетка Другог светског рата и праћење тековина унапређења културног развоја војног кадра, архитектуру и габарите репрезентативних угаоних грађевина понајвише оправдавају локације на којима су изграђене, односно позиције које заузимају у простору. Маркантни профили угаоних вертикала још више долазе до изражаја због нагиба конфигурације терена који је послужио као важан чинилац истицању свечаности архитектонског израза Официрског дома, а потом, следећи такав пример и суседној Официрској задрузи творећи ефекат пропилеја, сличан ономе који ће неколико деценија касније у Немањиној улици применити и архитекта Краснов. Такав ефекат можда и није случајан ако се има у виду да идући Ресавском улицом пролазника све до Бирчанинове улице у стопу прате војни објекти са обе стране улице.

Другачији начин изражавања репрезентативности и наметања у простору исказан је на објекту Министарства војске и морнарице Краљевине Србије (арх. Јован Илкић, 1895, срушена), некада доминантно на углу Кнеза Милоша и Немањине улице, чији волумен плошне засечене угаоне фасаде делује строго и ненаметљиво. Упркос чињеници да је исти аутор тих година паралелно пројектовао гиздаво остварење Официрског дома у непосредној близини, угаони монолит зграде Министарства војног делује као официјелна интерпретација строге форме владајућег историзма што се превасходно може посматрати као одраз озбиљности функције објекта. Осим чињенице да је изграђено на заравни у паду, чиме је волумен још више дошао до изражаја посматран од Железничке станице,

149. Министарство војске и морнарице КС, 1895, арх. Јован Илкић, Београд (колекција М. Јуришића)

слика 150. Касарна VII Коњичког Пука, 1907, арх. Драгутин Ђорђевић, Немањина, Београд (фонд Б. Несторовића)

нарочито након доградње другог спрата током међуратног периода, важан фактор у избору локације чинила је и близина суседне зграде Војне академије, преко пута Немањине улице, односно зграда суседне касарне изграђене повише министарства. Наиме, осим близине Мањежа као војних коњушница на простору данашњег истоименог парка, и зграде Министарства са

чијим калканима се додирује, непосредну инспирацију за карактеристично обликовање строге али репезентативне архитектуре плошног лица угаоне вертикале Касарне VII Коњичког Пука треба тражити у димензијама велике раскрснице Немањине и Ресавске

улице као и великом паду терена. Ширина овог готово поливалентног простора, омогућава најшири кадар сагледавања зграде касарне што је, између осталог, снажно утицало на аутора овог здања да на уштрб волумена и већег броја радних просторија, обликујући пред угаоним екраном касарне велики предпростор.

**слика 151. Зграда Војне академије, 1899,
арх. Димитрије Т. Лeko, Немањина, Београд
(фонд Б. Несторовића)**

Зграда Војне академије (арх. Димитрије Т. Лeko, 1899) у основи је у облику великог ћириличног слова П и затвара војни блок према Немањиној, Ресавској и Бирчаниновој улици непосредно наглашавајући угаоне форме здања чинећи га репрезентативнијом него што заиста јесте. Нарочите угаоне композиције крунисане барокним декором прекинутих троугаоним забатима

који крунишу угаоне вертикале, релативно су ремоделоване током међуратног периода губећи некадашњи значај али и индивидуални ауторски печат. Ипак, интересантно је маскирање конструкције угаоне вертикале таквим композицијама утолико пре што се први и последњи пут јављају у архитектури Београда на овом објекту монументалних димензија. За тако нешто нема адекватног оправдања имајући у виду да фактор терена није био пресудан или један од важнијих мотива обликовања углова као на зградама Официрског дома, Официрске задруге или Касарне VII Коњичког Пука, имајући у виду да је прочеље у релативно узаној Ресавској улици недовољног приоритета да би грађевина добила заслужени репрезентативни предпростор. Осим што кореспондира пре свега са наменским фактором суседних објеката војне намене, не налазимо адекватније оправдање за истицањем структура угаоних вертикала Лекове академије осим персоналног карактера уметника и његовог личног нахођења.

Током периода између два светска рата изграђене су три угаоне грађевине војне намене и то две у комплексу гарде Топчидеру и један на Тргу Републике. У пространом комплексу који заузима већи део западне бањичке падине према топчидерској реци је већ од турског периода топонимски вођен као место за војску. Комплекс чине на десетине

објеката војне намене строге архитектуре, сведених линија, мирних површина са умереном фасадном декорацијом. Пројектовање и изградњу су обављали аутори од поверења попут Николе Несторовића, Драгише Брашована као и руских архитеката емиграната који су имали војне чиновне.

Међу овима се нарочито истакао контрактуални нижи војно-технички чиновник III класе Хрисанф А. Виноградов који је 1926. године пројектовао зграду Гардијског дома као угаону грађевину у доњем делу комплекса ближе топчидерској реци. Раскошна архитектура барокне провенијенције овог невеликог здања мора се посматрати у контексту различитих фактора који су непосредно утицали пре свега на позицију, а потом и угаону оријентацију ове грађевине. Док је горњи део падине био програмски оријентисан, а и данас је, превасходно на изградњу објеката стационарног и едукативног карактера, попут касарни и полигона, академије и др., доњи део зарављеног простора топчидерског комплекса био је више оријентисан за свечана окупљања и културна дешавања везаног за војни, односно гардијски круг делатности.

слика 152. Дом гарде, 1926, арх. Хрисанф Виноградов, Топчидер, Београд (www.filminserbia.com)

Централни део заузима нарочито осмишљена парковска целина са звездoliko оријентисаном мрежом стаза, фонтана и музичким павиљоном, док је у дубини ове уређене зелене површине ситуирана микроцелина коју чине Гардијски дом, затим летња позорница и помоћни објекти, све према улици Патријарха Димитрија са једне стране, док другу целину према Бањици сачињава такође угаона грађевина Главног штаба краљеве гарде са пропратним објектима сличне управне и економске намене. Ипак, имајући у виду до данас недовољно историографски проучен пројекат и архитектонски фонд комплекса гардијског парка у Топчидеру остајемо у недоумици око разлога, како се чини, нелогичне позиције два објекта у односу на улични тракт стога што они кореспондирају међусобно али изван контекста „спољашњег света” као системски затворена микроцелина, каква уосталом ваљда и треба да буде. Наиме, архитектура угаоних грађевина Дома гарде и Главног штаба је у међусобном хармонизованом сагласју, како конструктивно тако и естетички, градећи префињен амбијент утичући на визуелну перцепцију посматрача кога би требало да дочекују након дуге стазе која води од главног улаза. Осим безбедности, дужина стазе носи и церемонијални моменат као свечани прилаз комплексу. Ипак, такав ефекат је изостао имајући у виду да је Дом гарде етички али и естетички грубо окренут од улице задњом фасадом истовремено заклањајући поглед према прочељу Штаба. Дакле, ради се о једној микроурбаној самодовољној целини заснованој превасходно на интерној строго контролисаној унутрашњој вези која избегава дијалог са околином изван комплекса.

На дијаметрално супротан начин представљања Ратничког дома, као последње угаоне грађевине војне намене изграђене током међуратног периода у Београду утицало је неколико чинилаца (близина градског центра и мултифункционални карактер), а пре свих историјски фактор и избор локације коју заузима у непосредној близини Београдске тврђаве. Прилагођен мање административно-управној, а више културној намени са галеријским просторима, свечаним салама, нарочито дизајнираним кабинетима и салонима као и великом летњом баштом у унутрашњем дворишту, угаоно здање Ратничког дома (арх. Јован Јовановић и арх. Живојин Пиперски 1929-1939), пројектовано је да се показује, плени, изазива емоције и усхићује посматрача. Иако носи евидентне принципе модерног духа градње, репрезентативно здање упркос плошним површинама мирних фасада, сведеним линијама, изостанком фасадне декорације и равном кровном

терасом интригира као реализованим тако и нереализованим спектром симболичких представа од којих нас највише интересује угаона кула.

слика 153. Ратнички дом, 1929-39, арх. Јован Јовановић и арх. Живојин Пиперски, Браће Југовића 19, Београд (колекција М. Јуришића)

Иако аутори званично нису заступали ни један одређени став према пореклу изгледа грађевине, форма главне фасаде одаје ефекат тврђавног карактера са две бочне куле од којих је она у Француској улици наглашенија нарочито обликованом слојевитом конструкцијом угаоне вертикале са часовником и истакнутом формом кубичног еркера који доминира овим делом урбаног амбијента. Структуралне аналогије са формом истакнутих еркера на калемегданским равелинима додатно потврђује чињеница да је структура угаоне вертикале Дома окренута баш у правцу Београдске тврђаве. Отворена интенција аутора је апострофирана кулом која и данас изазива различите реакције и осећања стручне и шире културне јавности али једно је несумњиво, сва знаковитост контекста је концентрисана у том једном мотиву без кога би се грађевина претворила у монотони кубични волумен. Ако би се посматрала без куле са еркером и часовником, грађевина Ратничког дома би заправо изгубила препознатљиви архитектонски идентитет који је данас блиско и нераскидиво везан за време националног поноса ратном историјом као и културни, историјски, друштвени и архитектонски амбијент у коме се налази.

Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина стамбене намене (привате куће, виле и стамбене зграде)

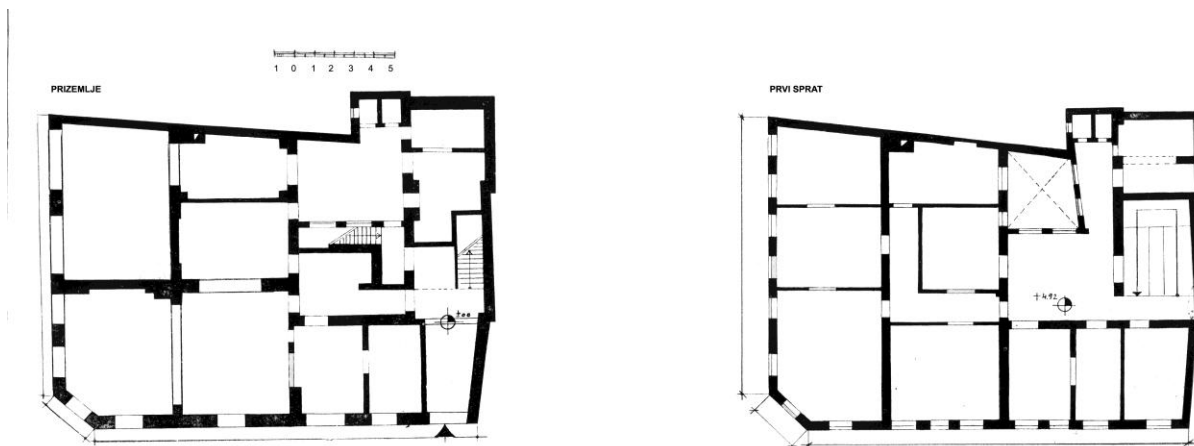
Анализа свих или већине токова развоја еволуције стана у угаоним грађевинама од 1865. године до данас подразумева значајно ширу представу о развоју конструкције просторног плана ентеријера угаоне грађевине као непосредних чинилаца који су утицали на обликовање стамбених јединица, односно захтеви инвеститора и законске одредбе на моделе структура и конструкција угловница. У том правцу, изузетно је тешко говорити о респектибилним модалитетима стамбених јединица организационо препознатљивих за одређену епоху имајући у виду све историјске, комерцијалне, друштвене, културолошке и напослетку техничке препреке које су утицале на постављање или пре претпостављање објективне историографске перцепције у изучавању дате проблематике.

Осим указаних чинилаца који отежавају ефикасније историографско сналажење, чини се да је кључни кочећи фактор проблематике у одређивању стамбених моделитета угаоних грађевина садржан у чињеници да је угловница са утилитарног, конструктивног, естетичког али и урбанистичког аспекта иницијално тип грађевине чије изузимање не би трпело планирање урбане матрице. Архитектура угаоне грађевине је креативни спој захтева инвеститора или персоналних инхибиција аутора, односно најчешће заједничких деловања обе стране а не урбанистичка, утилитарна или естетичка потреба. У том правцу, постојање угаоне грађевине ништа не оправдава, али она истрајава пуних шест векова више прилагођавајући савремене тенденције у архитектури истицању маркације него се потчињавајући епохи настанка. Узимајући у обзир све аспекте развоја историје архитектуре угловница несумњиво се оправдава потреба да се приступ изучавању овог специфичног градитељског типа мора нужно посматрати са феноменолошког аспекта стога што угаона грађевина управо то и јесте - феномен.

Базирајући све резултате досадашњих истраживања, чињенице, претпоставке и тезе о еволуцији архитектуре угаоних грађевина у Београду од законских уредби, преко различитих параметра обликовања до типологије угла, може се оправдано констатовати да је нразмрсиво предиво еволуције функционалних аспеката овог градитељског типа евентуално могуће поближе констатовати превасходно анализом изабраних објекта одређене намене у оквиру валоризоване епохе. Конкретно, имајући у виду да се истраживање архитектонске еволуције функционалних параметара угаоних грађевина

базира на осам хронолошких целина, односно седам различитих типова наменски пројектованих објеката (стамбени, комерцијални, мултифункционални, управни, здравствени, војни и финансијски) како би се избегла додатна конфузија услед разнородности функционалних решења, могуће је на егзактним примерима за сваки наменски тип градње констатовати примарне постулате обликовање унутрашњег простора који су примењени, у истој или мањој мери, на осталим објектима истог типа у оквиру проучаване епохе. На основу анализе тоталног узорка, ипак може се са сигурношћу констатовати да у домаћем градитељском миљеу од 1865. до данас изостају неприкосновени узорци који су послужили грађевинама истог типа, односно функције, већ „функционални позиви” који су из разлога специфичности функције морали нужно да садрже просторна решења која се међусобно понављају.

Стамбене, односно мултифункционалне грађевине стамбено-пословног карактера, се морају посматрати као нарочита категорија у оквиру анализираних проблематике функционалних параметара београдских угловница. Наиме, имајући у виду да је принцип унутрашњег распореда стамбених јединица варирао од епохе до епохе, од уредбе до уредбе, овај градитељски тип није морао да одговара на лоцирање наменских просторија (шалтер сале у приземљу, свечане сале на спрату, трезорне јединице у сутерену, репрезентативни улази са степеништем, обавезан приступ важним саобраћајницама и др.) због чега је структура угаоних домена могла комфорније да се обликује. Управо је то одсуство униформности односно комформизација створила све услове за свако потискивање принципа униформности нарочито на примерима угаоних приватних кућа и вила у Београду.

слика 154. Хотел „Русија”, око 1875, арх. Александар Бугарски, Кнез Михаилова 38, Београд (Д. Ђ. Замоло, Хотели и кафане XIX века у Београду, Београд, 1988, кат. бр. 19)

Факторе који су утицали на избор локација за изградњу угаоних грађевина вишепородичне стамбене намене у Београду током XIX и XX века је са историографског аспекта данас најтеже идентификовати стога што нису били везани искључиво за један ниво проблематике грађења већ као растресита структура различитих околности које су се смењивале у зависности од тренутно важећих законских регулатива, захтева наручилаца и дијалога са аутором, односно архитектом. Наиме, у дугој историји архитектуре решавање архитектонског простора намењеног становању представљало је увек посебну тему, док је типологија становања била трајни задатак архитеката у обезбеђивању што квалитетнијег простора за остваривање пословних и породичних интереса власника. У периоду од почетка до средине XIX века култура становања у Београду је била на изузетно лошем нивоу затворена унутар уских улица и најчешће слепих сокака, без подземне инфраструктуре канализационе и водоводне мреже и осталих основних услова за живот. Урбанистички хаос је представљала мрежа пролаза између ниских кућа изграђених од некавалитетног материјала који се након сваке зиме морао санирати услед неповољних атмосферских прилика леда, кише и снега.

У таквим условима не може се говорити о било каквој скали потенцијалних фактора утицаја на избор локација за изградњу приватних кућа пошто је изградња текла стихијски и неплански. Ипак, чак и у таквим условима могуће је започети анализу фактора који су утицали на избор локација захваљујући специфичном типу угаоних кућа.

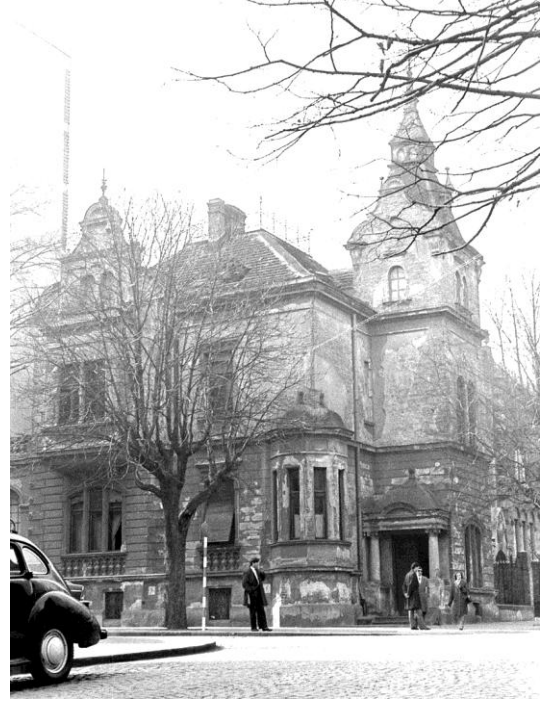
Наиме, до краја XIX века приближно 56% угаоних грађевина намењених становању су изграђене као мултифункционалне приземне куће угоститељско-стамбене намене при чему су се, најчешће у угаоном делу ентеријера, налазиле просторије кафане, гостионице или ресторана, а у другом, окренутом према унутрашњем дворишту, стамбени део власника. Свакако да је за овакав тип грађевина, које био подједнако распрострањен како у централној градској зони тако и на периферији, било неопходно обезбедити квалитетан приступ али и бољу видљивост која би изазивала пажњу код пролазника. Неке од првих забележених угаоних градских кафана са функцијом становања у Београду су „Зелени Венац”, „Два бела голуба”, а касније „Уједињење”, „Орач” и др.

Пред крај XIX века у Београду је тема унапређења архитектуре и стамбеног плана породичне куће и виле почела да изазива велику пажњу како богатог грађанства тако и архитеката који су се враћали из иностранства са студија у Минхену, Бечу, Шарлотенбургу и др. Кућа је постала изазовно средство доказивања власника и истраживања градитеља. Због тога није чудно што се на прелазу два века за куће најимућнијих београдских власника везују и најзначајнија имена српске архитектуре. Фактор избора локације је постао кључан у самопрезентацији како за власника тако и за архитекту. И поред низања изградње ниских угаоних приземница од опеке за сиромашнији или средњи сталеж већинске популације у Београду, до данас је готово у већини очуван градитељски фонд угаоних кућа и вила имућних власника попут породица Крсмановић, Савчић, Илкић, Јовановић и др.

Из овог периода праве жице укуса власника препознавали су градитељи попут Милорада Рувидића, Јована Илкића, Николе Несторовића и др. градећи за данашње, а нарочито тадашње, појмове раскошна приватна здања попут угоне куће браће Крсмановић на Косанчићевом Венцу, породична кућа у Делиградској 11 (обе. арх. Милорад Рувидић), сопствена интерполирана приватна кућа угловница (арх. Јован Илкић), Ресавчева кућа на Обилићевом Венцу 16 (арх. Бранко Таназевић, 1900) и др.

*слика 155. Расавчева кућа, 1912, арх. Бранко Таназевић,
Обилићев Венац, Београд
(www.skyscrapercity.com)*

*слика 156. Кућа Миливоја Јовановића, 1904,
(срушена 1970) арх. Милорад Рувидић,
Делиградска 11, Београд
(фонд Б. Несторовића)*

За разлику од фактора за избор локације горе наведених примера, на прелазу два века у београдској средини појавио се нови помодни моменат у архитектури приватних кућа измештених изван градског центра на ужу периферију која је нудила мирније услове живота, чист и проветрен ваздух али и довољну близину да се лако и брзо дође до централне градске зоне. Једна од првих тако конципованих угаоних градских вила припадала је доктору Миливоју Јовановићу коју је 1907. године изградио архитекта Милорад Рувидић на углу улица Бирчанинове и Делиградске 11.

Међутим, док је релативно једноставније идентификовати основне факторе избора локација за изградњу угаоних кућа и вила недвосмислено је теже утврдити исте почетке тражења најпогодније локације и положаја за вишепородичне стамбене зграде. Осим персоналних захтева наручилаца важну улогу је имао и законодавни систем о изградњи чији су се чланови често мењали, допуњавали или брисали што је стварало ионако велику конфузију у друштву. Проблем је настао од тренутка када је Београд почео да прераста из турске махале у млади град са европским тежњама у свим друштвеним сегментима па тако и у архитектури. Пораст броја становника из унутрашњости у Београду, као и увећани

природни прираштај постепено су укидали све опције дотадашњег ушанченог начина живота када није постојало питање о становима већ је свака породица поседовала мање парче земљишта на коме је имала изграђену кућу са дућаном. Ипак, ови „светови у малом” су морали постепено да уступају место надирућој урбанизацији која је крчила старе сокаке и уске улице градећи широке булеваре, пијачне просторе и тргове за окупљања. Добијањем државне самосталности, увећањем бруто државног производа као и броја становника, Београд је на прелазу два века почео да добија обресе европског града. Иако се важећа законодавна политика која се бавила питањима становања и изградње нових кућа и зграда није снашла у околностима до почетка Првог светског рата, приватни предузетници су заправо контролисали политику становања и новог тренда – рентирања. Управо је закон са једне стране, а приватни капитал са друге стране, створио услове за изградњу већих стамбених објеката чији је расположиви стамбени простор потом издаван чиме се враћао уложени капитал власнику, односно наручиоцу. У почетку се све одвијало успорено, услед неискуства рентијера али и заказивања у доношењу закона, па су тако прво изнајмљиване собе, потом станови и напослетку читави спратови као на примеру неких од првих угаоних грађевина намењених становању под ренту као што су зграда Јулке Гарашанин на углу Кнез Михаилове и Ускочке, затим палата „Зора” и др. Тек након Првог светског рата рентијерство је узело маха као једна од примарних привредних грана београдских станодаваца.

Највећи парадокс у покушају одређивања фактора локација за изградњу угаоних стамбених грађевина у Београду наступио је током међуратног периода. Докле год је земљиште било јефтино, у претходном власништву инвеститора или издавано под повољним условима дотле је конфигурација терена, састав тла, близина градској зони као и важнијим саобраћајницама била релативно неважна. Због тога се проблематика утврђивања стварних или оправданих разлога изградње угаоних грађевина стамбене неамене из овог периода поставља као нерешив задатак чија се загонетка додатно компликује проучавањем сваког новог градитељског остварења овог типа. Наиме, урбанистички растер Београда се од 1920. до 1941. године проширио на простор до Умке са једне, преко Раковице и до Карабурме са друге стране при чему је фактор избора локација био скоро неограничен. У том правцу, поставља се оправдано питање: да ли је

ипак, могуће изоловати одређене моделе који би категорисали периоде изградње угаоних грађевина стамбене намене у Београду?

Одговор је свакако негативан имајући у виду да су у питању индивидуалне културе и потребе, начин живота и захтеви наручилаца имали пресудну улогу у креирању архитектонског идентитета овог специфичног градитељског типа те су стога приватне стамбене зграде, једнопородичне куће и виле биле демонстрациони инструменти самопрезентације, креације индивидуалне способности власника у чијем оваплоћењу је архитекта имао примарну улогу.³²⁰ Бежећи од просечности и тежећи ка оригиналности, аутори београдских стамбених угловница су стога без обзира на локације давали сопствени максисум у складу са личним или намерама и жељама наручилаца. Због тога су неке репрезентативне стамбене зграде данас изграђене на недовољно афирмативним местима у граду док су друге добиле маркантније позиције иако објективно то не заслужују.

У расветљавању фактора за избор локација на примерима угаоних грађевина за вишепородично становање у Београду након Другог светског рата могуће је идентификовати четири развојна периода: 1) ограничења, 2) обнове идеје, 3) декаденције и 4) реисторизације.

Први **период ограничења** је могуће сместити у хронолошки оквир између 1945. до средине 50-тих година XX века када је питање становања било примарно решење социјалне бригае или збрињавања увећаног градског становништва које се из руралних насеља доселило у Београд непосредно након ослобођења. Архитектура је била инструмент у рукама власти као средство за материјализацију идеолошких обећања и симулирања среће и благостања. Парадоксално али социјалистичко друштво је ипак и успевало да одржи корак са обећањима о збрињавању великог дела социјално угрожене јавности градећи брзо, масовно и јефтино. Ефекти таквих трансформација у затеченом градитељском фонду су познати као модели који одударују од миракулума архитектуре међуратног периода. Особена ауторска лексика природно усађена у личности предратних као и послератних архитеката се у наведеном периоду није гасила нити угасила, али је била редукована, санкционисана и укалупљена у вештачки креиране тенденције новог градитељског поретка, што се свакако одразило и на избор локација за стамбене зграде.

³²⁰ Благојевић, Љиљана. *Модерна кућа у Београду 1920–1941*, Београд 2000.

Избор заправо није постојао. Градило се на празним парцелама, на местима у рату потпуно срушених објеката као и на локацијама које су заузимале приземне угаоне куће изграђене током друге половине XIX века. Док је „идеја” била блокирана као буржоаска творевина, „рационално” је прокламовано као нова догма стварања. У том правцу, онтолошки приступ насталој послератној проблематици у градитељству Београда је сасвим оправдан, па чак и нужан, посматрајући креирање новог урбаног фонда који као да је поникао на Хегеловом ставу да: „Све што је стварно, рационално је, и све што је рационално стварно је”.³²¹ Заправо, кључно је наставити нит у правцу сагледавања интенције, односно одсуства или гушења идеје коју Иван Фохт подређује стварности која „постаје безконфликтна док њен идеализовани одраз постаје њен прототип, а не обратно” јер „идеја не одражава стварност, него стварност одражава идеју” питају ћи се при томе: „чију идеју одражава”?³²²

Ипак, друга фаза развоја је програмски осмишљенија а тиме и сложенија у **периоду обнове идеје** која се већ местимице јављала на измаку претходног периода и трајала до почетка 90-тих година. Истина, опрезан повратак персонализације архитектуре у Србији и Београду могуће је констатовати већ током 50-тих година у смислу да један ауторски потпис стоји испред тима који покрива грађевинска компанија, предузеће или фирма у државном власништву. Ипак, такав повратак није значио и враћање легитимитета уметничком идентитету аутора који је још увек био једна врста инструмента са ограниченим техничким и естетичким спектром деловања. Управо је такав ограничени спектар искоришћен у креирању неких од првих послератних решења угаоних стамбених зграда у Београду инкорпорираних у амбијент који потиче из датираног контекста попут стамбене зграде на углу Милована Миловановића и Балканске улице. Коначно, наредне три деценије, од 1960. до 1990. године, разнородност архитектонских решења београдских угловница стамбене намене је постао очигледнији иако је „идеја” аутора у наглашавању конструкције угаоне вертикале још увек меандрирала између два правца латентне и отворене интенције. Први пут од окончања Другог светског рата фактор допадљивости коју је маркантна локација нудила је поново почео да заузео значајно место у креирању

³²¹ Focht, Ivan, *Tajna umjetnosti*, Zagreb 1976.

³²² Ibid.

нове семантике архитектуре угаоних грађевина у Београду што је био први корак у постављању будућих угаоних структура.

Током 70-тих година наступио је први једнодеценијски преломни период ревалоризације идејности што је допринело разнородности архитектонских решења у чијим реализацијама поново није могуће декларисати изоловане факторе који су утицали на избор локација. Градило се свуда и на свакој слободној грађевинској парцели испуњавајући расположиви простор до последњег милиметра и не остављајући места за будуће компромисе. Угаони стамбени објекти су подједнако инвазивно грађени како у централној градској зони тако и на урбанизованог градској периферији попут Раковице, Бановог Брда, Карабурме и др. У наступајућем периоду током 80-тих и 90-тих година тежња ка повратку изворним концепцијама предратне београдске архитектуре поново је довела угао у фокус интересовања архитеката као практично средство изражавања због чега је и позиција коју објекат заузима, односно локација на којој је предвиђена изградња повратила свој првобитни значај. Тема балкона, куполе и наглашавање главног улаза на угаоној вертикали уклапана је у савремено интерпретиране стамбене грађевине безорнаменталних фасадних панела или покривених белом фасадном опеком. Међутим, иако недовољно визуелно убедљива, таква хибридна естетика је представљала још увек прихватљив модус грађења издижући се изнад призора друштвене реалности и социјалне беде коју је доносио **период декаденције**³²³ током последње деценије XX века.

Вештачки креирани услови у којима се развијао специфични културни синкретизам морају се посматрати са феноменолошког аспекта као криза идентитета једног друштва услед критичке заосталости у немогућности да исплива изнад просечности. Креатори таквих феномена граде измишљену слику прошлости упорно верујући у њене постулате који су у развијеним формама метастазирали у архитектури Београда током 90-тих година. Приватне виле и куће као и стамбене зграде различитих градитељских типова (самосталне, интерполиране, угаоне и др.) током једне деценије чиниле су подивљали миракулум нове архитектонске религије обожавања свега што је псеудоисторијског карактера, од средњег века преко ренесансе и класицизма до постмодернистичких давно превазиђених цитата. У таквој атмосфери колективног сновиђења настала је и породична вила Ражнатовић на углу Сокобањске и Љутице Богдана 3 као архитектонска фреска ове епохе. Избор локације и

³²³ Ibid.

дифузија архитектонских псеудо -изама који граде творевину куће, виле или стамбене зграде су од фундаменталног значаја као специфично средство презентације моћи наручиоца или власничка сигнатура у затеченом урбаном миљеу.

*слика 157. Стамбена Ражнатовић, 1990-95,
Љутице Богдана 3, Београд (www.google.rs/maps)*

приватног капитала отворили су врата неспутаним могућностима изградње угаоних стамбених вишеспратница које су постепено мењале изглед града, враћајући значај угаоним грађевинским парцелама које су почеле да маркирају зграде савременог уметничког израза.

У том правцу интерактивног садејства грађевине и локације, обнова развоја овог специфичног градитељског типа у креирању урбанистичке физиономије града мора се посматрати као **период реисторизације**³²⁴ на коју нису утицали постојећи фактори затеченог амбијента већ су они у избору локација вештачки креирани тамо где до тада нису постојали. Ефекте таквих трансформација је неопходно посматрати са феноменолошког аспекта стога што развој архитектуре стамбених угловница од почетка новог миленијума налазимо у оним деловима града у којима до 1941. године није постојала развијена урбанистичка консолидација па чак ни као део ГУП-а из 1923. године. То су простори на територији данашњих општина Вождовац, Раковица, Чукарица и Палилула, односно периферних предграђа која су највећим делом током међуратног периода била намењена пољопривредном земљишту.

³²⁴ Ibid.

Крај прошлог и почетак XXI века до данас карактерише еуфорија у изградњи угаоних грађевина стамбене намене у Београду чији се правци развоја скоро декларативно ослањају на препознатљива конструктивна решења и ликовност међуратног градитељског наслеђа. Коначни повратак ауторитета оригиналне дидактике и ослобађање

У периоду након Другог светског рата и нагле урбанизације на овим просторима није се обраћала пажња на изградњу угаоних грађевина стамбене намене које су данас, у блиској спрези са семантичким варијацијама међуратне архитектуре, један од примарних типова изградње на овом подручју. Међутим, са историографског аспекта било би погрешно посматрати савремена градитељска остварења на углу као пуке носиоце историјских цитата међуратне архитектуре, већ виђене композиције или пастиш. Напротив, носиоци нових идеја, младе генерације домаћих архитеката су у препознавању квалитета предратне архитектонске мисли искористили савремене материјале, технологије и идеје на новим, слободним локацијама неоптерећених традицијом творећи микроцелине нове/старе међуратне идеје како би архитектура билска човеку требало да изгледа. Такво отопљавање савремених стремљења према историјској црти грађења данас се емитује у реализованим, затим у делима чија је изградња у току и најзначајније, у делима која се пројектују и чија реализација је тек планирана. Са друге стране, важно је не заборавити чињеницу да Београд има места и може још дуго да се шири, има слободних локација растерећених историјом и претходним догађајима што даје наду да ће се тренд изградње реисторизираних угаоних грађевина стамбене намене наставити имајући у виду да још увек нема потребе за омасовљењем конфекцијских постулата архитектуре солитера од стакла и челика.

Иако претходна истраживања упућују на стамбене куће као самосталне или организоване у форми микроцелина две или три куће са организацијом простора за вишепородично становање, ни један од ових примера не одговара типу угаоних грађевина.

Фактори квалитета, порекло иницијативе и избор локација за изградњу угаоних грађевина комерцијалне намене

Угоститељски објекти

Период који је наступио непосредно након стицања независности Србије на Берлинском конгресу 1878. године у значајној мери је унапредио „отварање” Београда према свету који је до тада важио за затворену турску махалу оптерећену традицијом оријенталног начина живота. Успостављањем нових економских и културних веза са Европским центрима, у Београду су током друге половине XIX века изграђена бројна преноћишта, механе и хотелски објекти хомогеног или мултифункционалног карактера угоститељско-

пословне намене у непосредној близини пристаништа, железничке станице и на важнијим путним раскрсницама.³²⁵

У том правцу, важно је истаћи још један податак који је од кључне важности за правилну анализу свих фактора који су учествовали у избору локација за објекте угоститељске архитектуре. Наиме, приближно 80% свих наменски пројектованих угаоних грађевина хотела, изграђених у периоду од 1843. до данас, лоцирано је на савској падини, односно на потезу између улице Теразије и Краља Милана до Славије према реци Сави. Такав податак свакако не изненађује имајући у виду порекло савске обале као „српске” стране београдског брега већ од Првог српског устанка 1804. године, односно експанзије развоја и утврђивања економске важности савског пристаништа одакле су у Београд долазили пословни људи, туристи као и Срби из „прека”, односно леве обале Саве из Земуна и Срема.

Допадљивост архитектуре, естетика ликовног израза па чак и степен функционалне продуктивности и хигијенски услови нису имали толику важност у изградњи угоститељских објеката, од приречја Саве до Теразија, колико њихова локација, односно позиција коју заузимају у амбијенту, видљивост из различитих праваца и манипулисање визурама које су као најкреативније користиле управо угаоне грађевине угоститељске намене. Та специфична врста потребе за уочавањем била је изражена, и још увек је, на свим хотелским угаоним грађевинама изграђеним у Београду током последњих 150. година развоја хотелске индустрије.

Почетке тражења таквог визуелног сензибилитета хотелских зграда за истицањем треба тражити и посматрати од друге половине XIX века када су у Београду грађене углавном приземне зграде гостионица са преноћиштем, лоциране на угаоним парцелама, са импровизовано уређеним смештајним капацитетима у чијем саставу су се налазиле кафане/ресторани за госте. Осим неколико наменски изграђених угоститељских објеката у Београду, попут „старих” хотела „Балкан”, „Лондон” и „Босна” остали објекти исте намене нису, како се чини, одавали интересовање за повећање степена ексклузивитета, како у смештајном тако и у визуелном смислу. Разлог за то се првенствено може наћи у мањинском српском становништву које није користило ове услуге или је имало захтеве

³²⁵ У Београду је током последњих 170 година, од 1843. до 2013. године, изграђено укупно 60 хотелских објеката који су иницијално пројектовани као угоститељски објекти у складу са растућим бројем престоничке популације, територијалног ширења града и интензивирања туристичких понуда.

нижег стандарда, док је само неколико „свечанијих” хотела реципроцитетно броју задовољавало захтеве страних гостију.

слика 158. Хотел Старо здање (Код јелена), 1841-1952, Београд (колекција МГБ Ур. 718 и Ур. 7829)

Као специфична потреба за једном врстом самодоказивања власника, смештањем у урбани градски контекст династичког миљеа али и предузимљивог препознавања увећаних потреба за таквим обликом угоститељске намене, у Београду је 1843. године изграђен хотел „Старо здање”, пре тога „Код јелена”, као мултифункционално здање које је осим хотелске имало и функцију прве поште, пивнице и простора у коме је била смештена прва апотека у Београду. Избор локације за изградњу тада највећег објекта у Србији, једноставно је описати ако се има у виду да је изграђен у срцу Старе српске вароши, надамак Конака кнегиње Љубице, Саборне цркве и Митрополије као важна инвестиција кнеза Михаила током његовог краткотрајног периода првог дела владавине у Србији. Ипак, важно је истаћи да је модел угаоне конструкције, изражен опходним балконом био лоциран на углу Краља Петра и Грачаничке улице, односно према вароши а не према Сави како би се пре могло очекивати. Ово се може разумети и као симболички гест који

изузима окретање ка афирмацији архитектонских инсигнија династичке власти у лику конака кнегиње Љубице већ према народу и центру градских збивања.

слика 159. Хотел „Славија”, 1868, (срушена) арх. Франтишек Неквасил, Светог Саве 2, Београд (колекција MGB Ур. 122)

Статус угоститељског ексклузивитета, након изградње Старог здања, наследио је хотел „Славија” на данашњем историменом тргу у Београду, изграђен 1868. године према пројекту чешког архитекта Франтишека Неквасила.³²⁶ У позиционирању хотела „Славија” на углу данашње Светосавске улице и Булеvara Ослобођења, учествовало је неколико фактора међу којима се истиче чињеница да је архитекта овог угоститељског објекта био истовремено и његов власник, затим да је у власништву чешког градитеља Неквасила била и циглана која се налазила на данашњем тргу као и историјски податак да је у хотелу било седиште организације „Чешка беседа” која је окупљала досељенике из ове словенске земље две до Другог светског рата када је хотел срушен у бомбардовању Београда. Као пословна база и средиште друштвене организације овај угоститељски центар је истовремено представљао и зентину тачку Славије посматране са Железничке станице

³²⁶ Паштрнакова, Ива. „Кирил Кутлик и Франтишек Неквасил - заборављена имена из културне историје Смедерева”, *Смедеревски зборник 2* (2009), 73–97.

што, сасвим извесно, оправдава и нарочито обликовање ликовног аранжмана фасадних панела три слободне фасаде и допадљиву архитектуру.

Друга упоришна тачка хотелског амбијента савске падине налази се на Теразијама у стреловитој форми хотела „Москва” као једног од најатрактивнијих остварења угоститељске архитектуре у Београду, изграђен 1907. године према пројекту петроградских градитеља уз активну асистенцију српског архитекта Јована Илкића. Маркантна конструкција објекта која даје препознатљиву силуету граду посматраног са савског приречја, проуховљена је специфичном и у то време другачијом фасадном декорацијом у жолнаи керамици. Као и врста материјала од кога је изведен овај чикасти декоративни ансамбл подједнако је аутентична архитектура али и локација која у затеченом миљеу парадигматски истиче свој значај наглашавајући хотел „Москва” у урбанистичкој силуети града као естетски путоказ стања друштва, струке и културе једне нације.

*слика 160. Хотел „Москва”, 1907, арх. Јован Илкић (надзор),
Трг Теразије, Београд (колекција Иван Р. Марковић)*

Након изградње хотела „Москва” наступио је злохудни период у развоју српске архитектуре првенствено услед општих цивилизацијских немира изазваних Балканским ратовима, а напослетку и девастацијом током Првог светског рата. Такав немили развој догађања, ипак није значајније успорио изградњу хотела непосредно након формирања нове Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године када је несмањеним интезитетом од периода пре Великог рата настављена еволуција угоститељске архитектуре у Београду.

161. Хотел „Балкан”, 1936, арх. Александар Јанковић, Београд (колекција М. Јуришића)

Током периода између два светска рата наступио је несумњиво најплоднији период изградње хотела у Београду чија је архитектура одговарала савременим тенденцијама градње, како у конструктивном тако и у естетском смислу. Успешно транспоновани у модернистичке кругове стереометријске архитектуре угаоне грађевине хотелских здања ослобођене су традиционалних стега у средини још увек оптерећеној академском традицијом изградње проносећи идеје истанчаног геометријског графизма оплемењеног ненематљивом барелефном фасадном пластиком. Међу носиоцима нових тенденција у архитектури нарочито се истичу хотели „Праг”, „Балкан” и „Београд”, дела архитеката Ђуре Борошића, Александра Јанковића и Милутина Јовановића.

162. Хотел „Праг”, 1929, арх. Ђура Ђорђевић, Београд (колекција М. Јуришића)

Док је избор локације и релативан број фактора утицао на изградњу хотела „Балкан”,³²⁷ који је на окомитој падини Призренске улице превасходно настао као природни пандам суседном хотелу Москва остајући изван домета утицаја на општу градску визуру, дотле се једноставни волумен залучене форме угаоне вертикале хотела „Београд” оријентисао превасходно на функцију објекта без егзактнијих претензија ка испољавају надахнутије везе са амбијентом. Најзад, чини се да је визуелни фактор био један од најважнијих значаја у избору локације за изградњу хотела „Праг” имајући у виду стреловиту форму угаоне вертикале која се визуелно изузетно успешно органски надграђује на стрмину Балканске улице. Упркос непримереним доградњама бочних крила, визура хотела је остала неизмењена успешно маркирајући раскрсницу са улицом Краљице Наталије.

³²⁷ Аноним. „Како је дошло до велике задужбине Самуила и Голуба Јанића из Маврова која је завештана Српској краљевској академији”, *Политика* (9. 7. 1939), 19; Шупут, Марица и Бошњак, Тања. (ур.) *Добротвори Београдском универзитету*. Београд: САНУ, 2005; Софронијевић, Мира. *Даривали су своје отечеству*. Београд: Библиотека града Београда, 1995.

*слика 163.
Хотел „Парк”, 1975, арх. Зорица Јанковић,
Његошева 2, Београд (www.skyscrapercity.com)*

У периоду непосредно након Другог светског рата није се интензивније приступило изградњи нових хотелских објеката већ задржавању предратног изгледа, а не ретко и нивоа услуге која је задовољавала и тадашње критеријуме угоститељства. У континуитету са незанемареним квалитетом архитектонског схватања простора и функције угоститељских објеката, изградња хотела у Београду је од 60-тих до 90-тих година XX века доживела свој најинтензивнији период.

Упркос експанзији изградње неких до данас најрепрезентативнијих примера овог типа угоститељске архитектуре у Београду и Србији у општем контексту наглашавања конструкције угаоне вертикале не могу се похвалити и угаони типови грађевина хотела као што су „Путник” на Новом Београду, „Парк” и „Славија”. На овим хотелским зграда интенција аутора да назначи знаковитост контекста куће на углу је визуелно готово потпуно изостала утапајући се у основни волумен кубичне масе објекта. Угао је само формалистички знак који је, како се чини, „силом прилика” наметнут аутору обликом парцеле. На тај начин је осим новобеоградског „Путника” (арх. Михајло Митровић, 1987), односно хотела „Парк” на углу Светозара Марковића и Његошеве 2 (арх. Зорица Јанковић, 1975), највише изгубила архитектура хотела „Славија” (арх. Богдан Игњатовић, 1961) чија локација се сврстава у најатрактивније у Београду нудећи бројне могућности маркације не само објекта већ и трга истог имена. Ако се посматра у ширем контексту, чини се да иста судбина прати и остале угаоне грађевине лоциране на ободном прстену кружног тока трга

Славије као колективистички превид аутора и урбаниста током последњих стотину година.

Међутим, прекретницу у ранијем архитектонском оквиру иновативног призвука по сваком објекту прекинула је изградња постмодернистичких хотела већ од изградње хотела „Славија”.

слика 164. Хотел Хајат, 1995, арх. Иван Антић, Нови Београд (колекција М. Митровића)

Такав призвук није се задржао се више као формалистички знак него отеловљење изворних концепција посмодернистичке мисли која је достигла пуни замах током кризног периода 90-тих изградњом хотела „Хајат” (Hyatt) на Новом Београду (арх. Иван Антић, 1995). Реализацијом ове двојне зграде хотела и представништа НИС Нафтагас-а, као препознатљива архитектонска форма на брисаном простору новобеоградске прерије, на прагу Трећег миленијума стављена је тачка на период постмодерног домишљања, једноумља уметничког израза у архитектури и отварања према свему што је било више персоналног, уметничког карактера, а мање опште унифицираног. Са друге стране,

природан избор локације за једно од последњих градитељских остварења архитекте Ивана Антића поткрепљује и сагледавање шире визуре новобеоградског потеза од конгресног центра „Сава”, преко кубичног волумена хотела „Crowne Plaza” до данашњег хотела „Хајат” који затвара овај конгресно-хотелски блок. Прве две деценије XXI века обележио је нови начин афирмације индивидуалне креативности градитеља и поетичности уметничког израза у архитектури угоститељских објеката које достижу скалтуралне форме међу којима се као угаоне грађевине у Београду нарочито истичу хотели „Зира” (Zira) и „Хилтон” (Hilton).

Избор локације и порекло иницијативе за изградњу хотела „Зира” потиче из унутрашње снаге простора, односно атрактивности терена у благом паду којим доминира декадентни габарит кристаломорфних волумена цилиндричног базиса и оштре стреловите масе која надвисује прометну улицу Димитрија Туцовића, док са Рувелтовом улицом грађевина комуницира пространом транспарентном мембраном стаклене фасаде. Креирана као стилски амбивалентно дело, специфична знаковитост израза хотела „Зира” кокетира са апологетским односом ултрамодерног контекста експресивне архитектуре опредељујући се геометрализовани ликовни израз који недвосмислено не припада морфологији амбијента.

*слика 165. Хотел Хилтон, 2018, арх. Игор Марић и арх. Божидар Манић, Краља Милана, Београд
(<https://www.creinternational.com/projects/hilton-hotel-belgrade-sr.php>)*

Током последњих 150. година развоја престоничке угоститељске праксе чини се да ни један хотел у Београду није комплексније и слојевитије компонован у сазвучју са локацијом места од новоизграђене угаоне грађевине хотела „Хилтон” (арх. Игор Марић, 2007)³²⁸ изграђеном на углу улица Краља Милана и Краља Милутина. У питању је комплексно садејство различитих фактора који су непосредно утицали на избор локације као и врсте услова за почетак реализације изградње. Конкретан избор локације је у директној спреси са траженим условима који су морали да задовоље високе критеријуме изградње хотела који носи назив престижне светске франшизе. Ово се пре свега односи на анализу геолошких карактеристика земљишта грађевинске парцеле која је требала да задовољи техничку изводљивост приспајања савременог система коришћења обновљивих извора енергије на принципу акумулације топлоте земљине коре поступком сондирања специјалних шипова који обезбеђују статичку стабилност објекта али и топлотну енергију која се прикупља у генераторима и користи за производњу електричне енергије за потребе хотелске зграде. Осим техничко-геолошког избора, значајан утицај је имала близина са градским центром као и најпрометнијег трга Славија, затим веза са Железничком станицом, Аеродромом, Аутопутем и др.

Као можда најинтересантнији, због тога што су се први пут у хотелској индустрији у Србији поставили на такав начин, истичу се предуслови инвеститора за ревитализацијом затеченог амбијента што је подразумевало превасходно уређење оштећених фасада на објектима у улици Краља Милана као и уклањање девастираних грађевина које би гостима хотела заклањале погледа на трг Славија. Испуњавањем ових услова, паралелно су започети радови на сондирању и изградњи хотела „Хилтон” чиме је и формално било означено испуњавање свих предуслова и услова за изградњу. Ипак, како се данас чини након реализације хотела познате светске франшизе на „углу два краља” фактор атрактивности локације постаје и остаје примаран док се архитектонска концепција, нарочито стакленог екстеријера са импутацијом треножца као примарним акцентом конструкције угаоне вертикале, поравнава са конфекцијским ефектом недостојним главне престоничке лонгитуде која спаја Теразије са Славијом.

³²⁸ Марић, Игор., Манић, Божидар. „Примена принципа одрживе градње на примеру пословног објекта у улици Краља Милана у Београду”, *Архитектура и урбанизам* 18-19, Београд 2006, 48-53.

Финансијске установе и друштвене организације

Због јаснијег прегледа већине познатих фактора који су утицали на изградњу угаоних грађевина из финансијског сектора пословања, попут установа и институција са представништима или филијама у Београду, према основној врсти делатности могу се поделити на осигуравајућа друштва, банке, штедионице и задруге.

Овакав поредак је историографски оправдан имајући у виду да је прву наменски изграђену угаону грађевину финансијске намене у Београду представљала „Београдска задруга за међусобно помагање и штедњу” на углу улица Карађорђеве, Херцеговачке и Травничке.³²⁹ Иницијатива за изградњу је потекла од Луке Ђеловића Требињца, трговца и велепоседника који је посредно одредио парцелу на којој је 1907. године изграђена палата Београдске задруге према пројекту архитеката Николе Несторовића и Андре Стевановића. За избор локације важне финансијске установе, иако изграђена на плавном простору као и на тлу оптерећеном подземним водама које су стварале велике неприлике градитељима овог здања, пресудио је фактор близине Савског пристаништа и Железничке станице као важних комуникационих и трговачких чворишта која су са економског аспекта почетком XX века допринели рађању нове грађанске елита будуће престонице Краљевине СХС.

Утолико пре не чуди иницијатива двојце аутора да се интарзична лепота архитектуре академске композиције здања са трапезоидном основом која наглашава вертикалну платформу угаоне вертикале ликовно обогати раскошним програмом псеудоренесансне фасадне пластике и троделном звоноликом куполом барокне провенијенције. Прочеље Београдске задруге је требало да одражава симболику места, функцију здања и епитет топонима савамалског потеза као један од стубова развоја модерног српског друштва. Осим тога, у садејству са архитектуром суседних угаоних кућа Љубомира Крсмановића, Ђорђа Вуча и хотела „Бристол” формирана је хомогена амбијентална целина у чијем центру маркантно доминира фасадно платно прочеља задруге.

Насупрот готово сценичном изразу архитектонске арабеске Београдске задруге, према пројекту француских градитеља, уз активну асистенцију архитекте Милана

³²⁹ Несторовић, Богдан. „Београдски архитекти Андра Стевановић и Никола Несторовић”, *ГГБ* XXII (1975), 173–185.

Антоновића, у Београду је на углу Кнез Михаилове 26 и 1300 каплара 1923. године изграђено репрезентативно здање француског осигуравајућег друштва „La nationale” из Париза.³³⁰ Академски конциповано дело типичне варијанте француске грађанске архитектуре међуратног Београда одише достојанственошћу али узбурканим ликовним програмом фасадне декорације коју као завршни елемент акцентује псеудобарокна купола затварајући конструкцију угаоне вертикале. Улога локације је поново представљала примарни фактор избора за изградњу у најстрожем градском центру због чега је изградња представништва француског осигуравајућег друштва сасвим оправдана и не захтева шира тумачења и елаборације порекла иницијативе за избор локације.

Иако малобројне, наменски изграђене угаоне грађевине осигуравајућих друштва у Београду пружају основни увид у предстојећи период експанзије градитељских остварења трезорне архитектуре банака и штедионица чији маркантни профили захтевају мобилизацију свих расположивих могућности организованих превасходно у систему визуелне презентације здања која морају да задиве и оставе утисак на посматрача, односно потенцијалног клијента. Визуелни дојам утиче на процес уосећавања једне грађевине која мора пре свега да се наметне у амбијенту и привуче пажњу на своју функцију и укаже поверење снагом сопственог израза и резистенцијом на пролазност. Функција архитектуре банака и штедионица не сме погрешно тангирати просечност већ убедљивост која недвосмислено указује да се ради о важној институцији, да се ради о банци. То у многоме зависи од локације, односно положаја који зграда банке заузима у затеченом амбијенту водећи се превасходно самопрезентацијом.

За разлику од осигуравајућих друштава угаоне грађевине банака захтевају нарочиту типолошку поделу на два основна типа функционалних решења односно на наменски примарне и мултифункционалне. Током последњих 150. година развоја архитектуре угаоних грађевина у Београду остала су до данас само два забележена примера банкарских установа чија је функција примарно административног, пословног карактера без других садржаја. Прва таквог типа представља „Прометна банка” на углу

³³⁰ Зграда француског осигуравајућег друштва „La Nationale” је пројектована 1914. године када је и започела изградња али су сви радови обустављени услед избијања Првог светског рата. У ратном метежну нестали су оригинални планови и грађевински дневници француских градитеља, док нам данас слику историје грађења пружа само један сачувани оригинални пројекат фасаде из улице Вука Караџића према коме је након Великог рата настављена изградња овог објекта али уз дадатак још једног спрата и делимичне измене програма фасадне декорације у зони приземља. Проширење предвиђених капацитета било је неопходно услед увећања административног апарата у Србији услед формирања државне заједнице Краљевине СХС.

Кнез Михаилове и Змај Јовине улице изграђена 1912. године према пројектима архитекте Данила Владисављевића и инжењера Милоша Савчића.

Главни фактор у избору локације за изградњу Прометне банке је поново атрактивност места, кореспонденција са центром у коме зграда постаје његов саставни део, битан структурални, архитектонски, урбанистички и визуелни експонент без кога би данас овај део Кнез Михаилове улице био незамислив. Значај места је био усађен у личност архитекте Владисављевића као берлинског ђака, сведока креирања центра немачке империје у коме су доминирале истанчане ауторске бравуре на здањима која су свакако оставиле великог утицаја на српског градитеља након повратка у Београд са студија архитектуре. Одроз таквог сензибилитета евидентан је и у начину сецесијског компоновања фасадних панела троспратног објекта Прометне банке са куполом која представља препознатљиву ауторску сигнатуру уметника.

*слика 167. Аграрна банка, 1934, арх. Петар и Бранко Крстић,
Трг Николе Пашића 11, Београд (колекција Иван Р. Марковић)*

Само две деценије након подизања Прометне банке у Београду је према пројекту архитеката браће Петра и Бранка Крстића учињен суштински преокрет у градитељству финансијских установа изградњом наменски пројектоване угаоне грађевине

Привилеговане Аграрне банке на Тргу Николе Пашића 11 (арх. Петар и Бранко Крстић, 1934).³³¹ Снажно залучена фасада у једном одлучном потезу указује на динамизам савременог духа градње, али ипак обојеног традиционалним постулатима попут фасадне оплате од мркожућкастог пешчара, псеудоантичких акротерија на атици и филигранским суперпонирањем фасадних маса и површина. Када је изграђена, Аграрна банка је била визуелно непримерено стешњена између суседне стамбене зграде Јована Панђеле, кафане „Топола” и суседних потлеуша и бондручара. Тек након Другог светског рата, рушењем Панђелине куће и Општинског суда VII реона дошла је до изражаја потреба да ова репрезентативна градска угловница „продише” оплемењујући тиме комплетан затечени амбијент. Колико је њен положај у простору био важан наручиоцима, односно могућности које је пружала у разигравању форми њеним ауторима говори у прилог компоновање монументалног главног улаза који перфорира угаону вертикалу први и последњи пут на једној угаоној грађевини финансијске установе у Београду. Осим овога, смело компоновање упадљивог главног улаза у банку на угаоном радијусу заправо представља круну читавог здања.

Нарочитом типу трезорне архитектуре угаоних грађевина припадају мултифункционалне зграде у којима су смештене филијале или представништва домаћих или иностраних финансијских институција најчешће у приземљу и на мезанину, док су остали спратови предвиђени за стамбени простор намењен углавном члановима Управе, односно чиновницима банке и њиховим породицама.³³² До данас је у Београду регистровано укупно четири таква мултифункционална угаона објеката стамбено-трезорне намене, а то су: „Прашко-кредитна банка”, „Југославенска банка”, „Колонијална банка” и „Јадранско подунавска банка”.

Интересантно је како свака од ових угаоних грађевина носи аутентичну архитектуру поднебља, односно матрицу образовања из места одакле су дошли градитељи

³³¹ Ђурђевић, Марина. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*. Београд 1996.

³³² На овом месту је важно нагласити да се мора правити разлика између стамбених објеката који су грађени средствима из фондова различитих банака или штедионица и мултифункционалних зграда стамбено-пословног карактера који су грађени као интегрални део представништва или филијала које су инвеститори објекта. Дакле, са једне стране, у питању су стамбене зграде које осим порекла капитала немају додатних веза са инвеститором већ су предодређене да рентирањем станова током времена исплате уложена средства коју је одређена банка или штедионица уложила у такав објекат. Са друге стране, мултифункционалне зграде у чијем саставу се налазе и просторије банака и штедионица које су истовремено и инвеститори и власници објекта, стамбени простор на горњим спратовима је у већини примера намењен члановима Управе, односно чиновницима те установе, њиховим рођацима и др. који се такође издају под ренту.

ових институција. Креативно осмишљена архитектура „Прашко кредитне банке” изграђене 1919-1920. године према пројекту архитекте Јарослава Прхала на углу Сремске 1 и Коларчеве улице, убедљиво носи еклектичке варијације стилских праваца који још увек измичу историографској идентификацији.

слика 168. Југословенска банка, 1920, арх. Јарослав Прхал, Коларчева 1, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Позиционирана да додатно нагласи маркацију профила угаоне вертикале, банка кореспондира са амбијентом егзогено утичући на отварање градског блока према Теразијама имајући у виду да су сви објекти на овом потезу настали неколико година касније. Потом, „Југословенска банка”, изграђена 1920. године као дело истог аутора, позиционирана је на углу Коларчеве 1 и Македонске, али је радијус фасадног платна овоидан и обухвата комплетан радијус тврести јединствену залучену масу pročелја. Са друге стране, „Колонијална банка” изграђена на углу Узун Миркове и улице Краља Петра (арх. Самуела Сумбула, 1924) одговара већ унифицираној архитектонској варијанти строгог академизма који поштује датост угаоне позиције крунишући је звоноликом куполом. Коначно, последња у овом кратком низу истиче се архитектура угаоног здања „Јадранско-подоунавске банке” на углу Краља Милана и Кнеза Милоша 21 (арх. Филип Холцман, 1924) строге морфолошке праксе немачке градитељске школе с почетка треће

деценије XX века.³³³ Без интезивнијих контраста, слободних фасадних панела који формирају непрекинути низ без пренаглашених ризалитних испада или других елемената који би нарушили хармонију, угаоне зграде банака изазивају пажњу отварајући се што више према раскрсницама или поливалентним просторима указујући на своју функцију још и дедикационим натписима који најчешће доминирају угаоном вертикалом.

слика 169. Јадранско-подунавска банка, 19, арх. Филоп Холцман,
Кнеза Милоша 21, Београд (каталог за 1940.г.)

Овом типу мултифункционалних угаоних зграда стамбено-финансијске намене треба придодати и неколико суштински важних објеката који припадају различитим типовима економских установа и институција међу којима се истичу Врачарска задруга, Јавна берза рада и Врачарска штедионица.³³⁴ Решавање проблематике интезивирања визура удовољено је избором локација и композиције угаоне вертикале карактеристичном за тренутна стилска опредељења епохе. Тако је доминантан положај на углу улица Кнеза Милоша 10 и Краља Милана заузела академски решена композиција Врачарске штедионице (арх. Данило Владисављевић, 1906). Дубока оволо констернација тамбура

³³³ Tucić, Hajna i Prosen, Milan. *Alpha među bankama - Jadransko-Podunavska banka*. Beograd: Alph Bank Srbija, 2015.

³³⁴ Недић, Светлана В. „Dom Vračarske štedionice”, *Наслеђе VI* (2005), 127–132.

угаоне вертикале крунисана је звоноликом псеудобарокном куполом фланкираном маниристички обрађеним едикулама чија је улога једино да красе и истичу ионако репрезентативну и раскошну зграду штедионице. Са друге стране, повише улице Кнеза Милоша на углу са Крунском, као једно од најранијих градитељских остварења архитекте

170. Врачарска задруга, 1923, арх. Јосиф Најман, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Јосифа Најмана, 1923. године подигнуто је невелико здање Врачарске задруге. Класична схема академске дидактике псеудоренесанских и барокних елемената фасадне пластике краси угаону фасаду изведену у једном потезу радијуса чији ток не ремети ништа осим пригодно истакнутог главног улаза на средишњем делу угаоне вертикале. Осим близине два објекта намењених сличном облику пословања у врачарском рејону намећу се у простору, комуницирају са амбијентом важних градских раскрсница и сведоче о важности фактора локација без којих би пали у други план.

*слика 171. Јавна берза рада, 1939, арх. Димитрије М. Леко, Савска 9, Београд
(колекција М. Јуришића)*

Коначно, угаона грађевина Јавне берзе рада архитектке Димитрија М. Лека изграђена 1939. године на углу Бирчанинове и Савске 9, лоцирана је у близини Железничке станице, путног правца из Јужне Србије и у близини Савског пристаништа одакле је очекиван највећи број новопридошних радника који су према закону Министарства за социјална питања морали да се пријаве на берзи рада. Архитектура овог пословног објекта је надахнута модерним архитектонским изразом стереометријских облика, мирних површина и пространих безорнаменталних фасадних паноа који у непрекинутим тракама обухватају залучену угаону фасаду чији мир ремети само главни улаз. Овај објекат архитектке Лека представља прву отворену победу форме над функцијом, облика над детаљем чију су знаковитост контекста преузели фриз окулуса и удвојени јарболи.

У Београду је од краја XIX века у континуитету осниван и гашен велики број друштвених организација, најразличитијих удружења, задруга, друштава и група са члановима и управом која је неретко успевала да обезбеди средства и изгради сопствени објекат, док су друге организације биле задовољне или финансијски ограничене

изнајмљивањем простора у приватним зградама или кућама одакле су се бавили својственим делатностима. У том правцу не изненађује чињеница што је у Београду до данас изграђено само две наменске угаоне грађевине друштвених организација као што су Докеј клуб и Занатски дом.

172. Занатски дом, 1932, арх. Богдан Несторовић, Београд (колекција М. Јуришића)

Предузећа, компаније и резиденције

Током XIX и прве половине XX века привредна делатност као и бруто државни производ ослањао се преvasходно на приватни капитал који је истовремено диктирао берзу некретнина, квантификацију стамбених и пословних простора. Приближно 95% градског фонда налазио се у приватном власништву при чему су послови склапани кроз овлашћене задруге, штедионице, друштва и удружења али и банке попут Колинијалне, Прометне, Извозне, Београдске трговачке банке и др. чији се капитал налазио у рукама приватних привредника. Ако се сагледа са довољне историјске дистанце начин и систем пословања све до краја Другог светског рата евидентан је изостанак државних фирми и корпорација а тиме и њихова представништва у Србији и Београду.

*слика 173. Пословна зграда МПЦ „Три листа дувана”, 2010-2017,
арх. Светислав Личина, Кнеза Милоша, Београд (www.skyscrapercity.com)*

*слика 174. пословна зграда ЈИНПРОС, 1992-98,
арх. Светислав Личина, Београд
(колекција Михајло Митровић)*

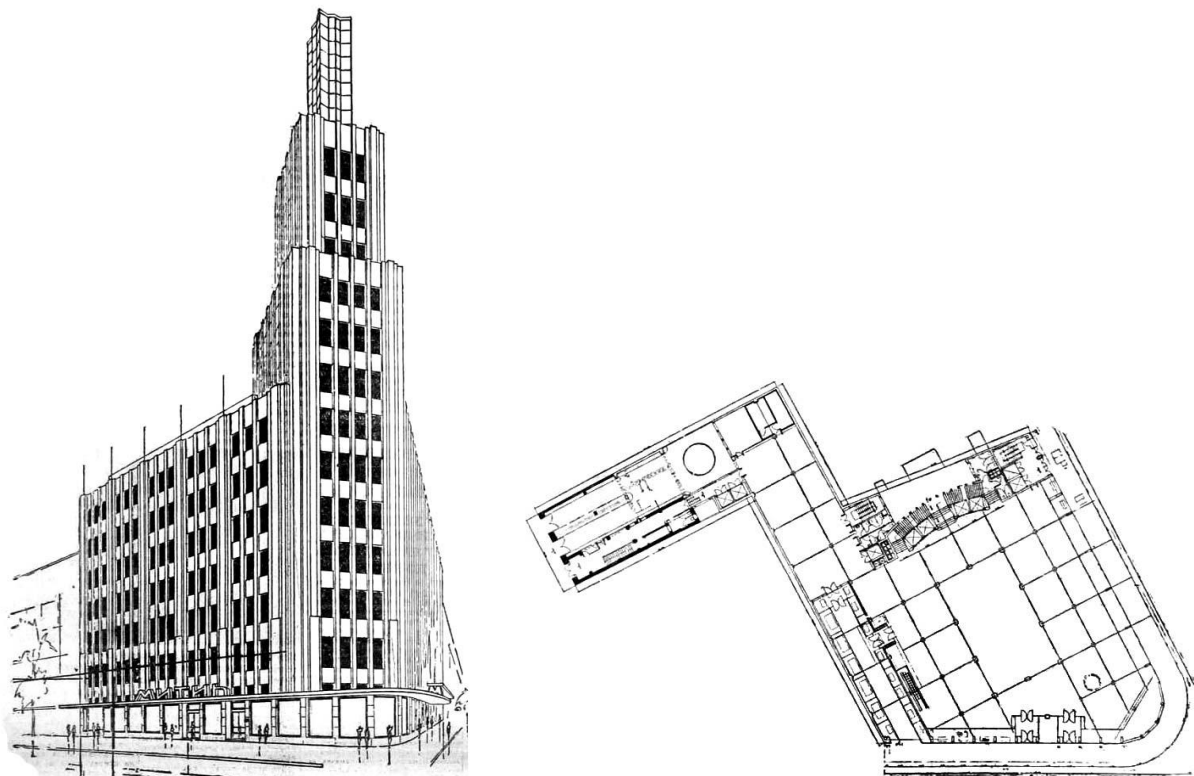

*слика 175. Пословна зграда „Таково”, 1996,
арх. Предраг Баковић, Таковска 45, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Таква ситуација се коренито променила након Другог светског рата од када је држава преузела некадашња приватна предузећа и компаније творећи централизован систем управљања на подужнице широм послератне Југославије. Ипак, парадоксално је да ни тада нису грађене наменске угаоне грађевине државних фирми све до 70-тих година када је изграђена дирекција и салон компаније „Југодрво”, а потом две деценије касније и палата „Прогрес” као једине две грађевине овог типа у Београду. Наступајући период обележила је епоха закаснелог посмодернизма у домаћој средини коју понајвише репрезентују угловнице компанија „Таково”, МПЦ „Три листа дувана”, ЈИНПРОС, „Белвил” и др.

Робне куће

Имајући у виду специфичну улогу трговачко-пословног карактера који одликује функцију робних кућа, фактори за избор локација су превасходно усмерени на близину разгранате саобраћајне путне и пешачке инфраструктуре које омогућавају брз и једноставан прилаз објекту. У Београду је од средине међуратног периода до данас пројектовано само четири угаоне грађевине са основном наменом робне куће од којих су две реализоване. Иако идеја о креирању јединствених места тржница на коме се могу купити производи свих врста датира још из друге половине XVIII века у Енглеској и Француској, идеал робних кућа какав данас познајемо као тржне центре, родио се у Немачкој почетком XX века. Грађанство у Србији и Београду било је хендикепирано недостатком таквог начина куповине, упућено на приватне бакалнице, пиљарнице, штофаре, кројачке радње и позамантерисјке дућане све до отварања тзв. Митићеве робне куће у згради Јулке Гарашанин у Београду на углу Кнез Михаилове и Ускочке. Иако није била наменски грађена за робну кућу, зграда је послужила као привремени облик савременог малопродајног пословања продајом најразличитијих производа. Овај тренд се наставио све до иницијативе за изградњу прве наменске угаоне зграде робне куће „Та-Та” 1936. године у Београду на углу Обилићевог Венца и Кнез Михаилове улице према пројекту архитекте Владете Максимовића и инжењера Ђорђа Лазаревића.

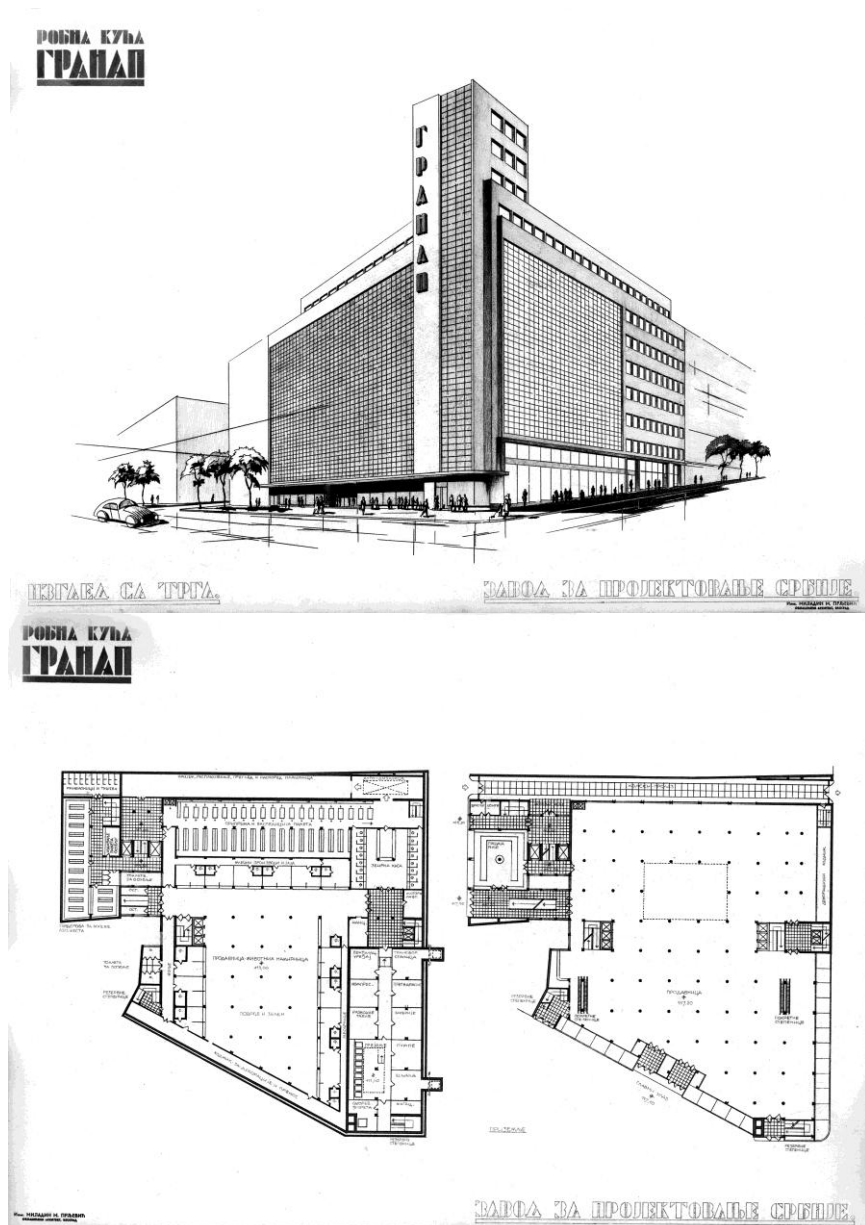

слика 176 и 177. Робна кућа „Гранап” (изглед, лево; основа приземља, десно), 1939-41, арх. Миладин Прљевић, Трг Славија, Београд

Ово је истовремено био како пословни тако и културни окидач за вишим степеном унапређења стандарда живота у престоници који је до данас остао најевидентнији у иницијативи за изградњом највеће робне куће на Балкану.³³⁵ Наиме, док су још увек трајали завршни радови на довршењу палате „Албанија”, Влада Митић је ангажовао архитекту Миладина Прљевића да пројектује за њега велелепно модерно здање тржнице која би се изградила на данашњем Тргу Славија на углу улица Београдске и Краља Милана.³³⁶ Међутим, иако наликује Прљевићевом решењу за „Албанију”, пројекат Митићеве робне куће на Славији заправо нема додирних тачака са архитектуром најзначајнијег Прљевићевог градитељског остварења у каријери. Као и „Митићева” робна кућа тако и пројекат трговачког центра „ГРАНАП” који је испред Пројектног завода Србије пројектовао такође архитекта Прљевић, након Другог светског рата 1948. године, остао је нерелизован са обрисима архитектуре Митићевог облакодера.

³³⁵ Миловановић, Милан. „Миладин Прљевић”, *Врачарски гласник* 11, 1995, 24-25.

³³⁶ Ђ., Димитрије Ц. „Историја зграда око апотеке „Делини” које се ове јесени руше”, *Политика* (3. 11. 1940), 18.

слика 178 и 179. Робна кућа „Гранап” (изглед, горе, основа приземља, доле), 1948,
 арх. Миладин Прљевић, Трг Славија, Београд
 (МНТ АО Фод М. Прљевића, 320_7)

Ефекат који би нудили центри „Митић” или „ГРАНАП” могу се поистоветити у данашњем архитектонском лику хотела „Славија” чији стаклени пилон доминира овим делом истоименог трга, затеченим амбијентом али и широм визуром Београда. Коначно, скоро пола века након изградње куће „Та-Та”, на углу Краља Милана и Масарикове улице, према пројекту архитекте Бранка Пешића, изграђена је пословна кула „Београђанка” као саставни део ланца робних кућа „Београд”.

Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина некомерцијалне намене

Верски објекти

Супротно уобичајеној пракси грађења верских објеката на канонским постулатима различитих вероисповести на тлу Београда, од друге половине XIX и током XX века, у Земуну је 1930. године према пројекту хрватског архитекте Хуга Ерлиха изграђено занимљиво верско здање Евангелистичке цркве.³³⁷ Иако се оправдано поставља питање семантике – кућа на углу или угаона кућа – на необичну позицију коју заузима релативно удаљена изван градског језгра утицало је неколико фактора.

слика 180.
Евангелистичка црква, 1930,
арх. Хуго Ерлих, Земун Београд
(Ж. Домљан, Хуго Ерлих, Загреб 1979)

³³⁷ Domljan, Žarko. *Arhitekt Hugo Erlich, život umjetnosti*, Zagreb 1976.

*слика 181.
Евангелистичка црква, 1930,
арх. Хуго Ерлих, Земун Београд
(Ж. Домљан, Хуго Ерлих, Загреб 1979)*

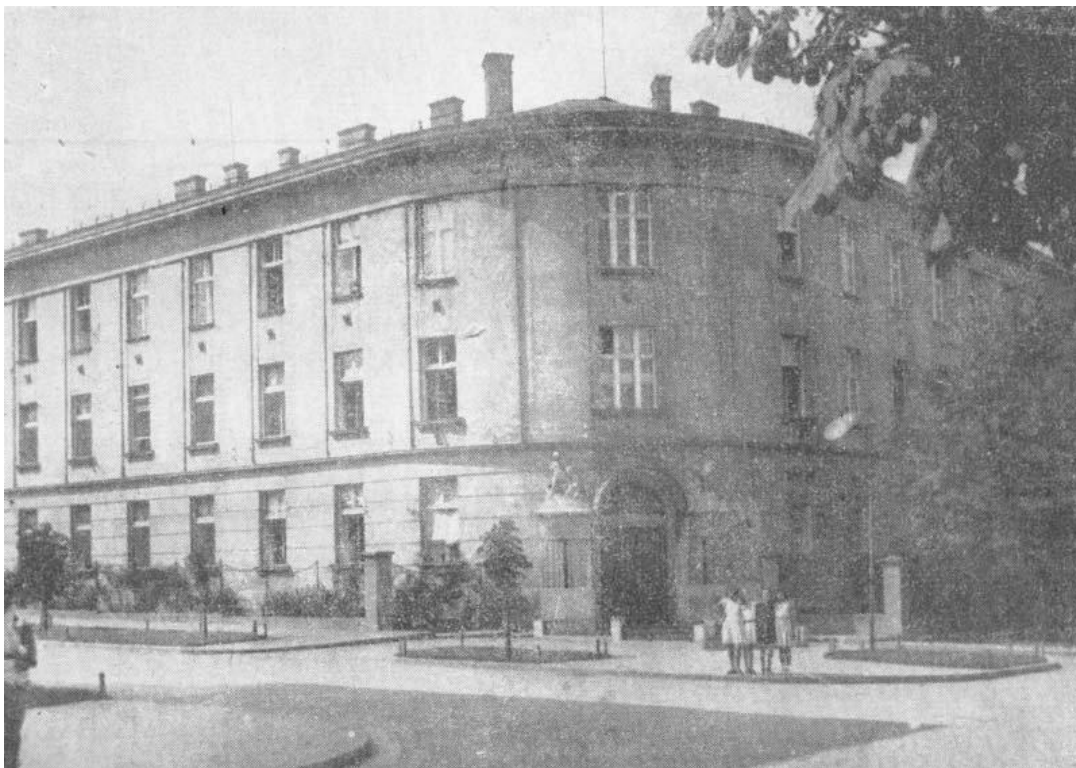
Наиме, црква је иницијално подигнута због повећаног броја верника немачке протестантске заједнице у Земуну током међуратног периода иако се овај тренд раста прати већ од краја XIX века на десној обали Дунава. Имајући у виду да је земунско приречје било углавном незаштићено одбрамбеним насипима због чега је два пута годишње било плављено, за изградњу Евангелистичке цркве изабрана је локација повучена од обале на почетку узвишења према Калварији чиме је богомоља, обезбеђена од евентуалне поплаве, истовремено стекла и упадљивији изглед из даљине. Шири поглед на богомољу, са друге стране, омогућен је услед ширине раскрснице три улице због чега је црква у основи изведена као тролисна форма над којом доминира истакнуто кубе као маркантни диктус необичне архитектуре чинећи је препознатљивим топонимом овог дела Земуна.

Здравствени и објекти за пружање социјалне заштите

Имајући у виду специфичну улогу превентивне и лечилишне делатности здравствених и социјалних установа, попут клиничких центара, санаторијума, домова здравља, домова за заштиту старих лица или деце у архитектури Београда, али и шире, угаоне грађевине здравствене и социјалне намене су из оправданих разлога изузетно ретке. Функцију нужно прати облик имајући у виду да ови објекти морају да садрже високу продуктивност простора у складу са типом основне намене због чега је конструктивни склоп строго контролисан а естетички приступ ограничен или је сведен на формалистички знак другостепене фасадне пластике. Структура угла није компонента која у ширем смислу може да понуди оправдано функционално решење у изградњи здравствене установе због чега се, тамо где се јавља, раствара и утапа у фасадну масу попут санаторијума „Врачар” архитекте Николе Несторовића 1910. године на углу Бирчанинове и Ресавске 51.

*слика 182. Санаторијум „Врачар”, 1910, арх. Никола Несторовић, Ресавска 51, Београд
(фонд Б. Несторовића)*

слика 183. Дом материнског удрења за нахочад, 1922, арх. Димитрије М. Леко, Краља Милана 50, Београд (фонд Б. Несторовића)

или једну деценију млађег Дома материнског удружења за нахочад изграђеног 1922. године према пројекту архитекте Димитрија М. Лека на углу Бирчанинове и краља Милутина 50. Осим чињеница да је током изградње наведених објеката овај део Врачара био у урбанистичком повоју у смислу афирмације ширења градског атара изван централне зоне Теразија, фактори у избору локације се морају посматрати превасходно са здравственог аспекта рачунајући на простор који је довољно проветрен али и у непосредној близини комплекса Државне болнице у Пастеровој улици.

Карактеристично је да архитектура Лекове и Несторовићеве угловнице заправо не одаје ни једним детаљем функцију ових објеката, односно њихову улогу у здравствено-социјалној политици коју спроводе. Док Несторовићев Санаторијум може деловати као свака грађанска кућа имућнијег власника, дотле Леков Дом више одаје утисак зграде у којој је смештена нека од државних институција него социјална установа за заштиту нејачи.

Идентичан визуелни парадокс у односу на релацији архитектура - функција прати и главну зграду у комплексу Градске болнице на Звездари као највећу појединачну установу за здравствену заштиту током међуратног периода у Београду. Изграђена 1934. године према пројекту архитекте Игњата Поповића, централна зграда са пет спратова комплексном конструкцијом угаоне вертикале коју чине издужни волумен степенишне вертикале премошћен угаоним полукружним балконима изнад главног улазног степеништа у зграду намах делује као препознатљив архитектонски речник већине стамбених зграда овог аутора у епохи у којој је стварао. Ипак, оправдани фактор избора локације не умањује архитектонску вредност овог у историгорафији недовољно запаженог дела архитекте Игњатовића имајући у виду потребу за испуњавањем санитарних услова изградње здравственог центра у изолованом и заштићеном простору окруженог вегетацијом и измештеног изван града на добро проветреној локацији.

Објекти просветне намене

У креирању просветне политике у Србији, од краја XIX века до почетка Другог светског рата, значајно место је заузимало питање изградње нових основних школа, струковних академија и напослетку факултета при чему се са адекватне историјске дистанце запажа интересантан податак да су око 5% укупног броја изграђених образовних установа у Београду током наведеног периода чиниле угаоне грађевине. Имајући у виду специфичну намену, архитектура основних школа је морала да одговори на различите грађевинске прописе, односно функционалне и хигијенске услове који су у Србији почели да се примењују од 1894. године за изградњу објеката педагошке намене као нарочити сет закона. Убрзо је наступио период у коме су се домаћи градитељи упоређивали са европским решењима школских зграда у погледу локација, избора грађевинске конструкције, допадљивости архитектонске форме и естетског изгледа у избору декоративне фасадне пластике.

слика 184. Основна школа на Дорћолу, 1894, арх. Милан Капетановић, Дубровачка 2, Београд (колекција МГБ)

У пројектовању и изградњи дорћолске основне школе на углу Душанове и Дубровачке 2, изграђене 1894. године према пројекту архитекте Милана Капетановића, први пут су примењени савремени грађевински прописи везани за конструкцију и функционалну продуктивност једне образовне установе у Србији. Архитектура школске зграде на Дорћолу одговара стилистици затечене епохе историцизма, односно еклектизованог варијанти псеудоренесанских и псеудобарокних елемената које обогаћују визуелно незграпно академистичко решење угаоне конструкције. Осим испуњавања предвиђених конструктивних и хигијенских услова изградње, позиционирања у зеленом окружењу и адекватне везе са приступним саобраћајницама један од битнијих фактора у одређивању локације дорћолске школе је социолошког али и идеолошког карактера. Пре свега треба имати у виду да је школа недвосмислено изграђена као симболичка синтаagma доминације српског становништва у крају који је само три деценије раније био насељен већинским турским становништвом, док је са друге стране функција установе која образује српски подмладак и будуће генерације у некадашњој Дугој чаршији, данас Душановој улици, сама по себи симболичког карактера.

слика 185. Основна школа „Краљ Петар Први”, 1906, арх. Јелисавета Начић, Краља Петра 7, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

У наступајућем периоду у Београду није планирана изградња нових школа за основно образовање све до 1906. године када је према пројекту Јелисавете Начић у улици Краља Петра изграђено ново, савремено школско здање које је представљало велики корак напред у технолошком смислу грађења, затим у погледу хигијенских и санитарних услова као и савременом систему организације учионица. Раскошна архитектура академске композиције обogaћена је еклектичким варијантама псеудоренесансних и барокних мотива који додатно наглашавају трипартитну поделу волумена угаоне грађевине. Ипак, складно компоновање стилских елемената, репрезентативност ликовног израза и минуциозна обрада детаља је донекле релативизирана услед позиције коју школа заузима у простору окренута према недовољно пространој раскрсници, односно предпростору недефинисане функције и обраде. Истина, ефекат свечаности због таквог више урбанистичког вакуума није умањен, али је избор локације потребно анализирати у другачијем контексту. Наиме,

делећи градски блок са двориштем Саборне цркве и налазећи се у близини конака кнегиње Љубице, Патријаршије СПЦ и Народне Банке Србије, школа је изграђена као просветни пантеон образовања нових генерација у епицентру микроурбане целине некадашње Старе вароши насељене претежно Србима током турске владавине. Изградњом школе је заправо потврђен и заокружен тракт сакралне и световне власти српске васељене надамак Београдске тврђаве.

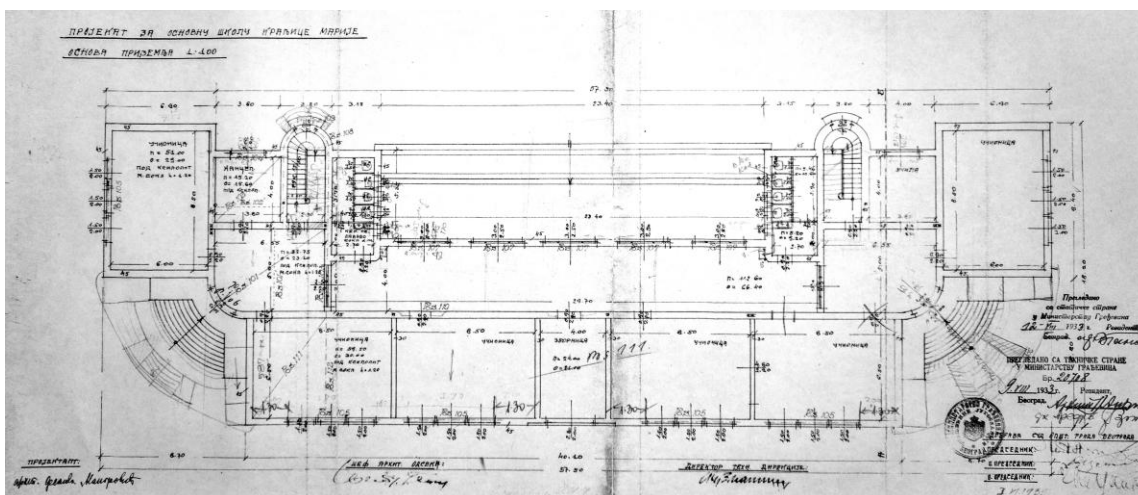
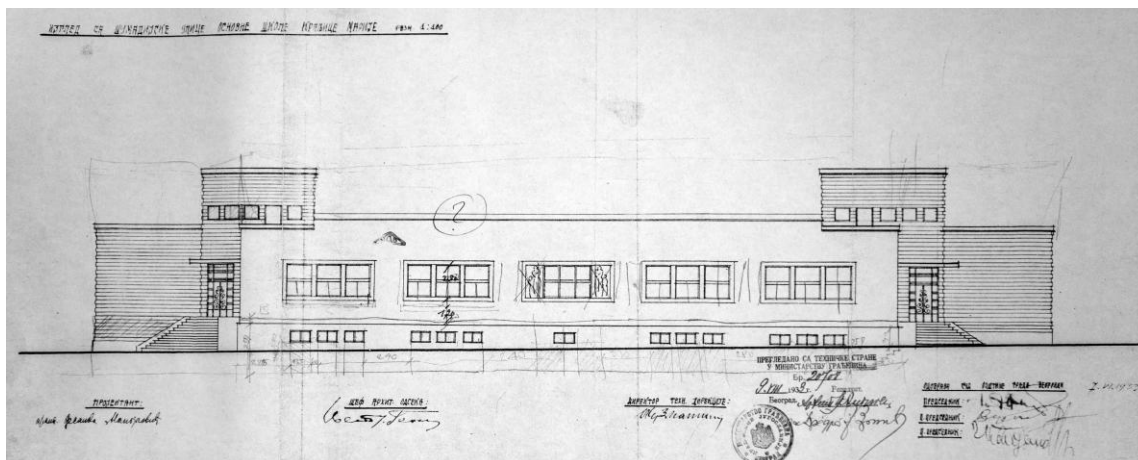

*слика 186. Основна школа у Савинцу (срушена), 1908,
арх. Димитрије М. Леко, Личка, Београд (колекција Иван Р. Марковић)*

У Савинцу је 1908. године изграђена основна школа на углу парне стране Личке и Гаврила принца према пројекту Димитрија М. Лека. Архитектура разуђеног волумена академске композиције овог једносратног објекта, срушеног током Другог светског рата, акцентовало је преваходно симетрично обликовано прочеље у Гаврила Принципа, широким приступним степеништем, богатом али концепцијски строгом ретикулацијом фасадних маса и декоративном пластиком. Ипак, угаона партија са Личком улицом успешно комуницира са амбијентом карактеристичном конструкцијом засечене угаоне

вертикале коју крунише псеудобарокни тимпанон са једним од првих јавних часовника у београдској средини.

У анализи избора локација, дорћолска, староварошка и савиначка основна школа, изграђене у размаку од једне деценије на самом прелазу векова, морају се посматрати као упоришне тачке у повезаном систему асистенције наглашавања друштвеног, а пре свега националног развоја, кроз симболички просветни појас који повезује дунавску са савском обалом.

слика 187 и 188. Основна школа „Краљица Марија”, 1933, арх. Десанка Манојловић, Булевар Ослобођења 219д, Београд (фонд ИАБ ТД)

У сасвим другачијем контексту важно је посматрати планирање основне школе „Краљице Марије” на Вождовцу која је изграђена 1933. године према пројекту архитекте Десанке Шанке Манојловић на простору између Булеvara Ослобођења 219д и Јове Илића 154. Грађевина је конципирана као дупла угаона блок ламела са четири слободне фасаде од

којих је прочеље усмерено према Авалском путу, а дворишна фасада према улици Јове Илића. Хоризонтално канелиране бочне фасаде утиснуте су у угаоне партије стварајући снажна конкавна улегнућа којима доминирају прилазна степеништа и главни улази у школу над којима се налази залучена, такође канелирана, форма са недвосмисленим импликацијама архитектуре амстердамске школе Ериха Менделсона и Мишела де Клера. Ипак, замколики ефекат архитектуре умирен је плошним фасадним панелима средишњег дела који повезује две куле изнад улаза.

У питању је део шире акције надлежних институција државне власти за изградњу основних школа на периферији града како би се омогућио свеж ваздух и ширина кретања дечјем подмладку. Са друге стране, један од најважнијих фактора у одређивању локације је и нарочита пажња коју је Београдска општина током међуратног периода почела да поклања изградњи основних школа на периферији „како би се деци са предграђа ускратила далека пешачења до удаљених школа, ближих центру вароши”.³³⁸

Сама по себи експанзија изградње нових школа и факултета, нарочито током међуратног периода, била је део процеса који је требало да одговори на екстремно увећање броја новопридошлих становника у престоницу нове државне заједнице Краљевине СХС/Југославије након Првог светског рата. Због тога се, осим нових основних школа, приступило изградњи педагошких установа намењених средњошколском узрасту попут струковних академија и гимназија.

³³⁸ Аноним, Подизање нове модерне Основне школе на предграђу Краљице Марије, *ОН* 22 (1. јун 1933), 432-433.

*слика 189. Трговачка академија, 1929, арх. Јосиф Најман, Цетињска 7, Београд
(колекција М. Јуришића)*

Међу првима у овом низу изграђена је Трговачка академија 1929. године на углу Цетињске 7 и Деспота Стефана према пројекту архитекте Јосифа Најмана.³³⁹ Ова школска установа је формирана у јеку афирмације економске наставе у Србији која је изнедрила још једно градитељско остварење сличне просветне намене у непосредној близини. Наиме, 1939. године на углу Цетињске и Хиландарске 1, према пројекту архитекте Драгомира Живојиновића, изграђен је „Дом трговачке омладине” културне и просветне намене. Најманова и Живојиновићева угловница практично и наменски у непосредној близини међусобно кореспондирају, што је вероватно и било предвиђено, али је њихов архитектонски раскорак и више него евидентан. То је пре свега одраз сензибилитета аутора али и фактора локације које заузимају не у међусобном односу већ у контексту затеченог амбијента. Релативно здепаста форма трипартитног засеченог волумена двоспратне угаоне грађевине Трговачке академије изграђена је на пространој локацији која је омогућила распростирање бочних крила зграде. То је један од разлога зашто аутор

³³⁹ Đurić Zamolo, Divna. „Јевреји-градитељи Београда до 1941. године”, *JIM Zbornik* 6, Београд 1992, 216-244.

академије није претендовао да у складу са предвиђеним капацитетима попуне школских места и избора учионица и наменских простора, попут библиотеке, амфитеатра, стана директора и др. планира грађење у висину. Истовремено, благи пад Цетињске улице пружио је адекватну висинску разлику са улицом Деспота Стефана која додатно наглашава ретикулацију зидних маса и компоновања разуђене вертикалне платформе угаоног pročеља.

Насупрот таквој концепцији, зграда Дома трговачке омладине користи позицију висоравни платоа испред „Политике” којим поред овог предузећа и Занатског дома доминира у простору и маркира прилаз Хиландарској улици. Ипак, значајног удела у избору строгих и стреловитих вертикалних волумена конструкције угаоне вертикале одређивале су и релативно невелике димензије расположиве локације за изградњу што је условило изградњу објекта у висину а тиме и појачавање вертикалног ефекта који се ненаметљиво уклопио у затечени амбијент .

слика 191. Прва мушка гимназија, 1938, арх. Милица Крстић, Цара Душана 65, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Експанзија изградње гимназијских зграда у Београду током четврте деценије XX века изнедрила је и три ингениозна и архитектонски међусобно веома блиска архитектонска решења. Током периода између 1936-38. године изграђене су Прва мушка гимназија на Дорћолу у Цара Душана 65, (арх. Милица Крстић, 1936)³⁴⁰ затим Пета

београдска гимназија у Илије Гарашанина 24 као и Шеста београдска гимназија у Милана

³⁴⁰ Pijevski, Aleksandra. „Breaking Ground. Pioneering Women in Serbian Architecture”, MoMoWo: 100 Works in 100 Years. European Women in Architecture and Design: 1918-2018. Editors Ana Maria Fernández García, Caterina Franchini, Emilia Garda, Helena Seražin. Založba ZRC, France Stele Institute of Art History ZRC SAZU, Ljubljana 2016, 258-261; Putnik Prica, Vladana. „The Role of Female Architects in Designing Schools in Belgrade (1918-1941)”, MoMoWo Symposium 2018: Women’s Creativity since the Modern Movement (1918–2018), 2018, 1015-1025.

слика 190. Пета београдска гимназија, 1937, арх.Предраг Зрнић, Илије Гарашанина 24, Београд (календар за 1940.г.)

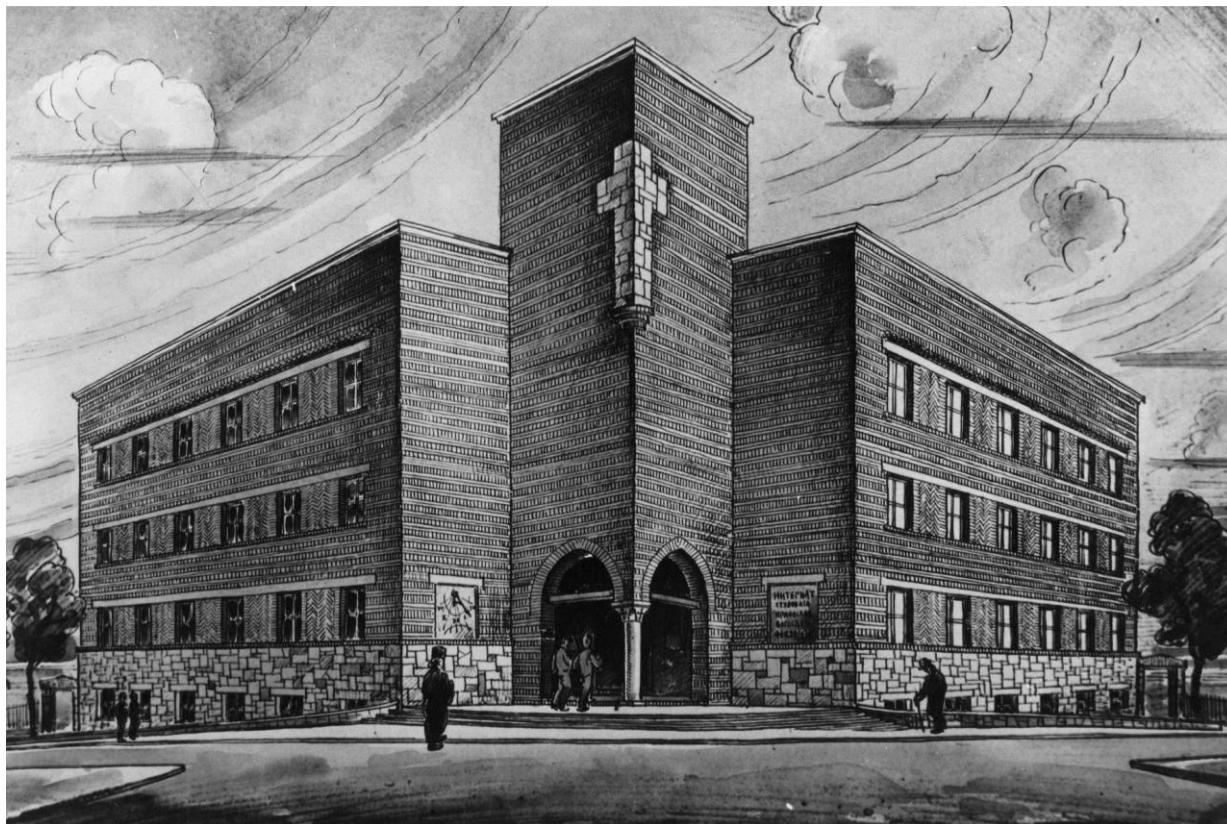
дорћолска гимназија се намеће али комуницира са амбијентом, доминира различитим начинима изведбе два угла која фланкирају прочења при чему је главни улаз маркиран вертикалним волуменом степенишног светларника који наглашено испада изван равни фасадног платна. Архитектура дорћолске гимназије арх. Милице Крстић, показује високу консеквентност модерног духа грађења поштовањем начела безорнаменталности, хоризонталном ретикулацијом фасадних маса које сведоче о сложенем схватању модернистичких идеја ауторке али и прагматичности њеног креативног сензибилитета. Модерна шема рационалистичке дидактике у пројектима Пете и Шесте београдске гимназије наглашена је шемом безорнаменталне хоризонталне профилације смиренних плошних фасадних површина без наглашених суперпонирања маса. Међутим, залучени волумен угаоне вертикале, који надвисује објекат за два спрата, чини укупан доживљај масе живљом, а силуету визуелно динамичнијом као специфични носилац романтизујућих асоцијација.

Иако се тренутно не могу подвести под одређене разлоге у избору локација за изградњу, осим проширења капацитета средњошколског образовања изван централне градске зоне и у близини великих основних школа на Дорћолу, Ташмајдану и код Лиона, архитектура угаоних грађевина београдских гимназија уноси у домаћу средину нови дух ликовне реактивности измештањем фокуса са класично конципованих централних ризалита на конструкције угаоних вертикала.

Ракића (обе арх. Предраг Зрнић, 1937; 1938). Сва три објекта су конципирана као угаоне блок ламеле са четири слободне фасаде које излазе на три улице и унутрашње двориште усмерено ка спортским теренима.

Првенствено због урбанистичке позиције коју заузима у простору као и архитектуром коју носи,

Високошколско образовање у Србији је заузимало важно место у обнови српског идентитета, његовом потврђивању и развоју у складу са међународним стандардима већ од реформе кнеза Александра Карађорђевића током друге половине XIX века. Међутим, питање изградњи самосталних зграда факултета у Србији остало је горуће све до периода између два светска рата када је изграђено неколико наменски пројектованих високошколских установа међу којима и угаоне грађевине Богословског и Правног факултета.

слика 192. Богословски факултет, 1940, арх. Александар Дероко и арх. Петар Анагности, Мије Ковачевића 11, Београд (Архив САНУ, легат А. Дерока, Ф8)

Антологијско остварење архитекте Александра Дерока, угаона грађевина Интерната Богословског факултета Светог Саве у Београду³⁴¹ изграђена је 1940. године у Мије Ковачевића 11 као последња наменски пројектована зграда једне високошколске установе у Београду. Архитектуру трипартитног волумена кубуса бочних крила и конкавно повучене призме угаоне вертикале дефинише занимљиви ликовни синкретизам који у

³⁴¹ Илијевски, Александра. „Статус и значај грађевина Александра Дерока изведених у старом језгру Београда”, у: Стара градска језгра и историјске урбане целине - Проблеми и могућности очувања и управљања, ГЗЗСКГБ, Београд 2013, 326-341.

зениду уметничких опсервација аутора обједињује модерне форме и традиционалну, фолклорно обојену фасадну пластику. Доминантна је функција која је несумњиво утицала на обликовање коначног волумена конструкције угаоне вертикале због чега је дисциплинована модерна геометрија исткнутих кубуса преузела визуелни примат а знаковитост контекста постала још израженија. Избор локације за изградњу Интерната је од 1926. године узурпирао читав низ административних несугласица поводом различитих питања избора локације, куповине, експропријације земљишта и др. Иницијативу за избор локације је потребно тражити у примарној функцији овог духовног центра. Наиме, грађевина Интерната није пројектована да се намеће својом архитектуром нити да комуницира са амбијентом већ да се у аскетској осами посвети животу унутар духовног оквира коју чине њени станари. Само се тако могу разумети разлози у анализи фактора за избор локације за изградњу Интерната на тада далекој периферији, на узвисини са погледом на Дунав, изван градских искушења и ниским потребама световног живота.

*слика 193. Правни факултет, 1940, арх. Петар Бајаловић,
Булевар Краља Александра 67, Београд (колекција Иван Р. Марковић)*

Свакако, један од главних фактора који је утицао на избор локације за изградњу Правног факултета, изграђеног 1940. године према пројекту архитектке Петра Бајаловића на углу Старине Новака и Булеvara краља Александра 67, је чињеница да се овом грађевином

заправо затвара „академски блок” са Универзитетском библиотеком и Технолошким и Машинским факултетом до Рузвелтове улице, изузимајући данашњи хотел „Метропол Палас” (Metropol Palace) који је иницијало имао другачију намену. Ипак, то не објашњава ингениозно и посве оригинално архитектонско решење архитекте Бајловића које успешно измиче историгорафској валоризацији порекла аутоске дидактике и естетичког израза. Иако блиско архитектури ар декоа, модерна концепција слојевито интерпретираних елемената конструкције угаоне вертикале несумњиво ефектно маркира раскрсницу изузетно прометних градских саобраћајница, кореспондира са данас реконструисаним здањем пожарне команде, на суседном углу ниже улице Старине Новака, истовремено удовољавајући захтевима средине.

Видно изражена тенденција ка скулптуралном обликовању, главна фасада се истапа из угаоног ризалита којим доминирају вертикални волумени јарбола за заставу изазивајући у новијој историгорафији подвојена мишљења, а у широј јавности различита осећања. Међутим, чињеница је да архитекта Бајловић пројекту разраде фасада није приступио линерано већ као специфично компонованој екстензији овоидног појаса третирајући све фасаде као једну непрекинуту нит. Иако је едидентно да облик прати функцију, ретикулација фасадних маса, често неуједначен распоред фенестрације доприноси живљем и динамичнијем изгледу. Такав ефекат није само резултат ауторске умешности нити конкретне функције високошколске установе већ комплетирање визуре која проистиче из потребе оплемењивања затеченог амбијента. Ово је веома важно стога што је аутор прихватио изазов да објекат буде сагледив са свих страна прилагођавајући га конструктивно али и естетички угаоној партији грађевинске парцеле као и пространом поливалентном простору парковски уређене површине. Поставља се питање: зашто је то важно?

Наиме, комплетан потез ташмајданског парка, измештањем гробља од цркве Светог Марка током међуратног периода, уређен је као парковски простор, дакле две деценије пре изградње Правног факултета. Истовремено, треба имати у виду да на простору Малог Ташмајдана није планирана изградња, већ искључиво зелена површина коју је архитекта Бајловић свакако имао у виду пре почетка пројектовања зграде факултета. Као саставни део визуре из парка према Булевару Краља Александра и Старине Новака, архитектура задње фасаде Правног факултета успешно и ненаметљиво кокетира

са зеленом парковском површином као саставни део амбијента намењеног одмору и рекреацији.

слика 194. Универзитет „Мегатренд“, 2010, арх. Љубомир Јанковић, Грамшијева 8, Нови Београд (www.google.rs/maps)

Коначно, изградња угаоне грађевине Универзитета „Мегатренд“ (Megatrend) у Новом Београду (арх. Љубомир Јанковић, 2010) наставља низ наменске изградње високошколских установа на угаоној позицији као прва таквог типа у Београду од Другог светског рата. Имајући у виду довољно расположивог простора око грађевинске парцеле, односно једне четвртине градског блока коју заузима, аутор се определио да компоује занимљиво угаоно решење *hi tech* архитектуре чије су форме намерне да узбуде и задиве посматрача, укажу на креативност институције у коју се улази и која би требала да производи исте такве кадрове склоне експерименту и динамици пословања.

У избору локације је сасвим извесно учествовало неколико фактора попут приступа великим саобраћајницама које омогућавају брз и једноставан приступ са различитих страна, близину неколико корпоративних центара али и фактор најмногољудније београдске општине са преко 300.000 становника.

Фактори квалитета и избор локација за изградњу угаоних грађевина индустријске намене

Анализа параметара за одређивање потребних фактора најповољнијих за изградњу угаоних грађевина индустријске архитектуре је упадљиво изостала из досадашњих прегледа новије српске историографије из једноставног разлога, стога што функцији индустријских постројења, фабричким зградама или магацинима из објективних разлога најчешће не погодује угаони облик грађевине. Иако би на угаоној грађевинској парцели, просторно и у циљу ефикасније функционалне продуктивности било очекивано простирање погона, такав план је нерентабилан и сувишан стога што индустријска архитектура не повлађује естетици већ облику, односно функцији коју тај облик мора да прати. На то највише утичу саобраћајни фактори ефикаснијег прилаза објекту, затим, могуће предиспозиције близине речних обала, аутопутева или железничке пруге али и систематизација простора прилагођена стандардима имплементације машина, њиховом међусобном растојању и др.

Током читавог XIX и XX века појам индустријске архитектуре у Београду је превасходно подразумевао кубичне волумене једноставних форми индустријских погона међу којима, ипак није недостајала естетичка резонанца нарочито током периода између два светска рата.³⁴² Са друге стране, ако подразумевамо да је сектор индустрије припадао привредној делатности, у овај веома сужени круг угаоних грађевина можемо начелно уврстити мала и средња приватна предузећа попут апотека, алатница и радионица.

³⁴² О томе сведочи еклектичка архитектура зграда за погон, односно за становање радника у комплексу фабрике авионских мотора у Раковици, дело архитекте Фрање Урбана изграђено између 1929. и 1933. године. После Другог светског рата овај комплекс је припао новој фирми за производњу машина и трактора ИМТ.

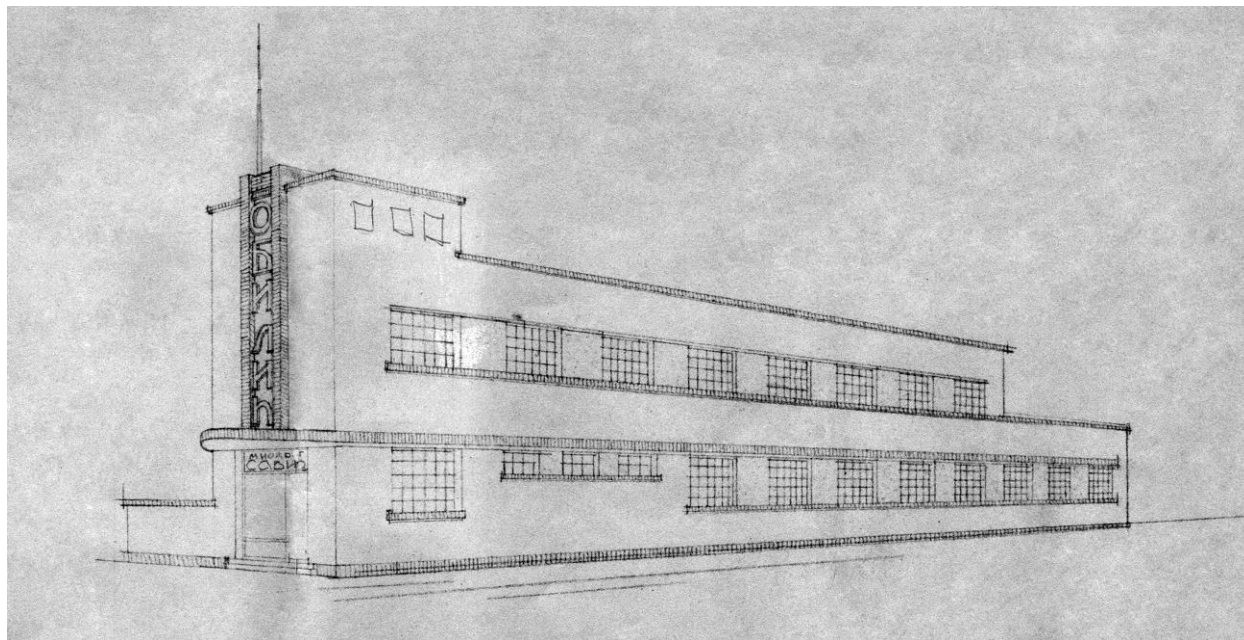

*слика 195.Зграда „Солид”, 1932, арх. Јан Дубови, Никодима Милаша 7, Београд
(фото Јована Вулевић)*

Београдске апотеке су осим стамбене и комерцијалне, односно продајне намене фармаколошких производа, садржавале и интерне лабораторије за справљање лекова. Ипак, угаона архитектура ових апотека, попут „Делинија” на Славији, не носи специфична обележја појма индустријског градитељства, већ се сврставају у ред уобичајених приватних приземних и једносратних кућа каквих је у Београду крајем XIX века до почетка Првог светског рата било скоро на сваком углу. Међутим, важно је препознати да је фактор у одређивању локације, односно избор места за апотеке био преваходно комерцијалног карактера у најужем делу градског центра због фреквенције пролазника али и адекватне везе са саобраћајницама за довожење репроматеријала.

Једно од најзначајнијих градитељских остварења чешког архитекте Јана Дубовог у Београду, зграда алатнице „Солид”, изграђена на углу Никодима Милаша 7 и Албанске споменице 1932. године, представља занимљиво архитектонско решење које се у модерном духу грађења опрашта од декора, посвећује стереометријској концепцији ликовног израза и гради слику која није намерна да засени већ да пружи адекватне услове

рада корисницима, радницима у алатници. Имајући у виду да је зграда оријентисана у правцу југ-југозапад, намерно или складу са зацртаним растером улица, велики прозорски отвори, лоцирани на оба тракта као и на угаоној залученој вертикали нуде довољно дневне светлости штедећи електричну енергију током дана.

слика 196. Алатница „Обилић”, 1938, арх. Миладин Прљевић, Малешка 1, Београд (ИАБ)

Избор локације која подједнако нуди обиље дневне светлости без опасности да је заклоне суседни објекти, погодна удаљеност изван града због производње буке и блиска веза са Топчидерским друмом, данашњом улицом Кнеза Милоша која је представљала саобраћајну тангенту јужног и северног дела града, Раковице и Теразија, свакако су погодовали плановима за изградњу браварске радионице „Обилић” Миодрага Савића у Малешкој улици. Иако није реализован, пројекат архитекте Миладина Прљевића из 1938. године за мало привредно предузеће, на данашњој узвишици између Франша д` Епера и данашње удолине „Прокопа”, нуди комплетан увид у избор фактора за изградњу оваквог објекта који се сврстава у категорију лакше или чисте индустрије. Примерено ликовном сензибилитету аутора, архитектура објекта који више личи на уметнички изложбени павиљон него на браварску радионицу, наглашава волумен издуженог паралопипеда чија динамика модерне форме, степенасто низање спратних кубуса и копозиција угаоне

вертикале са јарболом и дедикационим натписом „ОБИЛИЋ” делује скоро идеалистички чак и данас у још увек „ретком насељу”, осам деценија касније.

слика 197. Зграда „Комтрејд”, 2012, арх. Милан Димитријевић, Савски насип 7, Београд
(<https://pcpress.rs/comtrade-karijera-po-meri-inzenjera/>)

Дакле, угловница на више нивоа из оправданих функционалних разлога није проналазила масовнију примену у обликовању индустријске архитектуре, иако, не треба заборавити да овом привредном сектору данас не припада само тешка или обојена индустрија већ и фармаколошка и ИТ индустрија која не захтева нарочите функционалне параметре који могу уназадити или укунути естетичност. Иако композиционо недовољно убедљиве и поред евидентне, отворене интенције аутора да нагласи структуру угла, *hi tech* архитектура кубичних форми и експресивних момената динамизма и стреловитости, међу малобројним индустријским угаоним објектима у Београду истичу се зграде компанија „Comtrade” и „Pharma Swiss”. Главни фактори у одређивању локације за изградњу ова овјекта је близина примарне саобраћајне мреже попут Аутопута и аеродрома. Док је грађевина која производи рачунаре и води наставу за ИТ сектор ближа граду, супротно је окренута индустрија лекова и хемијских производа на периферију из безбедносних разлога по околину, а у складу са важећим законима о еколошкој заштити средине.

Сврставајући штампарије у ред индустријских објеката или производних погона, из горе већ поменутих разлога функционалне природе, у Београду је забележен само један пример пословно-производне угаоне зграде штампарије. На измаку четврте деценије XX века у непосредној близини исушене баре „Венеција” изграђено је репрезентативно угаоно здање Државне штампарије реализовано 1939. године према пројекту архитекте Драгише Брашована.³⁴³ Нарочито је интересантна чињеница да је од свих пристиглих радова на конкурс за извођење овог индустријског здања само Брашованово решење предвиђало угаону блок грађевину. Нарочита вредност архитектонског корпуса садржана је у начину обликовања две примарне целине објекта које подједнако наглашавају конструкцију угаоне вертикале кроз једноставне форме и облике дисциплиноване геометрије модерног духа градње. Прву целину чини монотono симетрична и визуелно претешка база кубичног волумена до петог спрата коју релативно прозрачују масивни стубови у приземљу зграде. Друга целина, од шестог до десетог спрата, је волуметријски растреситија творећи фрагментисану конструкцију слојевито уклопљених кубичних форми које граде угаону кулу. Грађена као индустријски објекат измештен изван гушћег градског насеља са акцентовањем на близину саобраћајних путних, пружних и речних веза, сложена композиција угаоне куле успоставља комуникацију са западним прилазом, а не са градом како би се пре могло очекивати. Иако антологијско дело архитекте Драгише Брашована зграда Државне штампарије у домаћој и иностраној историографији до данас није јасније окарактерисана као тип угаоне грађевине.

³⁴³ Stojanović, Bratislav. „Arhitekta Dragiša Brašovan”, *Urbanizam Beograda* 51 (1979), 17–31; Кадиевић, Александар. „Живот и дело Драгише Брашована (1887–1965)”, *ГГБ XXXVII* (1990), 141–173; Бркић, Алексеј. *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980*. Београд: Савез архитеката Србије, 1992.

Параметри развоја и обликовања

Урбанистички параметри

Све комплексности развоја архитектуре угаоних грађевина морају се посматрати кроз анализу елемената који творе јединствени механизам законитости простора и садржаја, функције и конструкције као и естетичности пресудних у визуелној перцепцији неутралног посматрача, односно задовољавању услова за становање и рад непосредног корисника. Као сингуларни градитељски моменти у процесу пројектовања урбанистичке физиономије града, угаоне грађевине представљају неизоставне мотиве сваког плана просторног решења раскрсница и тргова, саставни део градског блока, његов маркантни почетак или тријумфалну завршницу.

Место и улога угловница у процесу просторног планирања, у најширем смислу, проистиче из методологије креирања морфолошких карактеристика облика градских блокова, односно карактеристика архитектуре поливалентних простора. У том правцу могуће је идентификовати две примарне групе: **интерполиране**³⁴⁴ и **слободне** угаоне грађевине. Примери који припадају првој групи деле се на две подгрупе које се најуже везују за структуру градског блока, односно план поливалентног простора. Друга група, такође садржи две подгрупе примера који се односе на специфичне градитељске типове угаоних полублок и блок грађевина, односно на приватне куће, виле и слободне објекте мањих димензија. Осим овога, изузетно је важно нагласити да се у анализи архитектонске историје различитих јавних простора и конкретних примера београдских блок и полублок угловница примећује интересантна аномалија која делује као везни фактор у дифузији две целине.

³⁴⁴ Кадијевић, Александар. „Интерполације у београдској новијој архитектури. Неомодернистичка ауторска интерполација у Таковској улици (2003-2008)”, *Наслеђе X* (2009), 203-212; Алфиревић, Ђорђе., Алфиревић, Симоновић Сања. „Интерполација у архитектури: приступи пројектовању интерполираних објеката и „спона” као интегративни елементи”, *Архитектура урбанизам* 41, Београд 2015, 24-39; Алфиревић, Ђорђе., Симоновић, Алфиревић Санја. „Projekтованје interpolacija: Razgovori sa arhitektima Svetislavom Ličinom, Spasojem Krunićem, Branislavom Mitrovićem, Goranom Vojvodićem i Jelenom Ivanović Vojvodić”. *Arhitektura i urbanizam* 45, Београд 2017, 52-71; Николић, Душица. „Београдске интерполације архитекте Константина Јовановића”, *Наслеђе XVIII* (2017), 9-23.

На обједињеном шематском приказу констатовано је да две трећине типова угловница, међутим не морају нужно бити везани за затворени систем градње, односно градски блок, већ могу егзистирати и као делови целина поливалентних простора, затим у систему прелома ламела, на местима промена праваца низа грађевина и др.

Из сваког од наведених типова произилази и специфична редукција схеме архитектонске конструкције, облика и естетичких правила које нуде различита решења усаглашених са планираним или дефинисаним програмом урбанистичког растера. Ипак, круто сагледавање проблематике порекла типолошке структуре угаоних грађевина само на основу анализе облика грађевинске парцеле или степена њене кохеренције са целином блока је у сваком облику критичке денунцијације неутемељено и унапред осуђено на пропаст из неколико основних разлога. Наиме, грађење такве структуре представља искључиво одраз спонтаних или пројектованих трансформација урбанистичког плана.³⁴⁵ То значи да и у процесу планирања угаоних грађевина у новоизграђено, односно интеграцију у затечено градско ткиво важе иста ограничења која се односе и на остале типове грађевина нарочито ако имамо у виду примере и могућности екстраполација насталих као последице одсуства грађевинских норми, непланске изградње и рушења, ратне девастације и др. Структура градских блокова се отуда мора посматрати као бинарни систем, живи организам који настаје, развија се и трансформише прилагођавајући се свим захтевима епохе, правилима надлежних закона, конфигурацији терена, интерним жељама наручилаца и сензибилитету аутора.

Питање порекла фактора утицаја на избор локације, а потом облик угаоне грађевине, је потребно посматрати као посебне студије случаја јер ако би смо са

³⁴⁵ Максимовић, В. „О идејно-естетским проблемима архитектуре и урбанизма Београда”, *Техника* 5, Београд 1959, 717- 731

критичког аспекта линеарно посматрали морфологију угловнице као одраз структуре места то би практично значило да основа угаоне грађевине нема куд и да је њена просторна али и ликовна концепција предодређена обликом угаоне парцеле. Такво површно тумачење заправо представља одраз досадашњег непостојања методологије проучавања и констатовања теоријске идентификације архитектуре угаоних грађевина, а тиме и дефинисања постулата морфолошког стабла тј. свих чиниоца који класификују једну грађевину као угаону. Ово је изузетно важно стога што се превасходно мора направити јасна и недвосмислена разлика између **угаоне куће** и **куће на углу**. Заправо, ако сваку грађевину лоцирану на угаоној позицији градског блока дефинишемо као „угаону” тиме би се истовремено банализовао сваки критички поступак утврђивања теоријске идентификације угаоног момента, а процес историографског проучавања овог специфичног градитељско типа трајно обесмислио.

Због тога се оправданост рачунице да морфологија архитектуре угаоних грађевина „проистиче из облика блокова чији је тип матрице проузрокован условима њиховог настанка”³⁴⁶ може прихватити само делимично имајући у виду да је у питању повезани систем асистенције различитих фактора који делују у зависности од процеса задржавања затеченог капиларног система саобраћајница или пројектовања новог праволинијског растера улица без обзира на затечено градитељско наслеђе.³⁴⁷

У том правцу, о архитектури угаоних грађевина интерполираних у градски блок, драгоцене информације нам пружају различита искуства XIX века када су учињени први покушаји европеизације урбанистичке физиономије српске престонице. Београд са десне обале Саве и Дунава је само у три наврата прихватио праволинијску ретикулацију уличног растера која је делимично реализована током 1832. године према нацртима Франца Јанкеа, затим 1867. године према пројекту Емилијана Јосимовића и напослетку 1888. године парцелизацијом простора „Енглезовца” на иницијативу Френсиса фон Макензија. Први је предвиђао урбанистичко уређење западне падине Врачара према данашњој улици Кнеза Милоша и новом градском језгру са комплексом државних зградама, српским кућама и дућанима далеко изван домашаја турских топова на Београдској тврђави. Три деценије касније, други план је деловао свеобухватније и подразумевао је такође урбанистичко

³⁴⁶ Šobot, Radmila V. *Beogradska kuća na uglu u periodu između dva svetska rata 1919–1941. godine*, Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 1991, 5.

³⁴⁷ Somborski, Miloš. „Problemi urbanističkog planiranja Beograda”, *Arhitektura* 1–4 (1951), 5–10.

уређење „Оног дела Вароши ван шанца” односно простор северне падине од данашње Васине и Узун Миркове улице до обале Дунава. Оба плана су реализована само делимично при чему је настао данашњи праволинијски растер улица у овим деловима града са правоугаоним градским блоковима.

Генерално посматрајући, тада и данас, урбанистичко планирање уличног растера не подразумева нужно пројектовање угловница које би маркирале преломе градских блокова стога што овај градитељски тип не мора да робује градитељској инерцији постојеће целине или амбијента јер свака угловница треба да представља засебан архитектонски доживљај те јој се стога мора оставити сразмеран простор за креативност. Таквој врсти „планираног ослобађања” често прети „непланирани ларпуларизам” који се у београдској средини често поиграва на танкој жици са конфигурацијом терена и густином насељености.

Простране улице или булевари омогућавају адекватну видљивост према угловима градских блокова јасно наглашавајући архитектуру угловница, дајући им визуелни подстрек коју оне узвраћају дефинишући простор раскрсница и естетички утичући на оплемењивање визуре у том делу града. Ситуација је значајно другачија код гушћег уличног растера, ужих улица и неконтролисане висинске регулације објеката. Чини се да је Београд у том правцу имао срећу што су Јанкеова и Јосимовићева регулација на Врачару, односно Дорћолу, пројектоване на стрмом терену што истовремено представља велику погодност. Наиме, релативно узане улице у овим деловима града претиле су да недовољно истакну архитектуру угаоних грађевина на раскрсницама због чега би улога такве конструкције изгубила визуелни смисао да наглашава и буде наглашена. Конфигурација терена због тога на датим примерима има кључну улогу стога што стрме улице у правцу према Кнеза Милоша, односно Душановој улици омогућавају посматрачу да са различитих висинских кота посматра угловнице које без обзира на ширину улица постају видљивије нарочито ако се посматрају са нижег простора, нпр. од Душанове улице према Тргу републике.

Како је већ наведено, облик грађевинске парцеле са техничког аспекта не мора нужно да утиче на морфологију архитектуре угаоне грађевине иако се такав принцип најдоследније примењује углавном због личних економских интереса власника и поштовања регулационе линије. Наиме, власник грађевинске парцеле је најчешће

инсистирао на примени рационалне формуле максималног искоришћења простора и увећању стамбене квадратуре изградњом објеката до регулационе линије уличног тракта. Са једне стране, такав принцип је могао у целости да буде примењив на интерполиране, блок или грађевине лоциране на угаоној парцели са архитектуром која у морфолошком погледу не одговара идентификацији угловнице. Са друге стране, максимална искористивост површине грађевинске парцеле је била често технички неостварива или неисплатива, односно нефункционална и непожељна у случајевима изградње угаоних грађевина стога што би најистуренији угаони део творио неупотребљив унутрашњи распоред у овом делу објекта, док би без задњег светларника или задњег дворишта унутрашњост зграде била мрачна и недовољно проветрена. Због тога се примарна морфологија архитектуре плана основе угаоних грађевина заснива најчешће на двотрактном систему са међупростором светларника у унутрашњем дворишту, док се волумен угла засеца, заобљава или компонује са додатком истуреног еркера различитих планова основа.

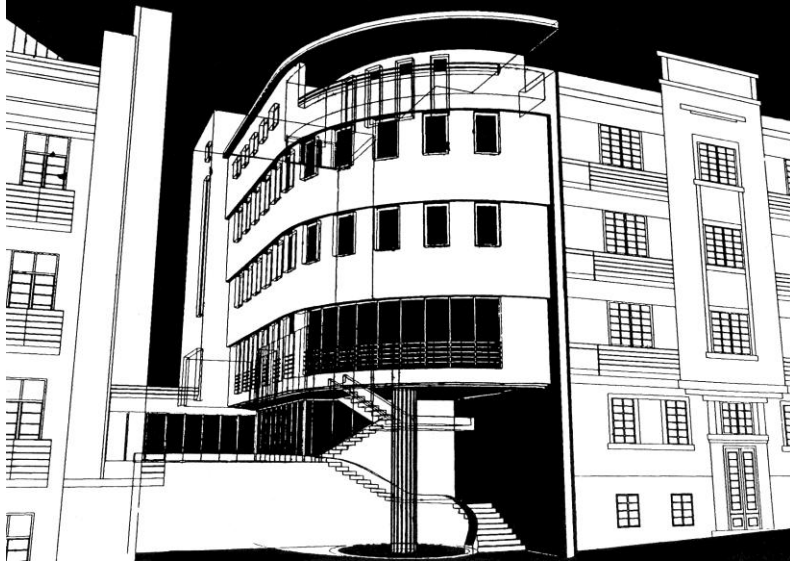
Засецање угла може бити прописано локацијским условима, жељом инвеститора или послужити као креативно средство аутора у оплемењивању архитектуре, а тиме и затеченог амбијента. Ипак, засецање или одузимање волумена конструкције угла може се приписати и функционалнијем решавању саобраћајница нудећи већу прегледност пре свега возилима која наилазе из различитих праваца. Са друге стране, повлачење конструкције угла, односно његово конкавно решавање може евентуално заменити недостатак градских тргова, пијацета и осталих типова поливалентних простора у зависности од конфигурације терена и пространости суседних саобраћајница. Имајући у виду довољно расположивог простора као и слободу пружања у правцима у којима је урбанистичка мрежа Београда могла да се шири, а што чини неспутано и данас нарочито према северним и јужним приградским општинама, такав третман архитектонске конструкције угаоних грађевина није се постављао као нужно средство у креирању тргова. Иако специфична конкавна повлачења постоје на бројним примерима у Београду, она нису представљала средство нужде, обавезан одраз локацијских услова нити жеља инвеститора већ искључиво предмет креативности, персонално перцепирање ликовности духа градње затечене епохе и самосвести аутора да просторно и визуелно, саобраћајну

раскрсницу учине пространијом, прозачнијом, а тиме и квалитетније осветљену дневном светлошћу.

Структура угаоне вертикале у архитектури, ипак не мора увек да сведочи о плурализму саобраћајница што само по себи намеће парадокс оправданости наглашавања угловности нпр. интерполација у грађевинском низу градског блока. Примери таквих псеудоугловница, ипак заслужују шири контекст разматрања, како у оквиру анализе урбанистичких параметара тако и индивидуалних захтева наручилаца. Може се идентификовати неколико типова псеудоугловница које настају као део урбанистичке матрице градског блока али задржавајући самосвојни идентитет. Првом типу припадају угаоне грађевине које представљају део планиране целине која услед различитих околности није реализована због чега се намеће нелогичност конструкције и ликовности такве врсте у затеченом простору. Конкретно, због прозачивања унутрашњости али и омогућавања ефикасније комуникације пешачког саобраћаја, издужени градски блокови захтевају повремено попречно расецање улицама или пролазима које на уласку, односно изласку могу да маркирају угаони објекти. Такав пример прати нереализовани пројекат пробијања пролаза између улица Бранкове и Југ Богданове 22 у којој је 1928. године према пројекту архитекте Јана Дубовог изграђена стамбена вишеспратница Миодрага Ћировића. Са данашњег аспекта, диспозиција архитектуре ове куће делује нелогично стога што представља део неостварене целине. Да пробијање пролаза између две улице није заборављено и да се од ове замисли није одустало говори у прилог и конкурс из 1993. године на коме је Прву награду добила архитекта Весна Лончар чија угловница је била планирана насупрот Ћировићевој стамбеној згради као достојан сусед Дубовијеве зграде.

слика 198. Градски блок између Бранкове и Југ Богданове улице (обележена зграда Ћировић)

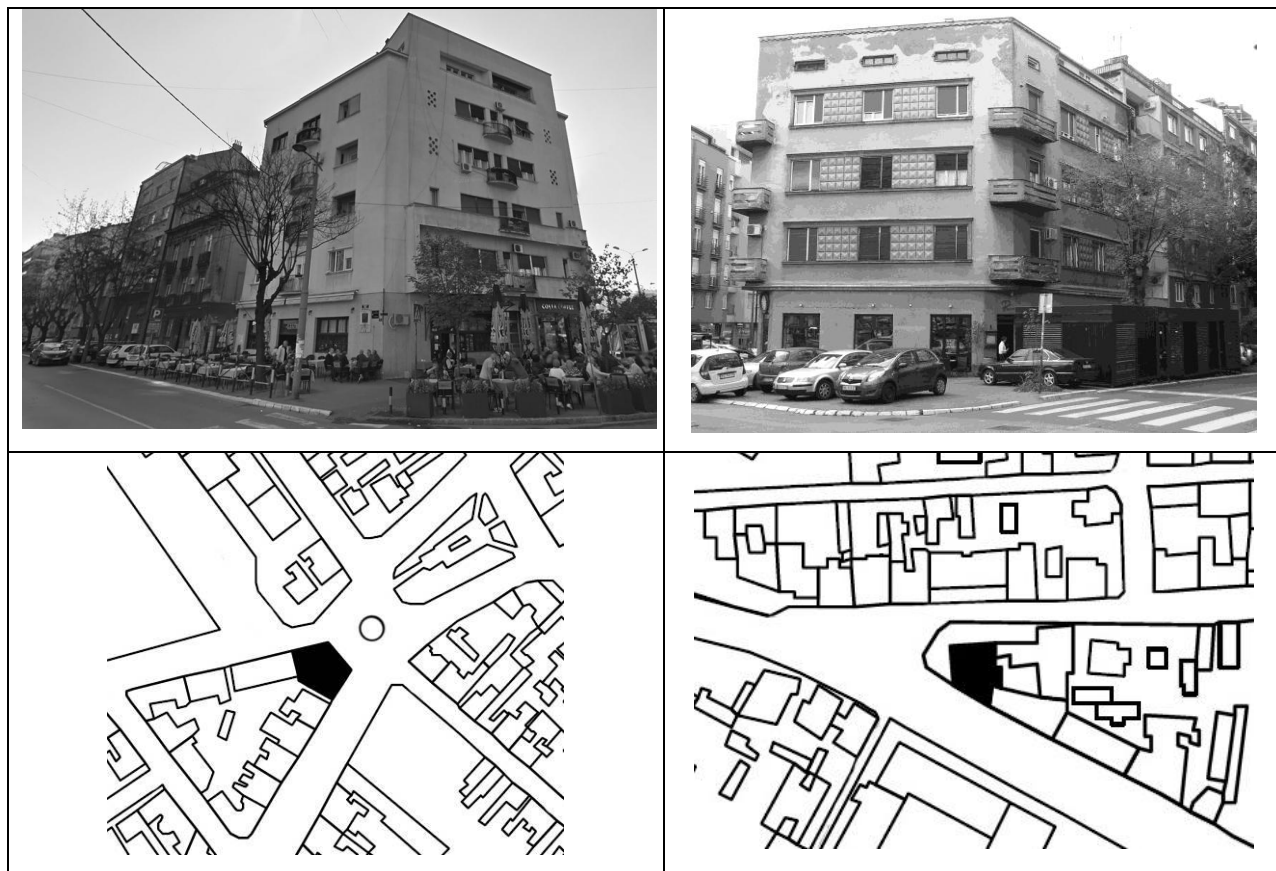
слика 199. Стамбена зграда (пројекат), 1993, арх. Весна Лончар, Југ Богданова 20, (каталог 18. Салона архитектуре, 8)

Другом типу припадају угаоне грађевине чија маркација угаоних профила није дошла до пуног изражаја као последица стихијски конципованог урбанистичког растера. Овом типу припадају две зграде архитекте Влајка Стојковића на углу Влајковићеве и пролаза према сцени позоришне зграде „Атеље

212”. На исти начин су псеудоурбанистички услови тривијалног решења релативизовали потенцијал микроурбане целине коју граде стамбене грађевине на раскрсници Палмотићеве и Милутина Бојића. Не доводећи до пуног естетичког израза изванредну архитектуру модерне вишеспратнице архитекте Ђуре Борошића, допадљиву стамбену грађевину са угаоним еркером, као рано остварење Милана Злоковића из 1926. године у Београду, препростор једнопородичне виле, једне од ретких у овом делу града, и стамбеног монолита који и ако габаритно прети да прогута слободни предпростор саобраћајне раскрснице, Структура повученог угла овог вишеспратног монолита успешно одолева негативном визуелном ефекту целине, чаак напротив.

Са аспекта проучавања поливалентних градских простора, без обзира на порекло естетичности, доминантност конструкције или поштовање висинске регулације, угаона грађевина нужно оцртава упоришне тачке градског блока што има изузетно велико значење у планиметријској концепцији града. Осим што наглашава раскрсницу, као релевантна одредница путања и места промене правца кретања саобраћајница, угловница заузима истакнуто место у решавању архитектонско-просторне композиције као урбанистичке сигнатуре које могу сценично да затварају целину скверова, тргова или раскрсница. Уколико просторном целином доминира један или више прелома хомогених структура градских блокова, угловнице су углавном решаване као волуметријски диктуси довољно децидни да утичу на креирање специфичних микроцелина у градском амбијенту.

Због тога је важно имати у виду да је угловница увек део блока, на овај или онај начин, али она заправо постаје и део трга ако се примени парадокс „преврнуте паралеле”. Наиме, ако један градски блок пројектованих пропорција центрипетално имплодира, творећи ефекат вертикалне огледалске пројекције, а потом преврне за 180 степени и развуче на најмање 50% обима, добија се поливалентни простор парка, трга или неког другог јавног простора уоквиреног датим објектима.

слика 200-203. Стамбене зграде, арх. Леонид Макишејев (1940, горе лево), арх. Фрањо Урбан (1934, горе десно), (колекција Иван Р. Марковић)

Такав концепт у београдској средини је присутнији на простору мањих скверова, односно пространијих раскрсница него на простору тргова. Ови својеврсни урбанистички цепоци затворених градских целина често су наглашавани доминантним волуменима угловница попут стамбених зграда на углу Милешевске 54 и Цара Николаја (арх. Фрањо Урбан, 1934), односно Милешевске и Максима Горког 1 (арх. Леонид Макишејев, 1940)³⁴⁸ и др. Са

³⁴⁸ Миловановић, Милан. „Сећање на прошлост”, *Врачарски гласник* 53, 2004, 13.

друге стране, индикативно је да су неке од најзначајнијих и најфреквентнијих београдских саобраћајница маркиране управо угаоним грађевинама попут палате „Албанија” или хотела „Славија”, док је на другим, подједнако значајним локацијама, овај ефекат у потпуности изостао, попут раскрснице Кнеза Милоша и Булевара краља Александра. Због чега се онда угаона грађевина најчешће представља као неизоставни део поливалентних простора?

Појашњење најчешће проистиче из анализе критеријума настанка морфологије јавних тргова, скверова и сличних јавних простора у варијацијама три основна облика: круга, троугла и квадрата.³⁴⁹ У наглашавању таквих простора значај угловнице често промиче као „оријентир” иако се углавном не наводи тачан смисао овог појма у дефинисању конкретног значаја угаоних грађевина. Наиме, да ли је угловница само оријентир, односно показатељ места поливалентног простора или нешто више? Интересантно је у том погледу истаћи податак да простор београдског Трга републике заправо не дефинише ни једна угловница већ сасвим напротив, монументалне блок грађевине попут Народног позоришта и Народног музеја, Дома штампе и палате „Reunione”. Са архитектонског аспекта се на готово идентичан начин могу посматрати и остали градски тргови попут Славије, Трга Николе Пашића и Студентског трга. Дакле, о угловницама као оријентирима се не може говорити у контексту планиметрије тргова стога што ови градски простори не подлежу модалитету урбанистичке слике истости, односно једноставном универзалном модалитету уједначених правила настајања и опстајања.

Интересантно је да насупрот организованом планирању простора поливалентних површина тргова за најшире социјалне партиципације становника, угаоне грађевине у Београду као оријентир не само са функционалног аспекта, који спречавају лутање и стихију, већ и као препознатљиви визуелни отисци у визури града, заузимају несумњиво истакнутији значај у спонтано изграђеним целинама јавних простора који творе разнородне облике и садржаје. У њиховој целовитој анализи неопходно је успоставити дијалектички однос како на најшири тако и на конкретан простор, између идеје и концепта, односно анализе и синтезе. При томе је у значајној мери отежан приступ квалификацији и то не због квантификације угловница, чији прецизан број нам је познат

³⁴⁹ Роб Криер, *Елементи архитектуре*, Лондон 1992.

на основу анализе тоталног узорка, већ због специфичности програма али и свих захтева различитих простора градских саобраћајница које је у оквиру истраживања уловница неопходно изнети у кратким цртама. У питању су најчешће, саобраћајне раскрснице довољно простране да обезбеде широке друштвене и културне комуникације становништва.

Куриозитет је да такве малобројне примере у београдском миљеу творе две нарочито сложене урбанистичке концепције раскрсница које концентришу истовремено највећи број уловница на једном месту у граду. Прва је реализована у спонтано настајалој целини издужене зракасте форме сложене раскрснице пет улица и то: Косанчићевог венца, Топличиног венца, Задарске, Маршала Бирјузова и Поп Лукине која утиче као магистрална веза за наведене саобраћајнице. Другом, нарочито интересантном раскрсницом са косом пројекцијом улица Деспота Стефана и Џорџа Вашингтона у коју се улива и улица Ђуре Даничића, доминирају чак пет угаоних грађевина изграђених у периоду од 1886. до 1956. године.

Као предмет уосећавања, а не само синтагма разграничења саобраћајница или пешачког саобраћаја, уловница поседује дубљи значај, односно интезивније представља перцепирање власника или аутора према околини и припадајућој стилској епохи. Дакле, угаона грађевина не подлеже нужно правилима обликовања јавних простора стога што може подједнако бити ефектна и у затвореној средини микроцелина или урбанистичких залива. Шта више, осим ако структура угаоне вертикале није наглашено конкавна, угаоне грађевине најчешће не поседују адекватан наменски пројектован предпростор за разлику од репрезентативних блок грађевина, а не ретко и интерполираних стамбених зграда у низу. Одсуство таквог простора проистекло је из нерешеног питања како би он заправо требало да изгледа, односно на који начин организовати предпростор испред угаоне грађевине имајући у виду њену конвексну тенденцију пенетрације укаоног волумена у простора и визуелне динамике приближавања посматрачу?

*слика 204. Терaziје, 2010, визиура према Спомен Храму Светога Саве, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

Пре него што се констатују неке основне смернице у потенцијалном пружању одговора на ово питање треба имати у виду пре свега однос између амбијента и угловнице који се са урбанистичког аспекта у београдској средини од краја XIX века до данас готово без изузетка развијао спонтано и неплански. Одважност у визуелној перцепцији посматрача нпр. Официрског дома и суседне Официрске задруге је заправо одраз положаја локације који је стратешки искоришћен пошто се налазио у власништву војног сектора Краљевине Србије, а не плански конципованог предпростора који данас, захваљујући проширењу затечене раскрснице Ресавске, Масарикове и улице Краља Милана, као и партерним уређењем платоа испред пословне куле „Београд”, наглашава ове две градске палате. Ситуација са градским раскрсницама и поливалентним просторима је иста и у осталим деловима града, међутим таквом негативном визуелном тренду једино има капацитета да пркоси архитектура равне, закошене угаоне конструкције. У основи трапезоидне угловнице наглашавају форму пространим угаоним прочељима које по правилу доминирају амбијентом као на примерима Касарне VII Коњичког Пука, Основне школе „Краљ Петар Први” и др. Повлачењем угаоног прочења у дубину грађевинске парцеле,

остварен је адекватан предпростор са кога се објекат може квалитетно сагледати али и приступити. Из настале проблематике односа амбијента и тенденције угла произилази и реакција односа између поливалентног простора и специфичног градитељског типа полублок угловница. Под овим појмом се подразумева свака грађевина, без обзира на функционалну намену, која садржи три слободне фасаде док се четвртом, задњом фасадом ослања на суседне објекте из заједничке целине. У питању су, дакле превасходно угловнице лоциране на оштроуглим преломима градских блокова са тенденцијом засеченог угаоног прочеља.

*слика 205. Породична кућа, Дели Радивоја 7, Београд
(www.google.rs/maps)*

Коначно, трећем и најраспрострањенијем типу припадају псеудоугловнице приватних кућа и вила. Иако не зависе од саобраћајне регулације раскрсница, које се најчешће и не налазе у близини ових једнопородичних домова, нити као део система интерних пролаза, сокака и локалних стаза оправдање за потенцирање конструкције угаоне вертикале на приватним кућама могуће је идентификовати искључиво као одраз жеља власника и ликовног сензибилитета аутора. То је програмски концепт нескривеног

расположења диспаритета траженог и понуђеног а на крају усклађеног на заједничким интенцијама власника и уметника. Питање грађења ликовности и континуитета у хетерогеним градским блоковима, који се односе превасходно на изградњу приватних кућа и вила, често доводе у питање оправданост истицања конструкције угаоне вертикале, односно компоновање архитектуре једнопородичне куће као угловнице. Један од изузетно ретких примера спонтаног грађења уједначене архитектонске лексике која је непосредно омогућила формирање правилне урбанистичке целине лоциран је на углу улица Јаше Продановића и Руварчеве. Као капија просторне целине Професорске колоније из правца

Таковске улице, на овој раскрсници је у размаку од 15 година изграђено четири приватне виле чији скоро једнако засечени углови образују октогонални простор.

Из приложеног се може оправдано констатовати да угаоне грађевине не морају да представљају нужни или обавезни чинилац у перцепирању искључиво јавних простора тргова, паркова, скверова и великих раскрсница већ и самосталене моделе који како могу да нагласе тако могу и да буду наглашени, док се истовремено не укида могућност релативизације њиховог маркантног значаја у простору као што смо видели на претходним примерима.

Конструкцијски параметри

Међуспратна конструкција

Иако би са архитектонске али и историографске стране могла да се подвуче линија између најранијих дрвених и данас армиранобетонских међуспратних конструкција, без шире дискусије о њиховим техничким и технолошким перформансама и имплементацији током последња два века у архитектури српске престонице, такав приступ би заправо само неоправдано банализовао ионако недовољно познавање инжењерске дидактике конструкционог расклопа угаоних грађевина у домаћој историографији. Стога је, ипак важно констатовати до данас „незаписани” континуитет развоја система носача међуспратне конструкције у Београду на примерима угловница различите утилитарне намене.

Међуспратне конструкције се пре свега морају посматрати као конструкциони елементи који деле грађевину по хоризонтали, одређују спратност, односно висину етажа, затим као параметри комфора и битни фактори у одређивању хигијенских услова. Према начину грађења, системи међуспратних конструкција се могу поделити у три основне групе: монтажне, полумонтажне и монолитне. У зависности од типа угаоне грађевине, положаја и габарита током XIX века у београдској архитектури примењивани су разнолики типови монтажних конструкција. Међу првима се истичу истовремено и најзаступљеније међуспратне конструкције од дрвених греда чији је распон варирао у зависности од предвиђених димензија просторија до модуларности структуре објекта са

носећим зидовима унутар грађевине. Дрвене греде су биле нарочито погодне за краће распоне у приватним кућама и вилама до једног спрата као једноставније за обраду, постављање, одржавање али и јефтинији ресурс за изградњу. За разлику од монтажног гредног, комбиновани тип полумонтажне међуспратне конструкције између приземља и подрума је приближно од 80-тих година XIX века примењиван као „пруски свод”, односно систем гвоздених гредних носача испуњених полуобличастим травејима од опеке. Оваква међуетажна конструција је прописана правилником о изградњи као обавезна стога што је у контексту безбедности објекта и корисника унапређивала статичку стабилност и онемогућавала продирање влаге и подземних гасова из земљишта. За ово време, у домаћој архитектури је почео интензивније да се примењује систем подужне саћасте структуре међуспратних конструкција на принципу често називан „кара-таван” нарочито између таванице последњег спрата и таванског простора зграде који се задржао до краја Првог светског рата.

Систем полумонтажних међуспратних конструкција у архитектури српске престонице значајно је унапређен почетком треће деценије XX века применом иновативног „Хербст” система који је 1921. године први пут у Београду употребио инжењер Милош Савчић приликом доградње трећег и четвртог спрата на својој стамбеној згради на углу Топличиног Венца 14 и Кнеза Симе Марковића коју је пројектовао архитекта Данило Владисављевић. Може се рећи да је овај експериментални захват изазвао неверицу многих тадашњих стручњака инжењера и статичара због чега је на ову тему исте године у Општини града Београда одржан месни скуп инжењерског удружења.³⁵⁰ Систем „Хербст” је подразумевао префабриковане бетонске носаче плоснатих греда слаганих усправно „на кант” са међусобним размацама од 33 сантиметара преко којих су се потом ређали бетонски профили изливени на металним тракама као једноставна претеча савремених „ферт гредица”.

Током међуратног периода, као патент руског емигранта, грађевинског инж. Авраменка, установљен је нови стандард изградње полумонтажних међуспратних конструкција који је заменио стари систем дрвених греда али и унапредио још увек скуп систем монолитних међуетажних плоча јефтинијом конструкцијом. Укратко, како би се уштедело на времену за подизање грађевинских скела, као бочних подупирача оплата за

³⁵⁰ Споменица поводом прославе 50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889-1939, Београд 1939, 23.

изливање монолитних међуспратних конструкција од армираног бетона, систем „Авраменко” је подразумевао префабриковане армиранобетонске гредне ригле, односно елементе који су творили ребрасте носаче дужине три метра слагане на међусобном растојању од 33,3 сантиметара на сличан начин као и „Хербст” систем. За разлику од „Савчићевог” несумњиво рентабилног система градње, патент руског инжењера је заправо требало да одговори на потребе брзе изградње спратова без скупе механизације и дизалица градећи, према речима архитекте Владете Максимовића „по један спрат недељно”.³⁵¹

Системи међуспратних конструкција, као што су: „Хербст”, „Авраменко”, „Кат”, „Омнија”, „Новичић”, „Monier”³⁵² и др. само су неки од иновативних предлога који су у домаћој грађевинској струци од 1921. године примењивани на готово свим типовима грађевина па тако и у изградњи угловница. Међуспратна конструкција код монтажних и полумонтажних система је третирала угаону вертикалу у зависности од предложеног пројекта па је тако хоризонтална армиранобетонска греда била најпогоднија за пластичко прилагођавање планираном облику угла без обзира да ли се радило о засеченом, еркерном, обличастом или неутралном. Средином треће деценије XX века нарочито је интересантна зракаста примена „Хербст” система у међуспратној конструкцији бочних еркера на угаоној стамбеној згради Ристе Јовановића, дело архитекте Бранка Таназевића, између улица Кнеза Лазара 16 и Грачаничке 15.

Након Другог светског рата ситуација са различитим типовима система међуспратних конструкција се драстично променила увођењем јединственог стандарда изградње монолитних конструкција које су подразумевале превасходно армиранобетонске ливене међуспратне плоче чиме се истовремено, до данас завршава поглавље анализе и проучавања овог типа конструкција.

³⁵¹ Архитекта је овај податак усмено напоменуо током разговора са арх. Миланом П. Миловановићем 1995. године.

³⁵² На згради „Друштва за улепшавање Врачара” (1902) први пут је у Београду су примењени армиранобетонски носачи међуспратне конструкције овог типа.

Степениште

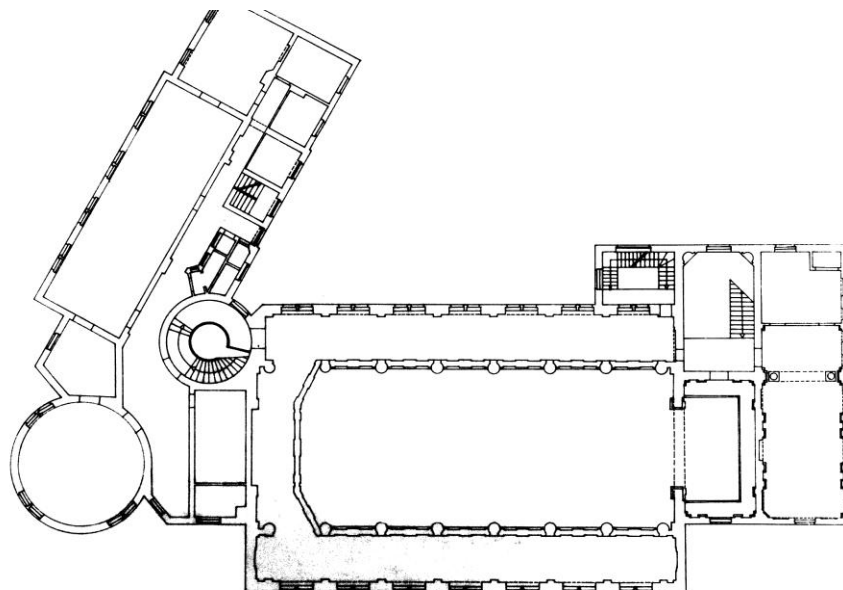
У архитектури угаоних грађевина у Београду током XIX и XX века, конструкција степеништа није представљала нарочито утицајан фактор на развој овог специфичног градитељског типа, односно само се на изузетно ретким примерима прилагођавала понекад просторно неуобичајеном габариту степенишног простора, уколико се радило о интерној конструкцији унутар објекта, док на већини других примера угаоних грађевина није значајније одступала од облика и типова стандардних конструкција. Заправо, према досадашњим резултатима проучавања на узорку од преко 500 примера степеништа пројектованих у периоду од 1858. до данас, не може се са сигурношћу потврдити да је постојао или да тренутно важи одређени технолошки или естетички образац предодређен за угаони тип грађевина. Ипак, то свакако не значи да преглед развоја конструкције степеништа не заслужује детаљанији преглед и валоризацију са аспекта историје архитектуре у анализи конструкционог расклопа угловница пројектованих и изграђених током последња два века у Београду

Конструкција степеништа се сврстава у категорију простора којим се обезбеђује брза и релативно једноставна вертикална комуникација између спратова. Може се поделити у две основне групе на: опште или јавно³⁵³ степениште (главно, улазно, свечано и др.) и споредно степениште (за послугу, противпожарно, тајно, доставно и др.). Облик основе степенишне конструкције зависи превасходно од броја и врсте степенишног крака који се пружа од једног до другог подеста, односно одморишта или у континуитету при чему се могу идентификовати њихови основни облици: једнокраки, двокраки, вишекраки, кружни, елипсасти и комбиновани. Осим формалног облика и начина изградње, конструкције степеништа такође могу бити интерне, ако су смештене у самом објекту, односно екстерне уколико зидани волумен вертикале степенишног силоса излази изван линије фасадне равни. Према врсти материјала од којих се производе, степенице могу бити дрвене, од природног или вештачког камена, од ливеног гвожђа, армираног бетона или комбиноване, док степенишне конструкције могу бити изведене на гредном систему дрвених носача, затим сегментне или конзолне чију тежину само са једне стране „образа” носи зидна маса или степенишни стубац.

³⁵³ Несторовић, Богдан. *Станбене зграде - Основи пројектовања*. Београд 1952, 64; Baylon, Mate. *Stambene zgrade*. Beograd: Građevinska knjiga, 1961.

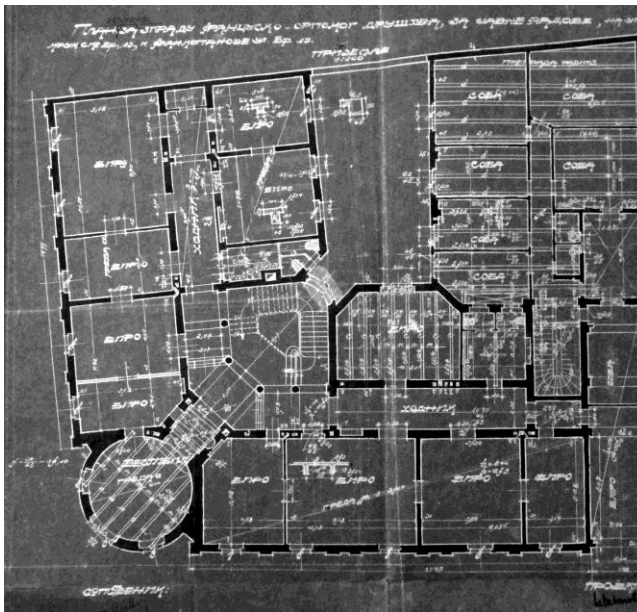
Током XIX века у архитектури угаоних грађевина у Београду степеништа су по правилу била интерна једнокрака или двокрака, смештана у задњи или бочни део приземних кућа водећи на тавански простор, а касније на први спрат. У циљу пружања веће функционалне продуктивности простора у угоститељским објектима кафана, гостионица и ресторана са преноћиштем, комбинована вишекрака степеништа са променом правца кретања су углавном смештана на бочним странама грађевина, као на примерима кафане „Грчка краљица” или у хотелима „Лондон”, „Оријент” и „Русија” који су имали два физички одвојена интерна степеништа за особље и за гостињске собе на спрату. Са друге стране, хотел „Славија” је један од првих хотела у Београду који је имао завојно степениште у централном делу објекта.

Крајем XIX и почетком XX века степениште је у угаоним приватним кућама и вилама углавном пројектовано у централном делу испод стакленог крова унутрашњег светларника (вила Димитрија Крсмановића). Облик конструкције је још увек уздржан, линеаран вишекраки са променом правца кретања и акцентовањем на декоративним елементима заштитне ограде од ливеног гвожђа. Први пут у архитектури угаоних грађевина у Београду степенишна конструкција је добила репрезентативни карактер у јавним здањима попут Народне банке, Београдске задруге, Офицерског дома, Офицерске задруге и др. Конструкција престаје да бива само функционална потреба и постаје предмет интересовања домаћих градитеља као средство у естетичком оплемењивању декоративног програма простора у коме се налази. Нарочито је карактеристичан пример међуспратне степенишне конструкције која је увезена из Аустроугарске и уз надзор дворског архитекта Јована Илкића инсталирана у централном делу Двора краља Милана, данашњем старом двору, односно Скупштини града Београда. Утилитарни значај ове конструкције је потиснут у други план иза раскошне обраде у дуборезу који степениште третира као скулптуру, а амбијент дворске сале као изложбени простор. Са друге стране, као својеврсни репрезентативни предпростори, улазни вестибили који су претходили степенишном простору пројектовани су да представљају нарочите угаоне трактове елипсасте (Београдска задруга) или специфичне кружне форме (Офицерски дом).

слика 206. Официрски дом, 1895, арх. Јован Илкић, Краља Милана 48, Београд
(фонд Б. Несторовића)

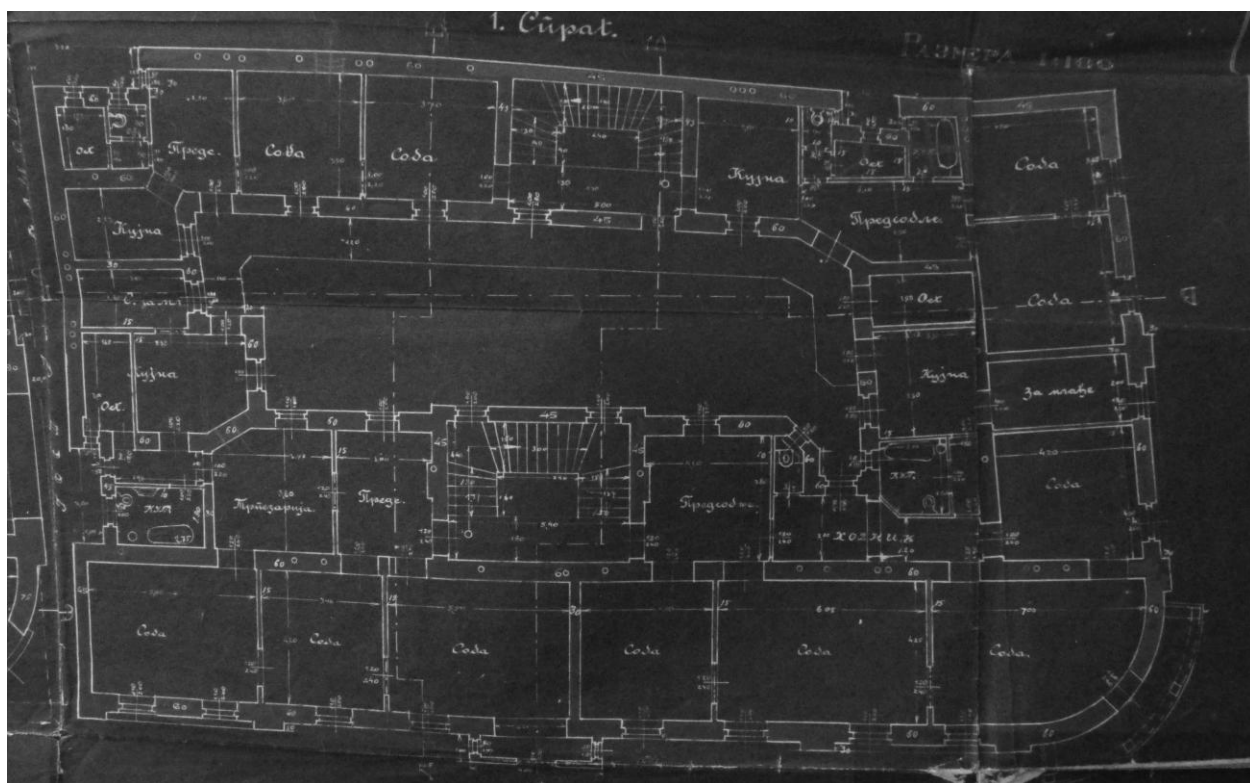
Решавање простора конструкције степеништа у архитектури приватних кућа и мултифункционалних стамбено-пословних угловница током периода између два светска рата у Београду се развијало готово по стандардизованом образцу иако није постојала званична регулатива која је прецизирала тачан положај степеништа у односу на план основе објекта. Коначно, тако нешто и није било могуће одлучити на правном нивоу имајући у виду различите облике грађевинских, а нарочито угаоних парцела. Због тога су градитељи најчешће прибегавали пројектовању завојног екстерног степеништа затвореног у зиданом вертикалном волумену, прислоњеног на средишњем делу уз један од трактова или лоцираног на зглобу, са прозорима усмереним према унутрашњем дворишту. Приступ са улице је био омогућен кроз дугачке и услед одсуства извора дневне светлости, најчешће мрачне ходнике, односно хаусторе. Међутим, еволуција простора, односно конструкције степеништа у међуратној архитектури Београда се не може и не сме посматрати линеарно стога што су за историографско проучавање, поред општих и стандарних форми, нарочито драгоцене варијације које су зависиле од положаја парцеле, рационализације простора или пак одавања просторног луксуза. Нарочито је карактеристичан облик степенишне конструкције у згради „Француско-Српског друштва за јавне радове” изграђене на углу Ресавске 17 и Крунске 13 (арх. Милан Антоновић, 1921). Ради се заправо о сложеној композицији два предпростора од улазног кружног вестибила и предприлазног подеста до

207и 208. Зграда „Француско-Српског друштва за јавне радове” (прочеље и основа приземља), 1921, арх. Милан Антоновић, Крунска 17, Београд (колекција Иван Р. Марковић; ИАБ ТД Ф 30-40-1921)

пространог отвореног простора репрезентативног главног степеништа. Због угаоне диспозиције у односу на прилаз са угла простор у коме је смештена конструкција главног степеништа визуелно делује као пентагонални вестибил омеђен колонадом стубова, са једне, односно са двокраком екстензијом у супротним правцима и централним подестом репрезентативног степеништа, са друге стране.

Иако представља подједнако маркантну архитектуру угловнице, стамбена зграда Николе Виторовића, изграђена 1922. године на углу Поп Лукине 1а и Маршала Бирјугова (арх. Никола Несторовић), не поседује репрезентативни прилаз већ само једноставно обликовано трокрако степениште са двоструком променом правца и по два подеста смештено у језгру објекта. Такво решење заправо није представљало одраз жеља власника или несналажење аутора већ најефикаснији одговор на рационално коришћење расположивог простора имајући у виду изузетно оштар угао грађевинске парцеле на којој је објекат изграђен.

слика 209. Стамбена зграда Милана Спасојевића, 1921, арх. Валерије Сташевски, Доситејева 21, Београд (ИАБ ТД Ф 3 21 1922)

Са друге стране, једно од првих великих градитељских остварења архитекте Валерија Сташевског с почетка међуратног периода у Београду представља репрезентативна стамбена зграда Милана Спасојевића изграђена 1922. године на углу Доситејеве 21 и Господар Јованове 56. Зграда је у основи изграђена као затворена блок форма са прстенастим просторним распоредом који се ниже по ободу грађевинске парцеле. Због тога је било неопходно пројектовати два степеништа, једно у тракту према Доситијевој улици као и једно према суседном објекту у подужном правцу Господар Јованове улице до кога се долази проласком кроз хаустор, односно из унутрашњег дворишта. Обе конструкције су трокраке са променљивим правцима и по два одморишта.

Кућа инжењера Александра Јуришића, изграђена 1930. године на углу Ђушине и Драже Павловића 17 улице, представља типичан пример организације једнопородичног дома са две степенишне конструкције од којих је унутрашња намењена власницима, а спољашња са улазом из унутрашњег дворишта предвиђена као економско степениште за послугу.

Са друге стране, кућа браће Стевана и Владимира Јакшића на углу Дубровачке и Високог Стевана 29, дело архитекте Валерија Сташевског из 1934. године, поседује интересно степениште смештено на угаоном зглобу и до нивоа првог спрата је интерно одакле постаје екстерно јер волумен затворене конструкције степенишног простора штрчи на првом спрату према унутрашњем дворишту.

На измаку четврте деценије XX века степенишне конструкције се све чешће јављају као једнокраке екстензије смештане према унутрашњем дворишу уз један од трактова, а ређе на угаоном зглобу. Један од таквих најизразитијих примера представља стамбена зграда Љубе Савића изграђена 1939. године према пројекту мађарског архитекте Карла Томана на углу улица Страхињића Бана и Тадеуша Кошћушког 36.

Према положају који заузимају у објекту, најчешће у централном корпусу или у задњем делу зграде према унутрашњем дворишту, простор у коме је смештена конструкција степеништа је по правилу интровертан, скривен од погледа јавности одговарајући превасходно утилитарном карактеру који је без превише ликовности захтевао брзу и ефикасну вертикалну комуникацију између спратова. Међутим, задржавајући обавезан функционални аспект, на појединим београдским угловницама простор степеништа је измештен из дубине зграде на прочеље, односно на један од

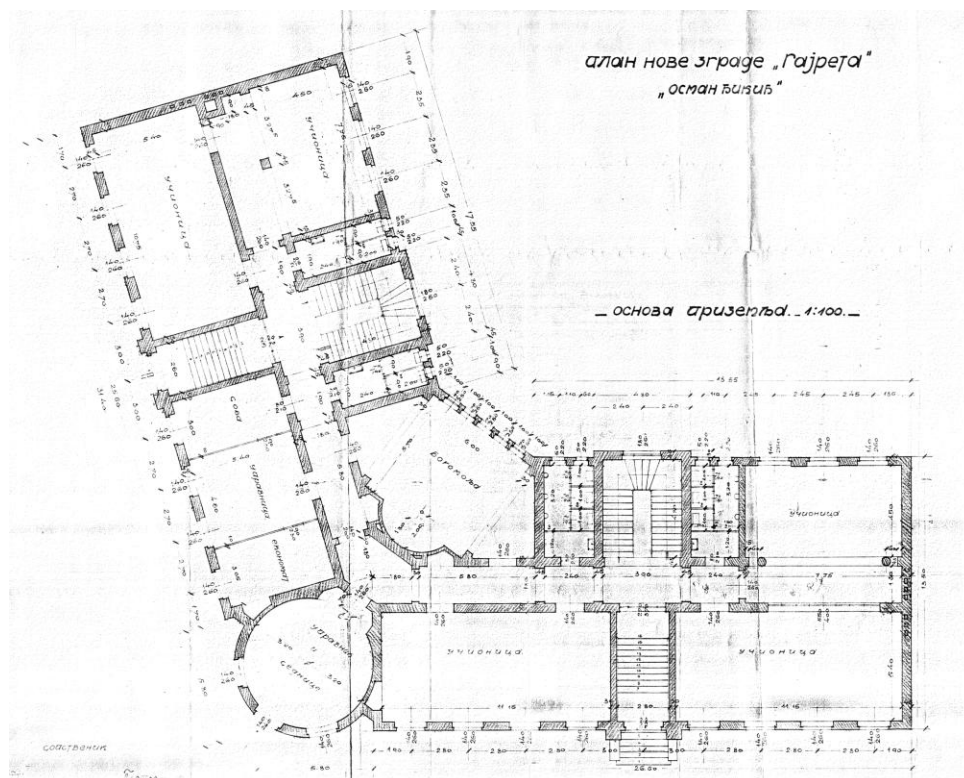
трактова нарочито наглашен вертикалним застакљеним светларником који истовремено има и естетичку конотацију. Међу таквим малобројним примерима у Београду истичу се стамбене зграде на углу Голсвордијеве и Кичевске 15а (арх. Бранислав Маринковић, 1939), Његошеве 90 и Ивана Ђаје (арх. Драгиша Брашован, 1952), Господар Јевремове 48 и Добрачине (Владета Максимовић, 1938), затим стамбено-пословна зграда алатнице „Солид” на углу Албанске споменице и Никодима Милаша 7 (арх. Јан Дубови, 1932)³⁵⁴ и др. Сличан начин наглашавања степенишне вертикале прочељним светларником примењен је и на кући Драгољуба Милосављевића у Светозара Ђоровића 25 (арх. Богдан Несторовић, 1930).

слика 210. Министарство шума и рудника, 1924, арх. Николај Краснов, Кнеза Милоша 24, Београд (фото Јована Вулевић)

³⁵⁴ Милашиновић-Марић, Дијана. *Архитекта Јан Дубов*, Београд 2001.

Након Првог светског рата конструкција степеништа је задржала репрезентативни карактер у само неколико угаоних државних грађевина, попут Министарства финансија, данас Владе РС, Министарства Шума и рудника, односно Министарства пољопривреде и вода углавном из разлога што је током међуратног периода најмање угаоних грађевина изведено за државну управу. Од осталих угаоних грађевина управне намене из овог периода драгоцено је споменути интересантно кружно степениште у згради Јавне берзе рада које понавља академску концепцију угаоног вестибила. Осим овога, нарочито је интересантно лоцирање степенишних простора на примеру угаоне грађевине „Гајрета Осман Ђикић” изграђеног на углу Далматинске 37 и Велбушке улице (арх. Богдан Несторовић, 1931). Наиме, два једнокрака степеништа до нивоа високог приземља, а потом двокрака са променом правца кретања на мезанину, конструисана су на централним деловима бочних трактова зграде. На тај начин, у базису угаоне вертикале на месту „прелома” пројектована је велика кружна сала за седнице, а у правцу према унутрашњем дворишту на мезанину капела за верске ритуале.

слика 211. Гајрет „Осман Ђикић”, 1931, арх. Богдан Несторовић, Далматинска 37, Београд (ИАБ ТД Ф XII-2-1931)

Ипак, чини се да је мултифункционални карактер зграде „Занатског дома” представљао један од најсложенијих пројектних задатака у решавању степенишне конструкције не само у Несторовићевом опусу већ и у комплетном градитељском опусу овог архитекте. Репрезентативном двокраком степеништу које се рачва са централног подеста претходе чак два улазна кружна предпростора вестибила који истовремено анулирају висинску разлику између уличног тракта и разделног подеста делујући при томе као својеврсни зглоб између два дугачка тракта зграда у Светогорској и Хиландарској улици одакле се такође упиру по једна степенишна конструкција које воде у физички одвојене делове објекта.

Након Другог светског рата конструкција степеништа у стамбеној архитектури угаоних грађевина постаје формалистички знак искључиво утилитарне намене који је нужен али га није обавезно наглашавати. Ипак, иако би се очекивале огољене конструкције ослобођене сваког па и најмањег наговештаја облика декорације послератне конструкције су нарочито украшаване. Пре свега треба имати у виду да су до почетка 60-тих година у српској архитектури преовладале две активне групе архитеката, предратна генерација која се делимично повукла из обављања самосталне пројектне праксе, сада радећи у великим државним бироима или обављајући педагошку делатност на факултетима, и прва послератна генерација студената претходне, предратне генерације. Такав поредак је важно посматрати као својеврсни културолошки трансфер креативне свести на нову, младу генерацију која је прихватила стваралачки сензибилитет претходне епохе оплемењујући га савременим материјалима и технологијама изградње, ликовним формама и облицима у контексту затечене епохе.

Конструкција зидова

Проучавање различитих типова конструкција зидова у архитектури до данас није представљало посебну тему истраживања у новијој српској али и иностраној историографији. Након анализе више од 60% испитаних примера угаоних грађевина изграђених током последња два века у Београду може се оправдано констатовати да не постоје суштинске разлике у еволуцији конструкционог система зидова у односу на грађевине осталих типова грађевина (интерполиране, блок, ламела и др.). Међутим, то не

искључује важност анализа и валоризације скелетног расклопа угловница чије карактеристике чине основу у тумачењу њених функционалних, а напоследку и естетичких аспеката развоја.

Током прве половине XIX века свеопшта слика архитектуре Београда заснивала се на колоплету узаних улица, пролаза и сокака између густо сабијених приземних и једносратних кућа, најчешће са дућанима или кафанама на угаоним позицијама. Овакав тип кућа је грађен на подлози са широким откопом за темељну стопу од масивних камених или кречњачких блокова са надтемељним зидовима од густог набоја ширине до 1 метар који су излазили из тла просечно један метар висине. Зидови су најчешће грађени такође у систему бондрука са скелетном конструкцијом од дрвених тесаних греда са испуном од сабијеног блата и сламе.³⁵⁵ Са друге стране, куће имућнијег грађанства су грађене са зидовима од опеке и са већим бројем прозорских отвора.

Прва двосратна угаона грађевина у Београду изграђена од чврстог материјала била је хотел „Старо здање” из 1843. године. Врло брзо потом, од почетка осме деценије XIX века, уследио је низ новоподигнутих угаоних приватних кућа стамбено-угоститељске намене са зиданим фасадним конструкцијама изграђених од чврстог материјала, најчешће опеке пресвучене цементним кречним млеком. Овом типу припада јединствени низ, од куће Владике Красојевића, куће породице Антула, затим куће предузимача Ернеста Гајзлера и др. Начин изградње конструкција зидова, осим у формалном погледу технолошког унапређења састава опеке као и унапређеној методологији грађења која је морала да обезбеди додатну статичку стабилност вишесратним објектима, није се мењао до окончања међуратног периода како у изградњи угаоних тако и осталих типова грађевина. Наиме, све до интезивније примене армиранобетонског скелета, након 1945. године, фасадни зидови су, на већини примера стамбене архитектуре у Београду, истовремено били и носећи при чему су приоритет стабилности код угаоних грађевина, који се огледао у повећаној дебљини зидних маса фасадних зидова, био увек у правцу пружања улица.

Међу првим угаоним грађевинама у Београду у чијој изградњи је примењен комбиновани монтажни системи армиранобетонског скелета међусратних конструкција и

³⁵⁵ Последњи пример таквог начина изградње у Београду, иако не припада типу угаоне грађевине, недавно је порушен у улици Светозара Радића.

зидова истичу се стамбена зграда „Авалске задруге”, затим робна кућа „Та-Та”, државна зграда Министарства унутрашњих послова на углу Бранкове и Поп Лукине и др.

Након Другог светског рата брзо и јефтино грађење подразумевало је масовну примену префабрикованих зидних елементата који су великом брзином ефикасно затварали скелетне конструкције стамбених вишеспратница и омогућавале брже уселење. Такав начин изградње малобројних угаоних грађевина из овог периода се задржао краћи временски период од када је већ током 50-тих година омасовљена примена армираног бетона који је нудио различите могућности пластичнијег обликовања угаоних вертикала, односно њихово визуелно прозривање стакленим фасадним опнама на пословним и великом броју прозорских отвора на стамбеним објектима. Тренд раста интересовања за армиранобетонским изохипсама у архитектури угаоних грађевина у Београду почео је да јењава почетком 80-тих година остајући у сенци све популарније постимпресионистичке естетике наглашавања материјала, а не његовог скривања. Коначно, од 90-тих година до данас настављено је да се ради од природних материјала, али овога пута од глинених блокова чија је примена у архитектури угловница од раног послератног периода била свеприсутна у градитељству али понајмање у изведби угаоних грађевина. Наиме, таква врста грађевинског материјала која је подједнако коришћена за преградне и фасадне зидове који више нису били и носећи већ их је заменила армиранобетонска скелетна конструкција, служили су као термоизолација али и много важније, омогућавали су лакше погиравање са формама угаоне вертикале од крутих стереометријских плоча префабрикованих бетонских плоча.

*слика 212. Робна кућа Ђорђа Радојловића „Та-Та”, 1934, арх. Владета Максимовић,
Кнез Михаилова 5, Београд (<https://www.pinterest.com/pin/357825132866971577/>)*

Кровна конструкција

Имајући у виду пре свега специфичан облик конструкције објекта на угаоној грађевинској парцели са две или више слободних фасада као и нарочито наглашаван волумен угаоне вертикале, кровне конструкције у архитектури угаоних грађевина током XIX и XX века у Београду потребно је посматрати са релативне дистанце као формално нетипичне и технолошки сложеније покривне системе.

*слика 213.
Зграда „Руднап” (лево)
и зграда француског друштва
„La National” (десно), 1923,
арх. Александар Бугарски
(арх. Фрањо Урбан, доградња),
арх. Милан Антоновић (надзор)
Кнез Михаилова 38 и 36, Београд
(фонд Б. Несторовића)*

Типолошка структура кровних конструкција зависи од неколико фактора у које убрајамо климатске услове поднебља, доступност одређене врсте грађевинског материјала (конструкционог и покривног), планирану функцију таванског простора, положај зграде као и посебне архитектонске захтеве наручиоца. У складу са таквим факторима одређују

се облици површина кровних конструкција које могу бити: једносливне, двосливне, вишесливне, закошене, шаторасте, мансардне, куполасте, обешене, положене и др.

У архитектури угаоних грађевина у Београду током XIX века до краја прве половине XX века преобладавале су углавном кровне конструкције изведене од дрвених греда покривене црепном оплатом, шавованим лимом или ћерамидом. Док је кров трактова углавном био покриван двосливним или вишесливним конструкцијама, у зависности од положаја који кућа или зграда заузимају у простору и да ли се ослањају на суседни објекат у градском блоку, завршетак конструкције угаоне вертикале је премошћаван зарубљеном кровном конструкцијом равне или заобљене профилације. Појавом зиданих конструкција надкровне декорације, овакви премосни системи кровова су најчешће остајали невидљиви са улице. Такав начин конструисања кровне конструкције постао је значајно сложенији током последњих година XIX века од када је архитектуру београдских угловница засуо тренд изградње купола, шаторастих кровова, торњева и др.

Нарочитом типу кровних конструкција припадају надспратови, односно мансарде или мансардни кровови чији прозорски отвори најчешће пробијају косину крова према уличном тракту градећи нарочите микроконструкције едикула са двосливним кровивем. Мансардни кровови су могли да представљају саставни део објекта планиран већ током процеса пројектовања или предмети каснијих интервенција на реконструкцији постојеће кровне конструкције.

Током периода између два светска рата у архитектури угаоних грађевина у Београду једино је струја модерниста уносила дух савремене концепције грађења равних кровова у почетку са више или мање успеха на приватним кућама и вилама, а потом и у изведби великих вишепородичних стамбених угаоних грађевина.

Тренд равних кровова или кровних тераса је стандардизован у масовној стамбеној архитектури након Другог светског рата док је у изградњи приватних кућа или мањих стамбених грађевина финансираних приватним капиталом настављена традиција изградње вишесливних кровних конструкција од дрвеног гредног скелета покривеног црепом.

*слика 214. Доградња стамбене зграде у централној градској зони, 2018, Београд
(колекција П. Митић, „Новости“)*

Турбулентан период током 80-тих и 90-тих година прошлог века релативизовао је јаснију типолошку структуру кровних конструкција свдећи је на мерило могућности и средство жеља инвеститора без нарочитог интересовања за важеће грађевинске прописе. Са једне стране, овај период је допринео „мансардизацији” архитектуре некада равних кровова стамбених зграда које су изграђене током међуратног периода као драгоценсва сведочанства продора савремене архитектонске мисли у Србији, док је са друге стране таква декадентна појава представљала подразумевани концепт и правило већ у току процеса пројектовања нових грађевина. Масовна изградња тривијалних форми мансардних „печурака” у архитектури Београда током последње деценије прошлога века није остала изоловани ларпуларизам претходне епохе, већ се као заостали градитељски агенс пренела у архитектуру престонице током првих деценија текућег XXI века.

Коначно, од почетка новог миленијума наступио је период евидентне поларизације равних кровова предвиђених углавном за објекте пословне намене док је тренд неодлучности остао присутан у сектору који је диктирао приватни капитал у изградњи вишеспратних стамбених грађевина при чему је до данас евидентна превага над вишесливним кровним конструкцијама и све чећша примена равних кровних конструкција.

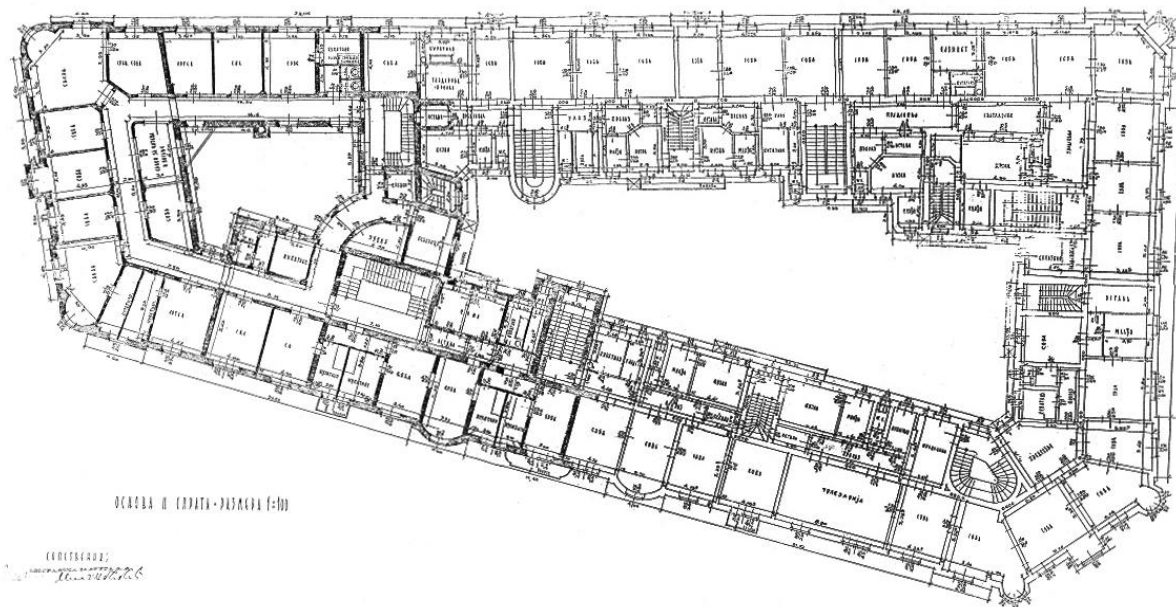
Светларник/унутрашње двориште

Треба пре свега имати у виду да ови термини у архитектури најчешће подразумевају двовалентну функцију простора значајно сложеније намене од оне која му се у уопштеном контексту додељује као практично средство за проток свежег ваздуха и дневне светлости. Због тога се анализа појма светларника и унутрашњег дворишта у новијој историји архитектуре мора веома пажљиво балансирати у контексту примене њихове терминологије. У том правцу важно је имати у виду да се будуће анализе односе на архитектуру угаоних грађевина настајалих од последње деценије XIX века до данас, односно од периода интезивније урбанизације Београда, почетка изградње вишеспратница и згушњавања градитељског фонда прво на ужој, а потом и на широј територији престонице.

слика 215. Поседице одсуства закона о унутрашњој регулацији градских блокова, уобичајени волумен степенишне вертикале у архитектури Београда, међуратни период (фонд Б. Несторовић)

На положај, облик, величину и искоришћеност светларника и унутрашњег дворишта, у заједничком смислу, највише утичу облик угаоне грађевине као и да ли се ради о двотрактној или угаоној блок грађевини.

*слика 216. Хотел „Бристол”, 1913, арх. Никола Несторовић,
Карађорђева 50, Београд (фонд Б. Несторовића)*

Унутрашње двориште подразумева мултифункционални отворени простор унутар градског блока или у језгру масивне блок грађевине са основном наменом да обезбеди довољно природне светлости са задње стране објекта, успостави циркулисање свежег ваздуха али и да ваздушном запремином, односно укупном просторном кубатуром утиче на регулисање температуре у просторијама објеката који га окружују. Унутрашње двориште такође, може имати и додатне намене у зависности од величине корисне површине за паркирање возила станара, смештај црпне станице за мазут или као нарочито уређена зелена микроцелина намењена станарима.

Простори светларника у ужем смислу, са друге стране представљају нарочите вертикалне силосе, у основи невеликих димензија, који се формирају у међупросторима задњих фасада суседних објеката најчешће међусобно удаљених само неколико метара, апсорбујући недовољан доток дневне светлости у простор екстерног степеништа и просторије лоциране у дубини станова попут кухиње, тоалета, остава и др. У том правцу,

проблематика одређивања положаја светларника постаје нарочито сложена када се подвуку питања организације унутар, односно иза угаоних грађевина и њихове интеракције са суседним зградама у непосредном окружењу.

*слика 217. Јадранско-подоунавска банка, 1924, арх. Филип Хољцман,
Кнеза Милоша 21, Београд (колекција Хајна Туцић Петровић)*

Наиме, уколико је угаона грађевина пројектована са затвореном основом као интерполирана блок зграда са четири или са две слободне фасаде према улици, односно две ослоњене на калкане суседних објеката, тада се најчешће формира унутрашњи светларник у језгру грађевине затворен стакленом таваницом изнад главног степеништа, велике сале и др. До почетка Првог светског рата у Београду је као једна од првих угаоних блок грађевина са застакљеним светларником била палата Народне банке Краљевине Србије³⁵⁶ 1889. године, док је кућа Марка Стојановића на углу Рајићеве, Кнез Михаилове и Париске међу првим приватним кућама имала застакљени светларник над централним

³⁵⁶ Светларник изнад главног степеништа у делу зграде из 1889. године као и шалтер сала у дограђеном делу из 1923. године према пројекту истог архитекта су покривене стакленим таваницама, док је унутрашње двориште према Иван Беговој улици слободно и без стаклене таванице служећи као паркинг за возила запослених службеника.

двориштем. Такав тренд у међуратном периоду у београдској архитектури угаоних грађевина је углавном био резервисан за финансијске установе попут „Јадранско-Подунавске банке”,³⁵⁷ „La National” а напослетку се након Другог светског рата везао за поједине пословне објекте попут зграде „Лондон”.

слика 218. Јадранско-подунавска банка основа, 1924, арх. Филип Холцман, Кнеза Милоша 21, Београд (Tucić, Hajna i Prosen, Milan. *Alpha među bankama ...*, Beograd 2015.)

Са једне стране, имајући у виду да је реч о објектима трезорне архитектуре, такав положај светларника је нудио одређену безбедност намени услед редукованог приступа јер се до светларника могло доћи једино уласком у објекат. Пројектовање унутрашњег светларника у угаоним блок грађевинама, са друге стране садржавао је озбиљну нуспојаву која није дозвољавала техничке могућности продора више дневне светлости и интензивнијег проветравања просторија распоређених око језгра услед „дубине” светларне јаме што је најевидентније на примеру међуратног решења унутрашњег светларника палате САНУ. Настала проблематика лоцирања простора светларника током међуратне епохе потрајала

³⁵⁷ Tucić, Hajna i Prosen, Milan. *Alpha među bankama - Jadransko-Podunavska banka*, Beograd 2015.

је до усвајања Грађевинског закона за град Београд из 1936. године када је постао обавезан слободан простор који се у пројекту мора јасно назначити.

слика 219. Стамбена зграда Милоша Савчића, инж. Милош Савчић и арх. Евгеније Гулин, Андрићев венац 2, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Другом типу светларника припада комбиновани простор са функцијом унутрашњег дворишта чије су димензије најчешће редуковане услед основе двотрактне угаоне грађевина у облику великог ћириличног слова Г због чега је задња фасада слободна и омогућава несметану комуникацију са унутрашњим двориштем. Ипак, квалитет таквог односа опет зависи од близине дворишних фасада трактова суседних објеката у затеченом градском блоку. Овај тип угаоних грађевина у Београду је истовремено и најбројнији стога што је власнику парцеле на углу градског блока, односно инвеститору било исплативије да изгради угловницу са два или не ретко три тракта по дубини парцеле него да је опшива са једнотрактним везом према унутрашњем дворишту. То је истовремено био прорачунат начин да се волшебно надигра од 1936. године законска регулатива која је

прописивала да најмање 15% од укупне површине грађевинске парцеле мора бити остављено за простор светларника. Интересантно је у том погледу да су управо чланови владајуће структуре у Београду, попут инжењера Милоша Савчића, неометано и отворено заобилизали такав закон градећи своју стамбену вишеспратницу на углу Андрићевог Венца и Краља Милана на простору који заузима 98% расположивог простора остављајући при томе симболичан гест недефинисаним прорезом у централном делу зграде изнад кућице за лифт.³⁵⁸

Поново, несразмеран и неусклађен однос законских регулатива од 1865. до окончања међуратног периода у вези висинске регулационе линије, односно колико је највише спратова у централној градској зони смело да се гради, довело је до изразитог висинског дисбаланса нпр. угаоних грађевина изграђених пре Првог светског рата у блоку који је током међуратног периода „попуњен” значајно вишим интерполираним зградама. Ово питање је такође веома важно за проучавање развоја еволуције светларника и унутрашњих дворишта. Наиме, пре измена закона о висинској регулацији архитекта као аутор и инвеститор као власник имали су потпуно другачију замисао будућег изгледа блока прилагођавајући се унапред начином обликовања унутрашњег дворишта или светларника који су услед претеране висине напредно изграђених суседних објеката изгубили сваки смисао не нудећи предвиђени доток свежег ваздуха и дневне светлости. Коначно, за сада јединствено решење комбинованог типа унутрашњих светларника и заједничког дворишта у блоку запажа се на интересантном решењу пословног комплекса осигуравајућег друштва „Граве” (Grawe) на Новом Београду.

Проблематика типолошке структуре положаја и механизма организације простора светларника и унутрашњих дворишта, како на дати објекат тако и на суседне зграде, настала је као последица немоћи градских законодавних структура, недостатка активног Грађевинског закона све до 1936. године, а до тада прецизно утврђених чланова који би регулисали ова питања која су се подједнако односила на правила изградње објеката али и још важније, на хигијену становника. Ипак, хаотична агломерација аморфних облика волумена задњих фасада не само угаоних већ и осталих типова грађевина мора се

³⁵⁸ Кадијевић, Александар. Палата Милоша Савчића (1924-1926) - нетипична београдска угаона зграда, *Наслеђе XVII* (2016), 37-51.

превасходно посматрати као драматична последица хроничног не решавања питања унутрашње регулације градских блокова која није дефинисана до данас.

Естетски и просторни параметри (улаз, балкон, прозор, купола, јарбол, хералдичка обележја и угаони простори)

У креирању специфичног идентитета архитектуре угаоних грађевина осим конструкције нарочито је важно учешће програма декоративног обликовања. Иако се каткад конструкција појединих угловница у оку посматрача може учинити сличном или истом, знаковитост контекста маркантних профила угаоних вертикала заправо одређује детаљ који може имати двоструку утилитарну и декоративну намену попут улаза, балкона, прозора, јарбола и др. или само естетичку као што је купола, скулптура и др. Наведени ликовни моменти у архитектури угаоних грађевина у Београду нису се развијали паралелно већ у зависности од епохе, техничких услова, захтева инвеститора, уметничког сензибилитета аутора или функције објекта. Ипак, већ од средине XIX века могуће је у континуитету пратити преклапања њихових конотативних значења, периоде сазревања и креирања варијација због чега је процес истраживања неопходно посматрати као целину.

Решавања проблематике **улаза** пре свега полази од препознавања функције објекта што је у много чему одређивао положај грађевине, односно правац одакле се улази у објекат. Током XIX века приземне и једноспратне приватне куће, грађене од бондрука или опеке, имале су улазе на средини једног од бочних трактова док се на засеченом углу налазио прозор или је често остављана пуна зидна површина без отвора. Са друге стране, на угаоним грађевинама из истог периода, које су имале угоститељску намену, главни улаз у кафану се налазио у осовини угла а за власника куће и кафане, односно госте преноћишта обично на средини бочних трактова који по правилу углавном нису нарочито декоративно наглашавани. То је и логично имајући у виду да је посматрана из даљине управо угаона вертикала на раскрсници две или више улица била највидљивија. Такви улази у гостионице, ресторане, кафане, хотеле и преноћишта украшавани су апстрактним флоралним и геометријским декоративним композицијама тимпанона зиданих од опеке, од лимених шаблона, у дуборезу или у комбинованој техници. Као један од изузетно ретких примера београдских угловница из друге половине XIX века без главног улаза на углу истиче се кафана „Грчка краљица” чији су улази смештени на средини трактова. Од

средине девете деценије XIX века главни улази на углу више нису представљали предмет интересовања домаћих градитеља у њиховом декоративном обогаћивању услед појаве новог тренда надкровног венца и тимпанона.

Већ почетком осме деценије XIX века, као један од првих примера, на кући Владике Краснојевића (1895) на углу Вука Караџића 14 и Цара Лазара изведена је форма **надкровног венца**. То је низак зид од опеке изнад атике који може да се пружа комплетном дужином трактова или само у ширини засеченог угла. Површина је увек покривена малтерном оплатом са наглашеним плитким лезенама које наглашавају волумене на местима прелома изнад којих су често постављане и здепасте жардињере или имитације пехара искључиво декоративне намене. Осим што је наглашавала волумен засеченог угла и визуелно повећавала висину угаоне вертикале, а тиме и читав објекат, примарна функција надкровних венаца била је да визуелно законе кровну конструкцију која на тај начин остаје невидљива посматрајући објекат са уличног тракта. Интересантно је да су кровни надзидци у београдској архитектури задржани у различитим варијантама све до окончања међуратног периода носећи све време двоструку сврху осим декоративне и да законе поглед на вишесливне кровне конструкције чије су површине са традиционалном покривком црепом или ћерпичем визуелно одударале од концепције архитектуре сецесије, академизма или модернизма.

слика 220. Кафана Соколовић, почетак XX века, Београд
(<https://buki81.wordpress.com/2011/05/13/stari-beograd-vol-4/kafana-sokolovic-1934/>)

За то време, док је надкровни венац постепено еволуирао, композиција и положај улаза на угаоним грађевинама у Београду је током сваке наредне стилске епохе залазио у све већи парадокс. Наиме, док је на приватним кућама и вилама као и приватним стамбеним зградама до краја XIX и почетком XX века остао на маргинама интересовања домаћих аутора, дислоцирајући га са угаоне вертикале на један од бочних трактова, обрада улаза је постајала све чешћа у изградњи репрезентативних угаоних грађевина намењених управном државном апарату, војсци и финансијским установама. Међутим, то истовремено није значило и повратак обогаћивању декоративног програма главног улаза већ парадоксално, сасвим супротно. Ако се мало прецизније анализирају композиције угаоних вертикала већине или свих важнијих државних, војних, здравствених и установа које припадају сектору финансијског пословања на прелазу два века може се констатовати да је улаз у конструкционом и декоративном смислу остао у другом плану, скоро незапажен, утопљен у фасадну масу егзистирајући као нужна потреба, као средство да се уђе у објекат. Док на згради Офицерског дома улаз наглашава екстерно степениште, а на Класној лутрији осмишљенија композиција тосканских стубова који са троугаоним тимпаном творећи изражајну порталну композицију, дотле је улаз на Основној школи Краљ Петар Први, Офицерској задрузи, Београдској задрузи, Врачарској штедионици и др. сведен на формалистички знак недовољно третиран на свим нивоима у односу на остале елементе архитектонског расклопа. Са друге стране, интересантно је да се у наведеном периоду на згради Телефонске централе, Џокеј клуба, Вучине куће на Сави, згради трговца Милана Павловића, хотелу Бристол и др. улаз не налази у осовини угла већ на бочном тракту. У том правцу намеће се питање: зашто је занемарено наглашавање улоге главног улаза кроз декоративни програм у архитектури угаоних грађевина у Београду од 1885. године до почетка Првог светског рата?

У анализи могућих одговора неопходно је констатовати појаву балкона, односно акцентовање нарочите декоративне обраде прозора као два архитектонска елемента двооструке утилитарне и декоративне намене који су од средине XIX века имали несумњиво више капацитета да визуелно нагласе конструкцију угаоне вертикале у архитектури београдских угловница. За разлику од улаза који је све чешће представљао једноставан отвор у зиданој маси са функцијом да омогући приступ у унутрашњост зграде, балкон и прозор на првом спрату нудили су атрактивнију, тродимензионалну слику која је

*слика 221. Врачарска штедионица, 1906,
арх. Данило Владисављевић, Кнеза Милоша 10,
Београд (колекција Иван Р. Марковић)*

могла визуелно агресивније да нагласи статус власника, моћ институције, односно ликовно умеће аутора објекта. Угаони балкон на хотелу „Старо здање” из 1843. године први пут је поентирао значај угла који више није морао да се бележи кроз декоративну, плошну фасадну обраду већ сада и кроз архитектонске форме утилитарне намене. Иако у значајно сведенијој форми и чак две деценије касније, овакав пример су следиле и кафана „Грчка краљица” а до краја века и значајни број приватних кућа. До почетка Првог светског рата конструкција балкона је задржала константни изглед основне армиранобетонске самосталне или

конзолоне плоче са декоративно изведеном оградом од кованог гвожђа са флоралним или апстрактним геометријским мотивима.

За разлику од приватних кућа, вила и стамбених вишепородичних зграда јавне угаоне грађевина државне управе, војске и финансијских структура још увек су остале имуне на изразитије, односно волуминозније форме угаоних балкона на првом спрату сведених више на рељефни знак него на функционалну потребу. Такви су примери Врачарске штедионице, Београдске задруге и др. Ипак, одсуство балкона на јавним зграда надоместило је компоновање репрезентативних прозорских отвора који красе и наглашавају угаону вертикалу на првом спрату. Најизразитији пример глорификације великих сецесијски компонованих стаклених површина представља прозорско окно на згради Београдске задруге због кога се галерија на првом спрату изнад улазног травеја

купа у светлости. Слабије интонирање величине стаклене површине, задржавајући се на минуциозној обради и игри препознавања разлика са осталим елементима из корпуса фасадне декорације, присутно је у обради прозорског отвора на угаоној вертикали изнад улаза у Народну банку Србије.

Имајући у виду оправдана колебања домаћих аутора у избору псеудо стилских комбинација које је носио надирући талас историцизма у архитектури не изненађује чињеница да се од девете деценије XIX века примећује увећана тенденција ка експериментисању са конструкцијом угаоне вертикале у чијем истицању је након улаза, балкона и прозора најзначајније место заузела купола. У српској престоници јавила се пре свих на здању Старог двора, данас Скупштине града Београда, крунишући истакнути сегментни волумен конструкције угаоне вертикале на раскрсници Драголава Јовановића и Краља Милана. Као део ширег комплекса који чини суседно здање Новог двора, данас Кабинета Председника РС, изграђено четири деценије касније.

слика 222. Зграда Драгољуба Цветковића, 1938, арх. Фрањо Урбан, Деспота Стефана I, Београд (колекција М. Јуришић)

Као нарочито декоративна творевина и саставни део композиције кровне конструкције, купола је у различитим облицима и димензијама освојила архитектуру Београда за кратко време и остала стално присутан мотив у архитектури угаоних грађевина у Београду до данас. Унутрашња, носећа конструкција се током последњих 150 година није променила задржавајући скелетни систем изведен од дрвених профила и греда затворених најчешће дашчаном оплатом пресвученом гвозденим или лимом од обојених метала (бакар, бронза или месинг). Препознатљив облик куполе до Првог светског рата у архитектури београдских угловница је најчешће шатораста, односно четвороводна куполна форма попут оних који красе зграду Класне лутрије. До почетка Првог светског рата куполе су прерасле у специфичне ауторске сигнатуре угаоних грађевина које попримају скулпторска обличја захваљујући инсистирањима архитеката на особеним модулацијама које се намећу у амбијенту чинећи га препознатљивим.

На једној од првих приватних стамбених зграда која припада типу полублок дупле угаоне грађевине архитекта Константин Јовановић је 1889. године на кући Марка Стојановића у Кнез Михаиловој, Рајићевој и Париској применио здепасте звонолике куполе, док је архитекта Јован Илкић на здању Офицерског дома применио куполу више романтичарске вокације као одбрамбену кулу бастиона са четири мансардна отвора осматрачница. Специфичну интерпретацију псеудобарокног решења применио је архитекта Милорад Рувидић на кући доктора Миљивоја Јовановића замколиког изгледа, а који је само делимично остварен у интересантном остварењу архитекте Милана Антоновића на кући трговца Милана Павловића на углу Кнез Михаилове и Краља Петра. Витка форма звонолике куполе наглашена је истакнутим пинаклом који недвосмислено доминира објектом и затеченим амбијентом као препознатљиво обележње овог дела града. Карактеристичне форме надкуполних пинакла приметни су још и на шаторастој куполи хотела „Москва”, и звоноликим куполама на санаторијуму „Врачар” и Учитељском дому. Врачарској штедионици, Офицерској задрузи и др. Осим ових, нарочито се истиче креативно решење куполе на Телефонској централи архитекте Бранка Таназевића проистекло из утилитарне намене разводног трафоа за телефонске прикључке.

*слика 223. Учитељски дом, 1907 (срушена), арх. Никола Несторовић,
Катанићева 2, Београд (фонд Б. Несторовића)*

Напоследку, као последња карактеристика великих купола и кубета које одликују архитектуру угаоних грађевина пре Великог рата представљају издужење тросегментне јастучасте форме куполасте кровне конструкције Београдске задруге и Вучине куће на Сави. Овакав принцип моделовања куполне масе, међутим неће се пренети на међуратни период првенствено пошто нису грађени угаони објекти тако разуђеног прочења засеченог угла.

Током периода између два светска рата улаз је у архитектури угаоних грађевина у Београду скоро у потпуности изопштен имајући у виду да је у наведеноом периоду наступила експанзија изградње вишеспратних мултифункционалних стамбено-пословних зграда које су обавезно подразумевале простор у приземљу и/или мезанину намењен за дућане и пословне просторе док су остали спратови били намењени становању. Из тог разлога улаз за станаре је трајно измештен на један или оба бочна тракта, док је простор у осовини угла имао комерцијалну намену као самостална просторија или као

комуникационо чвориште са осталим просторијама у приземљу. Због тога је необавезно анализирати конструкцију улаза за станаре имајући у виду да су лоцирани на површинама које су биле идентичне онима на интерполираним типовима грађевина. Из наведеног међуратног периода приметан је радикални дисбаланс између већине угловница које не поседују улаз у основици угла или је у питању улаз у дућан док са друге стране имамо из исте епохе репрезентативне и нарочито обликоване сложене композиције попут оних на згради Занатског дома, затим Трочачке академије и др.

Осим улаза, који гради једноставан конструктивни и ликовни идентитет током међуратне епохе, веза између балкона и прозора на углу је изузетно јака током треће деценије док се током четврте дихотомија ових архитектонских елемената драстично мења. Основни принципи грађења и обликовања угаоних грађевина пре 1914. године релативно су засули и прве послератне године превасходно у изградњи приватних кућа и нижих вишепородичних стамбених зграда. То је најевидентније у првом таласу послератне изградње у којој доминира истакнути балкон са оградом од кованог гвожђа на првом спрату, и делимично присутна маркација главног улаза позиционираног у основици угаоне вертикале. Приближно од средине 20-тих година прошлога века ковине постепено замењују балустраде у слободној или узиданој верзији док се балкони распоређују на све спратове. Паралелно са развојем балкона и отвора на углу (prozори и улаз) настављена је и еволуција надкровоног венца најчешће у форми непрекинуте слободне или узидане балустраде, а сасвим ретко као полукружни тимпанон над осовином угла. Нарочито је интересно да је конструкција куполе присутна до краја 20-тих година, а да потом нагло губи примат пред лексиком савремених архитектонских образаца модерниста који су инсистирали на равним крововима и кровним терасама.

Као наслеђе традиције из претходне епохе, у архитектуру угаоних грађевина током међуратног периода вратио се тренд имплементације слободне скулптуре која тангира композицију угаоне вертикале. Слободне скулптуралне групе на једној београдској угловници први пут су забележене на згради Београдске задруге, затим на угаоном pročелу хотела „Москва” и пред Први светски рат као део ликовног програма око куполе на Прометној банци. Почетком међуратног периода слободне скулптуре се изузетно ретко јављају прво на „Југословенској банци” као групе Атланта који носе земљину куглу, затим алегоријска скулптурална група мајстора и шегрта на Занатском дому и напослетку, једну

деценију касније, на Игумановљевој палати.³⁵⁹ Заправо, скулптуру у природној величини у наведеној епохи замениле су бронзане бисте великих српских добротвора попут Луке Ђеловића Требињца на својој задужбини у Босанској, Браћа Јањић на хотелу Балкан, Никола Спасић на својој задужбини у Кнез Михаиловој и др.

Коначно, током четврте деценије XX века наступио је често таутолошки колоплет свих познатих архитектонских елемената који су коришћени без обзира на функцију објекта или његову позицију у наслеђеном урбанистичком простору. Изван сваког контекста диференцијације садржаја комбиновани су различити и често оригинални архитектонски садржаји створени из приватног капитала крупних сопственика који су инсистирали на разноликости по сваку цену. Иако се у домаћој историографији често понављају закључци о „општем нескладу” или „архитектонском беспућу” које је настало након Првог светског рата у Београду чини се да је управо таква неконтролисана сила, одсуство чвршћих закономерности грађења и релативизовање значаја урбанистичког реда у програмима тада надлежних установа (пре свега Министарства грађевина) створило околности које су и најзаслужније за колоритно обликовање архитектонске силуете Београда током међуратног периода. Одсуство урбанистичке дисциплине је заправо само поспешило ослобађање ауторске креативности и укидање „реда” у креирању неживотних, вештачки контролисаних и нељудски монотоних строго обликованих блокова какве данас дефинишу централне зоне великих европских градова попут Барселоне, Париза и др.

³⁵⁹ Од нереализованих пројеката репрезентативних угаоних грађевина у Београду треба навести и примере планираног скулптуралног ансамбла који је био предвиђен на згради Осигуравајућег друштва „Србија” (данас зграда „Центротекстил” или „Оптика”) на углу Кнез Михаилове и Сремске, дело арх. Владислав Владисављевића, као и две рафиниране скулптуралне групе које су требале да обележе монументални портал Аграрне банке (данас Историјски музеј Србије и Министарство културе и информисања РС) на углу Влајковићеве и Дечанске улице, дело архитеката браће Петра и Бранка Крстића. Видети: Ђурђевић, Марина. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Београд 1996.

*слика 224.
Стамбена зграда, 1932,
арх. Бура Борошић,
Палмотићева 25а, Београд
(колекција Иван Р. Марковић)*

У таквој атмосфери стварани су разноврсни модалитети архитектонског грађења угаоних зграда у Београду при чему је све итезивнији прилив савремених архитектонских мисли најчешће комбинован са ауторским декоративнистичким аспирацијама које су недвосмислено укидале изворност прочишћеног плана и безорнаменталних фасада али су доносиле оригинална решења и концепције специфичне ликовне нарације. У таквом спектру важно је нарочито нагласити улогу **конструкције јарбола** као ликовног мотива у модерној архитектури Београда. Прво појављивање је забележено на згради Београдске задруге на врху кубета са превасходно утилитарном наменом носача заставе без нарочите конструкције носача шипке. До почетка Првог светског рата учешће јарбола у архитектури је било неосетно док је тек од краја треће деценије XX века поново примењен овога пута као једна од упоришних тачака надирућег модернизма. Већ од зграде Живковића на углу пролаза и Југ Богданове, дело архитекте Јана Дубовог, запажа се грађење једног новог ликовног идентитета београдских угловница у коме значајно место заузимају рељеф и конструкција јарбола.

У сазвучју са демагошким принципима начина живљења, инсистирањем на социјалној правди и унапређењу квантитета стамбених грађевина, након Другог светског

рата у потпуности је напуштена свака концепција куполе и кубета, конструкције јарбола као ликовног мотива, хералдичка обележја³⁶⁰ и дедикациони натписи док су скулптуре и рељефи генерално остајали у домену папирне архитектуре. Коначно, прозор је схватан искључиво као елемент утилитарне намене чак и без покушаја наговештаја експлицитнијег ликовног обликовања, већ једноставно уметаног у фасадну масу на стамбених угаоним грађевинама док су објекти комерцијалне, пословне намене углавном добиле стаклене опне зидова завеса. Ефекти ракве трансформације архитектуре угаоних грађевина у домаћем миљеу од предратног декоративистичког до етноцетричног послератног периода, трајао је од 1946. до краја осме деценије XX века. Иако се чини да архитектонска анализа београдских угловница у наведеном периоду не заслужује нарочиту или бар не ширу пажњу такав приступ би био неоправдан утолико пре ако се подсетимо важности проучавања тзв. тоталног узорка. Само на тај начин могуће је препознати и изоловати бројне драгоцене примере београдских послератних угловница које носе аутентичне ауторске креативне експликације, првобитно наслеђене из међуратне епохе, а потом грађене према новим вредносним мерилима.

Из такве анализе проистиче правило да је наглашавање положаја главног улаза у неколико повратило првобитни значај, не толико утилитарни колико ликовни, док се конструкција балкона опоравила као сентимент на претходну епоху замаскирана наводном утилитарношћу коју заправо не поседује.

Пре свега, када је реч о улазу треба имати у виду да се анализа односи пре свега на стамбене и малобројне угаоне пословне грађевине стога што комплетна државна администрација „нове” Југославије није имала потребу да гради нове објекте већ се уселила у оне изграђене током међуратног периода док, са друге стране новоизграђени објекти који припадају владином и војном сектору нису припадали типу угаоних грађевина. Код стамбених угаоних грађевина подгнутих током три деценије након окончања Другог светског рата, улази су у осовини угла градећи визуелно аутономне умерене али ипак ликовне целине најчешће наглашене отвореним ниским подестом са неколико степеника и обавезним стубом на угаоној позицији чија техничка сврха заправо постаје ликовни детаљ.

³⁶⁰ Поповић, Марко. *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*. Београд: Музеј града Београда, 1997.

Неупоредиво ангажованији од композиције улаза током послератног периода истицали су се **балкон и лођа** који код стамбених угаоних грађевина поседују недвосмислену утилитарну намену док је на пословним објектима заправо обичње својеврсног ликовног сентимента међуратне епохе. Најпре, потребно је констатовати да су у наведеној епохи коегзистирали подједнако заступљени балкон и лођа, као и полулођа као препознатљива ауторска сигнатура међуратног периода. Код балкона ограда је била зидана, решеткаста од гвозденим профилима и затворена стакленим фасетама у гвозденим или алуминијумским оквирима.

Најранија послератна примена балкона евидентирана је на стамбеним ламелама тзв. „Цвијићевих павиљона” архитекте Владете Максимовића из 1948. године на углу Ђушине и Далматинске улице. Визуелна монотонија затвореног стамбеног монолита је прво што упада у очи док се потом отвара полемика анализом углова ових ламела наглашених изузетно истуреним опходним балконима затворних једноставном гвозденом оградом. У том правцу, поставља се оправдано питање: Да ли на овом примеру композиција балкона стамбену блок ламелу чини угловником? Због тога је потребно да се поново вратимо на теорију о „интенцији” аутора која је у првим послератним примерима архитектуре, конкретно на Цвијићевим павиљонима блиско скопчана са владајућом идеологијом брзог и јефтиног грађења у циљу обезбеђивања великог броја нових станова за новопридошло становништво у стару/нову југословенску престоницу. Ипак, у таквом магновењу рационалног, брзог, социјално одговорног карактера значајну улогу је имала интенција аутора коју је могао али није морао да „спомене” као одраз својственог ликовног сензибилитета манифестујући је кроз латентне, наизглед нужне утилитарне моменте попут балкона. Управо је због своје неупитне оправданости балкон у наведеном периоду представљао примарно средство аутора у реализацији њихових интенција што би представљао незамислив усуд пројектовањем нпр. куполе, конструкције јарбола или скулптуре на стамбеним објектима.

Таквих примера је изузетно много. Као обновљено интересовање за декоративност аутори су масовно прибегавали наглашавању конструкције угаоне вертикале истуреним волуменима на примерима који су посебно валоризовани у поглављу о **балконским угловницима**. Нарочит, пре свега ликовни значај, балкон добија на неколико пословних објеката међу којима је онај на углу Краља Милана и Ресавске, Ђушине и Руварчеве. Док

је балкон у Професорској колонији подложен двовалентном значењу функционалности али и декоративног ансамбла фасадне декорације, дотле је балкон на угловници арх. Владете Максимовића у Краља Милана 25/2 превасходно одраз декоративистичке интенције аутора. То је простор који не дозвољава дуже задржавање, нема ни оправдане потребе, нити обављање било каквих других радњи осим једноставног пролаза који спаја две просторије ионако спојеног пословног простора у ентеријеру?! Слични примери у међуратној епохи запажају се и на згради „Авалске задруге”, затим на стамбеној згради на углу Његошеве и Баба Вишњине и др.

На примерима београдских угловница лође и полулође су саобрађене са спољном регулационом линијом фасаде објекта или су конструисане у полу испаду, најчешће једночетвртинском или половином простора, док су са предње стране најчешће затворене застакљеном или оградом од металних профила као и зиданим оградама које стварају кутијасту визуелну ефекат клаустрофобије и мрачног простора.

Од 80-тих година XX века постепено се обнављају конструкције ликовних мотива попут куполе док балкон, односно лођа остају неприкосновено средство изражавања ликовности програма угаоне вертикале чему је сада придодат и мотив стуба који није имао експлицитније декоративно значење у претходној међуратној епохи због чега се у архитектури угаоних грађевина мора посматрати као новост и творевина пре свега постмодерне као класични мотив. Стуб постаје доминанта, репер осовине угла, константа која оријентише правац угаоне лође или балкона. Увек смиренних површина и витке, ненаметљиве профилације висина стуба најчешће пробија комплетну висину објекта обухватајући једном вертикалном линијом осовину угла односно све балконе на тој страни грађевине.

Хиперсензитиван дисбаланс архитектуре од 90-тих година у домаћој средини производио је неретко угаона решења чија интарзична лепота подсећа на новије историографске описе градитељских остварења међуратне епохе чији су се гласови колективно утишали након адекватне историјске дистанце. Да ли то значи да време валоризације савремене архитектонске мисли с почетка XXI века у Београду тек предстоји? За сада ћемо се држати остварених циљева превасходно домаћих градитеља и естетичких замисли њихових остварења која припадају типу угаоних грађевина.

Ако би се којим случајем на нивоу времена и простора укинуо период развоја српске архитектуре од 1944. до 2000. године неупућени испитаник би данас са оправданим разлогом дефинисао најновија градитељска решења београдских угловница као чиниоце непрекинутог континуитета који је у неколико еволуирао одређеним степеном волуминозности, примене савремених материјала и сведенијих форми, док је композиција из међуратне епохе остала углавном непромењена. Иако се на први поглед могу уочити преваходно прочишћени волумени ослобођени евентуално непотребних детаља другостепене фасадне пластике, примена стакла, елоксираног метала али и тривијалних појава попут PVC столарије, композиције које креирају савремену стамбену архитектуру београдских угловница данас заправо недосмислено припадају орнаменталном ткању међуратног градитељства. Процес ревалоризације обухватио је дословно све моменте од улаза и балкона, преко угаоних прозора до ликовних мотива попут купола и конструкција јарбола.

слика 225. Стамбена зграда, 2012, Мутапова 14, Београд (колекција Иван Р. Марковић)

Интересантно је да се положај главног улаза и његова композиција готово у потпуности изопштила са угаоног профила на један од бочних трактова осим на изузетно малобројним примерима попут стамбене зграде на углу Мутапове 14 и Тамнавске. Са друге стране, конструкције угаоних вертикала на објектима који враћају форму спуштеног цилиндричног или сегментног еркера практикују експонирање углавном веома плитке куполе која надвисује објекат или само у облику следе калоте понекад тешко видљиве са уличног тракта. Овакво решење представљено је на пословној згради на углу Кнегиње Зорке и Макензијеве 35-39а (арх. Иванка и Реља Костић, 2000). Широко прочеље засеченог угла крунише купола великих димензија, односно калота која покрива салу на последњем спрату али је услед висине објекта и немогућности адекватнијег сагледавања из даљине, овај ликовни елемент остао невидљив из изломљене фасаде прочеља, а планирални ликовни програм зграде тиме недоречен.

Конструкција јарбола као ликовни мотив у модерној архитектури Београда се задржала у маркирању профила угаоних грађевина до 1941. године, а потом је у потпуности нестала као предмет оригиналних интенција аутора, а више као рефлекс у историјском амбијенту.

Прозори лоцирани на угаоној вертикали су почетком новог миленијума најчешће композиционо привезани за балконе, лође, полулође или француске терасе без нарочитог ликовног програма, сведених превасходно на функционалну намену узиданог отвора. Са друге стране, самостално организовани прозори се најчешће јављају у облику преломљених отвора на осовини угла на начин који се најчешће препознаје у делима предратне генерације архитеката браће Петра и Бранка Крстић, Момчила Белобрка и др. Савремене формулације удвојених угаоних прозора са међуратним узорима су готово истоветне осим појединих детаља који их смештају у данашњи градитељски контекст. Пре свега, у осовини угла је још увек присутна разделна допрозорна греда, што је из техничких разлога сасвим оправдано, али је вертикална подела прозора организована у јединствену визуелну целину применом полихроних површина фасада најчешће бојењем или употребом материјала другачијег тона. Осим овога, прозори се са предње стране затварају са два или три реда металних профила који опходно обухватају ширину угаоне осовине доприносећи ликовности волумена угла. На овај начин, организовани као једна композициона целина угаона оса прозорских отвора делује као еркерни волумен издужене

кубичне форме. На изузетно ретким примерима прозори на углу су организовани у оси окулуса као на стамбеној згради на углу Савске и Вишеградске 1.

Индикативно је да су угаони балкони, лође и полулође од 2000. године постали изражајно ликовно средство у компоновању новог, савременог идентитета структура угаоних вертикала преваходно у архитектури стамбених грађевина. Као несумњиво средство изражавања латентних интенција аутора у епохи након Другог светског рата, која је током деценија постајала све отворенија, у прве две деценије новог миленијума балкон је усвојен као примарни орнамент у разоткривању поетике угла.

Прогресивно напредујући, као примарни елемент ликовног изражавања, успешна егзистенција балкона у архитектури угаоних грађевина мора се посматрати као резултат синкретичког начина размишљања аутора новије генерације. У маркацији осовине угла не препознају се искључиво дефинисани архитектонски елементи попут балкона и лође већ је наслеђена аподиктична склоност међуратне епохе ка експериментисању због чега су данашње структуралне аналогije са предратним примерима видљиве али не представљају сувопарне копије својих узора. Напротив, типолошка структура је разнолика, често иновативна, ако се уопште након међуратне епохе у пројекцији балкона и лођа данас може рећи нешто ново.

Интересантно је да су од 90-тих година, а нарочито током прве две деценије XXI века у архитектури угаоних грађевина у Београду најмање заступљени балкони који се јављају у различитим али ипак сведенијим формама балконских плоча најчешће са зиданом или оградом од гвоздених профила. Балкон преовладава на грађевинама са засеченим и полукружним углом чији испад неретко варира у зависности од локацијских услова. Са друге стране присуство лођа је готово у потпуности замењено полулођама које су трочетвртински или до половине ширине плоче усечене у зидну масу објекта. Са једне стране, оваква структура полулође, односно полубалконске платформе намењена је добијању више расположивог простора, дубоким нишама делимично скрива и штити станаре од претеране осунчаности или падавина док истовремено пружа квалитетнији преглед околине зграде имајући у виду да већина полулођа има балконски опход који залази дуж фасада трактова као наменски видиковци.

Просторни параметри (угаони простори)

Једну од примарних карактеристика архитектуре угаоних грађевина свакако представља обликовање простора, односно унутрашњег распореда који најчешће не подлеже само утилитарним нормама обликовања у циљу функционалне продуктивности већ може деловати и као волунтаристичка компонента. Принципи обликовања унутрашњег простора у угаоним грађевинама се формирају у зависности од неколико фактора. Први се односи на функцију објекта, односно да ли припада стамбеном, пословном, мултифункционалном карактеру, да ли је објекат јавне или приватне намене стамбене зграде или приватне куће или виле и др.

Други фактор који морамо да посматрамо са методолошког становишта историографије односи се на епоху у којој је грађевина пројектована и изграђена. Ипак, и ова хронолошка корелација не мора увек да буде на одговарајућим основама приликом истраживања захтевајући нарочити опрез приликом валоризације. Проблематика код таквих примера угаоних грађевина у Београду, коме не припада мали број, садржана је у хронолошком диспаритету године пројектовања и године реализације, нарочито у прелазном периоду пре и после Првог светског рата. Неки пројекти који су били „на чекању” пре Првог светског рата су реализовани након 1918. па чак до средине међуратног периода када је изградња нпр. стамбених зграда и кућа програмски била другачије законски нормирана.

Ипак, од „застарелости” програмских решења унутрашњег простора нису остале поштеђене ни репрезентативне грађевине попут данашње зграде Владе РС, Министарства иностраних послова, зграде Занатског дома и др. чије позиционирање угаоних портала и денивелација улазног хола данас делује веома непрактично и сувишно. У том правцу долазимо и до трећег фактора утицаја који се темељи на принципима социјалног становања у најширем смислу: од планске изградње првих социјалних станова у Београду у Венизелосовој улици (арх. Јелисавета Начић, 1904) до плана петогодишње обнове градитељског фонда Југославије након Другог светског рата. Социјални фактор је заправо опонентан сваком облику компоновања угловности грађевина од 1947. до средине 1950. године када је у Београду и Србији скоро у потпуности изостала изградња угаоних грађевина. Овај период се узима у обзир више из парадоксалног разлога једине

хронолошке одступнице у историји престоничких угловница дугој један и по век када је изградња угловница привремено укинута због других потреба које су проистичале преваходно из социјалних потреба.

Данас, уређење простора се углавном ослања на утилитарну формулу која надилази форму угаоне структуре, најчешће се задржавајући на оним основама (конвексни плитки еркер, неутрални балконски или прозорски угао) који не захтева напор аутора у пројектовању простора, односно предвидиво и често укалупљено компоновање које у ектеријеру најчешће изостаје, док у унутрашњем простору не користи све расположиве могућности које нуди положај угаоне градске парцеле.

Последњи, кључни фактор односи се на избор структуре угаоне вертикале који се непосредно одражава на степен заступљености предвиђене површине угаоног простора. Овај фактор се, из објективних разлога, мора посматрати у сталној спрези са функцијом грађевине и епохом настанка. Иако једно не мора да укључује друго, анализа планова основа, нарочито зоне приземља код јавних објеката управног, угоститељског и трговачког карактера, односно првог спрата код стамбених грађевина скоро непогрешиво указује на функцију или период изградње.

У формалном смислу, три најзаступљенија типа угаоних грађевина у Београду од 1865. до 2010. године, јавне државне, приватне стамбене и грађевине угоститељске намене, паралелно су развијала угаоне домене од засеченог до посебних структура што се непосредно рефлектовало и на организацију унутрашњег простора.

Код првог типа грађевина са засеченим углом угоститељски објекти пивница, преноћишта, првих хотела и гостионица распоред је био јасан и подређен утилитарној намени са распоредом просторија ресторанског дела, економског дела и кухиње као и приступног степеништа у задњем делу објекта које је водило на први спрат. Касније надоградње ових простора пратиле су све сложеније потребе грађевина угоститељске намене у складу са отварањем Србије и Београда према свету, повећаним бројем страних посетилаца али и захтевом за виших стандардом боравка. Са друге стране еволуција архитектуре простора са засеченим угаоним доменом стамбеног дела на првом спрату, односно касније и увећаних димензија стамбене зграде овог типа, није у значајнијој мери одговарао на унутрашњи распоред засеченом делу затворених зидних површина на углу који је могао да буде одређен за спаваћу собу и још ређе простор салона.

Интересантна је максимална искористивост засечених волумена у архитектури јавних, државних зграда попут ОШ „Краљ Петар Први”, Београдске задруге или Министарства војске и морнарице Краљевине Србије. Сложена композиција главног улазног портала, репрезентативног вестибила у висини до првог спрата и свечано улазно степениште чинило је елементе сложеног, утилитативног али и декоративног корпуса улазне партије који су имали више церемонијални неголи функционални карактер.

Са друге стране, угаоне грађевине са залученим доменом, коме припадају и конвексне структуре, потичу превасходно из декоративистичких хтења аутора или власника/наручилаца. Обликовање простора са једним залученим зидом, најчешће перфорираним прозорским отворима или балконским вратима, представља унапред осмишљено руковођење планираном површином, односно његовом наменом. Па се тако ови простори наменски обликују за потребе салона, трпезарије, музичке собе са клавиром, собе за картање и др. Јавни објекти садрже једну конотацију више у обликовању таквих простора што доказује истакнута кула-еркер као трактно колено Официрског дома, Занатски дом, зграда данашње Владе РС, Министарство иностраних послова и др. Примећује се идентичан начин руковођења простором (главни улаз, степениште, високи вестибили и др.) као и на примерима великих јавних објеката из претходне епохе са засеченим угаоним доменом. У том правцу, евидентно је да је циљ репрезентација и доминација простором, а не просторна доминација објектом. Индикативно је да таква реверсна констелација естетичности и функције почиње крајем XIX века изградњом Министарства војске и морнарице Краљевине Србије, а завршава се током међуратног периода Красновљевим зградама државних пропилеја у Немањиној улици. Касније пројектоване и изграђене јавне репрезентативне грађевине након Другог светског рата не афирмишу структуру угла и потпуно је негирају.

Крајем XX и почетком XXI века наступила је епоха комбинованих структура угаоних вертикала које су понајвише фаворизовале улогу балконског и прозорског угла што се директно одразило и на обликовање унутрашњег простора. Иако је сасвим индикативно да је управо балкон обележио изградњу првих угловница у Београду, кафану „Грчка краљица” и хотел „Старо здање”, ови простори нису утицали на формални приступ разради ентеријера као на примерима с краја прошлога века. Оправдано потенцирање већег степена инсолације ентеријера, у складу са савременим стандардима изградње,

наметао је и шире перфорирање угаоних структура отварањем прозорских отвора великих димензија или угаоних лођа и балкона. Међутим, ефекат у другачијем и за угаоне грађевине овог типа карактеристичном приступу обликовању плана основе, нарочито код стамбених вишепородичних зграда, ненадано је изостао. Иако је иницијални предлог веће осветљености у унутрашњости станова адекватно полазиште, простори на углу нису адекватније искоришћени за нарочите намене као на примерима из међуратне архитектуре Београда већ се могу мултифункционално прилагођавати потребама станара имајући у виду увек непоредну близину кухињског простора.

Пословне зграде у архитектури Београда изграђене крајем прошлог и почетком XXI века на сличан начин третирају простор угла углавном као волунтаристички моменат што се чак и споља може приметити у распореду канцеларијског простора пословних зграда „Граве”, палате „Zepter” и др. Стреловитост форме, експресионистичка тенденција у обликовању оштрих углова и ефекат изненађења довели су до префорсирања знаковитости контекста који губи свако друго одредиште осим визуелног, да задиви и изазове пажњу без обзира што се при томе као нуспојава јављају „мртви углови” у функционалној разради простора ентеријера јер је то цена ефекта коме пројекат не сме да остане дужан.

Ауторски параметри

Утицаји иностраних градитеља у пројектовању и изградњи угаоних грађевина у Београду (1829–1941)

У анализи свих чиниоца настајања и еволуције архитектуре угаоних грађевина важан прилог проучавању представља учешће страних аутора који су следствено разноликости у образовању као и индивидуалном ликовном и конструкторском сензибилитету током друге половине XIX и прве половине XX века пројектовали бројне угловнице у Београду. Посматрана са историографског аспекта, владајућа стилска епоха је у значајној мери утицала на обликовање архитектуре угаоних грађевина посредством ангажовања страних неимара чији се прилив у престоницу српске кнежевине може пратити већ од 1829. године. Почетке реализације планова кнеза Милоша Обреновића, за систематским измештањем центра и проширења градског атара према западном Врачару, планиран је уз помоћ иностраних стручњака који су у почетку радили на премеравању терена, а потом и

на пројектовању првих државних грађевина на простору изнад данашње раскрснице улица Немањине и Кнеза Милоша. Како је већ поменуто, ангажовање „земљомера” односно инцилира „из прека” као и мајстора са југа, аустријских, чешких и пољских поданика није донело помака у концепцијама угловница имајући у виду владавину псеудокласицизма чија архитектура није познавала концепт угла.

Прве назнаке активнијег учешћа страних градитеља у изградњи архитектонског идентитета београдских угловница почетком друге половине XIX века налазимо у решењима хотела „Гранд”, кафани „Грчка краљица”, касније и гостионици „Коларац” али без ауторске идентификације који би потврдили инострано порекло градитеља. Ипак, у таласу изградње угаоних грађевина приватних кућа нарочито од почетка девете деценије XIX века истиче се делатност чешког архитекте Франтишека Неквасила као једног од првих страних градитеља који су пре Првог светског рата пројектовали угаону грађевину у Београду. Неквасилов хотел „Славија”, чији је био и власник, изграђен је на прекретници псеудокласицизма и наступајуће хегемоније историцизма који је до 1914. године прерастао у аутентичну верзију еkleктичких варијација различитих стилских праваца.

Индикативно је да су управо Чеси, као инострани градитељи обележили епоху грандиозних угаоних грађевина на почетку међуратног периода. Непуних годину дана након окончања Великог рата и престанка ратних дејстава у Београду, прашки биро „Матеја Блеха” упутио је као надзорне архитекте и пројектанте Јарослава Прхала и Јана Дубовог у престоницу нове краљевине СХС. Маркантне композиције стилски наметљивих угаоних грађевина које је Прхал пројектовао као посленик прашког бироа унеколико преносе ублажену верзију чешког рондокубизма на згради „Југославенске банке”, односно еkleтичку варијанту специфичне ауторске лексике угаоног здања „Прашко-кредитне банке”. Иако у почетку радног ангажмана у Београду Јан Дубови није имао завидније пројектне задатке, нарочито не у изградњи угаоних грађевина, интересантна је чињеница да се Прхал одмах након пројектовања две, односно три банке испред бироа „Матеја Блеха”, окренуо савременој градитељској мисли компонујући модерна архитектонска решења. Већ од краја треће деценије XX века два прашка градитеља су у Београду остварила завидан број савремених градитељских остварења међу којима се истичу и угловнице попут стамбених зграда на углу Краља Петра 8 и Чубурске, Париске и

Карађорђеве 1, дела Јарослава Прхала, односно стамбено-пословна зграда алатнице Солид, дела архитектке Јана Дубовог.

Током међуратног периода приметно је и учешће хрватских архитеката који су у Београду изградили више десетина вишенаменских стамбених, мултифункционалних, пословних, комерцијалних и здравствених објеката међу којима се истиче и неколико угловница попут Института за економију РС на углу Добрињске и Краља Милана 16.³⁶¹

Учешће архитектата јеврејског порекла у пројектовању угаоних грађевина у Београду током међуратног периода могуће је узети у разматрање, али са општег аспекта проучавања угловница као специфичног градитељског типа, али не и као одраза националног порекла аутора. Заправо, у делима ових градитеља не постоји ништа „јеврејско” у архитектури београдских угловница, већ очигледни рефлекси различитих школа учења великих европских метропола у којима су својевремено студирали.

Доминантна архитектура еклектицизма која у многоме поштује постулате академизма најприсутнија је у раним пројектним решењима јеврејских градитеља, попут: „Врачарске општине” архитектке Јосифа Најмана на углу Крунске 1 и Кнеза Милоша 11-13 или „Колонијалне банке” дело архитектке Самуела Сумбула на углу Краља Петра 43 и Узун Миркове 6.³⁶² Изражајнији и оригиналнији тон декоративистичког еклектицизма, мање познатог у архитектури Београда током међуратног периода, наглашен је на стамбеној згради архитектке Леона Талвија на углу Царице Милице 18 и Топличиног венца 7.³⁶³ Прелаз ка модерној архитектонској концепцији у опусима градитеља јеврејског порекла у Београду био је нарочито изражен током четврте деценије XX века попут стамбене зграде на углу Кнегиње Љубице 12 и Симине, дело архитектке Јосифа Најмана или стамбене зграде архитектке Јосифа Албале на углу Браничевске 9 и Шуматовачке. Ипак, семантику архитектуре модерног израза у континуитету је одржавао ауторски тим који су чинили архитекти Исак Азриел и Миша Манојловић попут стамбених грађевина на углу Змај Јовине и Душанове (порушена током Другог светског рата),³⁶⁴ Далматинске и Кнез Данилове 65 и нарочито на углу Маршала Бирјугова 34 и Царице Милице 14.³⁶⁵ На

³⁶¹ Kadijević, Aleksandar. „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda”, *Prostor* 42 (2011), 467–477.

³⁶² Đurić Zamolo, Divna. „Jevreji-graditelji Beograda do 1941. godine”, *JIM Zbornik* 6, Beograd 1992, 216-244.

³⁶³ Илијевић, Александра. „The Lost Voices of Serbian Modernism: Misa Manojlovic and Isak Azriel”. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 27, 1-2, 2013-2016, 121-154.

³⁶⁴ Ibid.

³⁶⁵ Ibid.

крају, ако би се неки архитектонски моменти могли дефинисати јеврејским пореклом онда би се таква анализа пре концентрисала на интерполиране објекте чија стилска оријентација, са друге стране опет нема блиских хебрејских колико маварских, оријенталних и еклектичких спона у архитектури.

Имајући у виду изузетну ангажованост руских архитеката емиграната у Београду током међуратног периода, наилазимо на несразмеран квантитативни однос између угаоних и осталих типова грађевина при чему је у опусу девет руских градитеља евидентирано укупно шеснаест угловница углавном на ужој територији градског центра. Осим овога, запажа се континуитет истог или сличног стваралачког сензибилитета који се није разликовао од сличних или истих ликовних образаца који се могу евидентирати и на делима домаћих градитеља током међуратне епохе како у стамбеној вишепородичној архитектури тако и у изградњи приватних кућа и вила. У анализи методологије компоновања и свих појединачних конструкционих, обликовних и естетичких елемената архитектуре угаоних грађевина у Београду чији су аутори руски емигранти не може се констатовати национално порекло аутора, односно дискутовати о нечему што је евентуално „руско” у опусу београдских угловница.

Индикативно је да Руси нису напустили орнамент, некада и само као формалистички знак, сеновито присуство ликовности евидентирано је као мотив или форма. Архитекта Николаја Васиљевича Васиљева негује класичну композицију еклектички обликованих фасада стамбене зграде на углу Загребачке и Карађорђеве 67 број са куполом, угаоним балконима и плитком другостепеном фасадном пластиком.³⁶⁶ Архитекта Ђорђе Ковалевски је такође био одан класичној симетричној композицији, строгој регулацији зона и умереног декоративизма подједнако пажљиво одмеравајући односе између форме и детаља, волумена и украса како на репрезентативним грађевинама попут дупле блок угловнице Студентског дома у Булевару Краља Александра 75-75а и Краљице Марије, тако и на објектима сведених димензија попут дечјег обданишта на углу Тадеуша Кошћушког 48 и Душанове улице.

Од средине треће деценије до краја међуратног периода нарочито се запажа интересовање руских градитеља за имплементације фасадне скулптуре као маркантног акцента

³⁶⁶ Јахонтов, Александар и Просен, Милан. „Стваралаштво архитекте Николаја Васиљевича Васиљева и његов београдски опус (мај 1921-фебруар 1923)”. Београд (2013), *Наслеђе XIV*, 115-133.

конструкције угаоне вертикале. Архитекта Виноградов на специфичан начин приступа разради конкавног угла са четири слободне кскулптуре на згради Гарде у Топчидеру док истовремено Виктор Лукомски 1928. године на згради на углу Вука Караџића 11 и Цара Лазара такође приказује две слободне скулптуре које архитекта Григорије Самојлов приказује као саставне елементе две целине конструкције носача јарбола на репрезентативном здању Пензионог фонда чиновника и служитеља Народне банке КЈ (Теразије 29 и Трг Николе Пашића 1, арх. Григорије Самојлов, 1937) на Теразијама. Рекло би се да је слободна архитектонска скулптура остала омиљени ликовни мотив у архитектури београдских угловница руских емиграната до краја међуратног периода на шта указује континуитет до 1940. године изградњом репрезентативне стамбене зграде архитекте Бориса Феснкова на углу Стеријине и Деспота Стефана 106.

Конечно обележје често селективно идентификованог „руског декоративистичког академизма” у делима архитекте Николаја Краснова обједињује скулптуру као и снажна поређења ранијих Красновљевих радова на Јалти са југословенским репрезентима моћи у лику архитектуре палата Министарства финансија, Министарства пољопривреде и вода, односно шума и рудника. Петрифицирани програм декоративне фасадне пластике, који нарочито наглашава конструкцију угаоних вертикала, посматрача не оставља равнодушним, изазива подвојена осећања и нуди збирку мотива које је потребно посматрати као својеврсни калеидоскоп чија суштина, односно сврха почива управо на тези да буде запажен, Краснов је одговорио на никада званично постављене већ подразумеване захтеве да објекти морају да плене појавношћу и зраче краљевском достојанственошћу у складу са државним уређењем али са друге стране, ове аутентичне арабеске, такође не наводе посматрача да посумња у национално порекло аутора.

На крају, чини се да струји сасвим неутралног ауторског израза, укомпонованог са владајућом или текућом идеологијом модернизма, припадају остали градитељи емигрирали из Русије у Београду попут Леонида Макшејева, чији стваралачки сензибилитет можда најбоље илуструје стамбена зграда на углу Мајке Јевросиме 50 и Нушићеве, као и Андреј Папков чији специфичан ликовни рафинман делује упечатљиво и препознатљиво за његова дела али не као карактерна особина нечега што би се могло дефинисати као изворно руско порекло инкорпорирано у савремену архитектонску форму.

Утицаји школовања домаћих архитеката у иностранству (1865–1923)

Како је током друге половине XIX века напредовао систем образовања у кнежевини Србији, постепеним јачањем просветних институција и оснивањем универзитета у Београду, тако су регулисана и стратешка питања школовања српских питомаца у иностранству. Због тога се од некадашњег државног програма слања српских ђака у иностранство на стицање знања на високошколским установама у великим европским градовима од 1865. године залагањем кнеза Михаила Обреновића, а потом кнеза Александра Карађорђевића успостављен континуитет просветне сарадње са иностраним универзитетима. Већ од оснивања Архитектонског одељења на Техничком факултету у Београду 1932. године питомци наступајуће генерације српских градитеља стасавали су у земљи док су специјализације и стипендиране студије настављали у Европским центрима културе. Ипак, узорци су у оба примера образовног система потицали углавном из Берлина, Беча, Карлсруеа, Минхена, Цириха и Ахена, дакле из градова у данашњој Немачкој и Аустрији. Управо зато на овом месту треба правити недвосмислену разлику између оне генерације српских студената који су знања и специјализације стицали у Београду са самосталним освртима на инострану архитектуру сусретом са страном стручном литературом или путовањем у неку европску земљу, и оном генерацијом која је основне студије или специјализацију примарно стицала у Европи. Поставља се питање зашто је то толико важно?

Наиме, заједнички именоватељ првој и другој предратној и међуратној групи архитеката је исти али је у таквом базирању ипак неопходно направити одклон на нивоу скоро неприметне нијансе, познате али у домаћој историографији недовољно истражене. Са једне стране, градитељи београдских угловница прве генерације који су студирали и специјализирали на европским универзитетима током периода између 1865. до 1901. године стицали су знања кроз образовни систем, сазнања о механизмима архитектонске праксе историцизма који је по својој вокацији еkleктичка творевина. Алтернатива није постојала нити је тражена. Историцизам је представљао ликовни стандард и владајуће мерило квалитета у архитектури. Ипак, колико год тежио прочишћеним реминесценцијама ликовног израза и изворности форми историјских цитата артикулисаним у складним целинама, историцизам је са друге стране сасвим

парадоксално нудио широм отворена врата ауторској креативности под велом поштовања принципа изворности, иконичности архитектуре минулих епоха и самоуосећавања лепоте протеклих епоха. Са друге стране, студентима архитектуре који су знања из струке стицали на Техничком факултету у Београду предавали су професори едуковани на иностраним факултетима преносећи новим генерацијама градитеља технике, могућности и идеје еворпског градитељства чврсто их усађујући, нарочито у свест генерације домаћих неимара пре Првог светског рата. Ипак, просветитељска еманципација нових генерација о савременој градитељској мисли Европе, о ономе што је модерно и што се сматрало стандардом није утицало у коначној мери на домаће градитеље крајем XIX века и током прве деценије XX века колико социоестетички утицаји средине. Наиме, са једне стране постојало је извесно образовање наручилаца који су могли да путују Европом и виде жељене узоре својих приватних замкова које су по повратку кући потом наручивали али о томе за сада имамо веома мало информација. Са друге стране, сасвим је извесна велика слобода коју су ангажовани архитекти имали и према образованим као и према наручиоцима који засигурно нису познавали стране архитектонске узоре, бар не уживо. Ради се о томе да су на сваки начин домаћи градитељи уживали изузетно висок степен слободе и, још важније, поверење у домаћој средини која им је пружала могућности да креативно еволуирају и изван догматских постулата владајућих архитектонских стилова и праваца а у складу са пресоналним уметничким сензибилитетом. Такве бенефиције омогућиле су слободније просторно, конструкционо и свакако естетичко деловање које се очитује код већине предратне генерације градитеља београдских угловница.

Иако би са овог места историографски било неоправдано тумачити појединачне иностране примере као потенцијалне узоре домаћих градитеља у пројектовању и изведби одређених дела из њихових опуса, стога што таква анализа захтева посебан приступ и истраживачки рад који би обухватао све друштвене, социолошке, економске и историјске аспекте развоја европског културног поретка од краја XVIII века, важно је нагласити да се евентуално могу идентификовати потенцијали извори инспирација у креирању дела архитектуре угаоних грађевина у Београду с краја XIX и почетком XX века.

VI. ЗАКЉУЧАК

Архитектура угаоних грађевина у Београду до данас није представљала предмет ширих проучавања због чега је изостало и темељитије гледиште на овај специфични градитељски тип не само у српској престоници већ и у иностранству. Међутим, не сме се превидети да су досадашња малобројна истраживања овом темом била хендикепирана недостатком методологије проучавања угаоних грађевина која у коначном режиму анализе прикупљених података нуди теоријску идентификацију појма угаоне грађевине, у ширем контексту, односно њену дефиницију кроз дубљу анализу конкретног примера и валоризацију семиотике архитектуре.

Један од разлога досадашњег одсуства проучавања угловница може се пронаћи и у обимности захвата коју захтева проучавање овакве теме, а без претходних истраживања која би потврдила резултате или уз мали број историографских анализа које су недовољне за опсежнији поступак проучавања. Обимност подразумева анализу не само најзначајнијих модела већ анализу на тоталном узорку који треба да обухвати све познате угаоне грађевине које су изграђене на простору који се проучава, односно оне које су постојале, које данас егзистирају као и оне чија је изградња предвиђена у непосредној будућности. Са друге стране, јавља се потенцијална опасност од непрецизности и изношења произвољних судова што се може избећи само анализом тоталног узорка јер када су нам познати сви примери овог типа грађевина у прилици смо да формирамо објективу квалитативну скалу у складу анализом свеукупног фонда и његовог пропуштања кроз сложени механизам научне методологије. И поред досадашњег одсуства таквог, свеобухватног сагледавања указане проблематике драгоценост истраживања данас чине важну допуну у доношењу нова запажања, закључака и њиховом усаглашавању са новим ставовима који потичу из постављене методологије која до тада није постојала.

Структура новог механизма процеса научног истраживања гради се на односу различитих нивоа препознавања и проучавања који истовремено представљају и резултат у коначном режиму обраде података. Пре свега идентификацијом архитектонског склопа једне грађевине као угаоне одређује се и њен даљи ток смештања у затечени историјски контекст ослобађајући истраживача сувишних или нежељених погрешних информација које се могу привидно учитини примењивим на поступак проучавања угаоне грађевине.

У даљем развојном процесу надоградње и унапређења методологије проучавања угаоних грађевина предвиђене су и допуне, односно надоградње чија је интеграција у постојећу методолошку структуру неминовна из више разлога. Први разлог се односи на чињеницу да је сада могуће али и неопходно да се у матрицу постојеће методологије интегришу екстерни елементи проучавања који би активно учествовали у препознавању стилских финеса, односно да за сваки стил, дух градње, покрет или правац буде допуњен комплет методолошких (секундарних) елемената за препознавање, идентификацију и дефинисање угаоне грађевине.

Сагледавањем свих елемената методолошког поступка, приступ испитивању угаоних грађевина, у контексту анализе различитих углавном интернационалних утицаја на интерполацију специфичног градитељског типа у архитектуру Београда, заснован је на аналитичко-компаративном методу како би се утврдили сви чиниоци који су непосредно деловали на градитељску праксу домаћих архитеката у периоду од 1865. до 2010. године. Кроз различите методе анализа обухватају се сви аспекти процеса развоја различитих типова угаоних грађевина у Београду уз паралелне осврте на актуелне законе и прописе у градитељству друге половине XIX и током XX века.

Проучавање архитектуре угаоних грађевина у Београду тематски дели осам хронолошких циклуса од 1865. до 2010. године, заправо са деценијским екстензијама почетка проучавања од 1829. године и покретања реализације урбанистичких замисли кнеза Милоша Обреновића до 2030. године до када су нам познати компјутерски рендери будућих изгледа угаоних грађевина чија је изградња планирана на територији српске престонице. Смештено у више хронолошких оквира, проучавање угаоних грађевина у Београду је заправо праћење 150 година различитих економских, политичких, друштвених, социјалних и културолошких прилика које су владале и смењивале се у престоници једне кнежевине, три краљевине и шест република.

Утолико пре, сагледавање што ширег контекста епохе у којој су створане угаоне грађевине један од најважнијих аспеката представља анализа архитектонског и урбанистичког развоја Београда током XIX и XX века али и локални аспекти развоја угловница чија је изградња зависила и од више фактора попут: динамике формирања угаоних грађевинских парцела, друштвених и социјалних фактора на реалацији наручилац – аутор као и фактора који су активно учествовали и утицали на избор локација за

изградњу у складу са будућом наменом. Поступак шире анализе београдских угловница подразумева обиман и сложен поступак систематизације тоталног узорка који тренутно броји укупно 1262 угаоне грађевине изграђене у периоду од 1841. до краја треће деценије XXI века, односно пројеката чија је реализација планирана у скорој урбанистичкој слици Београда.

У складу са поступцима научне методологије проучавања угаоних грађевина, омогућена је објективна подела на три основна типа конструкције угла, и то: неутрални (угаона вертикала може бити трапезоидна, оштра док посебном подтипу припадају антиугаоне вертикале), истакнути (угао је наглашен као визуелно самостална композиција: Официрски дом у Београду) и повучени (угаона вертикала је у радијусу и композиционо уједначена са бочним фасадама: стамбена зграда, Андрићев Венац 2а).

За сваку грађевину, у зависности од њене функције, од изузетне важности је и проучавање урбаних параметара (план основе; спратност и др.), затим проучавање параметара конструкције и функције (повезаност форме и функције, подела унутрашњег простора стамбених јединица, унутрашња дворишта, лоцирање степенишних вертикала и др.), праћење трансформација просторних решења (мултифункционални објекти, односи стамбених јединица и комерцијалне зоне дућана) и анализа еволуције конструктивног система угаоних објеката кроз праћење технолошког напретка у градитељству.

Као нераскидиви и важан део грађевинског фонда града, који је са социоестетичког аспекта више чинио производ особених захтева у персоналних доказивања наручилаца него стварну архитектонско-урбанистичку потребу, угаоне грађевине су представљале одраз времена у коме су настајале али и индикаторе опхођења друштва и струке према затеченом наслеђу, односно концепцијама које је захтевало савремено доба. Са једне стране, однос према историји је заправо однос према меморији локације што је нарочито изражено у ревалоризацији изгубљених градских топонима препознатљивих по именима гостионица, хотела и кафана. Цитирање историје се углавном задржавало на вербалном нивоу попут палате „Албанија”, хотела „Славија” и др. док је често прерастало и у тродимензионалне форме фасадне декорације у облику два бела голуба изнад улаза у зграду Занатског дома. Ипак, такви познати примери су ретки у београдској средини и морају се посматрати као експерименти њихових аутора, док је особеност архитектуре угаоних грађевина кроз различите епохе изражена преваходно кроз критичке опсервације

архитектуре којој се није прилагођавала, већ је режиме архитектонске струке најчешће прилагођавала себи. Ово је посебно важно стога што ни један стилски правац, дух градње нити уметнички покрет који је имао ефикасног одраза у светској архитектури није имао своје почетке у лику угаоних модела већ превасходно на примерима блок или интерполираних грађевина. Стил је постојао пре угаоне грађевине због чега је прилагођен њеној конструкцији, унутрашњој структури и особеном естетичком речнику који је превазилазио ансамбле фасадне пластике творећи својствени обликовни речник из почетка. Дакле, структура и естеичност једног стила прилагођавали су се конструкцији угаоне грађевине, а не обрнуто стога што је угао старији од концепције стила.

Први дефинисани облици архитектуре угаоних грађевина у Београду забележени су крајем XVIII века на примерима приватних кућа које су делиле функцију пословног, односно комерцијалног и стамбеног садржаја. Ова подела се јасно осликавала у предњем, најистуренијем угаоном делу грађевине у коме је обично била смештена просторија угоститељског дела (пивница, гостионица, кафана, ресторан и сл.), док је други део са прозорима усмереним према унутрашњем дворишту био намењен становању. Осим што се главни улаз у економски део куће налазио као по правилу на угаоној вертикали, посебан или споредни улаз за стамбени део се обично налазио у бочној улици. Први еволутивни помаци у развоју архитектуре угаоних грађевина у Београду били су готово невидљиви али све чешће присутни у нарочитом решавању поткровног венца перфорираног отворима таванског простора. Хоризонтално развучени отвори невеликих димензија били су декоративно украшавани другостепеном флоралном декорацијом, док су имали функцију проветравања таванског дела грађевине. У наступајућем периоду до краја XIX века структура угаоне вертикале на приватним кућама постаје све сложенија и естетички богатија са истакнутим надвратним тимпанонима, балконима изнад главног улаза, еркерима, куполама и нарочито украшеним надзицима изнад кровног венца који су на упечатљив начин крунисали угаоне вертикале београдских кућа нарочито током претпоследње деценије текућег XIX века.

Међутим, пре зачетка периода наглашавања структуре угаоне вертикале истакнутим забатима и сложеним надкровним конструкцијама, средином четврте деценије XIX века је изграђена кафана и гостионица „Грчка краљица” као први забележени објекат из овог периода који је поседовао спрат али и балкон на угаоном делу. Ова култна градска

кафана је једина угаона грађевина у Београду и Србији грађена у духу класицизма чија архитектура иницијално није познавала решење структуре угаоне вертикале. Скоро једну деценију касније, 1841. године хотел „Гранд” преузео је примат „најважније” градске угловнице са угаоним балконом али и као највећа зграда у кнежевини Србији до 1868. године и изградње Задужбине капетана Мише Анастасијевића. Ово је истовремено и преломна година у архитектури угаоних грађевина у Београду првенствено због јављања феномена, окарактерисаног као „београдска палата” која је унела нови дух и дах европске архитектуре али и савременог схватања репрезентативних пропорција угаоних здања.

Стварање свих услова за енергичан улазак тада монументалних пропорција и репрезентативне појавности архитектуре београдске палате у српску средину крајем седме деценије XIX века омогућила је адекватна културна и историјска подлога епохе у којој је владајућа династија Обреновић била аустрофилског опредељења. Осим европеизацијске оријентације владара, већина српских студената архитектуре се током последњих деценија XIX века школовала на Универзитетима у Минхену, Берлину, Карлсруеу и Бечу што је паралелно доприносило драстично и драматично европеизационој слици савременог градитељства који се пре свега одразио на архитектуру важних државних здања владе и војске. У престоници кнежевине, потом краљевине Србије, током периода од 1869. до 1910. године, а затим до почетка Првог светског рата изграђено је више репрезентативних угаоних грађевина којима припадају два основна типа београдске палате. Првом типу превасходно грађевина јавне државне намене припада низ велелепних зграда од Двора Милана Обреновића, данас Старог двора и прелива се преко историцистичких здања Официрског дома, Министарства војног, Касарне VII Коњичког пука све до палата Београдске и Официрске задруге као преломним тачкама успостављања новог манира грађења у наступајућој епохи ар нувоа и њеној еkleктицистичкој форми академизма.

Другом типу београдске палате припадају здања трговинске, економске, едукативне и здравствене намене чија архитектура и однос према конструкцији угаоне вертикале заслужује подједнаку пажњу. Иако габаритно мањег обима, ове палате су деловале као друштвени светионици привидне социјалне и економске стабилности у комплексним почитичким временима у Србији. У насталом архитектонском надметању габарита са једне и поретка стилова са друге стране настала су нека од најдаровитијих архитектонских београдских здања током периода од 1896. године до почетка Првог

светског рата међу којима се нарочито истичу палата Државне Класне Лутрије, Основна школа на Дорћолу, Врачарска задруга, Учитељски дом, Прометна банка и др.

Посматрајући развој београдске архитектуре од средине XIX века до почетка Првог светског рата готово на нивоу физичких закона да веће тело увек привлачи мање тело, на исти начин је могуће констатовати да су особени грађевински захтеви приватних наручилаца, припадника имућнијег слоја грађанства гравитирали око различитих модела београдских палата као примарним узорима архитектуре својих домова које су најчешће пројектовали исти аутори. У питању су репрезентативне приватне куће, виле и зграде које прате типолошку структуру београдских палата са подједнако строгим схватањем архитектонске поетике која је имала задатак да осим утилитарног и егзистенцијалног искажу и индивидуалност власника и његову друштвену посебност. Током последње деценије XIX и прве деценије XX века евидентирана је изузетна квантификација угаоних грађевина у Београду које припадају приватним власницима, а међу којима се према својим архитектонским карактеристикама нарочито истичу палата Димитрија Крسمановића, зграда Персиде Миленковић, зграда Косте Павловића, зграда „Зора” породице Поповић и др.

Ефекте трансформације архитектуре у Београду током друге половине XIX века до почетка Првог светског рата омогућили су различити предуслови произишли из економски повољног геостратешког положаја Србије у којој су се укрштали трговачки путеви између истока и запада, разнородности културног језика без јасно зацртаног курса који се смењивао од преврата до преврата династичке власти, изградње и јачања правног поретка нарочито оног дела који се односио на грађевинску политику, законе и правилнике у градитељству као и педагошку политику слања државних питомаца на студије у иностранство чему је напослетку претходило оснивање београдског универзитета чиме се архитектура у Србији уводи на нови ниво развоја у наступајућем периоду између два светска рата.

Генерално тумачење да је Београд након Првог светског рата све промене као престоница нове државе дочекао неспремно се мора сагледати као последица хроничног потискивања принципа јавног добра, контролисане блокаде јавних институција, и опструкције рада градских власти као и одсуство унификације грађевинског законодавства. Развој архитектонске културе од 1918. године мора се посматрати у

контексту демографских промена, односно питања стамбене политике имајући у виду да су преко 80% грађевинског фонда у међуратном Београду чиниле стамбене зграде. Пре свега треба имати у виду да је у Београду до 1884. године живело укупно 35.483 становника, а да је тај број број достигао нови рекорд на самом почетку XX века када је у Београду живело укупно 65.598 становника, док је захваљујући бирократској ажурности аустријских освајача забележено да се 1916. године десетковано становништво свело на 47.908 житеља Београда. Током периода ратних разарања у престоници је уништено или девастирано укупно 25% стамбених зграда што је проузроковало кризу станова након рата.

Осим таквих, непланираних и трагичних околности које су настале као последица ратних тешкоћа, уништења и поремећаја цивилизацијског поретка чини се да је погубније деловало одсуство јаснијег курса вођења закона у грађевинској политици која је изостала практично до почетка Другог светског рата. На том нивоу, потребно је констатовати две врло битне ствари које се односе на успостављање законских норми у архитектури, пре свега Београда током периода између два светска рата. Наиме, по окончању Првог светског рата у Србији, односно Београду у пуноправној мери важили су сви грађевински закони донешени током периода друге половине XIX века. То је значило да је почетком треће деценије XX века важио Закон о подизању јавних грађевина из 1865. године као и Грађевински закон за варош Београд из 1896. године а који је до 1914. године неколико пута већ ажуриран и прилагођаван новим, савремени потребама еволуције градског бастрада. Ова политика пуноправног заступања застарелих закона из прошлог века релативно је модернизована 1921. године усвајањем Грађевинске уредбе за подизање Београда која је била првенствено усмерена у правцу либерализације грађевинске политике у циљу омасовљења изградње стамбених зграда како би се реалитивно анулирао овај горући проблем у престоници.

Коначно, као претходница најважнијег законског акта о изградњи, 1922. године усвојен је Грађевински закон за варош Београд који је у највећој мери прописивао техничке услове за варош Београда у циљу модернизације и унапређење хигијенских, саобраћајних и стамбених захтева који су били неопходни за правилан рад и функционисање Београда као престонице новоформиране вишемилионске државе.

Други проблем који је раздирао урбано ткиво Београда, спречавао његову правилну регенерацију након ратног вихора и равномерно изградњу на широј територији градског атара потицао је из несразмерног односа државног и већинског приватног капитала. Дисбаланс се понајвише одразио на експоненцијалну изградњу стамбених зграда чија је рента непропорционално бруто државном дохотку расла на шестомесечном нивоу што је довело до вишка станова, односно до претеривања у одређивању ренти за станове који ионако нису одговарали свим санитарним условима савременог живљења, као што су зграде са по једним тоалетом по спрату и др. Са друге стране, повећање броја стамбених јединица, односно приватних зграда, кућа и вила текло је у одсуство претходног урбанистичког програма који је ионако био застарео.

Ово је такође и питање неадекватно постављеног Генералног урбанистичког плана Београда из 1923. године чија је главна мањкавост била садржана у непорецивој чињеници да овај акт није узимао у обзир урбанистичко уређење шире градске територије изостављајући ободне области у којима је била највећа концентрација становништва и урбанистички најнеуређенији простор града.

Паралелно са наведеном проблематиком уређења урбане градске матрице текло је и питање закаснелости усвајања законских аката али још више њихова примена која је била најчешће произвољна и неједнако провођења у пракси, док је са друге стране најчешће изостајало санкционисање оних поступака који се нису придржавали актуелних закона у градитељству. Ипак, као и већина фактора који су допринели грађењу специфичне урбанистичке поставке Београда током међуратног периода, управо је атмосфера закаснелих закона, непридржавања постојећих правила и не санкционисања оних који су од њих одступали, допринела неспутаној градитељској активности, разнородности стилова, дифузији различитих форми и облика, стварању аутентичног лика града и уопште, укидању архитектонске слике истости са осталим градовима у окружењу.

Главни фактор сигурности вођења грађевинске политике у периоду после 1918. године требало је да представља Министарство грађевина које је већ имало довољно проблема у вођењу урбанистичке политике на територији читаве краљевине али и као надлежна институција за пројектовање и изградњу државних болница, школа и гимназија, царинарница, индустријских објеката, црква и др. Због тога је на нивоу града Београда унапређен рад постојећег тела које се бавило питањима изградње града. Техничка

дирекција Општине града Београда је водила рачуна о примени закона или санкционисању непоштовалаца његових одредби на територији Београда. Осим овога, значајну улогу имала је кадровска служба Архитектонског одељења Техничке дирекције у чијем саставу су се налазили неки од најеминентнијих београдских архитеката међу којима је један број остао да ради у Дирекцији до почетка Другог светског рата док је други део раније напустио чиновнички позив и посветио се самосталној делатности оснивајући сопствене архитектонске атељеје или грађевинске фирме за предузимачке послове. Осим ових, посебној групацији припадају градитељи који су пре али и током читавог међуратног периода обављали самосталну делатност. Иако такав однос расподеле надлежности треба имати у виду на ширем плану, степен професионалне самосталности не треба доводити у везу са квалитетом архитектуре угаоних грађевина које су изграђене у Београду током периода између два сведска рата. Следствено интетитету изградње током различитих епоха у Београду од 1865. до 2000. године током две деценије међуратног периода је изграђено убедљиво највише чак 623 угаоне грађевине на ужој и широј територији града у оквирном периметру који заузима простор од Булевара Војводе Бојовића до Пожешке улице и од Радничке улице до Миријевског Булевара.

Епоха развоја архитектуре „београдске палате” окончана је до почетка Балканских ратова и није се поново јавила након Првог светског рата као гравитир архитектонских идеја београдских кућа током међуратног периода које су биле превасходно намењене становању. Осим неколико репрезентативних али усамљених примера монументалних државних палата на углу, попут зграда Министарства финансија, Министарстава шума и руда, односно пољопривреде и вода, као и реализовани предрати план Новог двора, остала здања управног карактера задржала су строгу симетрију и блоковиту форму без интенција ка форсирању угаоне вертикале. Због тога је најобимнији део грађевинског фонда који припада типу угаоних грађевина стамбене намене најбројнији али и најинтересантнији. Угаона грађевина међуратног периода у Београду поседује све маркантне профиле различитих стилова у архитектури стварајући изузетно веште семантичке варијације, специфичан обликовни речник увек различит и често склон надметању што је директни ефекат утицаја наручиоца.

Такви ефекти су заправо настали на различитим условима који су се током година често мењали у зависности од успешности вођења грађевинске политике, односно изналажења најадекватнијих решења у расулу који је настао услед одсуства унификације законодавства. Ипак, и поред неповољних организационих услова који су кочили ефикаснију оперативност најважнији и пресудни фактор у комплетном систему имала је економија па је због тога интересантно сагледати изградњу, односно квантификацију угаоних грађевина кроз неколико периода економског развоја Београда.

Пратећа синусиода економске стабилности у држави и њеног утицаја на грађевинску струку неподвојено је захватала и сегмент изградње угаоних грађевина које се аспекта квантификације током различитих периода економског развоја могу посматрати превасходно кроз законодавне мере у одређивању величине парцеле, спратности, контроле регулационе линије и санитарних услова, док је типолошка структура и естетички синкретизам остао искључиво у домену наручилаца и аутора. На конкретном примеру, осим момената које је закон предвиђао према угаоним грађевинама чија је изградња планираним угаоним грађевинским парцелама, да се придржавају оптималне величине унутрашњег дворишта, односно светларника који није смео да заузима површину мању од 15% величине укупне парцеле, донети архитектуре угаоних грађевина били су превасходно у рукама наручилаца који је најчешће превиђао такве законске одредбе.

Индикативно је да су непосредно након окончања Првог светског рата, током прве половине треће деценије XX века у Београду изграђене највеће али и најрепрезентативније приватне угаоне грађевине. Иако не представља најрепрезентативнији пример, овај низ је започет приближно 1921. године изградњом стамбене четвороспратнице Млинарске задруге на углу Краљице Наталије и Балканске 27 према пројекту архитекте Александра Јанковића. Типичан пример архитектуре београдске угловнице с почетка треће деценије одликује се академски конципованом фасадом са монументалним едикулама јонских стубова и надкровним полукружно засведеним тимпанонима, нагласком на обради фасадног платна првог спрата као *piano nobile* и куполом која крунише угаону вертикалу. Угаони балкон је још увек доминантно средство презентације радијуса угла који међу првима потиче из архитектуре стамбене зграде Милана Павловића у Кнез Михаиловој 49 (арх. Милан Антоновић, 1896-1906). Као и већина сличних објеката изграђених током ове

епохе у питању је мултифункционална стамбено-пословна зграда са дућанима у приземљу и становима за издавање на осталим спратовима. Такви примери архитектуре угаоних грађевина су до почетка четврте деценије истовремено и најбројнији уз невелике али упадљиве варијације које се пре свега односе на избор фасадне пластике и третман конструкције угаоне вертикале која се креће од зграде Стевана Стевановића на углу Рељине и Краљице Наталије 9 арх. Леон Талви, 1922), неутрално допадљивог угла крунисаног куполом на палати „Руски цар” (арх. Петар Поповић, 1926) преко наглашеног ансамбла зграде „Колонијалне банке” (арх. Самуел Сумбул, 1925) у Узун Мирковој 6, до палате Цветковића на углу Деспота Стефана I и Емилијана Јосимовића (арх. Фрањо Урбан, 1928).

Коначно, завршну реч у овом прелазном периоду имао је архитекта Богдан Несторовић 1927. године пројектом репрезентативне полублок зграде Задужбине Луке Ђеловића Требињца у Коче Поповића 1-9. Наиме, чини се да је у склопу обимне габаритне конструкција дводелног објекта, са две дијаметрално супротстављене конструкције угаоних вертикала на бочним странама зграде, у финишу својих напора дошло до коначног исцрпљивања дијалога између српсковизантијског стила и дисциплиноване геометрије академизма који и поред наступајуће Несторовићеве особене ауторске лексике вешто измиче теоријској идентификацији. Ефекти овакве трансформације видљиви су преваходно у обликовању угаоне вертикале у Карађорђевој улици коју крунише сложена структура торњића спорне утилитарне намене, пројектована да маркира позицију зграде, али и да задиви.

Налазећи се на историјској прекретници почетком четврте деценије XX века након периода Велике депресије: „Ранији Београд је био полуисточњачко, запуштено, скромно погранично средиште, а сад је велики, живи центар моћне државе, права европска престоница. Још недавно Београд је имао изглед огромног градилишта“.³⁶⁷ Већ почетком тридесетих година забележен је експоненцијални раст грађевинске делатности у Београду и већим градовима у Србији. Осим либерализације пореза и подстицајне државне политике према новоизградњи постало је јасно да је исплативо улагати у изградњу стамбених зграда са становима под ренту, јер је финансијски обрт био готово тренутан.

³⁶⁷ Херенда, Бруно Антон. „Колико и како се зидало у Београду од 1919. године до данас”, 402–407.

Повољни ефекат брзог рефинансирања обезбедио је повратни капитал што је условило да током 1931. године буде изграђено 12,50% од којих је чак 5,6% чинило угаоне грађевине.

У традиционално оријентисаној средини у којој је академизам у архитектури представљао норму а модерно градитељство тек далеки ехо северноевропских узора, на прелазу између треће у четврту деценију XX века претворио се у прасак изненађујуће, чак заглашујуће јачине који су створила нека од градитељских остварења која су обележила овај преломни моменат у домаћој историји архитектуре угаоних грађевина. Веома је интересантно да је управо један од неколицине првих архитектонских остварења изведен 1926. године у духу савремене архитектуре изведен као угаона грађевина компаније „Прво паробродско дунавско друштво”. Специфичан комплекс савремене градитељске мисли у Београду установили су руски архитекти емигранти који су нарочито неговали скулптуру као један од примарних репрезентата композиције угаоне вертикале попут стамбених зграда архитекте Виктора Лукомског или касније арх. Бориса Фесенкова.

У брзој транзицији академске традиције са надирућим модерним правцем у архитектури стамбена зграда Ћировића у Југ Богдановој 22, архитекте Јана Дубовог, представља изненађујуће иновативно дело прочишћене архитектуре без сувишних детаља, складне композиције и нарочито наглашене композиције угаоне вертикале украшене фасадним рељефом и маркиране надкровним јарболом. Међутим, индикативно је да кућа архитекте Драгише Брашована представља једну од првих, ако не и прву, приватну кућу угаоне оријентације која поседује све елементе насутпајуће београдске школе модерне архитектуре попут окулуса, наглашене димњачке вертикале, потписаних прозора, јарбола и кровне терасе.

Ипак, класична шема рационалистичке дидактике модерне архитектуре и опори призив који је могла да изазове негативан ефекат у још увек академистички оријентисаној средини анулирана је специфичним синкретистичким речником у делима домаћих аутора током четврте деценије у Београду. На угаоним грађевинама таква врста оправданог егзибиционизма је наишла на опште одобравање код домаћих наручилаца што је довело до експлозије градитељске радозналости. У преклапању конотативних значења могу се издвојити узорни модели угаоних грађевина у Београду који су истовремено чинили честа полазишта развоја будућих развоја структура угла.

У том правцу вредно намећу се оправдани модели попут стамбене зграде Ћировића архитекте Миладина Прљевића из 1931. године којим је започета метода у домаћој архитектури увођењем пурификоване структуре залучене угаоне вертикала која се јавља и на згради Цезара и Алберта Алтараца на углу Ц. Милице 14 и М. Бирјугова 34 ауторског тима Манојловић и Азријел изграђене две године касније. Такав манир истицања угла је свакако епифанију достигао у архитектури зграде Занатског дома архитекте Богдана Несторовића. Ипак, угаони домен ове грађевине осим снажно залученог профила карактерише перфорација дубоким лођама и први пут код Првог паробродарског друштва, али овога пута на приватној згради, удвојени јарболи. Примери повученог угла на згради Самојлова, неутралног трапезоидног на згради Јулке Бајлони или снажно истакнутим завојитим балконима на згради Пензионог фонда Беочинске фабрике цемента само су неки од хронолошки најранијих узора у архитектури угаоних грађевина у Београду.

Сасвим ново поглавље у развоју београдских угловница наступило је само неколико година пред избијање Другог светског рата. Током епохе економског опоравка, финансијске стабилности и консолидације, привредног раста и запаженог повећања грађевинског фонда од преко 13%, запажена је и изградња репрезентативних угаоних грађевина попут палате „Албанија”, Државне штампарије и планираних пројектних решења робне куће „Митић” односно солитера „Теокаревић” из 1942. године.

Нарочиту област проучавања архитектуре угаоних грађевина у Београду представља развој утилитарног аспекта који је донекле релативизован и подређен облику и спољашњем изгледу нарочито током међуратног периода. На начин на који је угао подређивао стил својственој конструкцији, на такав начин је подређивана и организација унутрашњег простора, често у бескомпромисној спреси са конструкцијом угаоне вертикале. Важан је дојам, први визуелни утисак који мора да плени, изненади, никога не остави равнодушним или дамо да се наметне својим волуменом на и онако маркантној угаоној грађевини било је сасвим довољно. Ипак, то не значи да је функционални аспект био занемарен. Напротив, еволуција унутрашњег распореда простора је била изузетно жива и у контексту епохе, само што овај аспект није примарно поље експонирања аутора.

Неблаговремено решавање горућих питања из грађевинског законодавства, наслеђени урбанистички хаос претходне епохе пред Први светски рат, прилив новог становништва и немогућност сналажења у хронично опструираним систему државних и

градских институција, Београд је, ипак током периода између два светска рата изнедрио специфичан моментум у ликовно интарзичном градитељском фонду. Као специфичан градитељски тип, архитектура уганоних грађевина није била епизодног карактера задовољавајући само особене захтеве наручилаца и уметничке инхибиције аутора. Међуратна београдска угловница представља изузетно важан урбанистички амалгам у ткиву града који не маркира само саобраћајне раскрснице, већ и једну од најдинамичнијих градитељских епоха током последњих 150 година развоја српске престонице.

Стваралачки поклич архитектуре угаоне грађевине претходне епохе, у првим годинама након окончања Другог светског рата заменило је негирање или оклевање аутора у селектовању угаоне вертикале као последица неколико фактора током периода између 1945. до 1965. године. Прилив новог становништва у Београд као стару/нову престоницу старе/нове државе представљало је кључни императив у одређивању грађевинских приоритета у изградњи стамбеног простора који је морао превасходно да одговори на функционалне потребе драстично увећаног броја становника. Оспособљавање за становање девастираних објеката и изградња нових представљало је главни задатак архитеката превасходно предратне генерације али и прве поратне генерације домаћих градитеља. Кључни циљеви су били квантификација стамбеног простора, уједначавање и стандардизација, што је неизбежно довело до омасовљавања безличне и бездушне архитектуре без и најмањих интенција ка ликовности или ауторској оригиналности.

Међутим, иако се често у историографији помиње термин деперсонализације архитектуре у поратним годинама и првој деценији након окончања Другог светског рата таква констатација није у довољној мери поткрепљена адекватним историјским чињеницама. Чини се да је ситуација управо супротна имајући у виду да је пројекте санирања, односно адаптација, реконструкција девастираних грађевина, а свакако изградњу нових објеката потписивао тим аутора испред којих је стајало име главног аутора неке од наведених поступака израде пројектне документације. Персонализација пројеката није била јавна, али ни анонимна већ је представљала само један податак у сувопарној бирократској инерцији као саставном делу много већег административног државног апарата најчешће незаинтересованог да чува сву техничку документацију. То је истовремено и узрок недостајања незанемаривог процента техничке документације највећег броја великих пројектних решења стамбених зграда изграђених у Београду током

прве деценије након Другог светског рата. Ипак, присилно поетски скројени као неми сведоци времена у коме су изграђени данас се издвајају малобројне угаоне грађевине чија форма пркоси времену у коме је настала и провоцира на дијалог о идејном аутору. У Београду је од окончања Другог светског рата до средине седме деценије изграђено само 0,5%, односно најмањи број угаоних грађевина у дотадашњој архитектонској историји српске престонице.

У друштвеним околностима у којима је владала апстиненција историјске радозналости, идеолошке задовољности о социјалној унификацији архитектонског речника и укудања сваког облика ликовности као јавне сабласни и буржујске декадентности у првој деценији након Другог светског рата, чини се да је наступајући период између 1965. до 1980. године постао отпорнији на различите видове отпора. У наведеном периоду обновљена је институција персонализоване архитектуре, одговорено је на све чешће слободније захтеве инвеститора и наручилаца, док је ауторска лексика послератне епохе постала све израженија и то не у правцу прокаженог или недовољно историографски истраженог соцреализма, већ у лику архитектонских решења чија је оригиналност често била у блиском дослуху са интезитетом обликовања форме и естетичности предратних градитељских остварења.³⁶⁸ То не треба да чуди имајући у виду да је у Београду са једне стране после рата наставила да ради активно предратна генерација архитеката, док је са друге стране прва поретна генерација српских градитеља произашла из педагошког програма својих предратних претходника. Међутим, то свакако не значи да архитектура у Београду током седме, осме и девете деценије није поседовала иновативну дрскост са једне, односно отпорност на идеје предратног периода са друге стране. Нарочито у погледу изградње угаоних грађевина у овом периоду створена је маркантна дихотомија старог и новог. Умереност и тежња ка допадљивости, важност визуелног ефекта и примат угаоне вертикале из које се шири композиција грађевине синхронизован је са савременим материјалима, прочишћеном композицијом угаоне вертикале уз наглашавање момената који до тада нису представљали предмет ширих интересовања предратних градитеља попут конкавности угла, форсирања лођне перфорације фасаде и прозачне конструкције стрехе која крунише грађевину.

³⁶⁸ Manević, Zoran. „Od socrealizma do autorske arhitekture”, *Tehnika 3*, Београд 1970, 390-400

Запажене угловнице послератне епохе до почетка претпоследње деценије XX века не остављају равнодушним, позивају на дијалог и шире тумачење елемената све чешће ауторграфске архитектуре угла којој у Београду припадају стамбено-пословна зграда на углу Краља Милана 25/2 и Ресавске, стамбена зграда у Јована Рајића 2 и Милешевске, стамбена зграда на углу Небојшине 39а и Хаџи Мелентијеве, Бирчанинове и Светозара Марковића 71, Македонске и Нушићеве 22, Царице Милице 18-18а и Зеленог Венца, Краља Милана и Кнеза Милоша 12 и др.

Током 80-тих година XX века квантитет угаоних грађевина је радикално опао приближавајући се чак периоду између 1945. до 1965. године када је њихов број у Београду износио свега неколико десетина. Ипак, кључна разлика садржана је у интезитету презентације конструкције угаоне вертикале. Основни постулати ових грађевина садржани су у постмодерној архитектури која је у Београдској средини у прво време поникла на уметничких изложбама страних архитеката али и све већег замаха рада институције као што је Салон архитектуре са већ завидном традицијом када је у београдској средини Алдо Роси представљо норму модерности. У таквој клими, рецепт успеха био је садржан у обилатом коришћењу стаклених панела, опеке или мотива стуба који маркира угаону вертикалу. Овај мотив је истовремено био и најомиљенији у датом периоду подржавајући различите конструкције балкона, стреха или надкровних венаца.

Кокетирање са историјским цитатима, као императивом постмодерне архитектонске мисли, било је сведено на бледе обресе стидљиво имплементираних купола и забата који су више сугерисали него што су дефинисали историјске репрекусије у архитектури минулих епоха.

Међутим, иако су у значајној мери изван оригиналног контекста идеје постмодерне архитектуре, угаоне грађевине ове епохе у Београду су складно интерполиране у затечене истојске градске блокове. Њихова визуелна припадност је очита, непогрешива имплицирајући да се ради о објектима који су се одувек налазили на том месту. За то је заслужно више него често поштовање висинске регулације са суседним објектима, примена сличних материјала и хроматских вредности фасаде са суседним зградама, латентно истицање архитектонских момената препознатљивих за међуратну епоху, попут угаоних балкона или купола, као и осећање аутора за дати простор не нарушавајући га префорсираним структурама угаоних вертикала које би угрозиле естетику блока.

Време 90-тих година је период социјалног парадокса, великих друштвених осцилација, моралних посрнућа, одсуства етичности и естетичности као и општег цивилизацијског посрнућа у Београду. Таква ситуација се неминовно одразила и на квалитет архитектуре док је квантитет, свакако парадоксално наставио да јача. Мултипликација углавном стамбених објеката, често непознатих аутора смештених у организациони контекст пројектних тимова, постепено али сигурно је утапала скоро сваки облик објективности пре свега подилазећи правим жицама (не)укуса јавности. У таквој атмосфери постојања правног система али одсуства етичког сналажења у грађевинској политици, непотизму и хаосу који је завладао у архитектонској струци на ободу престонице створена су читава насеља сумњивог урбанистичког порекла и нејасне концепцијске структуре. Ипак, најдиректнији индикатори духовног посрнућа у архитектури су истовремено највидљивији у стамбеној изградњи којом доминирају пре свега приватне куће и мање стамбене зграде најбројније на територији ободних градских општина међу којима приближно 25% припадају типу угаоних грађевина углавном лоцираних на раскрсницама саобраћајница, повучених у дубину парцеле чиме је формирано преиступно двориште или башта. Архитектура ових објеката не познаје поредак стилова, рафинман аутора нити савремена стремљења комбинујући најразличитије варијације облика, форми, детаља и структура у јединствену целину утемељену на неукусу и кичу.

Другој групи угаоних грађевина из истог периода припадају вишеспратни стамбени објекти, такође лоцирани највећим делом на ободним градским општинама чија архитектура превасходно утилитарног карактера успева да се избори са ерозијом укуса и привлачи пажњу углавном кроз наглашавање залучених или оштрих форми угаоних балкона, куполама изузетно сведених димензија или пак хипертрофираним еркерима који се провлаче целом висином фасаде, односно угаоне вертикале. Иако често у потпуној визуелној колизији са затеченим амбијентом и архитектуром, ове угаоне грађевине изазивају интересовање посматрача, на занимљив начин маркирају и сведоче о једној градитељској епохи престонице али истовремено представљају примере које у будућности вероватно не би било мудро следити.

Коначно, последња декада старог миленијума и прва деценије XXI века закључују посматрање архитектуре угаоних грађевина у Београду констатујући више момената који плене, збуњују или чак изненађују предлошцима који садрже јасне и недвосмислене

типолошке аналогије са узорима међуратне епохе. Такво опредељење савремених градитеља изузетно је уочљиво имајући у виду да је број новоизграђених угаоних грађевина највећи још од међуратног периода, односно да је за 5% превазишао заједнички број свих угловница које су у Београду изграђене током периода између 1945. до 1990. године. Укидањем међународних забрана и санкција, отварањем Републике Србије и престонице Београда према свету од 2000. године у значајној мери је утицало на повољније економске услове у земљи што се одразило и на увећање грађевинског фонда. Затим, унапређење ИТ сектора који је омогућио ефикасније решавање пројектних задатака као и проширивање рада институције међународних конкурса на реверсној траси између Србије и остатка света у многоструци су помогли повратку самопоуздања струци и постепеном анулирању последица кошмарних година претходне деценије.

Повољнија атмосфера за креативно стваралаштво током прве деценије XXI века, ипак није допринела и јаснијој архитектонској оријентацији у Србији, већ је у условима недовољне јасноће задатка завладала мера индивидуалности малих архитектонских бироа и атељеа од којих је сваки носио својствену типологију и архитектонску поетику. То је довело до разноликости пројеката угаоних грађевина због чега се из овог периода не могу идентификовати чак ни два слична решења овог типа. У збиру новоизграђених угловница 98% чине стамбене зграде, док је 100% у приватном власништву. Према резултатима обимне анализе различитих историјских и правних околности могу се идентификовати разлози увећане приватне стамбене изградње у Београду током овог периода. Пре свега треба имати у виду да је истрошени грађевински фонд приватних кућа и помоћних објеката изграђених на угаоним парцелама пре Првог светског рата или током експанзије приградских насеља, 2000. године заузимао приближно 17% градских парцела. Осим овога, смена различитих владајућих градских структура, унапређење законодавне грађевинске политике о изградњи престонице као и смена генерација на нивоу власничке структуре некретнина, створили су услове за изградњу нових објеката на раније запуштеним грађевинским парцелама или рушењем неугледних приземних кућа. Због тога је готово 50% новоизграђених угловница интерполирано у затеченог градско ткиво затварајући градски блок превасходно у старијим деловима града и ужем градском центру док је преостали проценат грађен као хронолошки али и архитектонски интегрални део

новоизграђених стамбених блокова у савременим насељима на општинама Чукарица, Вождовац и Палилула.

Нарочиту карактеристику нових угаоних рађевина у Београду подигнутих у периоду од 2000. до 2010. године не чини њихова запажена бројност нити карактеристике уклапања у затечени истојијски оквир, већ специфична архитектура поникла на хибриднијим решењима смиренних фасада, ненаметљивом модерном формом у комбинацији са класичним ликовним моментима преузетим из градитељства међуратне епохе. Запажа се одсуство детаља, плитке другостепене фасадне пластике, купова, торњића али и стуба као ликовног прегаоца у архитектури 90-тих година. Ликовност напушта детаљ и гради се на примени различитих, често технички опонентних али визуелно допадљивих комбинација попут хромираног метала и сиве или светлих мермерних површина и зидова од опеке. Осим ових, композитни материјали, попут рециклираних дрвених плоча, рециклираног бетона и пластичних паноа у имитацији различитих природних материја, заузимају тракође приметну улогу у креирању савременог архитектонског речника конструкције угаоне вертикале. Доминантни су плошни залучени волумени угаоних вертикала који образују једноставне цилиндричне форме углавном перфориране дубоким лођама или једноставном фенестрацијом прозора који се настављају на бочне фасаде. Архитекура угаоних грађевина изграђених током прве деценије новог миленијума није креирана да задиви већ превасходно да одговори својој утилитарној намени која се огледа већ и у форми, односно конструкцији угаоне вертикале лишене сувишних детаља до границе монотоније или ауторске неинвентивности.

У епохи која се задовољава пролазношћу конфекцијске архитектуре стакла и челика неопходно је кроз механизам научне методологије утврдити објективне нормативе валоризације различитих градитељских типова који су се током једног и по века развијали у Београду. Започета као замисао проистекла превасходно из унапређења утилитарног карактера, односно обезбеђивања квалитетније функционалне продуктивности простора, угаона грађевина у Београду је од гостионица, кафана и ресторана, преко хотела и приватних палата за само неколико деценија достигла подједнаки ниво са европским узорима из исте епохе. Зато је важно бавити се проучавањем како локалног значаја и односа аутора угаоних грађевина у српској престоници према затеченом наслеђу тако и на глобалном, интернационалном нивоу пратећи кретања европских утицаја на поредак

естетике али конструкције у еволуцији београдских угловница. Иако се ова два правца могу и морају посматрати у истом контексту и као субјекти паралелног истраживања, са социоестетичког гледишта потребно је посматрати као издвојени тематски ентитет савремену валоризацију угаоних грађевина у затеченом урбанистичком контексту или однос савремених градитеља према затеченом наслеђу. Потребно је успоставити компарацију односа према баштињењу амбијента у прошлости и данашњег начина, констатовати разлике и критиковати недоследности уколико је квалитет порађен у сукобу са економском добити.

Специфична форма, маркантна позиција и структура одређују оригиналан обликовни речник угаоних грађевина које за архитекту представљају крупан стваралачки изазов, вишеструко интригантан са градотворног и историографског становишта.

VII. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

– **Историјски архив Београда**

Техничка документација Општине града Београда (Ф)асцикла

- *ИАБ ТД Ф XII-2-1931*
- *ИАБ ТД Ф 3-21-1922*
- *ИАБ ТД Ф 30-40-1921*

ИАБ, Записници седница општинског одбора, 1903, књ. I, 21. март 1903, бр. 238.

– **Архив Југославије**

- Архив Југославије, Фонд 65, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије Ф 47/а. ј. 256.

– **Музеј града Београда**

- МГБ, Фонд архитекте Франтишека Неквасила, Ур. 13201, 14208, 14287–14295

– **Народна библиотека Србије**

Закони и Правилници:

Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србскомъ, бр. 3, 1. јануар 1845.–децембар 1846. (1847) Установленѣ инжинирске школе (19. 6. 1846).

Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србији, бр. 5, 1849–1850 (1853), Рѣшеніе о заведенію баштенски' кнѣига' (16. 4. 1850).

Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србији, бр. 7, 1853 (1854)
Указъ о установлѣнію званія Архитекте при Оддѣленію Грађевине Попечительства Внутренњи' Дѣла' (19. 1. 1853.).

Сборникъ закона и уредба и уредбены указа у Княжеству Србији, бр. 11, 1858 (1858)
Уредба, којомъ се прописую правила о грађенію, оправлянію, дограђиванію и заграђиванію срески' кућа (18. 4. 1858.).

Зборникъ закона и уредба у Княжеству Срыи, бр. 18, 1865 (1865)
Законъ о подизанію явни грађевина (23. 3. 1865), 82–106.

Грађевински правилник за варош Београд од 1. марта 1897. године, у : *Зборник општине београдске*, Београд 1906.

„Грађевински закон“, у: *Службене новине Краљевине Југославије* 16. 6. 1931, Државна штампарија Београд, 921.

Грађевински закон са уредбама, прописима и нормама за њихово извршење. Збирка закона, бр. 185. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1932.

Закон о планирању и изградњи, *Службени Гласник Републике Србије* бр.47/2003.

Зборник закона, уредаба и расписа по струци грађевинској, Министарство грађевина, Београд 1885. Закон о уређењу Министарства грађевина.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији 51, Београд, Краљевско-Српска Државна штампарија (1899), 430–442 Закон грађевински за варош Београд

Основна уредба о градењу, *Службени лист ФНРЈ* 46 (1948), Београд, 605–608.

Основна уредба о пројектирању, *Службени лист ФНРЈ* 48 (1948), Београд, 637–643.

Стенографске белешке Народне скупштине Србије, Београд 1910

Предлог о изменама у закону о грађевинама за варош Београд (21. 1. 1909).

Уредба о изменама и допунама о Уредби о устројству Министарства грађевина од 25. јуна 1919. године са изменама и допунама од 3. децембра 1919. године, Министарство грађевина, Београд 1921 3–4.

Хронологијска и азбучна таблица свију зборника закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 2. фебруара 1835. до 24. јула 1877. године, Београд, Државна штампарија, 1877, 5–9. Указ о збијању и ушоравању села

– Необјављени извори

Alihodžić, R. *Опажање и памћење архитектонског простора и форме*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, 2009.

Живанчевић, Јелена А. *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2012.

Жупански, Станоје. *Драгиша Брашован, пионир југословенске модерне архитектуре* (рукопис), Архив САНУ 1966.

Konstantinović, Dragana. *Programske osnove jugoslovenske arhitekture: 1945–1980*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, 2013.

Максић, Снежана Р. *Историјски развој Кнез Михаилове улице*, Дипломски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 1992.

Максић, Снежана Р. *Живот и дело архитектке Богдана Несторовића*, Магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2000.

Маневић, Зоран. *Појава модерне архитектуре у Београду*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 1979.

Milašinović-Marić, D. *Srpska arhitektura šeste decenije dvadesetog veka*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2010.

Туцић, Хајна. *Зграда Јадранко-Подунавске банке у Београду - архитектура и скулптура*, Стручни испит за историчара уметности - конзерватора, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2003.

Тошева, Снежана. *Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2012.

Ниел, Ксенија. *Morfološki elementi - motivi arhitekture Novog Sada XX veka*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Fakultet tehničkih nauka, 2004.

Џобот, Радмила В. *Београдска кућа на углу у периоду између два светска рата 1919–1941. године*, Магистарски рад, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1991.

Ђоровић, Драгана Т. *Београд као европски град у деветнаестом веку: Трансформација урбаног пејзажа*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2015.

– **Објављени извори**

Prvo savetovanje arhitekata i urbanista FNRJ u Dubrovniku (1950), *Arhitektura i urbanizam* 11–12, Zagreb, 4–28.

– **Извори са интернета**

Малдини, Слободан. (2004) *Архитектура у Србији*.

<http://www.scrib.com/doc.52697060/Slobodan-Maldini-Srpska-Arhitektura-u-XX-veku-Tom-1>

Нада Љушић, „Катастарски одсек и премеравање Краљевине Србије“, *Корени VI* (2008), 23–33. http://www.arhivja.org.rs/images/katastarski_odsek.pdf

Прописи, Закони и грађевински правилници

<http://www.uzzpro.gov.rs/latinica/biblioteka-propisi-opsti-propisi.html>

ЛИТЕРАТУРА:

– Монографије

Ацовић, Драгомир. *Хералдика и Срби*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.

Ацовић, Драгомир. *Николај Краснов. Албум сећања*. Београд: Хералдички клуб Београд, 2017.

Бан, Миленко. *Насеља у Југославији и њихов развој у периоду 1948–1961*. Београд, 1970

Божовић, Бранислав. *Управа и управници града Београда (1839–1944)*. Београд: Просвета, 2011.

Борић, Тијана. *Теразије - урбанистички и архитектонски развој*. Београд: Златоусти, 2004.

Banović, Aleksandra. *Beograd 1930–2009*. Beograd: Fond Luke i Saše Banović, 2010.

Bentley, I. *Urban transformations - power, people and design*. London: Routledge, 2002.

Blagojević, Ljiljana. *Moderna kuća u Beogradu 1920–1941*. Beograd: Zadužbina Andrejević 2000.

Blagojević, Ljiljana. *Modernism in Serbia: The Elusive Margins of Belgrade Architecture, 1919–1941*. Cambridge, Mass.: MIT Press in association with Harvard University Graduate School of Design, 2003.

Blagojević, Ljiljana. *Novi Beograd, osporeni modernizam*, Beograd: Завод за уџбенике, Београд - Архитектонски факултет Универзитета у Београду - Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2005.

Богавац, Томислав. *Становништво Београда 1918–1971*. Београд: Графичко предузеће „Радиша Тимотић“, 1976.

Bogunović, Slobodan Giša. *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, t. I-III. Beograd: Beogradska knjiga, 2005.

Брдар, Валентина. Иво Куртовић (1910-1972), Завод за заштиту споменика културе града Београда: Београд, 2011.

Бркић, Алексеј. *Знакови у камену. Српска модерна архитектура 1930–1980*. Београд: Савез архитеката Србије, 1992.

Вогелник, Долфе. *Урбанизација као одраз привредног развоја ФНРЈ*, Београд, 1961.

- Вујовић, Бранко. *Уметност обновљене Србије 1791–1848*. Београд: Просвета - Републички завод за заштиту споменика културе, 1986.
- Вукотић Лазар, Марта. *Архитекта Момчило Белобрк*. Београд 1996
- Vukotić Lazar, Marta. *Arhitektonska i urbanistička delatnost Nikole Dobrovića u Beogradu (1945-1967)*. Београд: Plato, 2002
- Vuksanović, Macura Zlata. *San o gradu - Međunarodni konkurs za urbanističko uređenje Beograda 1921–1922*. Београд: Orion Art, 2015.
- Гинић, Иванка. *Динамика и структура градског становништва Југославије - Демографски аспект урбанизације*. Београд 1967.
- Гордић, Гордана. *Стара телефонска централа, Косовска 47 - валоризација*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1966.
- Grajam, G. *Filozofija umetnosti: Uvod u estetiku*. Београд: CLIО, 2000.
- Дамљановић, Тања. *Чешко-српске везе у архитектури 1918–1941*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2004.
- Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, књига III. Београд: Стубови културе, 1997.
- Докнић, Бранка. *Културна политика Југославије 1946–1963*. Београд: Службени гласник, 2013.
- Domljan, Žarko. *Arhitekt Hugo Erlich, život umjetnosti*, Zagreb 1976.
- Ђокић, Владан. *Урбана морфологија: Град и градски трг*. Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2004.
- Ђурђевић, Марина. *Архитекти Петар и Бранко Крстић*. Београд: РЗЗСК, Музеј науке и технике - Музеј архитектуре, 1996.
- Ђурић-Замоло, Дивна. *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867*. Београд: Музеј града Београда, 1974.
- Ђурић-Замоло, Дивна. *Београд 1898–1914 из архиве Грађевинског одбора*. Београд: Музеј града Београда, 1980.
- Ђурић-Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815–1914*. Београд: Музеј града Београда, (прво и друго издање) 1981 и 2011.

- Ђурић-Замоло, Дивна. *Хотели и кафане XIX века у Београду*. Београд: Музеј града Београда, 1988.
- Живановић, Душица. *Архитекта Милорад Рувидић: Живот и дело*. Београд: Орион арт, 2004.
- Zite, Kamilo. *Umetničko oblikovanje gradova*. Beograd: Građevinska knjiga, 1967.
- Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, 355-359.
- Јанакова Грујић Маре. *Архитекта Милорад Маџура (1914-1989)*. Београд: центар ВАРМ и ИАУС, Београд 2010.
- Јовановић, Драгољуб Љ. *Београд у историјским и статистичким подацима*. Београд: Графички институт - Народна Мисао, 1926.
- Кадијевић, Александар. *Момир Коруновић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика, 1996.
- Кадијевић, Александар. *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XIX - средина XX века*. Београд: Грађевинска књига, 1997.
- Кадијевић, Александар. *Mihajlo Mitrović, projekti, graditeljski život, ideje*. Beograd: Nezavisna izdanja Slobodana Mašića, 1999
- Кадијевић, Александар. *Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век)*. Београд: Грађевинска књига, 2005.
- Кадијевић, Александар. *Архитектура и дух времена*. Београд: Грађевинска књига, 2010.
- Камилић, Викторија. *Архитекта Светозар Јовановић*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2011.
- Каниц, Феликс. *Краљевина Србија и српски народ, Београд у деветнаестом веку*. Београд: Музеј града Београда, 1967.
- Каниц, Феликс. *Србија - земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Књига: I. Београд: Српска књижевна задруга, 1985.
- Квин, Мајкл Џозеф. *Дунавом кроз Војводину и Србију, у: Британски путници о нашим крајевима у XIX веку* (превод: Бранко Момчиловић). Нови Сад: Матица српска, 1993.
- Ковачевић, Олга. *Архитектура и локација мензулана и поштанско-телеграфских зграда у Србији*. Београд: ПТТ архив, 1964.

- Kovačević, Bojan. *Arhitektura zgrade Generalštaba, Monografska studija dela Nikole Dobrovića*. Beograd, 2001
- Kovenc-Vujić, Anamarija. *50 beogradskih arhitekata*. Beograd: Akademска мисао, 2002.
- Којић, Бранислав. *Друштвени услови развитка архитектонске струке у Београду 1920–1940. године*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1979.
- Коларић, Миодраг. *Класицизам код Срба 1790–1848*, Посебна издања, књ. 2, Београд: Народни музеј - Просвета, 1965.
- Костић, Миливоје М. *Успон Београда*. Београд: Библиотека града Београда - Историјски архив Београда - Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1994.
- Krier, Rob. *Gradski prostor - u teoriji i praksi*. Beograd: Građevinska knjiga, 1999.
- Љушић, Радош и Димић, Љубодраг. *Владе Србије 1805–2005*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.
- Максимовић, Бранко. *Емилијан Јосимовић, први српски урбаниста*, Београд: ИАУС, 1967.
- Маневић, Зоран. *Јан Дубови*. Београд: Савез архитеката Србије, 1982.
- Маневић, Зоран. *Браћа Крстић*. Београд: Савез архитеката Србије, Друштво архитеката Београда, 1985.
- Маневић, Зоран. *Градитељи I*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1986.
- Маневић, Зоран. *Александар Ђокић*. Београд: БМГ (Београдско машинско-графичко предузеће), 1995
- Марковић, Иван. *Опус 40 Архитекта Стеван Мићић*, Београд 2015.
- Марковић, Предраг Ј. *Београд између Истока и Запада 1948–1965*. Београд: Службени лист, 1996
- Марковић, Срђан., Кадиевић, Александар. *Милан Минић – архитект и сликар*. Пријепоље: Музеј у Пријепољу, 2003
- Mecanov, Dragana. *Stambena arhitektura Beograda 1947-1967*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2008.
- Милашиновић-Марић, Дијана. *Архитекта Јан Дубови*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2001.

- Милетић-Абрамовић, Љиљана. *Паралеле и контрасти: српска архитектура 1980–2005*. Београд: Музеј примењене уметности, 2007.
- Миливојевић, Бојан. *Историја касарне Топчидер*, Београд 2011, без. стр.
- Milošević, Predrag. *Mate Bajlon, arhitekta*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2007
- Mitrović, Vladimir. *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika culture, 2005
- Mitrović, Mihajlo. (ur.) *Gradovi i naselja u Srbiji. Razvoj, urbanistički planovi i izgradnja 1946–1951*. Beograd: Naučna knjiga, 1953.
- Михајлов, Саша. *Хотел "Москва"*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2009.
- Михајлов, Саша. *Рајко М. Татић 1900–1970*. Београд: Градски завод за заштиту споменика културе града Београда, 2013.
- Несторовић, Богдан. *Архитектура Србије у XIX веку*. Београд: Art Press, 2006.
- Несторовић, Никола. *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам, 1972.
- Павловић, Марина. *Никола Несторовић*, Београд: Orion Art, 2017.
- Пајевић, М. Б. *Регулација Београда 1867–1923*, Београд: Графички институт „Народна мисао“, 1923.
- Пауновић, Маринко. *Београд кроз векове*. Београд: Н. У. Светозар Марковић, 1971.
- Perović, Miloš R. *Srpska arhitektura XX veka, od istoricizma do drugog modernizma*. Beograd: Arhitektonski fakultet u Beogradu, 2003.
- Петрановић, Бранко. *Историја Југославије 1918–1988*, књига 1, у: *Краљевина Југославија 1914–1941*.
- Rehnt, W. *Expressionist Architecture*. London: Thames and Hudson, 1973.
- Поповић, Марко. *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*. Београд: Музеј града Београда, 1997.
- Протић, Миодраг Б. *Савременици, ликовне критике и есеји*. Београд: Полит, 1955.

Protić, Miodrag. *Slikarstvo šeste decenije u Srbiji u: Jugoslovensko slikarstvo šeste decenije, Jugoslovenska umetnost XX veka*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1980.

Ротер-Благојевић, Мирјана. *Стамбена архитектура Београда у 19. и почетком 20. века*. Београд: Архитектонски факултет у Београду - Orion Art, 2006.

Sikimić, Đurđica. *Fasadna skulptura u Beogradu*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika culture grada Beograda, Beograd 1965.

Софронијевић, Мира. *Даривали су своје отечеству*. Београд: Библиотека града Београда, 1995.

Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт - Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2008.

Трајковић, Никола. *Споменар о старом Београду*. Београд: БИГЗ, 1984.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт | Службени гласник, 2003.

Tucić, Najna i Prosen, Milan. *Alpha među bankama - Jadransko-Podunavska banka*. Beograd: Alpha Bank Srbija, 2015.

Ћоровић, Драгана. *Вртни град у Београду*, Београд 2009.

– **Посебна издања**

(учбеници, приручници, каталози и посебна издања)

Baylon, Mate. *Stambene zgrade*. Beograd: Građevinska knjiga, 1961

Ванушић, Данијела. *Константин А. Јовановић, архитекта великог формата: средњоевропски интелектуалац српског порекла на прелазу 19. у 20. век*, Београд 2013.

Гвозденовић, Недељко (ур.). *Кнез Михаилова улица - Заштита наслеђа - Уређење простора*. Каталог изложбе, књ. 26. Београд: Галерија САНУ, 1975.

Gordić, Gordana., Pavlović-Lončarski, Vera i Damljanović, Tanja. *Arhitektonske spone Beograd-Prag* (katalog izložbe), Beograd-Prag: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda 1997);

Гордић, Гордана. *Архитектонско наслеђе града Београда I - Каталог архитектонских објеката на подручју Београда 1690–1914*, Саопштења, свеска 6. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 1966.

- Група аутора., Чубриловић, Васа. (ур.). *Историја Београда - стари, средњи и нови век*, књ. 1, Београд: Просвета, 1974.
- Група аутора., Чубриловић, Васа. (ур.). *Историја Београда - деветнаести век*, књ. 2, Београд: Просвета, 1974.
- Димић, Љубодраг. „Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)“, у: Димић, Љубодраг., Стојановић, Дубравка и Јовановић, Мирослав. *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2009, 13–114.
- Ђурић, Драгиша. *Попис кућа и станова у Београду од 6. новембра 1906. године до 15. марта 1907. године*, Београд 1912.
- Илијевски, Александра. „Државна штампарија архитектке Драгише Брашована: значај историјских и хемеротечких извора за афирмацију и очување индустријског наслеђа”. *Индустријско наслеђе: проблеми и могућности интегративне заштите, презентације и ревитализације*. Зборник радова. (Ур.) Марковић, Димитријевић Светлана. ЗЗСКГБ, Београд 2012, (без стр.);
- Илијевски, Александра. „Статус и значај грађевина Александра Дурока изведених у старом језгру Београда”, у: *Стара градска језгра и историјске урбане целине - Проблеми и могућности очувања и управљања*, ГЗЗСКГБ, Београд 2013, 326-341.
- Јевтић, Милорад Х. *Критички рефлеси - 101 осврт на савремену архитектуру Србије*, Београд: НИН Издавачка делатност, 2004.
- Кадијевић, Александар. „Архитектура и урбанизам у Србији од 1854–1904”, у: *Наука и техника у Србији друге половине 19. века (1854–1904)*, (ур.) Подгорац, Тодор и Крагујевац, Универзитет у Крагујевцу, 1998, 263–283.
- Кадијевић, Александар. „Архитектура - оквир приватног живота у српским земљама од почетка 19. века до Првог светског рата”, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, (ур.) Столић, Ана и Макуљевић, Ненад. Београд: Clío, 2006, 245–258.
- Kolarić, Miodrag. „Osvit novog doba, XIX vek”, у: *Umetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd-Zagreb-Mostar: Jugoslavija-Spektar-Književna komuna, 1982.
- Леже, Луј. *Словенски свет*, одломак: „Београд и Срби”, у: *Београд у XIX веку: из дела страних писаца*, (превод: Радослав Јанковић). Београд: Библиотека града Београда, 1967.
- Леко, Милан. *Београдске улице и тргови 1872–2003*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.

- Maneвић, Zoran. *Novija srpska arhitektura*, u: *Srpska arhitektura 1900–1970, Srpska umetnost XX veka*, (katalog izložbe). Београд: Музеј савремене уметности, 1972.
- Маневић, Зоран. *Злоковић*. Београд: Институт за историју уметности - Музеј савремене уметности, 1989.
- Маневић, Зоран. *Лексикон Неумара*. Београд: Грађевинска књига, 2008.
- Марковић, Иван Р., Миловановић, Милан П. *На врелу неумарства - Архитекти породице Татић* (кatalog изложбе). Београд: Хералдички клуб, Београд, 2017.
- Марковић, Иван Р., Боровњак, Ђурђија., Путник, Владана. *Чешко-српске везе у архитектури Београда 1863–1941* (кatalog изложбе). Београд: Етнографски музеј, Београд, 2014.
- Милашиновић-Марић, Дијана. *Архитектонски бирои*, у: *Српска енциклопедија*. Нови Сад - Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Милутиновић, М. „Албан Шамбон - Генерални урбанистички план Београда”, *Годишњак града Београда XXVII* (1980).
- Миљковић-Катић, Бојана. „Путописци о неизграђеним површинама Београда у XIX веку”, у: *Београд у делима европских путописаца*, Београд, САНУ: Балканолошки институт, 2003, 143–160, 152.
- Михајлов, Саша., Мишић, Биљана. „Дворски комплекс на Теразијама: од владарског дома до репрезентативног јавног простора”, у: *Критичка историја преиначавања јавних простора Београда од краја 18. века до почетка 21. века (пр.) Александар Кадијевић, Култура*154 (2017), 56-79.
- Несторовић, Богдан. *Станбене зграде - Основи пројектовања*. Београд: Научна књига, 1952.
- Пардоу, Џулија. „Енглескиња у Земуну и Београду”, у: *Британски путници о нашим крајевима у XIX веку* (превод: Бранко Момчиловић), 1993, 31–39.
- Перуничкић, Бранко. „Турци праве стражаре дуж шанца” (9. 11. 1859), у: *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд: Музеј града Београда 1970.
- Предић, Светислав. *Питање о становима у Београду*, Београд 1914.
- Путник, Прица Владана. „Баштина у којој живимо: проблем очувања стамбених објеката из међуратног периода у Београду”. реферат конференције, *Културно добро данас - вредност и значење*, ЗЗСКГБ, Београд 2017, 149-161.

Raš, Gustav. „Svetionik istoka”, у: *Beograd u devetnaestom veku, iz dela stranih pisaca*, Beograd: MGB, 1967, 57–105.

Стефановић Карацић, Вук. „Географическо-Статистическо описаније Србије”, у: *Даница*, Забавник за годину 1826, Беч: штампарија Јерменског намастира, 126–154.

Шкаламера, Жељко и Јаковљевић, Зоран. *Кнез Михаилова улица*. Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда, Свеска 3, Београд: ЗЗСКГБ, 1964.

Шупут, Марица и Бошњак, Тања. (ур.) *Добротвори Београдском универзитету*. Београд: САНУ, 2005.

Ћекић, Милан. *Konstantin Jovanović arhitekta*, katalog izložbe, Beograd 1988

– Чланци

Алфиревић, Ђорђе., Алфиревић, Симоновић Сања. „Интерполација у архитектури: приступи пројектовању интерполираних објеката и „спона” као интегративни елементи”, *Архитектура урбанизам* 41, Београд 2015, 24-39.

Alfirević, Đorđe., Simonović, Alfirević Sanja. „Projektovanje interpolacija: Razgovori sa arhitektima Svetislavom Ličinom, Spasojem Krunicem, Branislavom Mitrovićem, Goranom Vojvodićem i Jelenom Ivanović Vojvodić”. *Arhitektura i urbanizam* 45, Beograd 2017, 52-71.

Алфиревић, Ђорђе. „Визуелни израз у архитектури / Visual Expression in Architecture”, *Архитектура и Урбанизам* 31 (2011), 3–15.

Алфиревић, Ђорђе. „Експресионизам као радикална стваралачка тенденција у архитектури”, *Архитектура и Урбанизам* 34 (2016), 14–27

Babić, Ljiljana. „Arhitekta Nikola Dobrović, 12.II 1897 – 11.I 1967”, *Arhitektura urbanizam* 43 (1967), 22-31.

Babić, Ljiljana. „Život i rad arhitekta Konstantina A. Jovanovića, posebni deo.” *Zbornik Arhitektonskog fakulteta* 6 (1960).

Бојовић, Бранко Б., Штрбац, Драгољуб Т. „Београд на води - Екран у Београду - Екран пред Београдом”, *ЗМСЛУ* 46, Нови Сад 2018, 233-244.

Борић, Тијана. „Задужбине Николе Спасића и његовог фонда у Кнез-Михаиловој улици”. *Архитектура и Урбанизам* 10 (2002), 66–81.

Владисављевић, Светислав. „Зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника”, *Годишњак града Београда XLIV* (1997), 207–219.

- Војиновић, Милорад. „Зграда окружног начелства у Врању и њен значај у односу на градски центар, заједно са зградом окружног суда и другим јавним грађевинама кроз историју”, *Врањски гласник XXVI-XXVII* (1993–1994), 131–152.
- Vujović, Kosta. „Neka obeležja posleratne izgradnje u Beogradu”, *Izgradnja* 11 (1984), 117-122.
- Дамљановић, Тања. „О чешко-српским архитектонским везама”, *Саопштења XXXIV* (2002), 421–426.
- Denegri, Ješa. „Srpska arhitektura 1900-1970”, *Arhitektura urbanizam* 67 (1971), 48-51.
- Дрљевић, Марија. „О архитектури зграде представништва Првог дунавског паробродарског друштва у Београду”, *Архитектура и урбанизам* 20–21 (2007).
- Ђорђевић, Тихомир. „Збијање кућа и ушоравање села под кнезом Милошем”, *Гласник српског географског друштва*, година III, св. 3 и 4 (1914).
- Ђурђевић, Марина. „Урбанистичко-архитектонска делатност Ђорђа Павловича Коваљевског”, *ГГБ XLIX-L* (2002-2003), 169-181
- Ђурић-Замоло, Дивна. „Професор архитекта Богдан Несторовић”, *Годишњак града Београда XXII* (1975), 365–370.
- Ђурић-Замоло, Дивна. „Прилог биографији Емилијана Јосимовића”, *Годишњак града Београда XXIII* (1976), 143–161.
- Ђурић-Замоло, Дивна. „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835–1865)”, у: *Зборник радова Градска култура на Балкану (XV-XIX века)*, САНУ - Балканолошки институт, посебно издање (1988),
- Ђурић Zamolo, Divna. „Jevreji-graditelji Beograda do 1941. godine”, *JIM Zbornik* 6, Beograd 1992, 216-244.
- Ђурић-Замоло, Дивна и Недић, Светлана В. „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941.године”, *Годишњак града Београда XL/XLI* (1993/1994), 81–82.
- Живковић, Драгица. „Српска картографија од инжењерске до дигиталне”, *ГСГД ХСЦ*, 3 (2012), 2–18.
- Жунић, Тијана. „Окружно начелство у Врању - путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури”, *Лесковачки зборник* 43 (2003), 179–186.
- Zdravković, Ivan. „Razvoj savremene arhitekture u Beogradu i Srbiji”, *Urbanizam Beograda* 42 (1977), 29-35.

- Пијевић, Александра. „The Lost Voices of Serbian Modernism: Misa Manojlovic and Isak Azriel”. *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 27, 1-2, 2013-2016, 121-154.
- Пијевић, Александра. „Form and function: Architectural design competition for the state printing house of the Kingdom Yugoslavia”. *ЗМСЛУ* 42 (2014), 259-276.
- Јанакова-Грујић, Маре. „Београдски опус архитекте Стевана Тоболара (1888–1943)”, *Наслеђе* VII (2006), 151–160.
- Јахонтов, Александар и Просен, Милан. „Стваралаштво архитекте Николаја Васиљевича Васиљева и његов београдски опус (мај 1921-фебруар 1923)”. Београд (2013), *Наслеђе* XIV, 115-133.
- Јовановић, Миодраг. „Теофил Ханзен, Ханзенатика и Ханзенови српски ученици”, *Зборник ликовних уметности матице српске* 21 (1985), 235–250.
- Јовановић, Миодраг. „Историзам у уметности XIX века”, *Саопштења XX–XXI | 1988–89*, 275–283.
- Кадијевић, Александар. „Живот и дело Драгише Брашована (1887–1965)”, *Годишњак града Београда XXXVII* (1990), 141–173.
- Кадијевић, Александар. „Београдски опус архитекте Милана Минића (1889-1961)”, *Годишњак града Београда XLIII* (1996), 123-152.
- Кадијевић, Александар. „Терминологија српске архитектонске историографије: модерно, модерност, модернизам, модернизација”, *Архитектура* 88 (2005), 12–13.
- Кадијевић, Александар. „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима”, *Наслеђе* IX (2008), 75–88.
- Кадијевић, Александар. „Интерполације у београдској новијој архитектури. Неомодернистичка ауторска интерполација у Таковској улици (2003-2008)”, *Наслеђе* X (2009), 203-212.
- Кадјевић, Александар. „Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda”, *Prostor* 42 (2011), 467–477.
- Кадијевић, Александар. „Експресионизам у Београдској архитектури 1918–1941”. *Наслеђе* XIII (2012), 59–77.
- Кадијевић, Александар. „О архитектури београдске палате „Реунионе”, *Зборник Музеја примењене уметности* 9 (2013), 127-139.
- Кадијевић, Александар. „Градитељска делатност Петра Ј. Поповића у југоисточној Србији (1908-1930)”, *ЗМСЛУ* 40 (2012), 225-240.

- Кадијевић, Александар. „Interpolations – necessity and inspiration of newer Belgrade architecture,, *Matica srpska Journal for fine arts* 43 (2015), 243-258.
- Kadijević, Aleksandar. „Jadransko-podunavska banka - netipično ostvarenje beogradske međuratne arhitekture”, predgovor, u: Н. Tucić, М. Prosen, *Alpha među palatama* (2015), 11-16.
- Кадијевић, Александар. „Палата Милоша Савчића (1924-1926) - нетипична београдска угаона зграда”, *Наслеђе XVII* (2016), 37-51.
- Кадијевић, Александар., Ковачевић, Бојан. „Деградацивни урбанистичко-архитектонски аспекти пројекта „Београд на води” (2012-2016)”, *ЗМСЛУ* 44, Нови Сад 2016, 367-377.
- Кадијевић, Александар. „Типологија архитектонских и урбанистичких преиначавања Београда (19-21.век)”, *Култура* 154 (2017), 11-23.
- Кадијевић, Александар. „Преглед опуса академика архитекте Милана Лојанице (1939)”, *Зборник ликовних уметности матице српске* 46 (2018), 213-232.
- Kahle, Darko. „Zagrebačka uglovnica u razdoblju od 1928. do 1944. godine”, *Prostor* 27 (2004), 77–85.
- Кашанин, Милан. „Изложба чешке модерне уметности”, *Српски књижевни гласник*, књига 14 (1925).
- Клеут, Иван. „Градитељски опус Константина Јовановића у Београду”. ГГБ ЛШ (2006), 213-248;
- Коларић, Миодраг. „Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839.”, *Зборник МПСУ I* (1959), 1–28.
- Krklješ, Milena., Kubet, Vladimir., Hiel, Ksenija. „Geometrija ugaonih objekata Moderne u Novom Sadu”, 24th National and 1st International scientific convention moNGeometrija 2008, Vrnjačka Banja, 25–27. septembar 2008, 117–123
- Krklješ, Milena., Kubet, Vladimir., Hiel, Ksenija. „Interrelationship of public spaces and built-in corner buildings based on the examples of modernism in „Mali liman” area in Novi Sad”, *Facta universitatis* (series: Architecture and Civil Engineering, 2007) Vol. 7, No. 2 (2009), 145–153.
- Љушић, Нада. „Катастарски одсек и премеравање Краљевине Србије”, *Корени VI* (2008), 23–33.

- Maksimović, Branko. „O idejno-estetskim problemima arhitekture i urbanizma Beograda”, *Tehnika 5* (1959), 717- 731.
- Максимовић, Бранко. „Развој Београда ван грађевинског рејона крајем XIX века”, *Годишњак града Београда XV* (1968), 129–142.
- Manević, Zoran. Od socrealizma do autorske arhitekture, *Tehnika 3* (1970), 390-400.
- Маневић, Зоран. „Злоковићев пут у модернизам”, *Годишњак града Београда XXIII* (1976), 287–297.
- Manević, Zoran. „Naši neimari - Miladin Prljević”, *Izgradnja 7* (1980/1981), 40.
- Manević, Zoran. „Naši neimari - Dušan Babić”, *Izgradnja 2* (1981), 43–47.
- Manević, Zoran. „Naši neimari - Jan Dubovi”, *Izgradnja 3* (1981), 37–42.
- Manević, Zoran. „Naši neimari - Branislav Marinković”, *Izgradnja 4* (1981), 49–54.
- Manević, Zoran. „Naši neimari - Momir Korunović”, *Izgradnja 6* (1981), 49–54.
- Марковић, Иван Р. „Занатски дом у Београду архитектке Богдана Несторовића”, *Годишњак града Београда LIII* (2006), 311-335.
- Марловић, Срђан. „Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду”, *Годишњак града Београда LIИ* (2005), 195–251.
- Martinović, Uroš. Trideset godina arhitekture u Beogradu, *Urbanizam Beograda 37* (1975), 10-13.
- Martinović, Uroš i Stojanović, Bratislav. „Arhitektura, autori i ostvarenja”, у: *Beograd 1945–1975, urbanizam arhitektura* (1978), 111.
- Martinović, Uroš. Arhitektura Srbije juče i danas, u: 40 godina građevinstva socijalističke republike Srbije, *Izgradnja* (1987), 31-40.
- Macura, Milorad. „Delo, čovek i vreme”, *Arhitektura i urbanizam 24* (1963), 7–12.
- Мецанов, Драгана. Могућности (ре)дефинисања и предлог периодизације градитељског наслеђа послератне модерне изградње стамбене архитектуре Београда (од 1947. до 1967. године), *Наслеђе VIII* (2007), 151-170.
- Милашиновић Марић, Дијана. Дисциплина архитектуре и слобода духа, архитекта Иван Антић, *Архитектура и урбанизам 16-17* (2005), 7-13.

- Милашиновић Марић, Дијана. „Критика соцреализма из угла савременика архитекте Милорада Мацуре”, *Архитектура и урбанизам* 18-19 (2007), 134-139.
- Милашиновић-Марић, Дијана. „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године”, *Архитектура и Урбанизам* 33 (2011), 3–15.
- Милетић-Абрамовић, Љиљана. „Милутин Борисављевић”, *Годишњак града Београда XXXIII* (1986), 63–86.
- Milošević, Predrag V. „*Albanija*, simbol Beograda, Srbije i Jugoslavije - Autorsko ostvarenje diplomiranog inženjera arhitekture Miladina Prljevića, sa njegovim saradnicima: konstruktorom građevinskim inženjerom Đorđem Lazarevićem i akademskim arhitektima Brankom Bonom i Milanom Grakalićem”, *Izgradnja* 64 (2010), 601–611.
- Минић, Оливер. „Развој Београда и његова архитектура између два рата”, *Годишњак града Београда I* (1954), 177–188.
- Минић, Оливер. „Двадесет година планског раста Београда”, *Годишњак Музеја града Београда XI-XII* (1964/65), 87-98.
- Minić, Oliver. „Pregled urbanističke i arhitektonske delatnosti u Jugoslaviji od 1945. do 1965”, *Tehnika* (1966), 49-66.
- Mitrović, Mihajlo. „Postmoderna je zatrovala arhitekturu Srbije”. *DaNS* 42 (2003), 6–9.
- Недић, Светлана В. „Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата”, *Годишњак града Београда I* (1954).
- Недић, Светлана В. „Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914. године”, *Годишњак града Београда XXIII* (1976), 175–217.
- Недић, Светлана В. „Генерални урбанистички план Београда из 1923. године”, *Годишњак града Београда XXIV* (1977), 301–310.
- Недић, Светлана В. „Из историје Старог двора”, *Наслеђе II* (1999), 11–23.
- Недић, Светлана В. „Dom Vračarske štedionice”, *Наслеђе VI* (2005), 127–132.
- Несторовић, Богдан. „Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914)”, *Годишњак Музеја града Београда I* (1954), 159–176.
- Несторовић, Богдан. „Еволуција београдског стана”, *Годишњак Музеја града Београда II* (1955), 247–266.
- Несторовић, Богдан. „Носиоци архитектонске мисли у Србији XIX века”, *Саопштења ИАУС 2* (1969), 49–55.

- Несторовић, Богдан. „Јован Илкић, београдски архитекта”, *Годишњак града Београда XIX* (1972), 253–270.
- Несторовић, Богдан. „Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941)”, *Годишњак града Београда XX* (1973), 339–379.
- Несторовић, Богдан. „Београдски архитекти Андра Стевановић и Никола Несторовић”, *Годишњак града Београда XXII* (1975), 173–185.
- Никић, Љубомир. „Архитект Константин Јовановић”, *Годишњак града Београда IV* (1957), 345–360.
- Nikić, Ljubomir. „Arhitekt Milan Antonović”, *Urbanizam Beograda* 51 (1979), 57–67.
- Nikić, Ljubomir. „Iz arhitektonske delatnosti Aleksandra Bugarskog u Beogradu”, *Urbanizam Beograda* 46 (1978), 64–72.
- Николић, Душица. „Београдске интерполације архитекте Константина Јовановића”, *Наслеђе XVIII* (2017), 9-23.
- Павловић-Лончарски, Вера. „Прилог проучавању куће Димитрија Крسمановића”, *Наслеђе I* (1997), 69–73.
- Павловић-Лончарски, Вера. „Мали пијац на Сави крајем XIX и почетком XX века”, *Наслеђе VI* (2005), 107–117.
- Паштрнакова, Ива. „Кирил Кутлик и Франтишек Неквасил - заборављена имена из културне историје Смедерева”, *Смедеревски зборник 2* (2009), 73–97.
- Петровић, Јелена. „Зграда задужбине Луке Ћеловића-Карађорђева 65, Загребачка 1–9 и Гаврила Принципа 16”, *Наслеђе IX* (2008), 227–238.
- Пешић, Бранко. „Двадесет година од ослобођења Београда”, *Годишњак Музеја града Београда XI-XII* (1964/65), 5-26.
- Поповић, Бранко. „О савременој чешкој архитектури”, *Српски књижевни гласник*, књига 23 (1928), 626–633.
- Поповић, Марко. „Стари Београд - сегмент Савске вароши”, *Наслеђе I* (1997), 33–36.
- Просен, Милан. „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији”, *Наслеђе VIII* (2007), 95-118.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. „Основна типологија грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1830. до 1900. године”, *Архитектура и Урбанизам* 4 (1997), 62–68.

- Ротер-Благојевић, Мирјана. „Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века, утицај страних и домаћих градитеља”, *Годишњак града Београда XLIV* (1997), 125–168.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. „Појава првих законских прописа и стандарда у области грађевинарства у Србији током 19. и почетком 20. века”, *Изградња 5* (1998), 245–258.
- Ротер-Благојевић, Мирјана. „Архитектура грађевина јавних намена изграђених у Београду од 1868. до 1900. године (први део)”, *Архитектура и Урбанизам 12–13* (2003), 109–121.
- Somborski, Miloš. „Problemi urbanističkog planiranja Beograda”, *Arhitektura 1–4* (1951), 5–10.
- Сомборски, Милош. „Развој Београда између два рата”, *Урбанизам-архитектура 1–4* (1951), Секција архитектата Савеза друштава инжењера и техничара ФНРЈ, 40.
- Стојановић, Братислав. „Архитектура Београда од 1944. до 1954. године”, *Годишњак Музеја града Београда I* (1954), 1189–200.
- Стојановић, Братислав. „Архитектура Београда од 1944. до 1954”, *Годишњак Музеја града Београда I* (1954), 189–200.
- Стојановић, Братислав. „Послератна београдска архитектонска изградња”, *Годишњак Музеја града Београда XXVII* (1970), 2001–236.
- Stojanović, Bratislav. „Arhitekta Dragiša Brašovan”, *Urbanizam Beograda 51* (1979), 17–31.
- Tardozi, Benedetto. „Pomolak (erker) kao dio rukopisa arhitektonskog izraza”, *Prostor 18* (1999), 199–224.
- Тимотијевић, Мирослав. „Народно позориште у Београду: Храм патриотске религије”, *Наслеђе VI* (2005), 9–44.
- Тошева, Снежана. „Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата”, *Наслеђе II* (1999), 171–181.
- Тошовић, Бранко. „Експресивност”, *Стил 3* (2004), 25–61.
- Туцић, Хајна. „Дело архитектке Војина Симеоновића између два светска рата”, *Наслеђе IX* (2008), 155–178.
- Фурунџић, Б. „Грађевинска делатност Београда у периоду од 1944. до 1964”, *Годишњак Музеја града Београда XI–XII* (1964/65), 99–132.

Церанић, Милица. „Историја и архитектура палате „Албаније” у Београду”. *Наслеђе VI* (2005), 147–162.

Шкаламера, Жељко. „Прилог проучавању картографских извора за историју Београда 19. века”, *Годишњак града Београда XIV* (1967), 169–201.

Шкаламера, Жељко. „Сецесија у српској архитектури”, *Зборник Народног музеја XII-2* (1985), 7–12.

– Штампа

Аноним. *Српске новине* (14. 9. 1891.), 202.

Аноним. „Подизање Занатског дома”, *Политика* (22. 10. 1931), 5.

Аноним. „Свечано освећење темеља новог Занатског дома”, *Политика* (22. 6. 1932), 6.

Аноним, Подизање нове модерне Основне школе на предграђу Краљиве Марије, ОН 22 (1. јун 1933), 432-433.

Аноним. „У присуству изасланика занатлија из целе државе као и групе бугарских привредника који су дошли у посету нашој земљи освећен је нови Занатски дом у Београду”, *Политика* (4. 9. 1933), 5.

Аноним. „Како је дошло до велике задужбине Самуила и Голуба Јанића из Маврова која је завештана Српској краљевској академији”, *Политика* (9. 7. 1939), 19.

Ђ., Димитрије Ц. „Историја зграда око апотеке „Делини” које се ове јесени руше”, *Политика* (3. 11. 1940), 18.

Илић-Агапова, Марија. „Кроз старију и новију литературу о Београду”, *Београдске општинске новине* (1. 12. 1937), 797–802.

Максимовић, Бранко. „Прва изложба савремене Југословенске архитектуре”, *Политика* (22. 2. 1931), 5.

Максимовић, Бранко. „Изложба савремене архитектуре”, *Политика* (28. 2. 1931), 8.

Милисављевић, Милан. „Извештај о раду Пожарне команде”, *Београдске општинске новине* (1. 1. 1934), 116–117.

- Миловановић, Милан. „Миладин Прљевић”, *Врачарски гласник* 11, 1995, 24-25.
- Миловановић, Милан. „Драгослав Радисављевић”, *Врачарски гласник* 27, 1996, 27
- Миловановић, Милан. „Бисер као мираз”, *Врачарски гласник* 22, 1998, 30-31
- Миловановић, Милан. „Декор једноставног”, *Врачарски гласник* 26, 1999, 42-43.
- Миловановић, Милан. „Сећање на прошлост”, *Врачарски гласник* 53, 2004, 13.
- Ранковић, Д. Ј. „Шетња кроз стари Београд”, *БОН* LVII, бр. 11 (1939), 687–692.
- Стојановић, Братислав. „Интервју са Драгишом Брашованом”. *Вечерње новости* (27. 9. 1954.)
- Херенда, Антон Бруно. „Колико и како се зидало у Београду од 1919. године до данас”, *Београдске општинске новине* (1. 6. 1933), 402–407.

Биографија аутора:

Кандидат Иван Р. Марковић је рођен у Београду 1982.године. Након успешне одбране дипломског рада на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду 2007. године (оцена 10), за ужу област истраживања одабрао је историју новије српске и југословенске архитектуре. Објавио је већи број научних радова и приредио неколико запажених стручних изложби. Међу њима се издвајају монографски каталози о београдским хотелима, чешко-српским архитектонским везама, архитектима Милану Томићу, Стевану Мићићу, Миладину Прљевићу и градитељима породице Татић. Део радова објавио је и у коауторству. Исцрпни чланци о палатама цетињске Бановине, Прве Хрватске штедионице и Југословенске удружене банке у Београду, Марховом пројекту београдског олимпијског стадиона, опусима Диониса Сунка, Драгише Брашована, Светозара Јовановића, Николе Добровића и Гојка Тодића, индустријским објектима у Смедереву и савременим меморијалима, публиковани у домаћим научним (ЗЛУ Матице српске, Архитектура и урбанизам, Зборник Музеја примењене уметности, Култура, Изградња, Годишњак града Београда, Наслеђе, Шумадијски анали, Ужички зборник, Лесковачки зборник, Новопазарски зборник, Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja и Гласник ДКС), стручним часописима (Архитектура, DaNS, Кућа стил, Амбијенти и Кварт) и научним зборницима, употпуњују тај продуктивни низ. Иван Марковић је учествовао и на неколико научних симпозијума међународног и националног карактера приређених у Србији. Сарађивао је у припреми изложби „Византијско градитељство као инспирација српских неимара новијег доба" (2016), „Николај Краснов – албум сећања" (2017), пројекту „Архитекти чланови САНУ" (2017), као и у реализацији стручних пракси „Новија архитектура Београда" (Филозофски факултет у Београду, 2012-2019). Био је и члан Савета за градитељство Министарства културе и информисања Републике Србије (2012–2013), као и стручни сарадник на пројекту санације и реконструкције породичне куће Петра и Вере Лубарде у Београду (Конављанска 1) током 2011/2012. године за потребе установе културе „Кућа легата”. Редован је члан Хералдичког клуба Београд и историјско-уметничке секције Удружења ликовних уметника примењених уметности и дизајнера Србије (УЛУПУДС), у коме има статус самосталног уметника.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Иван Р. Марковић _____

Број индекса _____ 61110001 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АРХИТЕКТУРА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У БЕОГРАДУ (1865-2010)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Иван Марковић

Број индекса 61110001

Студијски програм Академске докторске студије

Наслов рада АРХИТЕКТУРА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У БЕОГРАДУ (1865-2010)

Ментор проф. др Александар Кадијевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АРХИТЕКТУРА УГАОНИХ ГРАЂЕВИНА У БЕОГРАДУ (1865-2010)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.